

ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΒΛΑΤΑΔΩΝ

1

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Γ. ΤΣΑΜΗ

Η

ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΦΥΣΙΣ ΤΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ

ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΝ ΙΑΡΥΜΑ ΠΑΤΕΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

1969

ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΦΥΣΙΣ ΤΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ

Η

ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΦΥΣΙΣ ΤΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ
ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ

Επίκουρη πανεπιστημιακή διδασκαλία στο Πανεπιστήμιο

της Αθήνας

2010-2011

ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΒΛΑΤΑΔΩΝ

1

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Γ. ΤΣΑΜΗ

H
ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΦΥΣΙΣ ΤΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ
ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ

ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΝ ΙΔΡΥΜΑ ΠΑΤΕΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

1969

DEMETRIOS G. TSAMIS

THE DIALECTICAL CHARACTER
OF THE TEACHING OF GREGORY THE THEOLOGIAN

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η σύγχρονος φιλοσοφία τῆς ὑπάρξεως κατέστησεν ἐπικαίρους βασικὰς διδασκαλίας τῆς Βίβλου καὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ἐκ τοῦ θησαυροῦ τῆς πατερικῆς γραμματείας ἰδιαιτέραν ἐπικαιρότητα ἀποκτοῦν τὰ συγγράμματα Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, εἰς τὰ δύοια ἀπαντᾶ λίαν ἔντονον τὸ ὑπαρχιακὸν διαλεκτικὸν στοιχεῖον. Ἡ ἐπικαιρότης αὐτῇ τῶν ἔργων τοῦ Γρηγορίου καὶ ἡ Ἑλλειψις σχετικῶν μελετῶν περὶ τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ ὀθησαν ἡμᾶς εἰς τὴν σύνταξιν τῆς μετὰ χείρας διατριβῆς.

Θεομῶς εὐχαριστῶ τὸν καθηγητὴν Π. Χρήστον διὰ τὰς ὁδηγίας καὶ τὴν εὐμενή περὶ τῆς διατριβῆς ταύτης εἰσήγησίν του, ώς καὶ πάντας τοὺς καθηγητὰς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου διὰ τὴν εὐμενή κρίσιν καὶ τὰς ὑποδείξεις των, αἱ δοκοὶ συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀρτιωτέραν ἐμφάνισιν τῆς διατριβῆς.

Πρὸς τὸ Πατριαρχικὸν "Ιδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, τὸ ὅποιον ἀνέλαβε τὴν ἔκδοσιν τῆς παρούσης διατριβῆς, ἐκφράζω τὰς θερμάς μου εὐχαριστίας.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	5
ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ	9
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	11

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'

ΡΕΟΝΤΑ ΚΑΙ ΕΣΤΩΤΑ	15
1. 'Ο κοσμικός χρόνος	16
α) Άλ μέχρι Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου κρατοῦσαι περὶ χρόνου ἀντιλήψεις	16
β) 'Η περὶ χρόνου διδασκαλία Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου	19
2. Τὰ ρέοντα	24
3. Αἰωνιότης καὶ ἐστῶτα	33

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

ΑΝΕΣΤΙΟΤΗΣ ΚΑΙ ΑΣΦΑΛΕΙΑ	38
1. 'Ανεστιότης καὶ ἐσχατολογικὴ ἀσφάλεια	38
2. 'Η βίωσις τῆς ἀνεστιότητος καὶ τῆς ἀσφαλείας ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου	44

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

ΦΥΓΗ ΕΚ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΚΑΙ ΖΩΗ ΕΝ ΑΥΤῷ	51
1. 'Η φυγὴ ἐκ τοῦ κόσμου	51
α) "Ἐννοια τῆς φυγῆς	51
β) Βίωσις τῆς φυγῆς	57
2. 'Η ζωὴ ἐν τῷ κόσμῳ	66
α) Τὸ ζῆν ἐν τῷ κόσμῳ	66
β) Τὸ ποιμαντικὸν ἔργον	75

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'

ΠΙΣΤΙΣ ΚΑΙ ΓΝΩΣΙΣ	90
1. Τὸ πρόβλημα τῆς πίστεως καὶ τῆς γνώσεως	90
2. Ἡ θέσις τοῦ Γρηγορίου ἔναντι τοῦ προβλήματος	97
α) Τὸ θετικὸν στοιχεῖον τῆς γνώσεως	97
β) Τὸ ἀρνητικὸν στοιχεῖον τῆς γνώσεως	101
γ) Ἡ πίστις ἔναντι τῆς γνώσεως	104
δ) Ἡ ἀκολουθητικά γραμμὴ κατὰ τὸν Γρηγόριον	107
3. Γνῶσις Θεοῦ	112
KEΦΑΛΑΙΟΝ Ε'	
ΠΤΩΣΙΣ ΚΑΙ ΘΕΩΣΙΣ	123
1. Ὁ ἀνθρώπος καὶ ἡ πτῶσις	123
α) Ἡ ἀξία καὶ ἡ θέσις τοῦ ἀνθρώπου ἐντὸς τοῦ κόσμου	123
β) Ἡ εἰκὼν καὶ τὸ ἀρχέτυπον	125
γ) Ἡ πτῶσις καὶ αἱ συνέπειαι αὐτῆς ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου	128
δ) Τὸ κακόν, ἡ ἀμαρτία καὶ ὁ θάνατος	132
2. Προϋποθέσεις τῆς θεώσεως	135
α) Τὸ πλαίσιον τῆς θεώσεως	135
β) Ἡ συνεργασία τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου παράγοντος πρὸς ἔπιτευξιν τῆς θεώσεως	137
γ) Ἡ κάθαρσις	143
3. Ἡ τελείωσις τῆς θεώσεως	148
α) Ἡ ἀντιστροφὴ	148
β) Ἡ ἀνοδος	153
γ) Ἡ εξομοίωσις καὶ θέωσις	158
δ) Θεωρία Θεοῦ	165
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	175
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	183
ΠΙΝΑΞ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ	189

ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ

BARBEL	J. BARBEL, <i>Die fünf theologische Reden Gregor von Nazianz</i> , Düsseldorf 1963.
CSEL	<i>Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum</i> , Wien 1886.
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers</i> , Cambridge, Mass.
ΕΕΘΣΠΑ	'Επιστημονικὴ Ἐπετηρίς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι.
ΕΕΘΣΠΘ	'Επιστημονικὴ Ἐπετηρίς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.
GCS	<i>Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte</i> , Berlin - Leipzig 1897-.
ΘΗΕ	Θρησκευτικὴ καὶ Ἡθικὴ Ἔγκυρολογία, Ἀθῆναι.
HTR	<i>Harvard Theological Review</i> , Cambridge, Mass.
PG	<i>Patrologia Graeca</i> , έκδ. J. P. MIGNE, Paris 1857 - 1912.
PL	<i>Patrologia Latina</i> , έκδ. J. P. MIGNE, Paris 1844 - 1890.
PO	<i>Patrologia Orientalis</i> , Paris.
RAM	<i>Revue d'ascétisme et de mystique</i> , Toulouse.
RSR	<i>Recherches de Science Religieuse</i> , Paris.
TU	<i>Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur</i> , Leipzig - Berlin 1883-.

Ε Ι Σ Α Γ Ω Γ Η

‘Η προσωπικότης καὶ τὸ ἔργον Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου δὲν ἔχουν προσελκύσει δεόντως τὸ ἐνδιαφέρον τῶν συγχρόνων ἐρευνητῶν, ὡς τοῦτο φαίνεται καὶ ἐκ τῆς λίστας περιωρισμένης σχετικῆς βιβλιογραφίας.

‘Ο Γρηγόριος ἐθεωρήθη ὑπὸ πολλῶν νεωτέρων πατρολόγων ὡς νοσηρά, λεπτεπλεπτος καὶ ρομαντικὴ φύσις, ἡ ὅποια δὲν ἤδυνατο νὰ ἔλθῃ εἰς ἐπαφὴν μετὰ τῆς πραγματικότητος, ἐνώπιον τῶν δυσκολιῶν τῆς ὅποιας ἐκάμπτετο καὶ ἀπήντα διὰ τῆς φυγῆς, ἐνησμενίζετο δὲ εἰς ρητορικὰς ἀδολεσχίας πρὸς κάλυψιν τῶν ἀδυναμιῶν του. ’Ἐπι πλέον ὁ Γρηγόριος εἶναι ὁ μόνος μεταξὺ τῶν μεγάλων Καππαδοκῶν Πατέρων, ὁ ὅποιος ἀπέφυγε νὰ συγγράψῃ συστηματικὰ θεολογικὰ ἔργα ἢ ν’ ἀσχοληθῇ διεξοδικῶς μετά τινος θέματος. Οὕτω τὸ ἀπόσταγμα τῆς πνευματικότητός του διεσώθη ὑπὸ τὴν μορφὴν Λόγων, Ἐπιστολῶν καὶ Ποιημάτων. ’Η ἀγάπη του διὰ τὴν ἐλευθέραν καὶ ἀδέσμευτον ζωὴν δὲν χαρακτηρίζει μόνον τὸν προσωπικόν του βίον, ἀλλὰ διαποτίζει καὶ τὸ συγγραφικόν του ἔργον, προσδίδοντα εἰς αὐτὸν ἰδιαίτουσαν πολυμέρειαν ὁμοῦ μετὰ βαθυτάτων θρησκευτικῶν βιωμάτων.

Οὕτως, ὅστις δὲν θελήσῃ νὰ ἴδῃ τὴν χαρισματικὴν ἀτμόσφαιραν ἐντὸς τῆς ὅποιας κινεῖται ὁ Γρηγόριος καὶ τὸν ἔντονον ἐσωτερικὸν διάλογον αὐτοῦ, οὐδέποτε θὰ δυνηθῇ νὰ ἐκτιμήσῃ τὸ ἔργον του καὶ νὰ ἐντρυφήσῃ μετ’ ἀγάπης εἰς αὐτό.

Τὸ συγγραφικὸν ἔργον τοῦ Γρηγορίου, πλὴν τῆς ἐλλείψεως συστηματικῆς συνθέσεως, χαρακτηρίζεται διὰ τὸ ἔντονον προσωπικὸν στοιχεῖον. Οὐδεὶς ἄλλος Πατὴρ τῆς ἀνατολικῆς ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας προσέδωσε τόσον ἔντονον προσωπικὴν σφραγίδα εἰς τὸ ἔργον του, δύσον ὁ Γρηγόριος. ’Ο ἀναγινώσκων τοὺς Λόγους, τὰς Ἐπιστολὰς ἢ τὰ Ἐπη νομίζει συχνάκις διτὶ ἔχει πρὸ δρθιαλμῶν του ἡμερολόγιον ἀγαπητοῦ φίλου καὶ διτὶ τιμᾶται διὰ τῆς ἐμπιστοσύνης, ἡ ὅποια ἐπεδείχθη εἰς αὐτὸν καὶ διὰ τῆς ὅποιας καθίσταται μέτοχος τῶν ἀγωνιῶν, δοκιμασιῶν, ἀπογοητεύσεων καὶ προσδοκιῶν τοῦ συγγραφέως. ’Η προσωπικὴ ζωὴ τοῦ Γρηγορίου, ὡς γνωστόν, γέμει περιπετειῶν καὶ δοκιμασιῶν, αἱ ὅποιαι λόγῳ τῆς ἰδιαίτουσας εὐαίσθησίας του ἐλάμβανον τραγικὰς διαστάσεις.

Είς τρόπος ἐκτονώσεως τῆς ἑσωτερικῆς πιέσεως του ἥτο καὶ ἡ ἔντονος τάσις ἐκμυστηρεύσεως, ἀποτέλεσμα τῆς ὄποιας ὑπῆρξεν ὁ ἀντικατοπτρισμὸς τῆς πλήρους ἀντιθέσεων ζωῆς του εἰς τὸ συγγραφικὸν ἔργον του. Διὰ τοῦτο εἰς τὴν ἀνὰ χεῖρας μελέτην κατεβλήθη ἴδιαιτέρα προσπάθεια νὰ μὴ χωρισθῇ ὁ ἀνθρωπὸς ἀπὸ τοῦ ἔργου του, διότι ἄλλως θὰ καθίστατο προβληματικὴ ἡ μᾶλλον ἀδύνατος ἡ κατὰ τὸ δυνατὸν ὠλοκληρωμένη κατανόησις τῆς σκέψεως του. Οὕτως, ὅσακις ἐκρίθη σκόπιμον, ἐπλαισιώθη ἡ ἀνάπτυξις τῆς διδασκαλίας του διὰ ἱστορικῶν ἐπεξηγήσεων ἐν συγχρήσει πρὸς τὰς ψυχολογικὰς καταστάσεις, αἱ ὄποιαι ἐπέδρων ἐπὶ τῶν πράξεών του.

Ἐτερον χαρακτηριστικὸν τοῦ ἔργου τοῦ Γρηγορίου, τὸ ὄποιον αἰφνιδιάζει καὶ θέλγει τὸν σύγχρονον μελετητὴν, εἰναι ἡ συγγένεια τὴν ὄποιαν οὗτος παρουσιάζει ὡς πρὸς τὸν τρόπον σκέψεως καὶ ἀντιμετωπίσεως τῶν προβλημάτων μετὰ τῶν συγχρόνων ὑπαρξιακῶν φίλοσοφων καὶ θεολόγων. Πολλαὶ δὲ ἀπόψεις τούτων παρουσιάζονται ὡς μακρυνοὶ ἀντίλαλοι τῶν θέσεων τοῦ Γρηγορίου.

Ἡ Ἑλλειψὶς μελετῶν περὶ τῆς προσωπικότητος καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Γρηγορίου, ὡς καὶ ἡ ἐπικαιρότης τῆς πνευματικῆς κληρονομίας αὐτοῦ, ὀθησαν καὶ ἡμᾶς εἰς τὴν σύνταξιν τῆς παρούσης διατριβῆς. Ἰδιαιτέραν ἐντύπωσιν ἐνεποίησεν εἰς ἡμᾶς ἡ διαλεκτικὴ μέθοδος, διὰ τῆς ὄποιας ὁ Γρηγόριος ἐξετάζει τὰ ποικίλα θέματα, ὡς καὶ τὸ ἔντονον προσωπικὸν στοιχεῖον, τὸ ὄποιον προσδίδει ἔτι μεγαλυτέραν ἔντασιν καὶ τραγικότητα εἰς τὸν ἑσωτερικὸν αὐτοῦ διάλογον. Αἱ ἐν τῇ διδασκαλίᾳ του ἀντιθέσεις, αἱ ὄποιαι ἐξετάζονται εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην, δὲν ἀναπτύσσονται συστηματικῶς ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου, ὁ ὄποιος εὑρισκόμενος ἐπὶ τῆς γραμμῆς τῆς χαρισματικῆς περὶ διδασκαλίας παραδόσεως τῆς Ἐκκλησίας ἐπεθύμει νὰ ὅμιλῃ «καθὼς τὸ Πνεῦμα ἐδίδου». Οὕτω λέγει περὶ ἑαυτοῦ ὅτι εἶναι «ὅργανον...θεῖον, ὅργανον λογικόν, ὅργανον καλῷ τεχνίτῃ τῷ Πνεύματι ἀρμοζόμενον καὶ κρουόμενον....Σήμερον κρούει (τὸ Πνεῦμα) τὸν νοῦν; ἡχήσω τὸν λόγον καὶ φιλοσοφήσω τὸ φθέγγεσθαι»¹. Διὰ λόγους ὅμως οἰκονομίας τῆς ὅλης ἐπελέγησαν πέντε ζεύγη ἀντιθέσεων, εἰς τὰ ὄποια ἴδιαιτέρως ἐνησμενίζετο ὁ Γρηγόριος καὶ τὰ ὄποια ἀποτελοῦν τὴν σπονδυλικὴν στήλην τῆς διδασκαλίας του, παρέχουν δὲ συνοπτικὴν εἰκόνα αὐτῆς.

Εἰς τὴν παροῦσαν ἐργασίαν ἐξετάζονται κατὰ πρῶτον προβλήματα σχετικὰ πρὸς τὴν κοσμολογίαν, ὡς ἡ ἔννοια τοῦ κοσμικοῦ χρόνου καὶ

χώρου καὶ ἡ ἀξιολογικὴ θέσις αὐτῶν ἐν συσχετισμῷ πρὸς τὴν αἰωνιότητα καὶ πρὸς τὸ ἀέδιον τοῦ Θεοῦ.

Ἐν συνεχείᾳ τίθεται τὸ πρόβλημα τῆς θέσεως τοῦ ἀτόμου ἐν τῷ κοσμικῷ χώρῳ καὶ χρόνῳ καὶ ἐξετάζεται ἡ δυνατότης καὶ τὸ μέτρον τῆς μετοχῆς αὐτοῦ ἐκ τοῦ παρόντος εἰς τὸ αἰώνιον παρὸν τοῦ Θεοῦ. Γεννᾶται ὅμως τὸ ἐρώτημα· δύναται ὁ ἀνθρωπὸς ν' ἀφοσιωθῇ εἰς τὸν θεωρητικὸν βίον καὶ εἰς τὴν ἐν τῇ ἐρημίᾳ ἀσκησιν, προκειμένου νὰ ἰκανοποιήσῃ τὴν δίψαν του διὰ τὸν Θεὸν καὶ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν προσωπικὴν αὐτοῦ τελείωσιν ἡ διέλει νὰ στραφῇ πρὸς τοὺς συνανθρώπους του καὶ νὰ ὑπηρετήσῃ αὐτοὺς ὡς κοινωνικὸς ἐργάτης τῆς Ἐκκλησίας;

Ἐπίσης ἡ γνωσιολογία, ἡ ὄποια ἀπησχόλησε μεγάλως τὸν Γρηγόριον, ἀποτελεῖ κεντρικὸν θέμα τῆς παρούσης διατριβῆς. Τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων τῆς γνώσεως πρὸς τὴν πίστιν εἰναι ὄντως ἀκανθῶδες καὶ λόγῳ τῆς ἐσφαλμένης ἀντιμετωπίσεως του ἐδημιουργήθησαν κατὰ τὸν Γρηγόριον αἱ αἰρέσεις. Διὰ τοῦτο ἐρευνῶνται ἡ ἀξία τῆς γνώσεως, ἡ ἔννοια καὶ τὰ δρια αὐτῆς, ὡς καὶ τὰ θετικὰ καὶ ἀρνητικὰ στοιχεῖα τῆς. Ἀκολούθως καθορίζεται ἡ θέσις τῆς γνώσεως ἔναντι τῆς πίστεως καὶ ἀναπτύσσεται ἡ ἀκολουθητέα ἐπὶ τοῦ προκειμένου γραμμή. Τέλος ἐγείρεται τὸ ἐρώτημα ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ· ποία μέθοδος προσφέρεται περισσότερον, ἡ ἀποφατικὴ ἡ ἡ καταφατική; Ποῖα τὰ πλεονεκτήματα ἐκάστης καὶ ποία ἡ ἀξία τῆς δι' αὐτῶν ἀποκτωμένης γνώσεως;

Τὸ τελευταῖον ἐκ τῶν ἐξεταζομένων θεμάτων εἰναι ἡ ἀντίθεσις «πτῶσις - θέωσις», ἔνθα παρατίθενται καὶ ἀναλύονται αἱ ἀπόψεις τοῦ Γρηγορίου περὶ τῆς πτῶσεως τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ βαθμοῦ καὶ τῆς ἐκτάσεως αὐτῆς, ὡς καὶ αἱ περὶ τῆς θέωσεως τοῦ ἀνθρώπου ἴδεαι αὐτοῦ, ἢτοι περὶ τοῦ τρόπου καὶ τοῦ χρόνου κατὰ τὸν ὄποιον συντελεῖται αὐτη. Σοβαρὸν πρόβλημα ἐγείρεται ὅμως καὶ ὡς πρὸς τὴν ἔννοιαν καὶ τὴν οὐσίαν τῆς θέωσεως· εἶναι ἡ θέωσις ταύτισις τοῦ θεωθέντος ἀνθρώπου μετὰ τοῦ Θεοῦ ἡ ἀποτελεῖ ἐπιφανειακὴν ἐξομοίωσιν πρὸς τὸ θεῖον ἀρχέτυπον ἡ νοεῖται ὡς ὄντολογικὴ ἀνακαλνισις τοῦ ἀνθρώπου διὰ τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ ἡ τυγχάνει ἄλλο τι; Ἐκ τῆς ἀπαντήσεως εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο ἐξαρτᾶται καὶ ὁ καθορισμὸς τῆς περὶ θεωρίας τοῦ Θεοῦ διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου. Ἡ θεωρία τοῦ Θεοῦ ὡς ἐσχατος σταθμὸς τῆς θέωσεως καὶ ἀπόρροια αὐτῆς ἀποτελεῖ ἀναμφιβόλως τὸ ὑψηλότερον, ἀλλὰ καὶ τὸ δυσκολώτερον θέμα εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Γρηγορίου. Εἶναι δητας δυσχερές νὰ διασαφηθῇ τὸ περιεχόμενον τῆς ὑπὸ τοῦ θεωθέντος ἀνθρώπου θεωρίας τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν.

¹ Λόγος 12,1, PG 35, 844A.

Παραλλήλως πρὸς τὴν ἔξετασιν τῶν ἀνωτέρω ἀντιθέσεων ἀφ' ἑνὸς μὲν τονίζονται αἱ προϋποθέσεις ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὅποιων θὰ ἡδύνατό τις νὰ εἰσδύσῃ βαθύτερον εἰς τὴν σκέψιν τοῦ Γρηγορίου, ἀφ' ἑτέρου δὲ καταβάλλεται προσπάθεια, δπως ἐντοπισθοῦν καὶ καθορισθοῦν αἱ τυχὸν ἐπιδράσεις τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως ἐπ' αὐτοῦ ὡς καὶ τὰ δρια καὶ τὸ περιεχόμενον αὐτῶν. Διὰ τοῦτο ἔθεωρήθη σκόπιμον νὰ ἀντιπαραθεοῦν αἱ ἰδέαι τοῦ Γρηγορίου πρὸς σχετικὰς ἀπόψεις τῆς θύραθεν σοφίας. Σκοπὸς τῆς ἀντιβολῆς ταύτης εἶναι ἡ ἔξαρσις καὶ ἡ προβολὴ τοῦ «νέου» στοιχείου τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου, τὸ ὅποιον ἀποτελεῖ συνέχειαν καὶ ἀπόρροιαν τοῦ αἰώνιως νέου προφητικοῦ μηνύματος τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως.

‘Ως κλεὶς διὰ τὴν κατανόησιν τῆς διαλεκτικῆς φύσεως τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου λαμβάνεται ἡ διὰ τῆς ἐσχατολογικῆς βιώσεως τῶν μελλόντων ἀρνησις τῆς ἐντάξεως τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῷ πεπτωκότι κόσμῳ. Θὰ ἡδύνατο νὰ χαρακτηρισθῇ ὁ Γρηγόριος ὡς ὁ τραγικὸς νοσταλγὸς τῆς αἰώνιότητος καὶ ὁ σφοδρὸς ἔραστὴς τῆς θεωρίας τοῦ Θεοῦ. Οὗτος ἐβίωσε βαθύτατα καὶ ἐντονώτατα τὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος, διὰ δὲ τοῦ πρίσματος τῆς ἀντιθέσεως ταύτης πρέπει νὰ ἴδῃ τις τὴν διδασκαλίαν καὶ τὴν μορφὴν αὐτοῦ. Οὗτω μόνον θὰ καταστῇ δυνατὸν νὰ ἐρμηνευθῇ ἡ στάσις αὐτοῦ ἔναντι τῶν ὑλικῶν πραγμάτων, ὡς καὶ ἡ ἄνευ συμβιβασμῶν πνευματικὴ ζωὴ, ἡ αὐστηρὰ ἱεράρχησις τῶν ἀξιῶν, ὁ πόθος δι' ἀδέσμευτον βίον, ἡ συναίσθησις τῆς προσωπικῆς εὐθύνης ἔναντι τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Θεοῦ καὶ αἱ τόσον παρεξηγημέναι φυγαὶ αὐτοῦ, αἱ ὅποιαι δὲν ἤσαν καρπὸς μισανθρωπίας ἢ δειλίας, ἀλλὰ συνέπεια τοῦ πόθου του νὰ νεκρωθῇ κατὰ κόσμον, προκειμένου νὰ ζήσῃ τὴν ἐν Χριστῷ κεκρυμμένην ζωὴν.

Η παροῦσα μελέτη δὲν ἔχαντλεῖ βεβαίως τὸ πολύπλευρον τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου οὔτε ἐρευνᾷ λεπτομερῶς πάσας τὰς ὑπαρχούσας ἀντιθέσεις. Παρὰ ταῦτα καταβάλλεται προσπάθεια νὰ παρουσιάσῃ αὕτη τὰς κεντρικὰς γραμμὰς τῆς διαλεκτικῆς πορείας τῆς διδασκαλίας Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

ΡΕΟΝΤΑ ΚΑΙ ΕΣΤΩΤΑ

‘Ἐβουλήθην ἐν καιρῷ μὲν παντὶ νεκρωθῆναι τῷ βίῳ καὶ ζῆσαι τὴν δὲ Χριστῷ κεκρυμμένην ζωήν...ἀντιδούς τὰ δέοντα καὶ συρμένα τῶν ἐστώτων καὶ οὐρανίων¹.

‘Ο Γρηγόριος διακρίνει σαφῶς μεταξὺ χρόνου καὶ αἰώνιότητος. ‘Ο χρόνος ἀναφέρεται εἰς τὸν παρόντα κόσμον τῆς δημιουργίας. ‘Ο αἰώνιότης τοῦ Θεοῦ, τὸ ἀτόπιον, ἐνίστε διακρίνεται τοῦ αἰώνος ἡ ὑπερχρονικοῦ χρόνου τῶν πνευμάτων². Εἰς ὅμεσον σχέσιν μετὰ τῶν δύο δια-

1. Λόγος 19, 1, PG 35, 1045A.

2. Βλ. Λόγον 38, 10, PG 36, 320B καὶ Λόγον 45, 3, PG 36, 625C. ‘Ο ίδιος διαχωρισμὸς ὑπάρχει εἰς τὸν Μ. Βασιλείου καὶ Γρηγόριον Νύσσης. Βλ. B. OTIS, «Cappadocian Thought as a Coherent System», DOP 12 (1958) 109. “Αν καὶ ὁ Γρηγόριος δὲν πρωτοτυπεῖ κατὰ τὴν ἐπίλυσιν τοῦ προβλήματος τῶν σχέσεων μεταξὺ χρόνου καὶ αἰώνιότητος, φαινομενικότητος καὶ πραγματικότητος, παρέχει δημιαὶ τρόπον τινὰ τὴν κλειδὰ διὰ τῆς ὅποιας δυνάμεως νὰ κατανοήσωμεν τὴν σχετικὴν διδασκαλίαν τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ ίδιᾳ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης. Αἱ δυσκολίαι εἰς τὴν κατανόησιν ὡρισμένων σχετικῶν χωρίων τῶν δύο ἀνωτέρω Πατέρων αἴρονται κάπως, ὅταν ἐπανεξετασθοῦν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς σχετικῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου, διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀναγνωρίζεται διότι ὁ Γρηγόριος Νύσσης ἐπεξιργάσθη ἐν πολλοῖς ίδεας καὶ προβλήματα, τὰ δόποις ἐπεσημάνθησαν καὶ διετυπώθησαν ὑπὸ τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ (Βλ. OTIS, ἐνθ’ ἀνωτ., σ. 97-98), ἀφ' ἑτέρου δὲ ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνὸς οὐδέποτε διεφώνησεν ἐπὶ δογματικῶν θεμάτων πρὸς τὸν Μ. Βασιλείου, τὸν δόποιον ἔθεωρει ίσδριον διδάσκαλόν του. ‘Ἐπι πλέον δέον νὰ ληφθῇ ὑπ’ ὅψιν ὁ χαρακτὴρ τῶν ἔργων τοῦ Γρηγορίου. Οἱ λόγοι του, ὡς ἀπευθυνόμενοι εἰς εὐρέα στρώματα καὶ ἔξυπηρετοῦντες πραγματικὰς ἀνάγκας τῆς Ἐκκλησίας, ἔχουν ἐκλαϊκευτικὸν χαρακτῆρα. ‘Η ἐπὶ τὸ ἀπλούστερον διατύπωσις ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου τῶν κοινῶν διδασκαλιῶν τῶν Καππαδοκῶν θεολόγων, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν βαθεῖαν μόρφωσιν καὶ τὸ δρθόδοξον φρόνημα αὐτοῦ, προσδίδει ίδιάζουσαν σπουδαιότητα εἰς τὰ συγγράμματά του καὶ ἀποτελεῖ ἔγγυησιν διὰ τὴν δρθήν κατανόησιν καὶ ἀποφυγὴν παρεμηνεῖων τῆς θεολογίας τῶν τριῶν Καππαδοκῶν καὶ δὴ ἀναφορικῶς πρὸς τὸ παρόν πρόβλημα τῶν σχέσεων χρόνου καὶ αἰώνιότητος.

χρίσεων χρόνου καὶ αἰώνιότητος εύρισκονται τὸ χωρικὸν καὶ τὸ πνευματικὸν περιβάλλον ἐντὸς τῶν ὅποιων ὑφίστανται αὗται. Πρὸς τούτοις ἀποδίδει ὁ Γρηγόριος τὸν δρόνον «φέοντα» εἰς τὰ συσχετιζόμενα πρὸς τὸν κοσμικὸν χρόνον καὶ «έστωτα» εἰς τὰ συσχετιζόμενα πρὸς τὴν αἰώνιότητα τοῦ πνευματικοῦ κόσμου.

1. Ο ΚΟΣΜΙΚΟΣ ΧΡΟΝΟΣ

α) Αἱ μέχρι Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου κρατοῦσαι περὶ χρόνου ἀντιλήψεις.

Αἱ συχνάκις ἀπαντῶσαι παρὰ τῷ Γρηγορίῳ ἐκφράστεις περὶ κυκλικῆς κινήσεως τοῦ χρόνου¹ δύνανται κατ' ἀρχὴν νὰ ἐλεγχθοῦν ὡς προερχόμεναι ἐξ ἐπιδράσεων τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ ὡς ζέναι πρὸς τὴν βιβλικὴν διδασκαλίαν περὶ γραμμικοῦ χρόνου². Εἶναι δύμας δύνατὸν νὰ συμβιβασθῇ ἡ τοιαύτη διδασκαλία περὶ κυκλικοῦ χρόνου μετὰ τῆς παραδόσεως τῆς *K. Διαθήκης* περὶ γραμμικοῦ χρόνου ἢ ἀποτελεῖ ἐκτροπὴν κατ' ἐπίδρασιν τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας; Εἳναι δὲ τὸ τελευταῖον τοῦτο δὲν εὐσταθῇ, ποιὸν εἶναι τὸ περιεχόμενον καὶ ὁ ἀπότερος σκοπὸς τῆς ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου χρησιμοποιήσεως τῆς διδασκαλίας ταύτης;

Πρῶτος ὁ Ἡράκλειτος ἔτονισε τὴν ἀέναον μεταβολὴν. Οὐδὲν παραμένει ἀκίνητον· τὰ πάντα ἀλλάσσουν καὶ εὑρίσκονται ἐν κινήσει³. Ἀκολούθως οἱ μαθηταὶ τοῦ Παρμενίδου ἡρνήθησαν πᾶσαν ὑπαρξίαν εἰς τὸν περιβάλλοντα ὄλικὸν κόσμον, διότι οὕτος ὑπόκειται εἰς μεταβολὴν. Κατὰ τὸν Πλάτωνα ἡ κεκανονισμένη τελεία κυκλικὴ κίνησις τῶν οὐρανίων σωμάτων εἶναι ἡ πιστοτέρα μίμησις τῆς αἰώνιότητος. Ἡ χρονικὴ πρόοδος, ὡς ἀπεικονίζουσα τὴν τελείαν κίνησιν τῶν οὐρανίων σωμάτων, εἶναι ὅμοιως κυκλικὴ⁴. Πάντα τὰ δύντα ἀκολουθοῦν

1. *Λόγος* 17, 4, PG 35, 969BC· *Λόγος* 14, 19, PG 35, 881B· *Λόγος* 18, 42, PG 35, 1040C - 1041AB· *Ἐπιστολὴ* 29, PG 37, 64B.

2. Βλ. Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ, *Χρόνος καὶ αἰώνιότης*, Θεσσαλονίκη 1959, σ. 38.

3. Πλειόνα βλ. G. S. KIRK, *Heracleitus, the Cosmic Fragments*, Cambridge 1954, σ. 369-380. 'Ο M. ELIADE, *The Myth of the Eternal Return*, London 1955, ἀποδεικνύει διτὶ ἡ εἰκὼν τῆς κυκλικῆς προόδου ἔχει τὰς ρίζας τῆς εἰς τὰς βαθυτέρας πηγαὶς τῆς ἀνθρωπίνης σκέψεως.

4. *Τίμαιος* 37C-38C. Εἰς τὸν κατ' ἔξοχὴν δύσκολον αὐτὸν διάλογον τοῦ Πλάτωνος ὁ θεῖος τεχνίτης παρουσιάζεται δημιουργῶν τὸν κόσμον ἐπὶ τῇ βάσει τῶν

τὸν κύκλον τῆς γεννήσεως, τῆς ἀναπτύξεως, τῆς ὥριμότητος, τῆς παρακμῆς. Τὸ πᾶν περιστρέφεται ἐν χρόνῳ. 'Η ἀνακύκλησις ἐπαναλαμβάνεται, ἔως ὅτου πάντα τὰ ἀπαρτίζοντα τὸ σύμπαν εὑρεθοῦν μετ' ἀλλήλων εἰς τὴν σχέσιν, τὴν ὅποιαν εἴχον ἐξ ἀρχῆς. Τότε ἀρχεται νέα κυκλικὴ περιστροφή. 'Η σειρὰ αὕτη τῶν ἐπαναλαμβανομένων κοσμικῶν κύκλων εἶναι ἀτέρμων. Τὰ γεγονότα διαδέχονται ἀλληλα ἐπ' ἀπειρον κατὰ τὴν αὐτὴν τάξιν¹.

'Η περὶ χρόνου ἀποψίς τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι ἐν πολλοῖς παρομίᾳ. 'Ο Θεός κατ' αὐτὸν εἶναι ὁ αἴτιος τῆς κινήσεως τοῦ κόσμου, ὁ ὅποιος συνυπῆρχεν αἰώνιως μετ' αὐτοῦ². Αἱ οὐράνιοι σφαῖραι εἰς τὴν τελείαν κανονικὴν κυκλικὴν κίνησιν τῶν μιμοῦνται τὴν αἰώνιότητα τοῦ εὑρισκομένου εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ συστήματος ἀχρόνου ὄντος. Τοῦτο εἶναι τὸ ἀκίνητον κινοῦν, τὸ ὅποιον περιγράφεται ὡς σκέψις σκεπτομένη καθ' ἔαυτὴν καὶ συμβολίζεται διὰ τοῦ κύκλου³. Πᾶσα ἀλλαγὴ εἶναι κυκλικὴ. Τοῦτο ἴσχυει διὰ τὸν ἀνθρωπὸν καὶ τὸν κόσμον. Αἱ ἰδέαι τῶν φιλοσόφων ἐπὶ παραδείγματι ἐπανεμφανίζονται ὑπὸ τὴν ἴδιαν μορφὴν καὶ τάξιν οὐχὶ ἀπαξὶ ἢ δις, ἀλλ' ἐπ' ἀπειρον. 'Επόμενον λοιπὸν ἦτο νὰ θεωρηθῇ ὡς σχετικὸν πᾶν τὸ ἐν χρόνῳ, ὡς ἀλλωστε καὶ αἱ ἔννοιαι τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ μέλλοντος. 'Εὰν τὰ πάντα εὑρίσκωνται ἐπὶ τοῦ κύκλου, δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ εἴπωμεν ἐπὶ παραδείγματι διτὶ ζῶμεν μετὰ τὴν τρωκὴν ἐποχὴν καὶ οὐχὶ πρὸ αὐτῆς, ἐφ' ὅσον ἐν τῇ κυκλικῇ τροχιᾳ διτὶ παρουσιάζεται προηγούμενον ἐκ μιᾶς ἐπόψεως, εἶναι ἐπόμενον ἐκ τῆς ἀντιθέτου⁴.

αἰώνιων ἀρχετύπων (52A). 'Εργον αὐτοῦ εἶναι νὰ ἐκφράσῃ τὸ αἰώνιον τοῦ ἀρχετύπου ἐν τῇ χρονικότητι τοῦ ἀντιγράφου, διότι ὁ χαρακτὴρ τῆς αἰώνιότητος δὲν δύναται νὰ ἀπεικονισθῇ πλήρως εἰς τὸ γενητὸν ἀντίγραφον. 'Εδημιουργήθη λοιπὸν ὁ χρόνος ὡς εἰκὼν τῆς αἰώνιότητος, ἡ ὅποια ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν χρόνον εἶναι ἀδιατρετος καὶ ἀμέτρητος. 'Ο χρόνος διηρέθη εἰς παρελθόν, παρὸν καὶ μέλλον μετρούμενος διτὶ ἀριθμῶν. Δὲν δύναται οὕτω νὰ ὑπάρξῃ χρόνος δινευ κανονικῶς ἐπαναλαμβανομένων μονάδων μετρήσεων, ἔξαρτωμένων ἐκ τῶν κεκανονισμένων κινήσεων τῶν οὐρανίων σωμάτων.

1. *Τίμαιος* 37C - 38C ἐ.

2. *Φυσ.* 7, 1, 252B, 5-6· αὐτόθι 4, 256A, 2-3.

3. *Μεταφ.* Λ, 1074B 34.

4. *Μετεωρολογικά* 339B29. Εἶναι βεβαίως ἀληθές διτὶ ὁ Ἀριστοτέλης μετριάζει τὴν αἰτιοκρατίαν τῆς θεωρίας ταύτης, διευκρινίζων διτὶ ἡ περιοδικὴ ἐπανάληψις γεγονότων εἶναι εἰδικῶς καὶ οὐχὶ ὑποκειμενικῶς ταυτόσημος. Διὰ τοῦτο ἦτο δύνατόν οἱ "Ἐλληνες φύλασσοι" νὰ συνδιάσουν τὴν αἰτιοκρατικὴν κυκλικὴν κοσμολογίαν μετὰ βαθείας αἰσθήσεως τοῦ ἀτομικοῦ ἀνθρωπίνου προορισμοῦ. Οὕτε ἡ ἀντίθηψις περὶ

Αἱ διακυμάνσεις τῆς ἰδεολογίας καὶ ὄρολογίας περὶ αἰῶνος ἀπὸ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων καὶ μετέπειτα συνδέονται μετὰ μιᾶς πολυπλόκου ἴστορίας προσωποποιήσεων καὶ θεοτήτων τῆς αἰώνιότητος, εἰς τὰς ὁποίας προσετέθη βραδύτερον καὶ ἡ ἰδέα τῆς αἰώνιου Ρώμης¹. Οὕτως ἀνεμένετο ἡ ἐμφάνισις ἐνδὲ προσωπικοῦ θεοῦ ὑπὸ τὸ ὄνομα Αἰώνα εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν καὶ ἀλλοῦ².

Ἐκ τῶν χριστιανῶν συγγραφέων πρῶτος ὁ Ὁριγένης ἐχρησιμοποίησε συστηματικῶς τὴν ἔννοιαν τοῦ κυκλικοῦ χρόνου ἐν συνδυασμῷ μετὰ τῆς περὶ ἀποκαταστάσεως διδασκαλίας αὐτοῦ. Εἰς τὴν προσπάθειάν του νὰ ἔρμηνεύῃ τὴν πτῶσιν τῶν ἀγγέλων καὶ τὴν σαρκικὴν ὑπαρξίαν τῶν ἀνθρώπων εἰσήγαγεν ὡς κύριον αἴτιον τὸν κόρον τοῦ Θεοῦ. Οὕτως, ἐφ' ὅσον εἶναι δυνατὸν τὰ λογικὰ ὅντα νὰ κατανοήσουν πλήρως τὸν Θεόν, ἐπέργεται φυσικῶς εἰς αὐτὰ ὁ κόρος καὶ μακρύνονται ἀπ' αὐτοῦ. Τὰ ὅντα πάλιν ἐπιστρέφουν πρὸς τοῦτον ὡς φορεῖς στοιχείων τοῦ Λόγου, τοῦτο δμως οὐδόλως συνεπάγεται τὴν ἀποφυγὴν περαιτέρω πτώσεων. Διὰ νὰ ὑποβοηθήσουν τὰ πνεύματα νὰ ἀποφύγουν τὸν κόρον, ἐδημιουργήθη ὁ κόσμος, ὃπου δύνανται νὰ παιδαγωγήσουν καὶ νὰ ἐπιτύχουν τὴν λύτρωσίν των³. Οὕτως εἰς τὸ Περὶ ἀρχῶν λέγει ὅτι αἱ ψυχαὶ τῶν ἀγίων κατ' ἀρχὴν θὰ εἰσέλθουν εἰς τὸν παράδεισον, ὃ ὅποιος εἶναι τόπος προετοιμασίας τῶν ψυχῶν, ἀπ' ὃπου θὰ ὑψωθοῦν διὰ τῶν οὐρανίων σφαιρῶν εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ⁴. Μετὰ τὸ τέλος τοῦ κόσμου,

κυκλικὴ κινήσεως τῆς χρονικῆς προόδου ἐθεωρεῖτο ὡς ἀσυμβίβαστος πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς προόδου εἰς μίαν ιδιαιτέραν φάσιν τοῦ κύκλου. Βλ. πλείονα παρὰ W. K. C. GUTHRIE, *In the Beginning*, London 1957, κεφ. 4 καὶ 5. Βλ. ἐπίσης Αριστοτελούς, *Προοβλήματα* 916a18 ἔ.

1. M. P. CHARLESWORTH, «Providentia and Aeternitas», ἐν *HTR* 24 (1936) 107 ἔ.

2. A. D. NOCK, «A Vision of Mandulis Aion», ἐν *HTR* 27 (1934) 83-99. Ἡ γνωστικὴ θεωρία περὶ τῶν αἰώνων ὡς θείων ἡ δαιμονικῶν δυνάμεων ἔχει σχέσιν μετὰ τῶν τότε ἀντιλήψεων περὶ κοσμολογίας καὶ αἰώνιότητος. Προϋποθέτει δὲ τὴν ἐπεξεργασθεῖσαν πλατωνικὴν θεωρίαν περὶ χρόνου καὶ αἰώνιότητος, ίδιᾳ ὡς αὕτη παρουσιάσθη ὑπὸ τοῦ Φιλωνοῦ καὶ τῶν Νεοπλατωνικῶν, ἔνθα τὸ κενὸν μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου γεφυροῦται διὰ μεσαζόντων κατωτέρων μορφῶν αἰώνιότητος καὶ ἀνωτέρων μορφῶν χρόνου. Βλ. G.B. LADNER, *The Idea of Reform*, Cambridge, Mass. 1959, σ. 443-444 καὶ P. DUHEM, *Le système du monde* 1, Paris 1954, σ. 246-275.

3. Περὶ ἀρχῶν 2, 5 καὶ 4, 4, 9, 9-10 ὡς ἐπίσης 'Υπόμν. 'Ιω. 1, 34· 2, 3· 6, 38.

4. Περὶ ἀρχῶν 2, 11, 6, GCS (*Die Griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte*, Berlin - Leipzig 1879) 5, 190, 2.

ὅτε τὸ τέλος θὰ γίνη ὡς ἡ ἀρχή, ὁ Θεὸς θὰ ἐπαναφέρῃ τὸν ἀνθρώπον εἰς τὴν προπτωτικὴν αὐτοῦ κατάστασιν¹.

Ἄν καὶ ὁ Ὁριγένης ἀρνεῖται ἐμφατικῶς τὴν κυκλικὴν ἐπανάληψιν τῶν ιδίων γεγονότων, ὡς ἐδίδασκον οἱ Στωϊκοί², δέχεται δμως γενικῶς τὴν ιδέαν περὶ κυκλικῆς ἐπαναλήψεως. Ἐκεῖνο τὸ ὅποιον ἀρνεῖται εἶναι ἡ ἐνδεχομένη ἐπανάληψις τῶν αὐτῶν κόσμων, ὅτι ἐπὶ παραδείγματι θὰ ὑπάρξῃ καὶ πάλιν ὁ Ἄδαμ καὶ ἡ Εὔα, οἱ ὅποιοι θὰ πράξουν τὰ αὐτά, διὰ τοῦτο θὰ ἐπαναληφθῇ ὁ κατακλυσμὸς κλπ. Φρονεῖ μᾶλλον ὅτι ἡ ἐλευθέρα βούλησις, ὡς φύλαξ τῆς πνευματικῆς ἐλευθερίας, καθιδηγεῖ τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων. Ἡ δὲ οὐσία τῆς θεωρίας του περὶ ἀποκαταστάσεως εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐκπνευμάτωσις τοῦ κόσμου καὶ ἡ ἐπαναφορὰ αὐτοῦ εἰς τὴν πρὸ τῆς πτώσεως κατάστασιν³.

β) Ἡ περὶ χρόνου διδασκαλία Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου.

Ἡ κυκλικὴ ἀντίληψις περὶ χρόνου ἦτο, ὡς εἴδομεν, ἡ παραδεδεγμένη θεωρία περὶ χρόνου εἰς τὴν ἐλληνικὴν σκέψιν. Ὁ Γρηγόριος καὶ οἱ ἔτεροι δύο Καππαδόκαι οἱ μιλοῦντες τὴν γλῶσσαν τῆς ἐποχῆς των δὲν ἥδυναντο νὰ ἀποφύγουν τὴν χρῆσιν τῆς ἀπόφεως ταύτης. 'Εφ' ὅσον δὲ τοιαύτη ἦτο ἡ στάσις των ἔναντι τῆς ἐλληνικῆς ἐν γένει πολιτιστικῆς κληρονομίας, ἔλαβον ἐκ τοῦ ὑπάρχοντος ὄλικοῦ διὰ τὴν κρίσιν των ἦτο ὠφέλιμον διὰ τὴν πλαισίωσιν καὶ παρουσίασιν τῆς ἀποκαλυφθείσης ἀληθείας. Τοιουτοτρόπως ἡ κυκλικὴ ἀντίληψις περὶ χρόνου καὶ ἐν γένει τὸ δόλον περὶ χρόνου πρόβλημα, ἔξετασθὲν ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἀποκαλύψεως, διετήρησε μὲν τὴν μορφήν, ἡλλαγεῖ δὲ ἐν πολλοῖς περιεγόμενον. Αἱ σημειωθεῖσαι κυριώτεραι μεταβολαὶ εἶναι αἱ ἔξης: Διεστάλη καὶ διεκρίθη ὁ χρόνος ἀπὸ τοῦ αἰῶνος τοῦ Θεοῦ. Αἱ ἀντιλή-

1. Αὐτόθι 3, 6, 3, GCS 5, 284 καὶ 1, 6, 2, GCS 5, 79, 22: «Semper enim similis est finis initiosis». Πρβλ. τὰ σχετικὰ χωρία τῆς 'Ἀποκαλύψεως' 1, 8· 21, 6· 22, 13.

2. Κατὰ τοὺς μετὰ Χριστὸν χρόνους ἡ πλέον δημοφιλῆς θεωρία περὶ χρόνου ἦτο ἡ στωϊκή, κατὰ τὴν ὅποιαν τὰ πάντα ἐκτυλίσσονται κατ' αὐστηράν κυκλικὴν διάταξιν. Εἰς τὸ τέλος ἐκάστου κοσμικοῦ κύκλου ὁ κόσμος ἐκπυροῦται ἀπορροφώμενος ὑπὸ τοῦ πυρός.

3. Περὶ ἀρχῶν 2, 3, 4, GCS 5, 119. Βλ. R. CADIOU, *Introduction au système d'Origène*, Paris 1932, σ. 32 ἔ. Πλείονα ἐν συσχετισμῷ πρὸς τὸ περὶ διπλῆς δημιουργίας δόγμα Γρηγορίου Νόστης, βλ. E. E. ROBBINS, *The Hexaemeral Literature*, Chicago 1912.

ψεις αὗται ἀπαντοῦν βεβαίως εἰς τὸ πλατωνικὸν σύστημα, ἔνθα δὲ αἱδὼν θεωρεῖται ὡς ἄχρονος διάρκεια καὶ ὁ χρόνος ὡς κινουμένη εἰκὼν τοῦ αἰῶνος¹. Τὸ νέον στοιχεῖον, τὸ δόποῖον προσθέτει δὲ Γρηγόριος, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, εἶναι ὁ προπαιδευτικὸς χαρακτὴρ τοῦ κοσμικοῦ χρόνου καὶ χώρου, δὲ δόποῖος βασίζεται ἐπὶ τῆς ἀνωτέρω διακρίσεως τοῦ χρόνου ἀπὸ τῆς αἰωνιότητος. Διὰ τοῦτο ὁ ἀνθρωπὸς δύναται καὶ καλεῖται κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐπιγείου ζωῆς του νὰ ὑπερφαλαγγίσῃ τὸ χρονικὸν φράγμα καὶ νὰ γευθῇ ἐσχατολογικῶς τὰς μελλοντικὰς δωρεάς. Οἱ χρονικοὶ περιορισμοὶ ἔχουν οἰκοδομητικὸν χαρακτῆρα καὶ ἀποσκοποῦν νὰ ἐνδυναμώσουν τὸν πόθον τοῦ ἀνθρώπου διὰ τὴν αἰωνιότητα καὶ τὰ ἑστῶτα². Ἡ ἀντίληψις δὲ αὕτη τοῦ Γρηγορίου περὶ χρόνου εἶναι διάφορος τῆς τοῦ Ὁριγένους, ἔνθα δὲν ὑφίσταται οὐσιώδης διαφορὰ μεταξὺ τοῦ χρόνου τῶν ἀνθρώπων καὶ τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῶν ἀλογικῶν³.

Οἱ κοσμικὸς χρόνος ἐννοήθη ὡς «έκστασις», «διάστημα» ή «διάστασις». Οἱ δροὶ οὖτοι ἔχρησιμοι ποιήθησαν τὸ πρῶτον ὑπὸ τῶν Στωϊκῶν καὶ τοῦ Φίλωνος δηλοῦντες ἐπέκτασιν κινήσεώς τινος⁴. Οἱ Καππαδόκαι ἔχρησιμοι ποιήθησαν τοὺς δροὺς τούτους διὰ νὰ δηλώσουν τὴν χρο-

1. *Τίμαιος* 37D: «...Εἴκω δ' ἐπενόει κινητόν τινα αἰῶνος ποιῆσαι, καὶ διακοσμῶν ἄμα οὐρανὸν ποιεῖ μένοντος αἰῶνος ἐν ἐνὶ κατ' ἀριθμὸν ιοῦσαν αἰώνιον εἰκόνα, τοῦτον δὲ χρόνον ὠνομάζαμεν».

2. Βλ. *Ἄργος* 17, 4, PG 35, 969C. *Ἄργος* 14, 20, PG 35, 884A. *Ἄργος* 18, 3, PG 35, 988CD. *Ἄργος* 17, 11, PG 35, 977C.

3. *Ἄργος* 45, 3, PG 36, 625C. *Ἄργος* 44, 3, PG 36, 609BC. Πρβλ. ΟΤΙΣ, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 116. Περὶ τοῦ προβλήματος τῆς ἐπιδράσεως τῆς περιουκῆς διακρίσεως μεταξὺ χρόνου καὶ αἰωνιότητος, βλ. A. D. NOCK, μν. Ἑργ., σ. 78 ἐ.

4. Βλ. πλειόνα παρὰ H. U. von BALTHASAR, *Présence et pensée: Essai sur la philosophie religieuse de Grégoire de Nysse*, Paris 1942. J. F. CALLAHAN, *Four Views of Time in Ancient Philosophy*, Cambridge, Mass., 1948, σ. 38 ἐ. καὶ OTIS, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 109. Ο Πλωτῖνος ἀνέφερε τὸν δρὸν διάστασις εἰς τὴν ψυχὴν, καλῶν τὸν χρόνον «διάστημα» τῆς ζωῆς, τῆς ψυχῆς τοῦ σύμπαντος. Ἐντεδεῖς 3, 7, 11. Διὰ τοὺς Στωϊκοὺς ὁ χρόνος ἦτο ἐπέκτασις (διάστημα) τῆς κινήσεως ἐν γένει ἢ τῆς ιδιαιτέρας κινήσεως τοῦ σύμπαντος. Ο Πλωτῖνος ἐπέκρινε τὴν θεωρίαν ταύτην ισχυριζόμενος διτὶ ἢ ἐπέκτασις τῆς κινήσεως οὐδὲν διαφέρει τῆς κινήσεως αὐτῆς καθ' ἑαυτήν. Ὑπέδειξε δὲ ἀντὶ ταύτης ἀλληγορικῆς ἐπέκτασις, ἤτοι τὴν δημιουργὸν ζωὴν τῆς ἀρχῆς τῆς ψυχῆς τοῦ κόσμου, ἐν τῇ δοποὶ ἐνυπάρχει πᾶσα κίνησις. Ἐντεδεῖς 3, 7, 8· 3, 7, 11. Βλ. Balthasar, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 6. Κατὰ τὸν Γρηγόριον Νύσσης ὁ χρόνος καὶ ὁ χῶρος εἶναι τὸ διάστημα ἢ τὸ μέγεθος τὸ χαρακτηρίζον πᾶν δημιουργῆμα ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ὑπαρξίαν τοῦ Θεοῦ, ἢ δοποὶ ὑφίσταται ἐν τῇ ἀπέριᾳ αὐτῆς πληρότητι ἀνευ διαδοχῆς. Κατὰ Εὐθομίου, PG 45, 793CD.

νικήν καὶ χωρικήν ἐπέκτασιν τοῦ δημιουργηθέντος ὑπὸ τοῦ Θεοῦ παρόντος βίου, ὡς καταλλήλου μέσου παιδαγωγίας τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἀνθρωπὸς, κατὰ τὸν Γρηγόριον, ζῶν εἰς τὸν συνεχῶς μεταβαλλόμενον κοσμικὸν χρόνον, δύναται καλλίτερον νὰ ἔκτιμήσῃ καὶ οὕτω νὰ στρέψῃ ἀποκλειστικῶς τὴν προσοχὴν αὐτοῦ ἐκ τῆς «ἀνωμαλίας τῶν ὅρων μένοντα¹, ἐρχόμενος οὕτως ἐγγύτερον πρὸς τὸν Θεὸν καὶ φροντίζων «βραχέα τῶν σκιῶν καὶ τῶν ὄντεράτων»². Ὁ κοσμικὸς χρόνος ἢ τὸ διάστημα διαφέρει ποιοτικῶς τοῦ αἰῶνος, καθ' ὃσον ἡ ἀμαρτία εἶναι συνδεδεμένη μετὰ τοῦ περιορίζοντος τὸν ἀνθρωπὸν χρόνου. Ἐκ τούτου δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ καὶ ἡ ἀναφορὰ τοῦ Γρηγορίου εἰς τὴν ζωὴν τῶν ἀγγέλων καὶ εἰς τὴν μίμησιν αὐτῶν, δεδομένου διτὶ τὰ πνεύματα εἶναι ἐλεύθερα τοῦ κοσμικοῦ χρόνου καὶ οὕτως εὑρίσκονται ἐγγύτερον πρὸς τὸν Θεόν³.

Ἡ ἔννοια περὶ κυκλικοῦ χρόνου μετεβλήθη εἰς δύο σημεῖα. Πρῶτον ἀπηλλάγη τῆς ἀπόψεως τοῦ Ὁριγένους περὶ ἀενάων ἐπαναλαμβανομένων πτώσεων, διότι ἀφ' ἐνὸς μὲν διεχωρίσθη ἀπολύτως καὶ διεκρίθη ὁ χρόνος ἀπὸ τῆς αἰωνιότητος τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἀγγέλων, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀπεκλείσθη παντελῶς ἡ θεωρία τῆς στατικῆς διδασκαλίας περὶ κυκλικῆς ἐπαναλήψεως τῶν αὐτῶν γεγονότων. Ὁ ἀνθρωπὸς συνεχῶς πορεύεται πρὸς τὴν τελειότητα, χωρὶς δῆμας νὰ δύναται νὰ ἐπιτύχῃ ταύτην τελείως ἐν τῷ κοσμικῷ χρόνῳ. Εἰς δὲ τι ἀφορᾶ εἰς τὴν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν θέωσιν αὐτοῦ, ὁ χρόνος νοεῖται ὡς κατευθυνόμενος ἐκ τῆς δημιουργίας του πρὸς τὴν ἐν τῇ αἰωνιότητι ἐπάνοδόν του⁴. Δεύτερον ἡ ἔννοια τῆς κυκλικῆς κινήσεως εἰς τὸν Γρηγόριον συνεδέθη ἀποκλειστικῶς πρὸς

1. *Ἄργος* 17, 4, PG 35, 969C. Βλ. ἐπίστης ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου* 22, PG 44, 205B ἐ.

2. *Ἐπιστολὴ* 29, PG 37, 64B.

3. *Ἄργος* 28, 31, J. BARBEL, *Die fünf theologischen Reden*, Düsseldorf 1963, σ. 124, PG 36, 72D. *Ἡθικὰ ποιῆμα*, Μέρος 2 στίχ. 885-909 PG 37, 744-746. *Ἄργος* 7, 9, PG 35, 765B ἐ.

4. Ο Γρηγόριος Νύσσης παρὰ τὴν ἐξάρτησιν του ἐκ τοῦ Ὁριγένους καὶ παρὰ τὴν ἀποδόχην τῶν θεωριῶν αὐτοῦ περὶ τελικῆς συγχωρήσεως τῶν ἀμαρτιῶν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς κατανικήσεως τοῦ κακοῦ, δὲν ἐδέχετο μίαν ἀπολύτως πνευματικὴν κατάστασιν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν ἐπιγείου ζωῆς καὶ μετ' αὐτὴν ἡ αἰωνίους ἐπαναλαμβανομένους κύκλους πτώσεων καὶ ἀναστάσεων τῆς ψυχῆς. *Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου* 28, PG 44, 229B ἐ. Κατ' αὐτὸν ἡ ἀποκατάστασις εἶναι συνάντησης τῆς κινήσεως καὶ τῆς εἰς τὸν παράδεισον ἐπιστροφῆς. Αὐτόθι 17, PG 44, 188C. Κατά Γρηγόριον τὸν Θεολόγον ἡ ἀποκατάστασις συνδέεται καὶ μετὰ τοῦ δροῦ τρόπου τῆς ἐπιγείου διαβιώσεως, *Ἄργος* 40, 8, PG 36, 368C.

δι τι είναι ρέον, μεταβαλλόμενον καὶ διστατον εἰς τὸν πεπτωκότα κόσμον. Τονίζεται δὲ οὕτω τὸ πεπερασμένον καὶ ἀσθενὲς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ τὸ ἀδιέξοδον, εἰς τὸ ὅποιον εὐρέθη ὁ πεπτωκός ἀνθρωπος. 'Η ὑπερνίκησις τοῦ ἀδιέξοδου τούτου συνίσταται εἰς τὴν κατάλυσιν τῆς παντοδυναμίας τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου διὰ τῆς παροχῆς εἰς τὸν ἀνθρωπὸν τῆς δυνατότητος ἀνακτύζεως ἀνεπαναλήπτου προσωπικῆς ιστορίας. 'Η δυνατότης αὗτη καθιστᾷ ἐφικτὴν τὴν σωτηρίαν, ἡ ὅποια ἔδόθη ὑπὸ τοῦ Κυρίου. 'Ο ἀνθρωπὸς ἐνούμενος μετ' αὐτοῦ ἐλευθεροῦται ἐκ τῆς ἀμαρτίας, οὕτω δὲ καὶ ἐκ τῶν χρονικῶν καὶ χωρικῶν συνθηκῶν ἐντὸς τῶν ὅποιων είναι δυνατὸν νὰ διαπραχθῇ αὕτη.

Χαρακτηριστικὸν παράδειγμα ἐκχριστιανισμοῦ φιλοσοφικῶν ίδεων είναι ἐν προκειμένῳ ἡ ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἀποκαλύψεως χρῆσις τῆς περὶ κυκλικοῦ χρόνου ἀντιλήψεως. Κατὰ τὸν Γρηγόριον καὶ τοὺς ἄλλους Καππαδόκας, αἱ ἐπτὰ ἡμέραι τῆς δημιουργίας ἐθεωρήθησαν ὡς ἀντιπροσωπεύουσαι τὸ χρονικὸν ὑπόβαθρον τοῦ δημιουργηθέντος ιστορικοῦ χρόνου¹. Μικρογραφία τῆς δημιουργικῆς ἐβδομάδος είναι ἡ ἐπαναλαμβανομένη σειρὰ τῶν ἐπτὰ ἡμερῶν, ἡ ὅποια διὰ τῆς συνεχοῦς ἐπαναφορᾶς μεταθέτει τὸν ἐρχομόν τῆς ὄγδοης ἡμέρας, ἥτοι τῆς αἰωνιότητος². Διὰ τοῦτο λίαν ἐπιτυχῶς συνεδέθη εἰς τὴν πατερικὴν γραμματείαν ἡ ἔννοια τῆς ὄγδοης ἡμέρας μετὰ τῆς αἰωνίου βασιλείας τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν προπτωτικὴν κατάστασιν αὐτοῦ. 'Εταυτίσθη δὲ ἡ ὄγδοη μετὰ τῆς Κυριακῆς ἥτοι τοῦ Πάσχα³. Καλεῖται δὲ αὕτη «έορτὴ διαβατήριος», διότι δι' αὐτῆς ἐλευθερούμεθα ἐκ τῆς ἀμαρτιώσεως, ἡ ὅποια προῃλθεν ἐκ τῆς πτώσεως καὶ πορευόμεθα «πρὸς τὴν γῆν τῆς ἐπαγγελίας»⁴.

1. 'Η λῆψις τῆς ἐβδομάδος ὡς μονάδος μετρήσεως τοῦ χρόνου ὑπὸ τῶν Καππαδόκων κατὰ τὸν J. CALLAHAN, «Greek Philosophy and the Cappadocian Cosmology», *DOP* 12 (1958) 38, είναι ἀπόρροια τῆς ἐπιθράστεως τῆς βιβλικῆς διηγήσεως περὶ δημιουργίας ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸν *Tίμαιον* τοῦ ΠΛΑΤΩΝΟΣ, ὃντος ὡς πλέον φυσικαὶ μονάδες μετρήσεως λαμβάνονται τὰ ἔτη καὶ αἱ ἡμέραι. Πρβλ. 'Ἐκκλησιαστὴρ 1, 1-8.

2. Βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Ἄριθμοι* 44, 5, PG 36, 612C ἐ. M. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Ἄριθμοι* 2, 8, PG 29, 49 ἐ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Ἐπιτροφὴ τῶν φαλμῶν* 2, 5, PG 44, 504D ἐ. ΩΡΙΓΕΝΟΥΣ, *Ἄριθμοι* 8, 4, GCS 6, 399, 12 ἐ.

3. Καλεῖται ὄγδοη μετρουμένη ὡς συνέχεια τῶν εἰς τὴν Π. Διαθήκην ἐπτὰ ἡμερῶν τῆς δημιουργίας καὶ τῆς καταπάύσεως τοῦ Θεοῦ. Βλ. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ, *Διάλ.* 41, 44. GOOD SPEED, 138. Πρβλ. DANIÉLOU, «La typologie de la semaine au IVe siècle», ἐν *RSR* 35 (1948) 382 ἐ.

4. *Ἐπιστολὴ* 120, PG 37, 216A.

'Ο χρόνος λοιπὸν συνεδέθη μετὰ τῆς δημιουργικῆς ἐβδομάδος ἐκφαζόμενος διὰ τῆς διαρκοῦς κυκλικῆς ἐπαναλήψεως τῶν ἐβδομάδων, ἐνῷ δὲ αἱδὲν συνεδέθη μετὰ τῆς ὄγδοης ἡμέρας, ἡ ὅποια δὲν ὑπόκειται εἰς τὴν κυκλικὴν ἐπανάληψιν, ἀλλ' εἶναι «κατάστασις», «διὰ τὸ ἔξω κεῖσθαι τοῦ ἐβδοματικοῦ τούτου χρόνου» διστα καὶ ἡμέραν εἰπης, καὶ αἰῶνα, τὴν αὐτὴν ἐφεῖς ἔννοιαν....ἴνα οὖν πρὸς τὴν μέλλουσαν ζωὴν τὴν ἔννοιαν ἀπαγάγῃ, μίαν ὀνόμαση τοῦ αἰῶνος τὴν εἰκόνα, τὴν ἀπαρχὴν τῶν ἡμερῶν, τὴν ὁμήλικα τοῦ φωτός, τὴν ἀγίαν Κυριακήν, τὴν τῇ ἀναστάσει τοῦ Κυρίου τετιμημένην»¹.

Οὕτω τὸ πλατωνικὸν δόγμα περὶ τοῦ χρόνου ὡς εἰκόνος τοῦ αἰῶνος λαμβάνει διάφορον περιεχόμενον, δεδομένου ὅτι καταλύεται τὸ ἀδιέξοδον καὶ ἡ παντοδυναμία τοῦ κυκλικοῦ χρόνου διὰ τῆς παροχῆς εἰς τὸν ἀνθρωπὸν ὑπὸ τοῦ ἀναστάντος Κυρίου τῆς δυνατότητος νὰ ἔχῃ προσωπικὴν ιστορίαν καὶ ἰδιον προορισμόν, τὴν πρὸς Θεὸν ὁμίλωσιν².

Τὸ σχῆμα λοιπὸν τοῦ κύκλου χρησιμοποιεῖ ὁ Γρηγόριος ὁσάκις ὁμιλεῖ περὶ τοῦ κοσμικοῦ ἡ ιστορικοῦ χρόνου, ἡ δὲ ἀποψίς ὅτι υἱοθετεῖ

1. M. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, 'Ἐξαήμ. 2, 8, PG 49C-52B: «Τοῦτο δὲ κυκλικόν ἐστι τὸ σχῆμα ἀφ' ἔκατον ἀρχεσθαι καὶ εἰς ἔκατον καταλήγειν ὁ δὴ καὶ τοῦ αἰῶνος ἕδιον εἰς ἔκατον ἀναστρέψειν καὶ μηδαμοῦ περατοῦσθαι: διὰ τοῦτο τὴν κεφαλὴν τοῦ χρόνου οὐχὶ πρώτην ἡμέραν, ἀλλὰ μίαν ὀνόμασεν, ἵνα ἐκ τῆς προστηγορίας τὸ συγγενὲς ἔχῃ πρὸς τὸν αἰῶνα». Βλ. ἐπίσης M. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Περὶ Ἀγ. Πνεύματος* 27, 66, PG 32, 192B· Γ. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΟΥ, 'Η μίμησις τοῦ Χριστοῦ κατά Γρηγόριον τὸν Παλαμᾶν, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 31-32.

2. Λόγος 1, 3, PG 35, 397 ἐ. Λόγος 18, 3, PG 35, 988BD. Πρβλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ: «Οἳ ἐκμετρῶμεν τὰς ἡμέρας τὸν χρόνον, ἀπὸ τῆς μιᾶς ἀρχόμενοι καὶ τῆς ἐβδόμητος τὸν ἀριθμὸν κατακλείσοντες, πάλιν ἐπὶ τὴν μίαν ἀναποδίζομεν δεῖ διὰ τοῦ κύκλου τῶν ἐβδομάδων ἀναμετροῦντες δόλον τὸ τοῦ χρόνου διάσπημα: ἔως ἂν παρελθόντων τῶν κινουμένων καὶ παυσαμένης ποτὲ τῆς φωδόνος κινήσεως....Ἐλθη τὰ μηκέτι σπλανσχνεα...διότι τοῦ ἐβδοματικοῦ παυσαμένου χρόνου ἐνστήσεται ἡμέρα ὄγδοη μετὰ τὴν ἐβδόμητον ὄγδοην μὲν λεγομένη, ὅτι μετὰ τὴν ἐβδόμην γίνεται, οὐκέτι δὲ τὴν τοῦ ἀριθμοῦ διαδοχὴν ἐφ' ἔκατον δεχομένη. Μία γάρ εἰς τὸ διηγεῖται παραμένει, οὐδέποτε νυκτερινὴ διαιρουμένη ζόφω», PG 44, 609B ἐ. καὶ Εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τῶν φαλμῶν 2, 5, PG 44, 504D ἐ.

'Η συνίπαρξις τοῦ γραμμικοῦ μετὰ τοῦ κυκλικοῦ χρόνου θὰ ἡδύνατο νὰ περιγραφῇ διὰ τῆς εἰκόνος, τὴν ὅποιαν ἀναφέρει ὁ M. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, 'Ἐξαήμ. 189BC. «Οπως μία σφαῖρα, λέγει, κυλίεται ὑπὸ αἰτίου τινὸς ἐπὶ κατωφερέτας λόφου καὶ διατηρεῖ τὴν περιστροφικὴν κίνησιν αὐτῆς λόγῳ τῆς φύσεως τοῦ σχήματός της καὶ τοῦ ἐπικλινοῦς ἐδάφους, οὗτος καὶ ὁ κόσμος καὶ ὁ χρόνος παρὰ τὴν κυκλικὴν ἐπενέληψιν, πορεύονται πρὸς ἓν τέρμα. 'Ἔπαρχει λογικὴ ἀρχὴ καὶ πραγματικὸν τέλος, παρὰ τὴν ἀνακύλησιν. Ταῦτα δὲ είναι τὸ προσίμων μιᾶς νέας τάξεως πραγμάτων, προσιδιαζούσης πρὸς τὸν ἐν Χριστῷ ἀνακαίνισθέντα ἀνθρωπὸν.

σχετικάς φιλοσοφικάς ή ώριγενιστικάς ἀργάς δὲν ἀληθεύει, ἐφ' ὅσον οὗτος ἀναγνωρίζει εἰς τὸν ἀνθρώπον καὶ εἰς τὸ πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας καθόλου τὴν δυνατότητα τῆς σωτηρίας ἐν Χριστῷ.

Ἡ ίδεα τῆς ἀνακυκλήσεως, ἡ ὅποια παρουσιάζετο ἄλλοτε ὡς ἀπαισιόδοξος καὶ ἄλλοτε ὡς αἰσιόδοξος, ἀφησε βαθέα τὰ ἵχνη τῆς ἐπὶ τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως. Καὶ ὅταν ἀκόμη ωρισμένοι φιλόσοφοι παρεδέχοντο τὴν δυνατότητα ἀπελευθερώσεως τοῦ ἀνθρώπου ἐκ τῆς ἀνακυκλήσεως, ἀντελαμβάνοντο ταύτην ὑποκειμενικῶς καὶ ἐντὸς αὐτηρῶς προσωπικῶν δρίων. Ἡ ίδεα, κατὰ τὴν ὅποιαν θὰ ἡδύνατο ἐνδεχομένως νὰ ὑπάρξῃ σωτηρία διὰ τὸν ἐκλεκτὸν λαὸν τοῦ Θεοῦ, ἡτο τελείως ἀδιανόητος.

Πλὴν τοῦ διαφόρου περιεχομένου τῆς περὶ χρόνου καὶ ἀνακυκλήσεως ίδεας τοῦ Γρηγορίου ἔναντι τῆς θύραθεν σκέψεως, ἀξία ίδιαιτέρας προσοχῆς είναι ἡ προσπάθεια τοῦ Γρηγορίου νὰ θεμελιώσῃ τὴν περὶ χρόνου θεωρίαν του ἐπὶ ἀγιογραφικῆς βάσεως, ἐντάσσων ταύτην εἰς τὸ παιδαγωγικὸν ἔργον τοῦ Θεοῦ διὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ σωτηρία, ὡς ὀδηγοῦσα εἰς ἔνα σκοπὸν καὶ ἔχουσα συγκεκριμένην καὶ σαφῆ κατεύθυνσιν, είναι συγχρόνως ἀρνησις τῆς ὄλοκληρωτικότητος τοῦ κυκλικοῦ χρόνου.

2. ΤΑ ΡΕΟΝΤΑ

Κατὰ τὸν Γρηγόριον χαρακτηριστικὸν τοῦ κοσμικοῦ χρόνου είναι ἡ ἀέναος κυκλικὴ μεταβολή, ἡ ὅποια συμβολίζεται διὰ τοῦ σχήματος τοῦ κύκλου. Οὐδὲν τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων είναι βέβαιον ἡ ὁμαλὸν ἡ αὐταρκες ἡ ἀκίνητον. Τὰ πάντα συνεχῶς ἀπὸ ὥρας εἰς ὥραν μεταβάλλονται¹. Σχετικά είναι ὁ πλοῦτος, ἡ πενία, ἡ δύναμις, τὸ παρόν, τὸ μέλλον, διότι συνεχῶς μεταλλάσσονται· καὶ «τοῦτο ἵστον ἡ ἀνισότης ἔχει, τὴν περὶ πάντα μεταβολήν· περιγωρεῖ γάρ τὰ πάντα ῥαδίως καὶ μεταχωρεῖ καὶ ἀντικαθίσταται»². Τὰ πάντα ρέουν καὶ φθείρονται³. Ἰδέαι, ὡς ἡ ζωὴ καὶ ὁ θάνατος, αἱ ὅποιαι εἴθισται νὰ ἐκλαμβάνωνται ὡς ἀντικειμενικαὶ καὶ ἀπολύτως ἀντίθετοι πρὸς ἀλλήλας «περιγωροῦν καὶ ἀντι-

1. Λόγος 14, 19, PG 35, 881B.

2. Λόγος 17, 4, PG 35, 972A.

3. Ἔπιστολὴ 29, 1, PG 37, 64B: «Ορέξ οἰα τὰ ἡμέτερα καὶ δπως κύκλος τις τῶν ἀνθρωπίνων περιτρέχει πραγμάτων...ἀνθούντων καὶ ἀπανθούντων...τάχυστα μετακινουμένου καὶ μεταπίποντος...καὶ γράμμασι καθ' ὅδατος ἡ ἀνθρώπων εὐ-κτηρία».

καθίστανται»⁴. Οὕτως ἡ μὲν ζωὴ ἀρχεται ἐκ τῆς φθορᾶς, ἡ ὅποια θεωρεῖται ως κοινὸν χαρακτηριστικὸν τῶν ὄντων καὶ ὁδεύουσα διὰ «τῆς ἀεὶ τοῦ παρόντος ἐκστάσεως» διὰ τῆς φθορᾶς, «εἰς φθορὰν καταστρέφει τὴν τοῦ βίου τούτου κατάλυσιν»⁵. Πρὸς τούτοις ὁ θάνατος ἔχει θετικὰ στοιχεῖα, διότι δι' αὐτοῦ ἀπαλλασσόμεθα ἐκ τῶν ἐν τῷ κόσμῳ κακῶν καὶ ἀντιξοτήτων, καὶ προπάντων, ἐὰν ὑπάρχῃ ἡ δέουσα προπαρασκευή, ὀδηγοῦμεθα εἰς τὴν ἄνω ζωὴν. Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων, διερωτᾶται ὁ Γρηγόριος, κατὰ πόσον ὁ θάνατος πρέπει νὰ ὀνομάζεται θάνατος, διότι τὸ φοιτερὸν αὐτοῦ εἶναι πράγματι εἰκονικὸν καὶ ἐπιφανειακόν. 'Ο πραγματικὸς θάνατος δὲν εἶναι ἡ λύσις τοῦ σώματος ἐκ τῆς ψυχῆς, ἐφ' ὅσον αὕτη συντελουμένη ἐν τῷ κοσμικῷ χρόνῳ στερεῖται ἀπολύτου νοήματος, ἀλλὰ ὁ ὀλεθρος τῆς ψυχῆς, δηλαδὴ ἡ ἀμαρτία⁶. 'Ομοίως ἀλλοθής ζωὴ δὲν εἶναι ἡ βιουμένη ἐν τῷ κοσμικῷ χρόνῳ, ἀλλὰ μόνον ἡ ἄνω ζωὴ, πρὸς τὴν ὅποιαν πρέπει νὰ ἀποβιλέπῃ ὁ ἀνθρώπος. "Ἄπαντα τὰ τοῦ παρόντος βίου, ὡς σχετικά, «όνειράτων ὅψις ἔστι κατὰ τῶν ὄντων παίζουσα, καὶ ψυχῆς ἀπατηλὰ φάσματα». Διὰ τοῦτο οἱ ἀνθρώποι ἐπηρεαζόμενοι ἐκ τῆς παρούσης συγχύσεως κινδυνεύουν νὰ μὴ διακρίνουν μεταξὺ φαινομένου καὶ πραγματικότητος καὶ νὰ πάθουν ἀλογον πάθος, ἢτοι νὰ φοιτηθοῦν δσα δὲν εἶναι φοιτερὰ καὶ νὰ περιφρονήσουν δσα εἶναι μεγάλα καὶ σπουδαῖα, ὡς ἡ σωτηρία των⁷. Οὕτω πολλάκις τονίζεται ἡ νέκρωσις τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τῆς γῆς καὶ ἡ προοδευτικὴ ἐκπνευμάτωσις αὐτοῦ⁸. Πλὴν ἡ νέκρωσις αὕτη καὶ ἡ θεώρησις τῆς ἐπιγείου ζωῆς ὡς «θανάτου μελέτης»⁹, δὲν πρέπει νὰ

1. Λόγος 18, 42, PG 35, 1040C-1041AB. Βλ. πλειόνα περὶ τῆς ἐννοιας τῆς περιγράφουσας εἰς τὸν Γρηγόριον, G. PRESTIGE, *God in Patristic Thought*, London 1964, σ. 291. Βλ. καὶ Λόγος 7, 19, PG 35, 777C: «Τοιοῦτο τὸ ἐπὶ γῆς παίγνιον οὐκ ὄντας γενέσθαι καὶ γενούμενους ἀναλυθῆναι».

2. Λόγος 18, 42, PG 35, 1040C-1041AB.

3. Αὐτόθι. 'Ο θάνατος διὰ τὸν Γρηγόριον, ἀποτελεῖ γεγονός θήμας ἀδιάφορον (JUSTIN MOSSAY, *La mort et l'au-delà dans St. Grégoire de Nazianze*, Louvain 1966) καὶ δι' αὐτοῦ συντελεῖται ἡ ξέδοση τοῦ ἀνθρώπου ἐκ τοῦ πεπερασμένου καὶ οὗτος ἐπιτυγχάνεται ἡ μετάβασις αὐτοῦ εἰς τὸ αἰώνιον (σ. 280, 293). Διὰ τοῦτο ἡ ἐννοια τῆς αἰώνιότητος προσδίδει εἰς τὸν θάνατον αἰσιόδοξον καὶ ἐνθουσιαστικὸν χαρακτῆρα (σ. 209, 237, 286).

4. Λόγος 18, 42, PG 35, 1041A.

5. «Εἴθε νεκρώσωμι τὰ μέλη τὰ ἐπὶ τῆς γῆς! Εἴθε πάντα τῷ πνεύματι δαπανήσωμι, τὴν στενήν καὶ ὀλγοῖς βατήν ὁδεύσας, μὴ τὴν πλατεῖαν καὶ ἀνετονίην, Λόγος 7, 23, PG 35, 785B.

6. Ἔπιστολὴ 31, PG 37, 68BC.

νοῶνται στερητικῶς. Ἡ νέκρωσις δὲν εἶναι μόνον ἡ ἀποκόλλησις τοῦ ἀνθρώπου ἐκ τῆς ἀμαρτίας, ἀλλὰ κυρίως ἡ ἐκ τοῦ παρόντος κατὰ τὸ δυνατὸν βίωσις τῆς οὐρανού μακαριότητος¹.

Ἡ κατὰ τὸν Γρηγόριον κύκλησις ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ ζωῇ δὲν συνέπαγεται τὴν στωικὴν ἀντίληψιν περὶ ἐπαναλήψεως τῶν ιδίων ἀκριβῶν γεγονότων. Διὰ τῆς κυκλήσεως δηλοῦται μᾶλλον ἡ ἔλλειψις ὅμαλότητος καὶ αὐταρκείας ἐν τῷ κόσμῳ καὶ ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ ζωῇ². Οὕτω συνδέονται στενῶς αἱ ἔννοιαι τοῦ κοσμικοῦ χρόνου καὶ κοσμικοῦ χώρου διὰ τῆς κυκλικῆς ἐναλλαγῆς τῶν γεγονότων καὶ διὰ τῆς ἀπουσίας ἀντικειμενικῆς κατεύθυνσεως³. Παρὰ τὴν σύνδεσιν τῶν δύο ἀνωτέρω ἐνοιῶν, ὁ χρόνος καὶ ὁ χῶρος εὑρίσκονται εἰς διαλεκτικὴν ἀντίθεσιν⁴. Ἡ φθορὰ ἀποτελεῖ κατά τινα τρόπον νίκην τοῦ χρόνου ἐπὶ τοῦ χώρου, διότι ἡ ζωή, διερχομένη διὰ τῶν σταδίων τῆς γενέσεως, αὐξήσεως καὶ παρακμῆς, ἀκολουθεῖ ὥρισμένην κατεύθυνσιν, ἡ ὅποια δὲν δύναται νὰ ἐπαναληφθῇ. Ἀλλὰ βεβαίως οὕτω δὲν ἐκμηδενίζεται ἡ κυριαρχία τοῦ χώρου ἐπὶ τοῦ χρόνου, διότι ἀν καὶ ἡ πορεία τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς δὲν δύναται νὰ ἀντιστραφῇ, δύναται δῆμαρτον τῆς ζωῆς νὰ ἐπαναληφθῇ. Οὕτως ὁ κύκλος ὡς ἔκφρασις τῆς ἐπαναλήψεως εἶναι τὸ σύμβολον τοῦ ἀδιεξόδου ἢτοι τῆς κυριαρχίας τοῦ χώρου ἐπὶ τοῦ χρόνου⁵.

1. Βλ. Λόγος 20, 5, PG 35, 1069D-1072A: «Παῦλος λέγων, ζῶ δὲ οὐκέτι ἔγώ, ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός, οὐχ ὡς περὶ νεκροῦ πάντως ἔχοτοῦ διελέγετο, ἀλλὰ τοῦ ζῶντος κρίσισσον τῶν πολλῶν ζωὴν τῷ μετεύληφέναι τῆς ὄντος ζωῆς καὶ μηδενὶ θανάτῳ περατουμένην». Βλ. ἐπίσης Ποιῆμ. 2, 1, 48, στίχ. 1-3, PG 37, 1384:

«Ζῶ καὶ τέθνηκα. Τίς σοφὸς συγκρινέτω
Ψυχὴ τέθνηκα· σάρξ δὲ μοι σθένει θέλει
Ψυχὴ θιώῃ· σάρξ δὲ μοι τέθνηκέτω».

2. Λόγος 14, 19, PG 35, 881B· Λόγος 17, 4, PG 35, 969C. Βλ. ἐπίσης Λόγος 14, 20, PG 35, 884AB· Λόγος 18, 3, PG 35, 988CD-989A.

3. Λόγος 17, 4, PG 35, 969C.

4. Ὁ Πλάτων σφρᾶς διακρίνει μεταξὺ χώρου καὶ χρόνου δεδομένου διὰ ὁ χῶρος ὑστερεῖ ποιοτικῶς τοῦ χρόνου, τοῦ ὅποιου ἡ σπουδαιότης ἔγκειται εἰς τὴν συμβολὴν του διὰ τὴν λογικὴν τάξιν ἐν τῷ σύμπαντι (*Tίμαιος* 52Α-53Α).

5. Πρβλ. ΠΛΟΤΙΝΟΥ, *'Ερνεάδας* 4, 4, 16 καὶ 3, 7, 4. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *'Εξαήμ.* 189C. Κατὰ τὸν P. TILLICH, *Theology of Culture*, New York 1964, σ. 30-34, διότις τῆς λυτρώσεως ἐκ τοῦ τραγικοῦ κύκλου τῆς γενέσεως καὶ τῆς παρασκευῆς εἶναι λίαν ἔκδηλος εἰς τὸ ἀρχαῖον ἐλληνικὸν δρᾶμα καὶ τὴν φιλοσοφίαν. Ἡ θρησκεία τῶν ἀρχαίων Ἐλλήνων ἦτο θρησκεία τοῦ χώρου. Διὰ τοῦτο, ὡς ἐπὶ παραδείγματι ἐν τῷ πλατωνικῷ *Φαιδρῷ*, ὑπάρχει διάχυτος ἡ προσδοκία τῆς λυτρώσεως ὑπὸ δυνάμεως κειμένης ἐκτὸς τῆς ἀνακυκλήσεως. Ἡ ἀπὸ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων παρουσιαζομένη υἱοθέτησις μυστικιστικῶν ίδεων ὑπὸ τῆς φιλοσοφίας δηλοῖ ἐμμέσως τοῦτο.

‘Αναγνωρίζεται δῆμαρτος ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου ἡ δυνατότης εἰς τὸν ἀνθρώπον διὰ τῆς συνειδητοποιήσεως τοῦ σχετικοῦ καὶ πεπερασμένου τοῦ κόσμου τούτου, καὶ ὡς ἐκ τούτου διὰ τῆς ἀξιοποιήσεως τοῦ παρόντος χρόνου¹, νὰ ἐπιτύχῃ τὴν σωτηρίαν ἐκζητῶν τὸν Θεόν καὶ ἀποβλέπων εἰς τὰ ἀγαθὰ τοῦ μέλλοντος αἰώνος². Οὕτως οἱ πιστοὶ πορευόμενοι πρὸς συνάντησιν ἀγαθοῦ Δεσπότου³, ἀτενίζοντες δὲ ἐν ἐσόπτρῳ κατὰ τὴν παροῦσαν ζωὴν τὸ αἰώνιον παρὸν τοῦ Θεοῦ, δύνανται νὰ ἔχουν «ἰστορίαν» καὶ νὰ διαφένγουν τὴν ἀπόλυτον κυριαρχίαν τοῦ κυκλικοῦ χρόνου καὶ χώρου, ὁδεύοντες πρὸς μίαν νέαν πραγματικότητα «παγίαν», «σταθεράν», «θεοειδῆ» καὶ «έλευσέραν ταραχῆς καὶ συγχύσεως»⁴.

Ἡ ἀρχὴ τῆς δυνατότητος ταύτης διὰ τὴν ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου κατάκτησιν τῆς νέας ζωῆς καὶ ἐπίτευξιν τῆς σωτηρίας εἶναι διὰ τὸν Γρηγόριον τὸ πρόσωπον τοῦ Κυρίου, ἡ ἐνανθρώπησίς του, τὰ πάθη καὶ ἡ ἀνάστασίς του. Ταῦτα πάντα συνιστοῦν τὸ περιεχόμενον τῆς δύδοντος ημέρας, τῆς νέας ἐν Χριστῷ δημιουργίας, τὴν ὅποιαν τόσον λαμπρῶς ὑμηνησεν εἰς τοὺς δύο λόγους του ἐπὶ τῇ ἑօρτῇ τοῦ Πάσχα. Οὕτως, «ἄνσπερ ἡ πρώτη κτίσις τὴν ἀρχὴν ἀπὸ Κυριακῆς λαμβάνει..., οὕτω καὶ ἡ δευτέρα πάλιν ἐκ τῆς αὐτῆς ἀρχεται, πρώτη οὖσα τῶν μετ' αὐτὴν καὶ ὅγδοας ἀπὸ τῶν πρὸ αὐτῆς, ὑψηλῆς ὑψηλοτέρα καὶ θαυμασίας θαυμασιωτέρα»⁵, ὡς ἀρχὴ τῆς τελειώσεως καὶ «τῆς ἐκεῖθεν ἀποκαταστάσεως»⁶.

Ἡ ὑπέρβασις τοῦ παρόντος κόσμου ἀποβαίνει οὕτω τὸ κύριον μέλημα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸ ἀντικείμενον τῆς κριστιανικῆς φιλοσοφίας.

Πλὴν δῆμαρτος ἡ μυστικισμὸς τῶν ἀσιατικῶν θρησκειῶν δὲν παρέχει ἀληθῆ διέξοδον ἐκ τῆς τραγικότητος τῆς ἀνακυκλήσεως, διότι ἀφαιρέντων πολεοδήποτε νόημα ἐκ τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου... διατηρεῖ τὴν βασικὴν προϋπόθεσιν, κατὰ τὴν ὅποιαν ὁ χρόνος δὲν δύναται νὰ δημιουργήσῃ τι τὸ ἐντελῶς νέον. Πᾶν τὸ ἐν χρόνῳ ὑπόκειται εἰς τὸν κύκλον τῆς γενέσεως καὶ τοῦ θανάτου, δὲν εἶναι δὲ δυνατὴ ἡ γένεσις ἐνὸς νέου δόντος. Διὰ τοῦτο ἡ σωτηρία εὑρίσκεται πέραν τοῦ χρόνου. Αὗτη εἶναι ἡ παρουσία τοῦ αἰώνιου ὑπεράνω τοῦ χρονικοῦ παρόντος».

1. Λόγος 17, 11, PG 35, 977C.

2. Λόγος 14, 20, PG 35, 884A.

3. Λόγος 18, 3, PG 35, 988CD.

4. Αὔτοι.

5. Λόγος 44, 5, PG 36, 612C ἐ. Βλ. καὶ Λόγος 38, 13, PG 36, 325C ἐ., διότις δὲ Γρηγόριος λέγει διὰ τὴν θρησκείαν τοῦ Λόγου εἶναι θαυμασιωτέρα καὶ θαυμαστέρα καὶ αὐτῆς ταύτης τῆς δημιουργίας.

6. Λόγος 44, 5, PG 36, 613A. Βλ. ἐπίσης ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, Λόγος 40, 8, PG 36, 368C, ἐνθα δυσχετίζεται ἡ «ἀποκατάστασις» μετὰ τοῦ βαπτίσματος.

Ορίζεται δὲ αὕτη ὡς «ἡ σπουδὴ καὶ τὸ φραγῆναι κόσμου καὶ μετὰ Θεοῦ γενέσθαι τοῖς κάτω τὰ ἄνω πραγματεύμενον, καὶ τοῖς ἀστάτοις καὶ ῥέουσι τὰ ἑστῶτα καὶ μένοντα κατακτώμενον»¹. Ο Γρηγόριος δὲν ἀνεῖται πᾶσαν ἀξίαν εἰς τὸν παρόντα κόσμον· οὗτος δὲν ἀποτελεῖ ἐμπόδιον διὰ τὴν κατάκτησιν τοῦ «ἑστῶτος καὶ μένοντος», δπως εἰς τὸ πλατωνικὸν σύστημα. Ο παρὸν κόσμος ἔχει χαρακτῆρα παιδαγωγικόν². Τὸ ἀστατον καὶ ρέον τοῦ παρόντος ἀποβαίνει τὸ μέσον διὰ τοῦ ὅποιου εἶναι δυνατὸν νὰ κατακτηθῇ ἢ νέα ζωὴ καὶ νὰ ἐπιτευχθῇ ἢ μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνία³. Ἐκεῖνο δμως τὸ ὅποιον εἶναι ἀρνητικὸν στοιχεῖον δὲν εἶναι ἡ δημιουργία καθ' ἑαυτήν, ἀλλ' ἡ θεώρησις αὐτῆς οὐχὶ ὡς ἐκ Θεοῦ δοθέντος παιδαγωγικοῦ μέσου, ἀλλ' ὡς αὐτοσκοποῦ, καὶ ἡ ἐσφαλμένη ἀξιολογικὴ τοποθέτησις τοῦ ἀνθρώπου ἔναντι τοῦ παρόντος, ὡς ἐκδηλοῦται ἐν τῷ πεπερασμένῳ χώρῳ καὶ χρόνῳ. Πρέπει κατὰ τὸν Γρηγόριον νὰ ἐκλάθωμεν τὰ παρόντα ὡς ἀπίστα, καὶ τὰ ἐλπιζόμενα ὡς βέβαια· νὰ διακρίνωμεν ἀξιολογικῶς μεταξὺ ἀληθείας καὶ φαινομένου, ἀκολουθοῦντες τὴν πρώτην, περιφρονοῦντες τὸ δεύτερον. Θὰ ἀντιληφθῶμεν τότε ὅτι εἰς τὸν παρόντα κόσμον τῆς πτώσεως εἰμεθα ξένοι καὶ πάροικοι, ἡ δὲ ἀληθής ἡμῶν κατοικία εὐρίσκεται παρὰ τῷ Θεῷ. Θὰ δυνηθῶμεν δὲ νὰ διακρίνωμεν καὶ νὰ μὴ συγχέωμεν Θεὸν καὶ κοσμοκράτορα. Ἡ ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου ἀξιολογικὴ αὕτη τοποθέτησις διὰ νὰ εἶναι ἐπιτυχής πρέπει νὰ ἐνεργῆται πάντα «τῇ τομῇ τοῦ Λόγου, τῇ διαιρούσῃ τὸ κρείττον ἀπὸ τοῦ χείρονος». Οὕτως ὁ πιστὸς «τὰ ἄνω ζητεῖ, καὶ σταυρούμενος κόσμῳ μετὰ Χριστοῦ, Χριστῷ συνανίσταται καὶ Χριστῷ συνανέρχεται» ὡς κληρονόμος τῆς ἀληθοῦς καὶ ἀναλλοιώτου

1. Λόγος 43, 13, PG 36, 512C.

2. 'Ομοίως καὶ ὁ 'Ωριγένης ἡννόει τὴν ὑπαρξίν τοῦ ὄντος κόσμου ὡς παιδαγωγικὴν ἀνάγκην. Βλ. OTIS, μν. Ἑργ., σ. 114.

3. Ο Πλωτίνος ἐτόνισε τὴν ἴδειν ὅτι τὰ ὄντα πράγματα δὲν δύνανται νὰ συντάχουν οὐχὶ μόνον εἰς τὸν αὐτὸν χῶρον ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν αὐτὸν χρόνον ('Επεδές 4, 4, 16 καὶ 3, 7, 4). Διὰ τούτου ἐννοεῖ ὅτι πᾶν τὸ ὄντον ὑστερεῖ ποιοτικῶς τῶν ἀλλων. Οὕτω τὰ ὄντα πράγματα ὡς ἐκ τῆς φύσεως των τόσον ἀπέχουν ἐκ τῆς τελεύτητος, ὡστε ὁ τρόπος ὑπάρξεως των πρέπει νὰ εἶναι χρονικός καὶ χωρικός (CALLAHAN, μν. Ἑργ., σ. 37). Αὕτη εἶναι καὶ ἡ πατερικὴ βάσις διὰ τὴν διάκρισιν μεταξὺ Θεοῦ καὶ δημιουργημάτων. 'Ἐπι τῆς βάσεως ταύτης στηρίζεται καὶ ἡ διάκρισις μεταξὺ τῆς χρονικότητος καὶ τοῦ πεπερασμένου τῆς ὄντος δημιουργίας ἀφ' ἐνός, καὶ τῆς παγίας σταθερᾶς καὶ μακράν πάσης ἀλλαγῆς αἰωνιότητος τοῦ Θεοῦ ἀφ' ἐτέρου. Κατὰ τὸν Πλωτίνον δμως ὁ χρόνος ἐνέχει θετικὸν περιεχόμενον, διότι διὰ τούτου τὰ μὴ τέλεια ὄντα δύνανται καὶ ταῦτα νὰ τελειωθοῦν ('Επεδές 3, 7, 4).

ζωῆς¹. Διὰ τοῦτο τὸ ἀπατηλόν, ἀτακτον καὶ ἀνώμαλον τοῦ παρόντος κόσμου ἵσταται εἰς κατωτέραν ἀξιολογικὴν βαθμίδα. Αἱ προσπάθειαι τοῦ ἀνθρώπου πρέπει νὰ κατευθύνωνται ἐκ τοῦ παρόντος βίου πρὸς τὴν σταθερὰν καὶ ἀπηλλαγμένην ταραχῆς καὶ συγχύσεως πραγματικότητα τοῦ Θεοῦ. «Οὕτω γάρ», λέγει, «ἡττον ἀνιψιεν ἡμᾶς οἱ προεκδημήσαντες ἀλλὰ καὶ ηδιον, εἰ ἐνθένδε ἀπάγων ἡμᾶς ὁ λόγος ἄνω τιθείη, καὶ τὸ παρὸν ἀγδὲς ἐναποκρύπτοι τῷ μέλλοντι, καὶ πείθοι, διτὶ παρὰ Δεσπότην ἀγαθὸν ἐπειγόμεθα, καὶ βελτίων ἡ κατοικία τῆς παροικίας· καὶ διπερ ἐστὶ τοῖς πλέουσι λιμὴν εὔδιος, τοῦτο τοῖς ἐνταῦθα χειμαζομένοις ἡ ἐκεῖσε μετάστασις καὶ μετάθεσις»².

'Αποτελεῖ ἀληθῆ τραγῳδίαν, ἐὰν ὁ ἀνθρωπὸς δὲν δυνηθῇ νὰ ἴδῃ τὴν ἐν τῷ κόσμῳ ζωὴν αὐτοῦ ἄνευ τοῦ φωτὸς τῆς αἰωνιότητος. Τότε ἡ ζωὴ ἀποβαίνει «τὸ ἐπὶ γῆς παίγνιον» περιοριζομένη εἰς τὸν κύκλον τῆς γεννήσεως καὶ τοῦ θανάτου, καθίσταται δὲ ὁ ἀνθρωπὸς διὰ τῆς ταυτίσεως του μετὰ τῆς παροδικότητος «ἄνωρ...οὐχὶ ἰστάμενον, φάσμα τι μὴ κρατούμενον, πτῆσις δρνέου παρερχομένου....κόνις, ἀτμίς, ἐωθινὴ δρόσος»³. Πρέπει διὰ τοῦτο, λέγει ὁ Γρηγόριος, ὁ πεφωτισμένος πιστὸς νὰ μετατεθῇ ἐντεῦθεν, νὰ σίψῃ τὰ ὄντειρα, τὰς σκιάς καὶ τὰ θεατρίσματα, ἀφήνων τοὺς ἄλλους νὰ μεταρρίπτωνται καὶ νὰ παιζῶνται ὑπὸ τοῦ χρόνου καὶ τῆς τύχης. 'Ο πιστὸς διφείλει νὰ περιαδράξῃ τὸν Λόγον καὶ νὰ προτιμήσῃ ἀντὶ παντὸς ἀλλοῦ ἀγαθοῦ τὸν Θεόν, τὸ μόνον διαρκές ἀγαθόν, τὸ ἀρμόζον εἰς τὸν ἀνθρωπὸν. 'Ἡ ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου ἐλεύθερα ἐκλογὴ τῆς πρὸς τὸν Θεόν ἀγούσης ὁδοῦ καθιστᾶ τοῦτον ἴκανὸν νὰ εὐδοκιμήσῃ εἰς τὸν παρόντα κόσμον, ἀλλὰ πρὸ πάντων εἰς τὸν μέλλοντα,

1. Λόγος 14, 21, PG 35, 884C. Βλ. 'Ἐπιστολὴν 223, PG 37, 365A: «Φέρε γάρ ἀντισταθμήσωμεν τὰ λυπηρὰ τοῖς ἡδεσὶ καὶ τὰ παρόντα τοῖς μέλλουσι, καὶ οὐδὲ πολλοστὸν μέρος εὐρήσομεν ταῦτα ἐκείνων· τοσοῦτον ὑπερβάλλει τὰ χρηστότερα». Διὰ τοῦτο διάκριται τὰ παρόντα πρὸς τὰ μέλλοντα, περιφρονεῖ τὰ πρῶτα, ἀν καὶ ταῦτα ἀποτελοῦν τὸν δείκτην διὰ τοῦ ὅποιου ἀνάγεται τις εἰς τὰ μέλλοντα. Οὕτως ἀεμφίλοσοφεῖν τῷ πάθει, καὶ τὴν διάνοιαν νῦν δὴ καὶ μάλιστα ἐκκαθαιρεσθεῖ, καὶ κρείττω φίνεσθαι τῶν δεσμῶν, καὶ ἡγεῖσθαι τὴν νόσον παιδαγωγίαν πρὸς τὸ συμφέρον, τοῦτο δὲ ἐστί, περιφρονοῦντα τὸ σῶμα καὶ τὰ σωματικὰ καὶ πᾶν τὸ ἔον καὶ ταραχῶδες καὶ ἀπολύμενον, δλον τῆς ἄνω γενέσθαι μοίρας, καὶ ζῆν ἀντὶ τοῦ παρόντος τῷ μέλλοντι, θανάτου μελέτην, τοῦτο δὲ φῆσι Πλάτων, τὸν τῆδες βίου ποιούμενον...,» 'Ἐπιστολὴ 31, PG 37, 68C. «Ἐν δὲ ἀντὶ πάντων...συνεισηγήκαμεν, οὐν ἀρνήσομαι, τὸν τοῦ Θεοῦ φόβον καὶ τὸ πεῖσαι τῶν παρόντων καταφρονεῖν». Βλ. καὶ 'Ἐπιστολὴ 3, PG 37, 24B.

2. Λόγος 18, 3, PG 35, 988CD.

3. Λόγος 7, 19, PG 35, 772C.

δπου ἐναπόκειται τὸ βραβεῖον τῆς ἀρετῆς, ἡτοι «θεὸν γενέσθαι, καὶ τῷ καθαρωτάτῳ φωτὶ καταστράπτεσθαι, τῷ ἐν τρισσῇ μονάδι θεωρουμένῳ, ἵς νῦν μετρίως ἔχομεν τὰς αὐγάδες»¹. Ὁ ἀνθρωπὸς δὲν δύναται νὰ ἀποφύγῃ τὸ δίλημμα τῆς ἐκλογῆς μεταξὺ παρόντων καὶ μελλόντων, οὔτε δύναται νὰ συνδυάσῃ τοὺς δύο αὐτοὺς κόσμους², διότι «τὸ μὲν καιροῦ φορῷ παρασύρεται, τὸ δὲ ἀθάνατον ἔχει τὴν σωτηρίαν»³.

Ἐν συμπεράσματι ἡ διδασκαλία τοῦ Γρηγορίου περὶ κόσμου καὶ περὶ τῆς κυκλικῆς κινήσεως τῶν πάντων δὲν ἔχει τὴν παθητικὴν ἐννοιαν, τὴν ὄποιαν συναντῶμεν εἰς τοὺς Στωϊκούς. Αὕτη εἶναι μᾶλλον πρόσκλησις πρὸς τὸν ἀνθρωπὸν δι' ἀγῶνα καὶ δρᾶσιν, διὰ νὰ δυνηθῇ, παιδεύομένος οὗτος ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, νὰ διακρίνῃ τὴν ἀλήθειαν ἐκ τῆς πλάνης καὶ νὰ ἐκπληρώσῃ τὸν προορισμὸν του. Εἰς τὸ θέμα τῆς ἀνθρωπίνης σωτηρίας ὁ χρόνος εἶναι γραμμικὸς ὀδεύων οὗτος, ὡς καὶ ὁ ἀνθρωπὸς καὶ τὰ πάντα, πρὸς τὴν ἐσχατολογικὴν πληρότητα. Διὰ τῆς εἰκόνος τοῦ κύκλου δηλοῦται τὸ ἀδιέξοδον τῆς πεπτωκυίας δημιουργίας καὶ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Μόνη διέξοδος ἐκ τοῦ κύκλου τούτου εἶναι ἡ ἄξεσος ἐξάρτησις ἐκ τοῦ Θεοῦ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ. Τότε μόνον δύναται ὁ ἀνθρωπὸς προοδευτικῶς νὰ ἐπανεύρῃ τὸ ἀπολεσθὲν καὶ νὰ ἐπιστρέψῃ ἐκ τῆς ἐξορίας καὶ παροικίας εἰς τὴν ἀληθῆ του ἐν Θεῷ κατοικίαν. Ἡ υἱοθέτησις ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου τῆς ἀντιλήψεως περὶ ἀνακυκλήσεως δὲν εἶναι καινοτομία, ἀλλ' ἐκφρασίς τῶν σχετικῶν βιβλικῶν δογμάτων περὶ πτώσεως καὶ σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου ἐντὸς τῶν πλαισίων καὶ τῶν τρόπων σκέψεως τῆς ἐποχῆς του.

Οὕτω δύναται νὰ κατανοηθῇ ἡ συνύπαρξις τῆς περὶ ἀνακυκλήσεως διδασκαλίας μετὰ τοῦ προφητικοῦ ἐσχατολογικοῦ κηρύγματός του, κατὰ τὸ ὄποιον «εἴτε μικρὸν καὶ ὁ κόσμος παρέρχεται καὶ ἡ σκηνὴ καταλύεται»⁴. Διὰ τοῦτο νὰ ζῶμεν, «τὰ μὲν ἀλλα διδόντες τοῖς καιροῖς, ὡς ἀν βούλωνται, περιφέρειν, τοῦτο δὲ ἀκίνητον ἐν ταῖς ψυχαῖς ἔχοντες,

1. Ἐπιστολὴ 178, PG 37, 293A. Διὰ τοῦτο καὶ αἱ θυσίαι εἰς τὰς ὄποιας ὑπόβαλλονται οἱ Χριστιανοὶ ἐν τῷ παρόντι κόσμῳ εἶναι ἐλάχισται συγκρινόμεναι πρὸς τὰς μελλοντικὰς δωρεὰς τοῦ Θεοῦ. Οὕτω τονίζει διτ., «δύνατος ὁ Θεὸς ἀντιδοῦναι πολυπλάσια, ὃν νῦν ἐπιδώσετε, οὐ μόνον ἐν τῷ προσκαΐφῳ τούτῳ βίῳ καὶ ᾗσοντι, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ αἰώνιῳ καὶ μένοντι· πρὸς δὲ μόνον δρᾶν ἀσφαλές, καὶ εἰς δὲ πάσας τείνειν ἡμῖν τὰς ἀπίδας...», Ἐπιστολὴ 61, PG 37, 120C. Βλ. καὶ Λόγον 33, 7, PG 36, 224A-C.

2. Ἐπιστολὴ 223, PG 37, 365A.

3. Ἐπιστολὴ 10, PG 37, 41A.

4. Λόγος 17, 11, PG 35, 977C.

τὸν μόνον ἄφθονον θησαυρόν, καὶ δητῶς ἡμέτερον», τουτέστι τὸν Θεόν¹.

‘Ο Γρηγόριος δὲν προσπαθεῖ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν ὑπαρξίαν τῶν δύο κόσμων ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως διὰ τῆς ἔξαγωγῆς γενικῶν ἀφηρημένων ἀληθειῶν κατὰ τὸ πρότυπον τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας. Εἰς τὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ τῶν ρεόντων καὶ τῶν ἐστώτων διακρίνει ἀναδίπλωσιν τοῦ σωτηριώδους ἔργου τῆς σοφίας τοῦ Θεοῦ. ‘Ἐν τῇ ρευστότητι τοῦ παρόντος καὶ τῇ ἀενάῳ μεταβλέπει τοῦ παντὸς καθίσταται περισσότερον καταληπτὴ ἡ ὑπερέχουσα ἀξία τῆς μελλούσης δωρεᾶς, ὑποκινεῖται δὲ ὁ ἀνθρωπὸς πρὸς τὴν ἄνω ζωήν. Διὰ τοῦτο λέγει οὐαλῶς τῷ τεχνίτῃ Λόγῳ καὶ τῇ πάντα νοῦν ὑπερεχούσῃ Σοφίᾳ μεμηχανῆσθαι, παίζεσθαι ἡμᾶς ἐν τοῖς δρωμένοις, ἀλλοτε ἀλλως μεταβαλλομένοις καὶ μεταβάλλουσι, καὶ ἄνω καὶ κάτω φερομένοις τε καὶ περιτρεπομένοις....ἴνα τὸ ἐν τούτοις ἀστατον καὶ ἀνώμαλον θεωρήσαντες, πρὸς τὸ μέλλον μεθορμησώμεθα»². Δὲν πειρᾶται ὁ Γρηγόριος νὰ ἐρμηνεύσῃ, διατί ὁ Θεὸς προετοιμάζει τὸν ἀνθρωπὸν «διὰ τῶν ἐνοπτίων», διότι ἡ σοφία αὐτοῦ εἶναι ἀνέφικτος καὶ ἀνέξιγναστος. Παρὰ ταῦτα ἀν καὶ ἡ διακυβέρνησις τοῦ κόσμου ὑπὸ τοῦ Θεοῦ «διαφεύγει τὴν ἡμετέραν ἀσθένειαν», ἡτοι δὲν ὑποπίπτει εἰς τὰς ἀνθρωπίνας αἰσθήσεις, ὁ Θεὸς ἀποκαλύπτει ἐν μέρει εἰς τὸν ἀνθρωπὸν τὴν πρόνοιάν του περὶ τοῦ κόσμου διὰ δύο λόγους· πρῶτον διὰ νὰ δυνηθῇ νὰ ἀντιληφθῇ ὁ ἀνθρωπὸς τὴν μηδαμινότητά του ἀναλογιζόμενος τὴν ἀληθῆ σοφίαν καὶ συναισθανό-

1. Ἐπιστολὴ 100, PG 37, 173A. Βλ. ἐπίσης Ἐπιστολὴ 29, PG 37, 64AB: «Ὀρᾶς οὐκ τὰ ἡμέτερα καὶ διπάς κύκλος τις τῶν ἀνθρωπίνων περιτρέχει πραγμάτων... Τίνος ἐνεκεν; ἐμοὶ δοκεῖν, ἵνα τὸ ἐν τούτοις ἀστατον καὶ ἀνώμαλον θεωροῦντες, μᾶλλον τι προστρέχωμεν τῷ Θεῷ καὶ τῷ μέλλοντι καὶ τινα ποιώμεθα καὶ ἡμῶν αὐτῶν ἐπιμέλειαν, βραχέα τῶν σκιῶν καὶ τῶν ὀνειράτων φροντίζοντες».

2. Λόγος 14, 20, PG 35, 884AB. Βλ. καὶ Λόγον 17, 11, PG 35, 977C: «Πραγματευσώμεθα τὸν καιρόν τοῖς οὐχ ἐστῶσι τὰ μένοντα ὄντησάμεθα». Θεωρεῖ δὲ ὡς μόνον κέρδος τῆς ἐνταῦθα ζωῆς τὸ «ἀδηγγηθῆναι διὰ τῆς ταραχῆς τῶν δρωμένων καὶ σαλευομένων ἐπὶ τὰ ἐστῶτα καὶ μὴ κινούμενα», Λόγος 7, 19, PG 35, 780B. Ο δὲ M. Βασιλεὺς, λέγει ὁ Γρηγόριος, «πᾶν μέλος ἐρρύθμιζε καὶ δητῶς παρθενεύειν ἐπειθεν, εἰσω τὰ κάλλη στρέφων ἀπὸ τῶν δρωμένων ἐπὶ τὰ μὴ βλεπόμενα· καὶ τὸ μὲν ἔξωθεν ἀπομαραΐνων καὶ τὴν ὑλὴν ὑποστῶν τῆς φλογός, τὸ δὲ κρυπτὸν τῷ Θεῷ δεικνύεις, δις μόνος τῶν καθαρῶν φυχῶν ἐστι νυμφίος», Λόγος 43, 62, PG 36, 577A. Βλ. ἐπίσης Ποιήμ. 1, 2, 33, στή. 33-36, PG 37, 930:

«Πανήγυριν νόμικες τόνδε τὸν βίον

“Ἡ πραγματεύσῃ, κέρδος. Ἀντάλλαγμα γάρ
Μικρὸν τὰ μείζω, καὶ ᾗσοντ’ ἀδίλων.

“Ἡ δὲ παρέλθῃ, καιρὸν ἀλλον οὐκ ἔχεις».

μενος τὸ μάταιον τῆς προσκολλήσεώς του εἰς τὸν κόσμον τῆς φθορᾶς, νὰ αἰσθανθῇ τὴν ἀνάγκην τῆς ἔξαρτήσεως ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ νὰ στραφῇ ἀποκλειστικῶς πρὸς αὐτόν, ζητῶν «ἀεὶ ταῖς ἐκεῖθεν αὐγαῖς ἐναστράπτεσθαι»¹ δευτέρον δὲ διὰ νὰ συνειδητοποιήσῃ τὴν ἀνωμαλίαν τῶν ὄρωμένων καὶ νὰ ὀδηγηθῇ οὕτω πρὸς τὰ ἑστῶτα καὶ μένοντα². Κατὰ συνέπειαν ὁ παρὸν κόσμος ἀποκτᾶ μεταφυσικὴν σημασίαν καὶ χρησιμεύει ὡς διδασκαλεῖον, διὰ τοῦ ὅποιου ὁ ἀνθρωπὸς χειραγωγεῖται πρὸς τὴν θεωρίαν τῶν ὀράτων. Ἡ ἀξία τοῦ κόσμου εὑρίσκεται «εἰς τὸ διὰ παράγει εἰκόνας πλήρεις πνευματικῶν ἐννοιῶν καὶ βοηθεῖ τὸν ἀνθρωπὸν εἰς τὴν σύλληψιν τῆς ὑπάρξεως ἀκτοῦ καὶ τοῦ Θεοῦ. Διὰ τοῦτο ὁ φυσικὸς κόσμος δύναται νὰ ἐκληφθῇ ὡς θέατρον, διότι ἀποκαλύπτεται καὶ δρᾶ ἡ θεία ἐνέργεια»³.

Οὕτω κατὰ τὸν Γρηγόριον ὁ ἀνθρώπινος νοῦς ἀνάγεται φυσικῶς ἐκ τῶν αἰσθητῶν «πρὸς τὸ ὑπὲρ ταῦτα καὶ δι᾽ οὗ τούτοις τὸ εἶναι περίεστιν», ἥτοι πρὸς τὸν Θεόν, ἡ ὑπαρξίας τοῦ ὅποιου φανεροῦται λογικῶς ἐκ τῆς ὑπάρξεως τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἐπικρατούσης τάξεως καὶ ἀρμονίας⁴. Ἡ διαφαινομένη ἐν τῷ κόσμῳ σοφία δηλοῖ τὴν ὑπαρξίαν Δημιουργοῦ. Οὐδὲν ἐγένετο τυχαίως ἡ αὐτομάτως. Ὁ φιλοσοφῶν νοῦς στρέφεται πρῶτον πρὸς τὸν ὑλικόν, ὄρατὸν κόσμον, ἀλλὰ δὲν ἐπαναπαύεται εἰς τοῦτον. Οὕτως διὰ τῶν ὀράτων καὶ αἰσθητῶν συνεχίζει τὴν ἀνοδικὴν πορείαν αὐτοῦ ἀναγόμενος πρὸς τὸν Θεόν⁵.

Μολονότι ὅμως ὁ ἀνθρωπὸς διὰ τῆς εὐαρμοστίας καὶ τῆς εὐταξίας τοῦ κόσμου ὀδηγεῖται πρὸς τὸν Θεόν καὶ τὴν ἀποδοχὴν τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ, δὲν δύναται νὰ ἐννοήσῃ τὸ μέγεθος τοῦ μυστηρίου τῆς ὑπάρξεως καὶ φύσεως τοῦ Θεοῦ⁶. Ἡ πρὸς τὸν ἀνθρωπὸν παρεχομένη ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ εἶναι δωρεὰ τῆς ἀγάπης αὐτοῦ, δεδομένου δὲ τὸ λόγος ὁ ἀνάγων τὸν ἀνθρωπὸν ἐκ τῶν ὀράτων πρὸς τὸν Θεόν εἶναι «οὐ ἐκ Θεοῦ Λόγος»⁷, καὶ οὐχὶ ἡ φυσικὴ δρεξὶς τοῦ εἰδέναι. Ἡ ἔμμεσος διὰ τῶν ὀρ-

1. Λόγος 17, 4, PG 35, 969BC.

2. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, 'Ο ἑπαρχικὸς διάλογος κατὰ τοὺς θεολόγους τῆς Καππαδοκίας, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 8.

3. «Τοῦ μὲν γάρ εἶναι Θεόν καὶ τὴν πάντων ποιητικὴν τε καὶ συνεκτικὴν αἰτίαν, καὶ δῆψις διδάσκαλος, καὶ ὁ φυσικὸς νόμος....πῶς γάρ ἂν καὶ ὑπέστη τόδε τὸ πᾶν, ἡ συνέστη, μὴ Θεοῦ τὰ πάντα καὶ οὐσιώσαντος καὶ συνέχοντος;» Λόγος 28, 6, BARBEL, 72-74· PG 36, 32CD.

4. Λόγος 28, 16, BARBEL, 94-96· PG 36, 45D-48A.

5. Λόγος 28, 6, BARBEL, 74· PG 36, 32C-33A.

6. Λόγος 28, 16, BARBEL, 94· PG 36, 45D. B.L. Χρ. Μπούκη, 'Ἡ θεολογία κατὰ Γρηγόριον τὸν Ναζινζηνόν, ἐν θεολογικὸν Συμπόσιον, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 144.

τῶν ἀποκάλυψις παρέχει τὴν δυνατότητα εἰς τὸν ἀνθρωπὸν νὰ γνωρίσῃ τὰ «μετ' ἐκεῖνον ἐκεῖνου γνωρίσματα», ὡς αἱ ἐνδείξεις τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ¹, τῆς αἰωνιότητος, τῆς παντοδυναμίας καὶ τῆς ἀγαθότητος αὐτοῦ².

Οὐδὲν πλέον τούτων δύναται νὰ ἐννοήσῃ ὁ ἀνθρωπὸς διὰ τῆς φυσικῆς ὁδοῦ. Τὰ δημιουργήματα τοῦ Θεοῦ, ἐφ' ὅσον δὲν εἶναι ἀπόρροιαι τῆς θείας οὐσίας, οὐδὲν ἀποκαλύπτουν περὶ τῆς φύσεως αὐτοῦ³. Τοῦτο ἐνέχει κεφαλαιώδη σημασίαν, διότι ἡ ἀπλῆ γνῶσις περὶ τῆς ὑπάρξεως ἐνὸς πράγματος εἶναι κατὰ πολὺ διάφορος τῆς γνώσεως τῆς οὐσίας αὐτοῦ. Οὕτως, ἐνῷ ὁ ἀνθρωπὸς γνωρίζει περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, ἡ θεία οὐσία εἶναι καὶ θά παραμένῃ εἰς αὐτὸν ἀγνωστος⁴. Ἡ παρεχόμενη διὰ τῶν δημιουργημάτων ἀποκάλυψις ὅμοιάζει πρὸς μικρὸν ἀπαύγασμα μεγάλου φωτός⁵.

3. ΑΙΩΝΙΟΤΗΣ ΚΑΙ ΕΣΤΩΤΑ

'Ως εἴδομεν, Γρηγόριος ὁ Ναζινζηνὸς σαφῶς διαστέλλει τὸν χρόνον ἀπὸ τῆς αἰωνιότητος. Ἐκ τούτων ὁ μὲν κοσμικὸς χρόνος ἀναφέρεται εἰς τὸ ρέον, τὸ πεπερασμένον, καὶ συνδέεται μετὰ τῆς πτώσεως καὶ τῆς ἀμαρτίας, ἡ δὲ αἰωνιότης ποιοτικῶς διαφέρει τοῦ χρόνου, εἶναι κατάστασις ἐλευθέρα πάσης φθορᾶς καὶ συγχύσεως καὶ ἀναφέρεται εἰς τὸ μόνιμον, τὸ θεοειδές, καὶ συνδέεται μετὰ τῆς τελειότητος καὶ τῆς καταστάσεως τοῦ θεωθέντος ἀνθρώπου.

Βεβαίως δὲν πρέπει νὰ ἐννοήσωμεν δυαρχικῶς τὴν ἀνωτέρω διάκρισιν. 'Ο Γρηγόριος δὲν ἐκλαμβάνει τὸν χρόνον ὡς ἀπόλυτον ἀρνητικὸν τῆς αἰωνιότητος. Εἰς τὴν διάκρισιν ταῦτην βλέπει τὴν παιδαγωγοῦσαν οἰκονομίαν τοῦ Θεοῦ, ἡ ὅποια, ἀποκαλύπτουσα τὴν ὑπαρξίαν ἐνὸς ὑψηλοτέρου κόσμου εἰς τὸν ἀνθρωπὸν, τὸν δεσμευόμενον ὑπὸ τῆς ἐν τῷ χρόνῳ μεταβολῆς, ἔλκει τοῦτον πρὸς τὰ ἄνω, ἐνισχύουσα οὕτω τὸν πόθον διὰ λύτρωσιν⁶.

1. Λόγος 28, 3, BARBEL, 68· PG 36, 29AB· αὐτόθι 6, BARBEL, 74· 32C-33A.

2. Λόγος 2, 77, PG 35, 484A· Λόγος 45, 3, PG 36, 625C· Λόγος 21, 1, PG 35, 1084AB. Διὰ τῆς δημιουργίας ἀδηλοῦται Θεός σιωπῇ κηρυττόμενος....οἱ τεχνητοὶ Λόγοι τὸ πᾶν συνέδησε, κόσμος τέ ἐστιν, ὡσπερ λέγεται καὶ κάλλος ἀπρόσιτον, Λόγος 6, 14, PG 35, 740C.

3. Πρβλ. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, 'Πρὸς Εὐόδιον' 2, 32, PG 29, 648C.

4. Λόγος 28, 17, BARBEL, 96· PG 36, 48C.

5. Αὐτόθι.

6. Λόγος 17, 4, PG 35, 969BC· Λόγος 43, 62, PG 36, 577A· Λόγος 7, 19,

‘Ως αιωνιότης νοεῖται ἡ ὑπὲρ τὸν χρόνον πραγματικότης. Αὕτη οὔτε ἀχρονος οὔτε χρονική είναι. Δὲν εἶναι χρόνος ἡ μέρος τοῦ χρόνου καὶ δὲν δύναται νὰ μετρηθῇ ὡς ὁ χρόνος διὰ τῆς κινήσεως τῶν ἀστέρων καὶ τοῦ ἥλιου. ‘Ο, τι εἶναι ὁ χρόνος διὰ τὸν φυσικὸν κόσμον, οὐτοῦτο τοῖς ἀἰδίοις αἰώνιοις, τὸ συμπαρεκτεινόμενον τοῖς οὖσιν, οἵτινες τοῦ χρονικὸν κίνημα καὶ διάστημα’¹. Αἱ ἐκφράσεις «ὅτε», «πρὸ τοῦδε», «μετὰ ταῦτα», «ἀπ’ ἀρχῆς», δὲν εἶναι ἐπαρκεῖς διὰ νὰ ἀποδοθῇ ἡ οὐσία τῆς αιωνιότητος, διότι αὗται καθ’ ἑαυτάς δὲν εἶναι ἀχρονοι, ἀλλὰ προϋποθέτουν τὴν ἔννοιαν τοῦ χρόνου. Οὕτω δὲν δυνάμεθα «τὸ ὑπὲρ χρόνον παραστῆσαι, θέλοντες χρονικὴν ἐκφυγεῖν ἐμφασιν»². ‘Ως ἐκ τούτου αἱ διακρίσεις τοῦ χρόνου εἰς παρελθόν καὶ μέλλον εἶναι τυμήματα αὐτοῦ, ἐντὸς τῶν ὅποιων κινεῖται ὁ ἀνθρώπος καὶ ἴδια τῆς ρευστῆς φύσεως³. ‘Αντιθέτως ἡ αιωνιότης, ὡς πλήρωμα τοῦ χρόνου, χαρακτηρίζεται διὰ τὸ «ἄτρεπτον», τὸ «ἀθάνατον».

Τὸ αἰώνιον εἶναι συνάρτησις τῶν δύο ἰδιοτήτων τοῦ ἀπειρού, ἢτοι

PG 35, 780B· Λόγος 45, 3, PG 36, 625C-628A. Αὕτη ἔξι ἄλλου εἶναι καὶ ἡ ἀγιαγραφικὴ ἀντίληψις περὶ τοῦ χρόνου. ‘Ο χρόνος διὰ τὴν Ἀγίαν Γραφὴν δὲν εἶναι τὸ ἀρχηρημένον, ἀλλ’ εἶναι τι ὅπερ ἔχει τὴν θέσιν του ἐντὸς τῆς φύσεως καὶ τῆς ἴστορίας, ἡ δὲ αιωνιότης δὲν εἶναι ἀντίθετος πρὸς τὸν χρόνον, ἀλλὰ φαίνεται μᾶλλον τὸν χρόνον νὰ θεμελιοῦ, νὰ διατηρῇ καὶ ἀδιακόπως νὰ συγκρατῇ», Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ, Χρόνος καὶ αιωνιότης, Θεσσαλονίκη 1959, σ. 34. Εἰς τὴν χριστιανικὴν σκέψιν τὰ ἐν χρόνῳ παρουσιαζόμενα φαινόμενα δὲν εἶναι τυχαῖα ἡ ησσονος σημασίας. Ταῦτα λαμβάνουν ἀξίαν καὶ σπουδαιότητα λόγῳ τοῦ ἀνεπαναλήπτου χαρακτῆρός των, ὡς «σημεῖα» ἐντὸς τοῦ σχεδίου τοῦ Θεοῦ διὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου. ‘Η καθόλου πορεία τῆς ἀνθρωπίνης ἴστορίας ὑπόκειται εἰς τὴν θείαν πρόνοιαν. ‘Η πίστις εἰς τὴν θείαν πρόνοιαν μαρτυρεῖ τὴν βαθεῖαν διαφοράν μεταξὺ βιβλικῆς καὶ Ἑλληνικῆς ἀντιλήψεως περὶ χρόνου. ‘Η θεία πρόνοια δὲν νοεῖται ὡς ἀδριστος παγκόσμιος νόμος, ἀλλ’ ὡς ἐκφρασις τῆς ἐλεύθερας ἀγάπης τοῦ Θεοῦ δι’ ἐκαστον ἐλεύθερον καὶ ἀνεπανάληπτον γεγονός ἐντὸς τῆς θείας οἰκονομίας.

1. Λόγος 38, 8, PG 36, 320AB.

2. Λόγος 29, 3, BARBEI, 132· PG 36, 77A.

3. Λόγος 45, 3, PG 36, 625C. Πρβλ. Τίμαιον 37C-38C. ‘Ο J. CALLAHAN, μν. ξργ., σ. 56, θεωρεῖ διὰ τὸ Γρηγόριος Νύσσης εἶναι ὁ πρῶτος, ὁ ὅποιος διετύπωσε τὴν ἀποδιδομένην εἰς τὸν Αὐγουστῖνον θεωρίαν περὶ ψυχολογικοῦ χρόνου. Παρατηρεῖ δὲ διὰ τὸ Γρηγόριος Νύσσης διακρίνει μεταξὺ αἰώνιων καὶ χρονικῶν διντῶν ὑποδηλῶν διὰ τὸ παρελθόν καὶ τὸ μέλλον δὲ ἀφοροῦν εἰς τὸ αἰώνιον. Αἱ ιδιότητες αὗται τῶν δημιουργημάτων ἀναφέρονται εἰς τὴν αἰμνήμην καὶ τὴν «ἐλπίδα» κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐπιγείου ζωῆς, ἡ ὅποια διαιρεῖται χρονικῶς. ‘Η θεία φύσις, εἰς τὴν ὅποιαν τὸ πᾶν εἶναι παρόν, ἐγκλείει τὸ παρελθόν καὶ τὸ «προσδοκώμενον» εἰς τὴν τὰ πάντα συνέχουσαν δύναμιν της, Κατά Εὐτρούμιον 1, 371-372, JAEGER 1, 130, 2-15· PG 45, 368AB.

τοῦ ἀνάρχου καὶ τοῦ ἀθανάτου. ‘Ἀπειρον εἶναι τὸ μὴ περιοριζόμενον ὑπὸ τῶν ἔννοιῶν ἀρχὴ καὶ τέλος, καθόσον ὅριζεται ὡς «τὸ ὑπὲρ ταῦτα καὶ μὴ ἐν τούτοις». ‘Οσάκις ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου ἀποβλέπει εἰς τὸ «άνω βυθόν», μὴ «έχων ὅποια στῆ καὶ ἀπερείσηται ταῖς περὶ Θεοῦ φαντασίαις», καλεῖ ἄναρχον τὸ πρὸ αὐτοῦ ἀπειρον καὶ ἀνέκβατον. ‘Ομοίως ὀνομάζει τὸ ἀπειρον τοῦ «κάτω βυθοῦ» ἀθάνατον καὶ ἀνώλεθρον¹.

‘Ως ἡδη εἴπομεν, οἱ Καππαδόκαιοι διακρίνουν γενικῶς τὴν ἀπόλυτον αιωνιότητα τοῦ Θεοῦ, ἢτοι τὸ ἀδίδιον αὐτοῦ, πρῶτον μὲν ἀπὸ τοῦ ὑπερχρονικοῦ χρόνου ἡ τοῦ αἰώνιος τῶν πνευμάτων καὶ τῶν ἀγγέλων, δεύτερον δὲ ἀπὸ τοῦ κοσμικοῦ χρόνου, ὁ ὅποιος διέπει τὸν ὄρατὸν κόσμον. ‘Η διάκρισις παρὰ τῷ Γρηγορίῳ μεταξὺ τοῦ ἀδίδιου τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ αἰώνιου τῶν πνευμάτων δυνάμεων δὲν εἶναι πάντοτε ἐμφανής². Αὕτη καθίσταται ἐμφανής, μόνον ὅταν λάβωμεν ὑπ’ ὅψιν τὴν περὶ Θεοῦ, ἀγγέλων καὶ ἀνθρώπων διδασκαλίαν του. ‘Ο Θεὸς καὶ οἱ ἄγγελοι ἵστανται ὑπεράνω τῶν χρονικῶν διακρίσεων, ὡς τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος, τὰ ὅποια εἶναι ἱδιαὶ τῆς ρευστῆς φύσεως καὶ τῆς ἐν τῷ κόσμῳ ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. ‘Ο Θεὸς ἔχει ἐν ἑαυτῷ ὅλην τὴν ὑπαρξίαν αὐτοῦ, ὃν ἄναρχος καὶ ἀθάνατος «οἰόν τι πέλαγος οὐσίας ἀπειρον καὶ ἀδριστον, πᾶσαν ὑπερεκπίπτον ἔννοιαν καὶ χρόνου καὶ φύσεως»³. ‘Η ἐπικοινωνία μετὰ τῶν ἀνθρώπων γίνεται κατ’ ἀρχὴν διὰ τοῦ νοῦ «λίαν ἀμυδρῶς καὶ μετρίως», καὶ μάλιστα οὐχὶ «ἐκ τῶν κατ’ αὐτὸν (ἢτοι τὸν Θεόν), ἀλλὰ ἐκ τῶν περὶ αὐτόν, ἀλλης ἔξι ἄλλου φαντασίας συλλεγομένης, εἰς ἐν τι τῆς ἀληθείας ἔνδαλμα, πρὶν κρατηθῆναι φεῦγον, καὶ πρὶν νοηθῆναι διαδιδράσκον». ‘Τιάρχει δῆμως καὶ ἡ ἀπ’ εὐθείας ἀποκάλυψις διὰ τοῦ «ληπτοῦ» τοῦ Θεοῦ, διὰ τοῦ ὅποιου ἐλκύεται ὁ ἀνθρώπος πρὸς τὸ «ἄληπτον», διὰ δὲ τοῦ πόθου καὶ τοῦ θαυμασμοῦ αὐτοῦ καθαίρεται καὶ θεοῦται⁴.

1. Λόγος 45, 4, PG 36, 628BC.

2. Βλ. Λόγος 38, 8, PG 36, 320B· Λόγος 45, 3, PG 36, 625C ἐ.

3. Λόγος 45, 3, PG 36, 625C. ‘Ο Θεὸς ὑπέρκειται τοῦ χώρου καὶ χρόνου· Λόγος 2, 77, PG 35, 484AB. Πρβλ. Λόγος 23, 8, PG 35, 1160C: «Ἐγὼ δὲ θεότητος ἀρχὴν εἰσάγων ἀχρόιστον καὶ ἀδριστον, τὴν τε ἀρχὴν τιμῶ, καὶ τὰ ἐκ τῆς ἀρχῆς ἐπίσης τὴν μέν, διὰ τοιούτων ἀρχῆς τὰ δέ, διὰ οὗτως καὶ τοιαῦτα, καὶ ἐκ τοιούτου, μήτε τῷ ποτέ, μήτε τῇ φύσει, μήτε τῷ σεπτῷ διειργόμενα».

4. Λόγος 45, 3, PG 36, 625C ἐ.: «Τοσαῦτα περιλάμπον ἡμῶν τὸ ἡγεμονικόν... ίνα τῷ ληπτῷ μὲν ἐλκῃ πρὸς ἑαυτό... τῷ δὲ ἀληπτῷ θαυμάζηται· θαυμάζομεν δέ, ποθῆται πλέον· ποθούμενον δέ, καθαίρεται· θεοειδεῖς ἐργάζηται· τοιούτους δὲ γενομένους, ὡς οἰκείους ἡδη προσομιλῆ (τολμᾶτε τι νεανικὸν δὲ λόγος); Θεὸς

Αἱ περὶ τὸν Θεὸν δυνάμεις καὶ τὰ λειτουργικὰ πνεύματα σαφῶς ὑστεροῦν τοῦ Θεοῦ. Ταῦτα εἰναι «φῶτα δεύτερα», ἀπαυγάσματα τοῦ πρώτου φωτός, ἡτοι τοῦ Θεοῦ¹. Οἱ ἄγγελοι εἰναι δημιουργήματα καὶ δὲν δύνανται νὰ ταυτισθοῦν μετὰ τοῦ ἀπέρου Θεοῦ. Ἐν τούτοις δὲν ὑπόκεινται εἰς τὸν χρόνον, ὁ ὅποῖος περιορίζει τὸν ἀνθρώπον. 'Ο χρόνος δὲν ὑφίσταται διὰ τὰς πνευματικὰς δυνάμεις ὡς χρονικὴ πορεία κατὰ τὴν ὅποιαν τὸ παρὸν μεταβάλλεται εἰς νεκρὸν παρελθόν. Διὰ ταύτας ὑπάρχει ὁ αἰών ἡ ὁ ἀτέρμων χρόνος, ὁ ὅποῖος εἰναι συνεχῶς ἐστραμμένος πρὸς τὸν Θεόν. Διὰ τοῦτο τὸ παρελθόν δὲν δύναται νὰ δρψῃ ἐπὶ τοῦ παρόντος καὶ ἀποκλείεται ἡ διὰ τῆς ἀμαρτίας διακοπὴ τῆς πνευματικῆς ἀνόδου τοῦ ἀνθρώπου ἐντὸς τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Οὕτω καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, ὅταν ἔξελθῃ τῶν πλαισίων τοῦ χρόνου, εὑρίσκεται ἐνώπιον τῆς ἀπεριορίστου ἐν τῷ ἀγαθῷ τελειώσεως².

Διὰ τοῦτο ὁ Γρηγόριος πιστεύει ὅτι ὁ ἀποθανὼν ἀδελφός του Καισάριος συναγάλλεται μετὰ τῶν ἀγγέλων καὶ ἐκ τῆς ἐκεῖθεν μακαριότητός του διαγελᾷ «πάντα τὰ τῇδε», τὸν πλοῦτον, τὰς τιμάς, τὴν πλάνην τῶν αἰσθήσεων, τὴν ἀγνοιαν, τὴν σύγχυσιν καὶ «τὴν τοῦ βίου τούτου περιφοράν». Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐπιγείου ζωῆς αὐτοῦ ἐδέχθη μικρὰν ἀπορροὴν τῆς ἀληθείας. "Ηδη εἰς τὸν κόσμον τῶν ἐστώτων «καθαρῷ νῷ» ἐποπτεύει τὴν ἀλήθειαν καὶ λαμβάνει ὡς μισθὸν τὴν τελειότεραν τοῦ καλοῦ μετουσίαν καὶ θεωρίαν³. Ἐν τῇ μακαρίᾳ ταύτη καταστάσει τὰ ἐπικρατοῦντα χαρακτηριστικὰ εἰναι ἐκεῖνα τῶν ὅποιων ἡ ἔλλειψις καθιστᾶ τὸν παρόντα κόσμον, τὸν ὑποκείμενον εἰς τὴν ἔξουσίαν τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου, προπαιδευτικὸν στάδιον ἐντὸς τοῦ ὅποιου ἐπικρατεῖ ὁ ἀγῶν καὶ ἡ πρόγευσις τῆς πληρότητος. Αἱ ἐν τῷ κό-

Θεοῖς ἐνούμενός τε καὶ γνωριζόμενος· καὶ τοσοῦτον ἵσως, ὅσον ἥδη γινώσκει τοὺς γνωσκομένους.

1. Λόγος 44, 3, PG 36, 609B.

2. Λόγος 28, 31, BARBEL, 124-126· PG 36, 72AD. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, 'Ομιλ. εἰς Ψαλμ. 44, PG 29, 388C καὶ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, PG 45, 28CD. 'Ο ΟΤΙΣ (μν. ἔργ., σ. 113) γράφει ὅτι κατὰ τὸν Γρηγόριον Νύσσης δὲν δύναται νὰ ταυτισθῇ ἡ ἐν τῷ διαστήματι ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τῆς ἀδιαστηματικῆς ζωῆς τῶν ἀγγέλων. Ἐκαστον δημιουργηματικά ὑφίσταται εἴτε ἐν χρόνῳ εἴτε ἐν τῷ αἰώνι, ὁ ὅποῖος εἰναι μὲν πνευματικὴ κατάστασις αἰώνια, ἀλλὰ οὐχὶ θεῖα. 'Ο ἀνθρώπος δὲν δύναται νὰ ὑπάρχῃ εἰς ἀμφοτέρας τὰς καταστάσεις, δύναται δὲ νὰ ἀμαρτήσῃ μόνον κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐν χρόνῳ ζωῆς του. Πλείονα βλ. ROGER LEYS, *L'image de Dieu chez Grégoire de Nysse*, Bruxelles 1951, σ. 87-88, καὶ BALTHASAR, μν. ἔργ., σ. 49.

3. Λόγος 7, 17, PG 35, 776BC.

σμῷ ὑφιστάμεναι ποικίλαι ἀντιθέσεις καὶ ἀτέλειαι ἐνέχουν βαθύτατον θρησκευτικὸν νόημα, διότι ἐν συνδυασμῷ μετὰ τῆς ἐν δυνάμει καὶ ἐνεργείᾳ προγεύσεως τῶν μελλοντικῶν ἀγαθῶν ἀνυψοῦται ὁ ἀνθρώπος διὰ τῆς ἀνωμαλίας τῶν ὄρωμάνων καὶ περιτρεπομένων εἰς τὰ ἐστῶτα καὶ μένοντα¹. Χαρακτηριστικὸν τῶν ἐστώτων εἰναι ἡ ἔλλειψις πάσης μεταβολῆς², ἡ ἀθανασία, ἡ πλήρης ἀνάπτυξις καὶ διοικήρωσις τῆς προσωπικότητος διὰ τῆς εὐρέσεως τῆς οὐσίας τῆς ὑπάρχεως ἐν πάσῃ τῇ ἐκτάσει καὶ πληρότητι αὐτῆς³ ἐν τῷ Θεῷ. 'Η μετάβασις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς «τὰ ἐκεῖσε», ἡτοι τὰ ἐστῶτα, καὶ ἡ συμμετοχὴ αὐτοῦ εἰς τὴν μακαρίαν κατάστασιν τῆς σωτηρίας εἰναι τὸ ἀντικείμενον τῆς περὶ θεώσεως διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου⁴. Εἰναι πάντως ἀληθὲς ὅτι ὁ Γρηγόριος τηρεῖ ἀκρως ἐπιφυλακτικὴν στάσιν, δσάκις ὅμιλει περὶ τῶν ἐστώτων. 'Η ἐρμηνείᾳ τῶν ἄνω τῇ βοηθείᾳ τῶν κάτω, ἡ θεώρησις «τῶν ἀκινήτων ἐκ τῆς βευστῆς φύσεως», χαρακτηρίζεται ὡς ἀμετρία καὶ ὡς τοιαύτη εἰναι ἐσφαλμένη⁵. 'Ο πεφωτισμένος καὶ τὸ μέτρον ἀκολουθῶν ὅμιλει περὶ τῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως, ἀλλὰ δὲν ποιεῖ ἀντικείμενον ἐρεύνης τὸ «πῶς», σεβόμενος οὕτω τὸν μυστηριακὸν χαρακτῆρα τῆς ἀποκαλύψεως⁶.

1. Βλ. Λόγος 45, 1-2, PG 36, 624AB-625AB: «Σήμερον σωτηρία τῷ κόσμῳ... Χριστὸς εἰς ἐκυρώσεις.... Σήμερον δὲ τὴν ἀνάστασιν αὐτὴν ἐορτάζομεν, οὐκ ἔτι ἐλπιζομένην, ἀλλ' ἥδη γεγενημένην καὶ κόσμον ὅλον ἐκυρῶσαν, δεδομένου ὅτι διὰ τοῦ Χριστοῦ μετατιθέμεθα «ἐπὶ τὰ ἐκεῖσε.... τὰ μηκέτι κινούμενα, μηδὲ σαλευόμενα», Λόγος 31, 25, BARBEL, 260· PG 36, 160D-161A. 'Η μεταγωγὴ αὗτη «ἐπὶ τὰ ἐστῶτα καὶ μένοντα» ἐνεργεῖται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ «διὰ τῆς ἀνωμαλίας τῶν ὄρωμάνων καὶ περιτρεπομένων», Λόγος 17, 4, PG 35, 969C.

2. 'Η ἀντίληψις καθ' ἥν συσχετίζεται τὸ αἰώνιον μετὰ τοῦ ἀμεταβλήτου ἀπαντάται εἰς τὸν ΠΛΑΤΩΝΟΣ Τίμαιον 37D.

3. Λόγος 18, 42, PG 35, 1040C.

4. Περὶ τῆς διδασκαλίας περὶ θεώσεως κατὰ τὸν Γρηγόριον βλ. κατωτέρω, κεφ. 5, Πτῶσις καὶ θέωσις.

5. Λόγος 31, 10, BARBEL, 236· PG 36, 144B: «.....λίκι μὲν αἰσχρόν, καὶ οὐκ αἰσχρόν μόνον, ἀλλὰ καὶ μάταιον ἐπιεικός, ἐκ τῶν κάτω τῶν ἄνω τὴν εἰκασίαν λαμβάνειν, καὶ τῶν ἀκινήτων ἐκ τῆς βευστῆς φύσεως, καὶ, ὁ φησιν Ἡσαΐας, ἐκζητεῖσθαι τὰ ζῶντα ἐν τοῖς νεκροῖς». Βλ. Ἡσ. 8, 19.

6. Λόγος 20, 11, PG 35, 1077C.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

ΑΝΕΣΤΙΟΤΗΣ ΚΑΙ ΑΣΦΑΛΕΙΑ

«Οὐκ... ἀνιασθεία τῇ παροικίᾳ μηκυνομένη... θεοὶ γεγονότες»; «Σὺ δὲ κατάλυσον ἐν ἀσφαλείᾳ τὸν βίον, μηδὲν ζημιωθεὶς τῶν ἐκ Θεοῦ σοι δοθέντων εἰς σωτηρίαν βοηθημάτων»¹.

1. ΑΝΕΣΤΙΟΤΗΣ ΚΑΙ ΕΣΧΑΤΟΛΟΓΙΚΗ ΑΣΦΑΛΕΙΑ

Τὰ βιώματα τῆς ἀνεστιότητος καὶ τῆς ἀνασφαλείας ἀποτελοῦν ἀμέσους συνεπέας τοῦ τρόπου θεωρήσεως τοῦ κόσμου καὶ τῶν ἐν τῷ κόσμῳ πραγμάτων. Κατὰ τὴν ἐλληνικὴν φιλοσοφικὴν σκέψιν ὁ κόσμος ἀποτελεῖ αὐτοσκοπόν, ἢ δὲ ἐρμηνεία τοῦ νοήματός του πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ ἐντὸς αὐτοῦ, ἢ κατὰ τὸ πλατωνικὸν σύστημα εἰς τὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν².

‘Αντιθέτως ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία δέχεται τὸν κόσμον ὡς δημιούργημα τοῦ Θεοῦ, ἔχον τὴν αἰτίαν καὶ τὸν σκοπὸν τῆς ὑπάρξεως του ἐν τῷ Θεῷ· «ὅτι ἐν αὐτῷ ἐκτίσθη τὰ πάντα ἐν τοῖς οὐρανοῖς καὶ ἐπὶ τῆς γῆς....τὰ πάντα δι’ αὐτοῦ καὶ εἰς αὐτὸν ἔκτισται»³. ‘Ο ἄνθρωπος πλασθεὶς κατ’ εἰκόνα Θεοῦ καὶ ἔχων ὡς σκοπὸν τῆς ζωῆς του τὴν πρὸς Θεὸν

1. Λόγος 7, 22, PG 35, 784C. Λόγος 40, 15, PG 36, 377C.

2. ‘Ο Πλάτων, ὡς παρατηρεῖ δὲ P. TILLICH, ἀκολουθῶν ἐν προκειμένῳ τὰς ἀπαισιδέζους δρφικὰς περιγραφὰς περὶ τῆς καταστάσεως τοῦ ἄνθρωπίνου γένους, παρακινεῖ τὸν ἄνθρωπον εἰς διαρκῆ προσπάθειαν πρὸς χωρισμὸν τῆς ψυχῆς αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ κατοικητηρίου της καὶ τὴν μετάβασιν τῆς εἰς τὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν. ‘Ο ἄνθρωπος καλεῖται νὰ ἀποξενωθῇ ἐξ αὐτῆς ταύτης τῆς ὑπάρξεως του. ‘Η ὑπαρξία εἰς τὸν πεπερασμένον κόσμον εὑρίσκεται εἰς ἀντίφασιν πρὸς τὴν οὐσιώδη μετοχήν τῆς εἰς τὸν αἰώνιον κόσμον τῶν ἰδεῶν. Τοῦτο ἐκφράζεται διὰ τῆς χρήσεως μυθολογικῶν δρῶν, δεδομένου διτοῦ «existence resists conceptualization. Only the realm of essences admits of structural analysis. Whenever Plato uses a myth he describes the transition from one’s essential being to one’s existential estrangement, and the return from the latter to the former». *The Courage to Be*, New Haven 1954, σ. 126-127.

3. Κολοσ. 1, 16.

όμοίωσιν καὶ τὴν θέωσιν, ἔχει καὶ τὴν «έστιαν» του εἰς τὸν Θεόν. ‘Ανευ τοῦ Θεοῦ ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀνέστιος, καὶ εύρισκόμενος μακρὰν αὐτοῦ εἶναι ἀπόδημος. ‘Η μετὰ τοῦ Θεοῦ ἀνασύνδεσις ἐπαναφέρει τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν κατὰ φύσιν κατάστασίν του, καὶ ἡ μετ’ αὐτοῦ ἔνωσις, διὰ τῆς ὅποιας καταλύεται τὸ κράτος τῆς φθορᾶς καὶ τοῦ θανάτου, προκαλεῖ τὴν ἀσφάλειαν εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἄνθρωπου.

Διὰ νὰ φθάσῃ ὅμως ὁ ἄνθρωπος εἰς τὸ βιωματικὸν τοῦτο τέλος, δρφεῖται νὰ διέλθῃ διὰ τῆς συγκεκριμένης ιστορικῆς πραγματικότητος. Τὴν πραγματικότητα ταύτην προσδιορίζει ἡ χρονικότης, ἐνῷ τὸ τέλος αὐτῆς εἶναι ἡ αἰώνιότης.

Τὸ αἰσθημα τῆς ἀνεστιότητος ἐβιοῦτο ἀνέκαθεν ἐντόνως ὑπὸ τῶν πιστῶν ὡς καρπὸς τῆς ἐσχατολογικῆς προσδοκίας. ‘Η ἀρνησις τῆς Ἐκκλησίας νὰ ταυτίσῃ ἔαυτὴν μετὰ τῆς περιβαλλούσης αὐτὴν πεπτωκυίας πραγματικότητος καὶ ἡ βαθεῖα πίστις αὐτῆς εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῆς λόγω τῆς ἀμαρτίας διασαλευθείσης τάξεως ἐνέτεινον εἰς τὰ στρατευόμενα μέλη αὐτῆς ἔτι μᾶλλον τὴν αἰσθησιν τοῦ παροίκου καὶ παρεπιδήμου. ‘Η βίωσις δὲ αὗτη τῆς ἔνιτισίας ἡ ἀνεστιότητος παρέχει εἰς τὸν ἀγωνιζόμενον πιστὸν τὴν δύναμιν νὰ ἀρνηθῇ, ὅπως περιορίσῃ καὶ ταυτίσῃ ἔαυτὸν μετὰ τοῦ γηῖνου χώρου καὶ χρόνου¹.

‘Ο ἀρχέγονος Χριστιανισμὸς δὲν ὠμίλει μόνον περὶ τοῦ παραδείσου εἰς τὸν ὅποιον ἔζησε κατ’ ἀρχὰς ὁ ἄνθρωπος ἐν κοινωνίᾳ μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ εἰς τὸν ὅποιον θά ἐπιστρέψῃ μετὰ θάνατον, ἀλλ’ ἐπίστευε καὶ εἰς τὴν δυνατότητα μᾶς μυστικῆς προγεύσεως τῆς κοινωνίας ταύτης κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐπιγείου ζωῆς τοῦ ἄνθρωπου. Τὴν διδασκαλίαν ταύτην εὑρίσκομεν εἰς τὴν *B' Κορινθίους* 12, 2 ἐ., ἐνθα περιγράφεται ἡ ἀρπαγὴ τοῦ Παύλου μέχρι τρίτου οὐρανοῦ, ὅπου προεγεύθη τὰ μετὰ τὴν ἐπίγειον ζωὴν ὑπάρχοντα μυστήρια τοῦ οὐρανοῦ².

1. Βλ. ‘Ἐπιστολὴν πρὸς Διόγητον 5-6, PG 2, 1173C: «Παράδοξον ἐνδείκνυνται τὴν κατάστασιν τῆς ἔαυτῶν πολιτείας. Πατρίδας οἰκοῦσιν ίδιας, ἀλλ’ ὡς πάροικοι... Πᾶσα ἔνη πατρίς ἐστιν αὐτῶν, καὶ πᾶσα πατρὶς ζένη...·Ἐπὶ γῆς διατρίβουσιν, ἀλλ’ ἐν οὐρανῷ πολιτεύονται...·διπερ ἐστὶν ἐν σώματι ψυχή, τοῦτ’ εἰσὶν ἐν κόσμῳ Χριστιανοί. Βλ. καὶ ΩΡΙΓΕΝΟΥΣ, Κατὰ Κέλσου 8, 75, GCS 2, 292.

2. Βλ. A. STOLZ, *The Doctrine of Spiritual Perfection*, London 1938, σ. 13 ἐ. καὶ σ.24 ἐ., διότι δρθῶς τονίζεται ἡ σπουδαιότης τοῦ κειμένου τούτου διὰ τὴν χριστιανικὴν μυστικὴν ἐμπειρίαν. Βλ. ὡσαύτως ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ Θεολογού, Λόγος 28, 20, BARBEL, 100-102: PG 36, 52C, σχετικῶς πρὸς τὴν ἐκφορὰν τοῦ Παύλου εἰς τὸν τρίτον οὐρανὸν καὶ «ἡ μέχρις ἔκεινου πρόδοσις, ἡ ἀνάβασις, ἡ ἀνάληψις», καὶ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, Εἰς τὸ *Άσμα φασμάτων* 5, PG 44, 860AC. ‘Ο Γρηγόριος Νύσσης ἦτο εἰς ἐν τῶν πρώτων θεολόγων, διόποιος ἔθεωρησε τὴν ἔκστασιν τοῦ Παύλου ὡς πρώ-

Πλὴν ἡ πληρότης τῆς ἐμπειρίας ταύτης δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ βιωθῇ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐπιγείου ζωῆς, ἀλλὰ μόνον ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ. Διὰ τοῦτο ὁ πιστὸς ἀνυπομονεῖ καὶ θλίβεται, δσάκις ἀναλογίζεται τὴν παρὰ τῷ Θεῷ ἀσφάλειαν καὶ συγκρίνει τὰ παρόντα πρὸς τὰ μέλλοντα. Παραλλήλως δύμας διακατέχεται καὶ ἀπὸ φόβον, μήπως ἀπολέσῃ τοιοῦτον μέγα ἀγαθόν, ὡς ἡ «ἐκεῖθεν δόξα», μὴ κρινόμενος ἄξιος νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν χαρὰν τοῦ Κυρίου¹.

Ἡ πρωτοχριστιανικὴ ἐμπειρία τῆς ἀνεστιότητος ἐπηρέασε τὴν τάσιν πρὸς φυγὴν καὶ ἀσκησιν εἰς τὴν ἔρημον, πρὸς περιηγήσεις καὶ λεραποστολήν². Κύριον δὲ θέμα τοῦ χριστιανικοῦ μυστικισμοῦ ἀπέβη ἡ ἰδέα τῆς ἄνω Ἱερουσαλήμ³. Εἰς τὴν «ἄνω πόλιν», ἡ ὅποια εἶναι ἡ

τυπὸν μυστικῆς ἐμπειρίας. «Ἡ ἐμπειρία αὕτη θεωρεῖται κατ’ ἀρχὴν προσιτή, ἀν καὶ κατὰ διάφορον βαθμόν, εἰς πάντας τοὺς Χριστιανούς, οἱ ὅποιοι ἀγωνίζονται διὰ νὰ ἐπιτύχουν τὴν τελείωσιν τῶν, βλ. LADNER, Ἑνθ' ἀνωτ., σ. 78.

1. Βλ. Λόγος 7, 22, PG 35, 784C-785A: «Οὐκ... ἀνιασόμεθα τῇ παροικίᾳ μηκυνομένη... διὰ βραδύνομεν ἐν τοῖς τάφοις οἱς περιφέρομεν, διὰ τὸ ἀνθρώποις ἀποθνήσκομεν τὸν τῆς ἀμαρτίας θάνατον, θεοὶ γεγονότες; Τοῦτον ἐγὼ φοβοῦμαι τὸν φόβον... καὶ οὐκ ἔχει μὲν ἀναπνεῖν ἡ ἐκεῖθεν δόξα καὶ τὰ ἐκεῖστι δικαιωθῆται· ἀν τῆς μὲν ἐφίεμαι... τὰ δὲ φρίττω καὶ ἀποστρέφομαι». «Ἄξιον ἰδιαιτέρας προσοχῆς εἶναι τὸ γεγονός διὰ ὡρισμένοι Πατέρες διακρίνουν τὸν παράδεισον ἀπὸ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, ἀν καὶ τὰ δύο ταῦτα ταυτίζονται εἰς τὸν ἀρχέγονον Χριστινισμόν, βλ. LADNER, Ἑνθ' ἀνωτ., σ. 64 ἐτ. «Ἡ ἐν Χριστῷ ἀνακαίνιστι τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ ἡ ἐξ αὐτῆς δημιουργηθεῖσα νέα κατάστασις δὲν εἶναι ἀπλῶς ἐπιστροφὴ τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν προπτωτικὴν αὐτοῦ θέσιν, ἀλλὰ γεγονός ὑψηλότερον, ἥτοι μετάθεσις αὐτοῦ εἰς τοὺς οὐρανούς, δεδομένου διὰ τὸ Θεὸς μετέτρεψε τὴν ἐξ ἐλευθέρας βουλήσεως συντελεσθεῖσαν ἀποτυχίαν τῶν πρωτοπλάστων εἰς δυνατότητα ἀνψώσεως καὶ θεώσεως. Οὗτοι κατὰ Κλήμεντος τὸν Ἀλεξανδρέα, «οὐ ἐκ παραδείσου πεσὸν μεῖζων οὐρανοῦς ἀπολαμβάνειν», Προτρεπτικὸς 3, 111, 3, GCS 1, 2α Ἑκδ., 79, 11, 5 ἐτ., καὶ κατὰ τὸν Ιω. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΝ, Λόγος 7, 5, PG 54, 614: «Οὐ γάρ εἰς παράδεισον ἐπαγγέλλεται εἰσαγαγεῖν ἡμᾶς δὲ Θεός, ἀλλ’ εἰς αὐτὸν τὸν οὐρανόν, οὐδὲ βασιλείαν παραδείσου, ἀλλὰ βασιλείαν οὐρανῶν ἐκήρυξεν...» Απωλέσας μὲν γάρ παράδεισον, ἔδωκε δὲ σοι δὲ Θεός τὸν οὐρανὸν... τοῦ Θεοῦ πρὸς μείζονα δεὶ τιμὴν ἡμᾶς ἀνάγοντος». Βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, Κεφάλαια γνωστικὰ 54, PG 150, 1160D. Πρβλ. ΤΗ. ΖΑΗΝ, *Das Evangelium des Lucas*, Leipzig 1913, σ. 703, περὶ τῶν διακρίσεων μεταξὺ παραδείσου καὶ βασιλείας τοῦ Θεοῦ κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Χριστοῦ.

2. R. REITZENSTEIN, *Historia Monachorum und Historia Lausiaca*, Göttingen 1916, σ. 173 ἐτ., καὶ ἰδιὰ τὸ ἔργον τοῦ H. F. von CAMPENHAUSEN, *Die asketische Heimatlosigkeit im altkirchlichen und frühmittelalterlichen Mönchtum*, Tübingen 1930.

3. Βλ. Ἀποκάλ. 21, 1· 14, 81· 17, 5· 18, 2· 21, 9· Γαλ. 4, 26· Ἔφεσ. 2, 19· Ἐβρ. 12, 22· 13, 14· Β' Κορ. 5, 6-8. ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, Κατὰ αἰγαίσεων 5, 36, 1, HAR-

ἀληθῆς πατρίς, ἡ ἐστία τοῦ παρεπιδήμου καὶ παροίκου ἀνθρώπου εἰς τὸν παρόντα κόσμον, εύρισκεται ἡ γνησία ἀσφάλεια καὶ ἡ πληρότης. Ἡ ἰδέα τῆς ἄνω Ἱερουσαλήμ δὲν ἔχει μόνον ἐσχατολογικὸν χαρακτῆρα, ἀλλὰ ὑπὸ τὴν ἐπιδρασιν τῆς ἀλεξανδρινῆς θεολογίας ἀπέκτησε νόημα ἐκκλησιολογικὸν καὶ ψυχολογικόν. Οὕτως, ἀλλοτε ἡ πόλις ταυτίζεται μετὰ τῆς Ἔκκλησίας, ὡς εἰς τὸν Ὁριγένην, καὶ ἀλλοτε μετὰ τῆς ψυχῆς¹.

Γρηγόριος ὁ Θεολόγος διασφέζει κυρίως τὴν ἐσχατολογικὴν ἔννοιαν τῆς ἄνω πόλεως, εἶναι δὲ ἀπορίας ἄξιον διὰ παρ’ ὅλην τὴν ἐσωστρέφειάν του οὐδέποτε προσδίδει εἰς αὐτὴν ψυχολογικὴν ἐρμηνείαν. «Ισως ἡ ἐπιδρασις τοῦ ἰδεώδους τοῦ ἀναχωρητισμοῦ ἐπ’ αὐτοῦ καὶ ἡ ἀρνησίς του νὰ ἐγκολπωθῇ πλήρως τὰς περὶ κοινοβίου ἰδέας τοῦ Μ. Βασιλείου — ἔνθα ἡ ἐκκλησιαστικὴ καὶ ψυχολογικὴ ἐρμηνεία τῆς ἄνω πόλεως θὰ ἔχει εὐκολωτέρα — εἶναι οἱ λόγοι οἱ ὅποιοι οἱ ἡδύναντο νὰ ἐρμηνεύσουν τοῦτο. Ἐπὶ πλέον ἡ κλῆσις τοῦ Ἀβραάμ νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν πατρίδα, τοὺς συγγενεῖς καὶ τὴν ἀσφάλειαν τῆς ἐν τῷ κόσμῳ ἐντάξεως, ἡ ἀνάβασις τοῦ Μωυσέως εἰς τὸ δρός, ἡ προσωπικότης τοῦ προφήτου Ἡλιού, εἶναι θέματα εἰς τὰ ὅποια ὁ Γρηγόριος συχνάκις ἀναφέρεται.

Διὰ τὸν Γρηγόριον ἀληθῆς πατρὸς πάντων τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἡ ἄνω Ἱερουσαλήμ, «εἰς ἣν ἀποτιθέμεθα τὸ πολίτευμα»². Αἱ κάτω πατρίδες καὶ αἱ ταξικαὶ διακρίσεις εἶναι κατὰ τοὺς χαρακτηρισμοὺς αὐτοῦ «παίγνια καὶ θεατρισμοὶ» τῆς προσκαίρου ζωῆς³. Εἰς τὴν ἄνω πόλιν εύρισκεται ἡ ἀληθῆς εὐγένεια, ἡ ὅποια ἀρχεται ἐκ τούτου τοῦ κόσμου, ἥτοι ἡ τήρησις τῆς εἰκόνος καὶ ἡ ἔξομοιωσις πρὸς τὸ ἀρχέτυπον, δσον τοῦτο εἶναι ἐφικτὸν «τοῖς σαρκὸς δεσμίοις, καὶ βραχεῖαν ἀπορροὴν τοῦ

νεύ, 2, 427 ἐτ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Εἰς τὸ Ἀσμα φυμάτων* 5, PG 44, 860AC. ΚΑΗΜΕΝΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ, *Προτρεπτικὸς* 10, 92, 3, GCS 1, 68. ΟΡΙΓΕΝΟΥΣ, εἰς *Ιησοῦν* 9, GCS 3, 65, 21.

1. LADNER, μν. Ἑργ., σ. 245. Βλ. ΚΑΗΜΕΝΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ., *Στρωμ.* 4, 26, 172, 1 ἐτ. GCS 2, 324 ἐτ., αὐτόθι 6, 14, 108, 1, 2, 486. ΟΡΙΓΕΝΟΥΣ, *Εἰς Ἰησοῦν τοῦ Ναυῆ* 13, 1, GCS 7, 371, 15 ἐτ. καὶ 9, GCS 3, 65, 21.

2. Λόγος 33, 12, PG 36, 229A. *Ἐπιστολὴ* 65, PG 37, 129A. Πρβλ. Λόγος 24, 15, PG 35, 1188AB: «Πειθεὶ γάρ μη πατρίδα, μὴ γένος, μὴ περιουσίαν, μὴ ἄλλο τι τῶν χαμαὶ κειμένων, ἔμπροσθεν ἀγειν τῆς ἀληθείας καὶ τῶν ἐκεῖθεν ἀποκειμένων ἀθλῶν τῆς ἀρετῆς, τοῖς ὑπὲρ τοῦ καλοῦ κινδυνεύουσι... Μίαν γάρ εἶναι πατρίδα τοῖς ὑψηλοῖς, τὴν νοούμενην Ἱερουσαλήμ, οὐ τὰς μικροῖς δρίοις ἐνταῦθα διειλημμένας καὶ πολλοὺς ἀμειβούσας οἰκήτορας».

3. Λόγος 33, 12 PG 36, 229A, δεδομένου διὰ πάντες εἰμεθα «ξένοι καὶ πάροικοι, καὶ ἐπὶ πολὺ τὰ δυνάματα παιίσωμεν». Αὐτόθι.

καλοῦ δέχεσθαι δυναμένοις»¹. Διὰ τῆς ἀσκήσεως δύναται ὁ ἀνθρωπὸς ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι ἀπὸ τοῦδε νὰ προγεύεται ἐσχατολογικῶς τῶν ἀγαθῶν τῆς ἀνω πόλεως². Ἡ ἀνω Ἰερουσαλήμ εἶναι ἡ νοούμενη, ἀλλὰ μὴ βλεπούμενη πόλις. Εἰς ταύτην μετέχομεν ἐσχατολογικῶς καὶ τὸ πολίτευμα αὐτῆς ρυθμίζει τὴν ζωὴν ἡμῶν. Ἐξ ἀλλοῦ ἡ πόλις αὕτη εὑρίσκεται εἰς τὸ τέρμα τῆς κατὰ Χριστὸν πορείας μας καὶ πρὸς αὐτὴν ἐπειγόμενοι πορευόμεθα. Πολίτης ταύτης εἶναι ὁ Χριστός, συμπολῖται δὲ αὐτοῦ εἶναι «πανήγυρις καὶ Ἐκκλησία πρωτότοκων ἀπογεγραμμένων ἐν οὐρανοῖς καὶ περὶ τὸν μέγα πολίτην ἑορταζόντων τῇ θεωρίᾳ τῆς δόξης καὶ χορεύοντων χορείαν τὴν ἀκατάλυτον»³.

Εἶναι ἔξοχως συγκινητικὴ ἡ νοσταλγία, ἡ ὅποια διακατέχει τὸν Γρηγόριον πρὸ τοῦ ὀράματος τῆς πόλεως τοῦ Κυρίου, καὶ ὁ ἔντονος πόθος του νὰ ἔξελθῃ ἐκ τῆς «Αἰγύπτου» τοῦ κόσμου τούτου καὶ νὰ ἐλευθερωθῇ ἐξ ὅσων παρεμβάλλονται κατὰ τὴν πρὸς αὐτὴν πορείαν του. Ταῦτα πάντα ἐκλαμβάνει ὡς ἐμπόδια, τὰ ὅποια τὸν ἀποχωρίζουν ἐκ τῆς γῆς τῆς ἐπαγγελίας καὶ τὸν προσδένουν εἰς τὸν κόσμον. Ἡ γέφυρα ἡ μετάγουσα πρὸς τὸν οὐρανὸν εἶναι τὸ πρόσωπον τοῦ παθόντος καὶ ἀναστάντος Κυρίου. Διὰ τοῦτο ὁ Γρηγόριος ἀποκαλεῖ τὸ Πάσχα ἑορτὴν διαβατήριον, παρατηρεῖ δὲ διτὶ, «καὶ νόν ἐστι τὸ νῦν γνωρίζομενον.... ἡ ἀνω Ἰερουσαλήμ»⁴. Ἀγωνιζόμενος νὰ γίνη πολίτης τῆς ἐνθέου ταύτης πολιτείας λέγει· «εἰς ἐμαυτὸν βλέποντι ζῆν οὕτως, δπως ἀν δύνωμαι,

1. Λόγος 24, 15, PG 35, 1188B.

2. Λόγος 12, 4, PG 35, 848A. Πρβλ. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Περὶ Ἀγίου Πνεύματος* 9, 23, PG 32, 109B ἐ.: «...Αἱ πνευματοφόροι φυχαὶ ἐλλαμψθεῖσαι παρὰ τοῦ Πνεύματος, αὐταὶ τε ἀποτελοῦνται πνευματικαὶ καὶ εἰς ἑτέρους τὴν χάριν ἔξαποστέλλουσιν. Ἐντεῦθεν μελλόντων πρόγνωσις, μυστηρίων σύνεσις, κεκρυμμένων κατάληψις, χαρισμάτων διανομαῖ, τὸ οὐράνιον πολίτευμα, ἡ μετὰ ἄγγέλων χορεία, ἡ ἀτελεύτητος τύφροσύνη, ἡ ἐν Θεῷ διαμονή, ἡ πρὸς Θεὸν δύοιωντος, τὸ ἀκρότατον τῶν ὀρεκτῶν θεὸν γενέσθαι». Βλ. καὶ ἔνθ' ἀνωτ., 19, 49, PG 32, 157B. Ομοίως βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΤΣΗΣ, JAEGER 8, 61 ἐ., καὶ ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην* 11, 10, PG 74, 541C ἐ.

3. Λόγος 8, 6, PG 35, 796B. Πρβλ. ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ, *Στρωμ. 4*, 26, 172, 1 ἐ. GCS 2, 324 ἐ.: «Ἐγὼ δὲ ἀν εὐξαίμην τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστοῦ πτερῶσαι με εἰς τὴν Ἰερουσαλήμ τὴν ἐμήν· λέγουσι γάρ καὶ οἱ Στωϊκοὶ τὸν μὲν οὐρανὸν κυρίως πόλιν, τὰ δὲ ἐπὶ γῆς ἐνταῦθα οὐκέτι πόλεις· λέγεσθαι μὲν γάρ, οὐκ εἶναι δέ· σπουδαῖον γάρ ἡ πόλις καὶ δῆμος ἀστεῖόν τι σύστημα καὶ πλῆθος ἀνθρώπων ὑπὸ νόμου διοικούμενον, καθάπερ ἡ Ἐκκλησία ὑπὸ Λόγου, ἀπολιόρκητος, ἀτυράννητος πόλις ἐπὶ γῆς, θέλημα θεῖον ἐπὶ γῆς ὡς ἐν οὐρανῷ».

4. *Ἐπιστολὴ* 120, PG 37, 216A. Λόγος 7, 22, PG 35, 784C-785A. *Ἐπιστολὴ* 120, PG 37, 213C. Λόγος 45, 23, PG 36, 656A.

καθάπερ ἐπὶ λεπτῆς σχεδίας διαπεραίουμένῳ μικρὸν τι πέλαγος· καὶ μικρὸν τὴν ἐκεῖθεν μονήν, τῷ πενιχρῷ τῆς ἐντεῦθεν πολιτείας κατακτωμένῳ¹.

Αἱ ἐκ τοῦ ἀγῶνος πηγάδουσαι δισκολίαι ἀπαλύνονται διὰ τῆς μυστικῆς προγεύσεως τῶν καλῶν τῆς ἐκεῖσε «μεταστάσεως» καὶ «μεταθέσεως». Ὁ ἀνθρωπὸς περιφρονῶν τὸ ἀπατηλόν, ἀτακτὸν καὶ ἀνώμαλον στοιχεῖον τοῦ παρόντος κόσμου, «ῶσπερ ἐν κύμασιν ἀνω καὶ κάτω φέρον τε καὶ φερόμενον», πείθεται νὰ ὑποστῇ τὸν ἐκ τοῦ διαχωρισμοῦ τούτου προερχόμενον πόνον καὶ νὰ συνταχθῇ μετὰ τοῦ παγίου, σταθεροῦ, θεοειδοῦς, ἀμεταβλήτου καὶ ἐλευθέρου πάσης ταραχῆς καὶ συγχύσεως κόσμου, ἔχων τὴν βεβαιότητα διτὶ ἐπείγεται «πρὸς Δεσπότην ἀγαθὸν.... καὶ βελτίων ἡ κατοικία τῆς παροικίας»². Ἡ ἀνω πόλις εἶναι ἡ ἀληθῆς ἐστία, ἐνθα ἐναπόκειται ἡ «ἀχειροποίητος» οἰκία τῶν ἀνθρώπων καὶ τὸ ἐν Χριστῷ καύχημα αὐτῶν³.

Ἡ πόλις αὕτη δὲν ἀποτελεῖ μόνον ἐσχατολογικὴν πραγματικότητα. Ἐν τῇ νέῃ ἐν Χριστῷ οἰκονομίᾳ ἡδη ἐκ τοῦ παρόντος κόσμου μετέχει ὁ ἀνθρωπὸς τῆς ἀνω Ἰερουσαλήμ. Αὕτη ἐπηρεάζει καὶ ἐμπνέει τὴν παροῦσαν ζωὴν. Ὁ Γρηγόριος περιγράφων τὴν ἐν Χριστῷ βίωσιν τῆς ἀνω πόλεως ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ λέγει χαρακτηριστικῶς τὰ ἔξης· «θύσωμεν τῷ Θεῷ θυσίαν αἰνέσεως ἐπὶ τῷ ἀνω θυσιαστηρίῳ μετὰ τῆς ἀνω χοροστασίας. Διάσχωμεν τὸ πρῶτον καταπέτασμα, τῷ δευτέρῳ προσέλθωμεν, εἰς τὰ Ἀγία τῶν Ἀγίων παρακύψωμεν. Εἴπω τὸ μεῖζον, ἡμᾶς αὐτοὺς θύσωμεν τῷ Θεῷ· μᾶλλον δὲ θύωμεν καθ' ἐκάστην ἡμέραν καὶ πᾶσαν κίνησιν. Πάντα ὑπὲρ τοῦ Λόγου δεχώμεθα, πάθεσι τὸ πάθος μιμώμεθα, αἴματι τὸ αἷμα σεμνύνωμεν, ἐπὶ τὸν σταυρὸν ἀνιῶμεν πρό-

1. Λόγος 18, 1, PG 35, 828B. Πρβλ. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Ἐπιστολὴ* 2, 2, PG 32, 22B: «Κόσμου δὲ ἀναχώρησις οὐ τὸ ἔξω αὐτοῦ γενέσθαι σωματικῶς, ἀλλὰ τῆς πρὸς τὸ σῶμα συμπαθείας τὴν φυχὴν ἀπορρήξαι καὶ γενέσθαι ἀπολιν, ἀσικόν, ἀνίδεον, ἀφιλέταιρον, ἀκτήμονα, ἀβιον, ἀπράγμονα, ἀσυνάλλακτον, ἀμαθῆ τῶν ἀνθρώπων διδαχμάτων».

2. Λόγος 18, 3, PG 35, 988C. Οἱ δὲ «ἐπιτυχόντες τοῦ ἐκεῖ καταλύματος τῶν ἔτι τὴν σκολιὰν καὶ κρημνώδη τοῦ βίου τούτου τεμνόντων ὅδῶν, ἀμείνους καὶ ἀνεκτότεροι», αὐτόθι, 989A. Βλ. ἐπίσης Λόγον 7, 2, PG 35, 784A: «Ἄκουε... γοῦν οἰκα περὶ συμπήξεως δστῶν τε καὶ νεύρων φιλοσοφεῖται τῷ θειῷ Ἱεζεχὴλ περὶ σκηνώματος ἐπιγείου καὶ οἰκίας ἀχειροποιήτου, τοῦ μὲν καταλυθησομένου τῆς δὲ ἀποκειμένης ἐν οὐρανοῖς».

3. *Ἐπιστολὴ* 65, PG 37, 129A: «Καὶ ἄλλοι μὲν τὸ πατρῷον ἔδαφος ἔχουσιν, ἡμεῖς δὲ τὴν ἀνω πόλιν· ἄλλοι τὸν ἡμέτερον ἴσως θρόνον, ἡμεῖς δὲ τὸν Χριστόν. Ὡς τῆς πραγματείας! οἰων ὑπεριδόντες, οἰκα κεκομίσαμεθα». Βλ. Λόγον 7, 2, PG 35, 784A.

θυμοι. Γλυκεῖς οἱ ἥλοι, καὶ εἰ λίαν ὀδυνηροί. Τὸ γάρ μετὰ Χριστοῦ πάσχειν καὶ ὑπὲρ Χριστοῦ, τοῦ μετ' ἄλλων τρυφᾶν αἰρετώτερον»¹.

'Αναφορικῶς πρὸς τὰς σχέσεις καὶ ὁμοιότητας μεταξὺ τῆς πλατωνικῆς πολιτείας καὶ τῆς ἡνω 'Ιερουσαλήμ ἡ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ εἰς τοὺς Καππαδόκας θά δύνατο νὰ λεχθοῦν τὰ ἔξης: Παρὰ τὴν συμπάθειαν τῶν Καππαδοκῶν πρὸς τὴν πλατωνικὴν σκέψιν, ὑφίστανται οὐσιώδεις καὶ βαθεῖαι διαφοραὶ ὡς πρὸς τὴν θεώρησιν τῆς ἡνω πόλεως. 'Η ἡνω πόλις διὰ τοὺς Καππαδόκας εἶναι ἀπολύτως δῶρον Θεοῦ, τὸ ὅποιον προσφέρεται εἰς πάντας τοὺς ἀνθρώπους, καὶ οὐχὶ τι τὸ ὅποιον ἀφορᾷ εἰς ὀλίγα καὶ ἐκλεκτὰ πνεύματα. 'Επὶ πλέον, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν χριστιανικὴν σκέψιν, εἶναι τελείως ἀδιανόητος μία πλατωνικὴ ἴστορία περὶ τοῦ γητοῦ προορισμοῦ τῆς οὐρανίου πόλεως, δεδομένου ὅτι ἡ ἐπιστροφὴ ἐκ τοῦ κόσμου τοῦ γίγνεσθαι εἰς τὸ σταθερὸν εἶναι ἐκλαμβάνεται ὡς τι τὸ συντελούμενον εἰς τὸν νοῦν καὶ τὴν ψυχὴν τοῦ φιλοσοφοῦντος ἀνθρώπου. 'Αντιθέτως ἡ ἐπιστροφὴ κατὰ τοὺς θεολόγους τῆς Καππαδοκίας εἶναι οἰκουμενική, καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς πάντας τοὺς ἀνθρώπους, ὡς φορεῖς τῆς θείας εἰκόνος, καὶ εἰς τὸν δόλον ἀνθρωπον, ὡς ψυχοσωματικὴν ἐνότητα. Τὸ τέλος τῆς ἀνόδου εἶναι δι' αὐτοὺς ἡ θέωσις δόλου τοῦ ἀνθρώπου καὶ οὐχὶ μόνον στερητικῶς ἡ κάθαρσις τοῦ νοῦ καὶ τῆς ψυχῆς.

2. Η ΒΙΩΣΙΣ ΤΗΣ ΑΝΕΣΤΙΟΤΗΤΟΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΛΣΦΑΛΕΙΑΣ ΓΠΟ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ

Τὸ αἰσθῆμα τῆς ἀνασφαλείας καὶ ἀνεστιότητος εἶναι διάχυτον εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὰ συγγράμματα Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου. 'Αφ' ἐνὸς μὲν αἱ ἀλλεπάλληλοι φυγαὶ, ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν μονήρη βίον, ἡ ἔλλειψις προσαρμογῆς, ἡ ἀπολογητικὴ τάσις ἔναντι τοῦ ποιμνίου, τῶν φίλων καὶ τοῦ ἔαυτοῦ του, ἡ σωρεία αἰτίων διὰ τὴν δικαιολόγησιν τῆς στάσεώς του, ἀφ' ἕτερου δὲ ἡ ἀναζήτησις φίλων καὶ ἡ μετὰ πάθους ἀφοσίωσις εἰς αὐτούς, ἡ προσκόλλησίς του εἰς τὴν ἰδιαιτέραν του πατρίδα καὶ τοὺς γονεῖς του, ἡ συνεχῆς ἀναζήτησις καὶ ἡ ἔλλειψις ἴκανοποιήσεως ἐκ τῶν ἐπιτευγμάτων του, δηλοῦν ἐμμέσως τὴν ἀλήθειαν.

Αἱ ἀντιφατικαὶ αὐταὶ τάσεις ἀποτελοῦν συγχρόνως πηγὴν ἀπογοητεύσεων. Τοῦτο διείλεται εἰς τὸ ἀδύνατον τῆς ἴκανοποιήσεώς των, ἔνεκα τοῦ ἀπολύτου χαρακτῆρος τῆς ὑπ' αὐτοῦ θεωρήσεως τῆς ζωῆς καὶ εἰς

1. Λόγος 45, 23, PG 36, 656AB.

τὴν ὑπαρξίαν ἐμφύτου διαθέσεως φυγῆς καὶ μελαγχολίας, λόγῳ τῆς ἰδιαζούσης εὐαίσθησίας του¹. 'Η ἐσωτερικὴ πίεσις, ἡ ὅποια ἐγεννᾶτο ἐκ τῆς ὑφισταμένης ἀντιθέσεως μεταξὺ τοῦ πόθου του πρὸς τὴν τελειότητα καὶ τῆς ἐμπειρικῆς πραγματικότητος, συχνὰ ἀναφαίνεται ὡς παράπονον καὶ ὡς διαμαρτυρίᾳ². Περισσότερον παντὸς ἄλλου εἰχε συνείδησιν τοῦ ξένου καὶ πρόσφυγος εἰς αὐτὸν τὸν κόσμον³ καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀνεγνώριζε τὴν ἀδυναμίαν του νὰ προσκριμοσθῇ εἰς τὰς κοινωνικὰς συμβατικότητας. 'Η συναίσθησις ὅτι ἡκολούθει ὁδὸν διάφορον τῆς τῶν πολλῶν ἦτο ὀδυνηρὰ διὰ τὴν εὐαίσθητον ψυχὴν του. Δὲν ἀμφέβαλλε περὶ τῆς δρθότητος τῆς πορείας του, ἀλλ' ὅμως ὑφίστατο τὸ τίμημα τῆς γνησιότητος αὐτῆς, ἥτοι τὴν μονήρη πορείαν, τὴν πρωτοπορίαν. Οὕτω σημειώνει: «πρὸς γάρ αὖ τοῖς ἄλλοις πάσχω τι καὶ τοιοῦτον οὐ γάρ τὰ πολλὰ συμφέρομαι τοῖς πολλοῖς, οὐδὲ τὴν αὐτὴν βαδίζειν ἀνέχομαι»⁴. 'Γ'ποφέρει ἐκ καταστάσεων, αἱ ὅποιαι εὐχαριστοῦν τοὺς πολλούς. Δὲν ἀνέχεται τοὺς ἱππικοὺς ἀγῶνας καὶ τὴν βοὴν τῶν πόλεων⁵. Σιωπῇ, ὅταν ἀντιμετωπίζῃ τὴν ἀνεύθυνον γλωσσαλγίαν, καὶ ποθεῖ κατὰ τὸ δυνατὸν νὰ ὑπερηδήσῃ τὸν φραγμὸν τῶν αἰσθήσεων, τοῦ κόσμου καὶ τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων, διὰ νὰ δυνηθῇ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν πληρότητα, διαλεγόμενος μετὰ τοῦ ἔαυτοῦ του καὶ τοῦ Θεοῦ⁶. Βιοὶ ἐντονώτερον τὴν ἀνεστιότητα, ὁσάκις ἀντιμετωπίζει ἀπογοήτευσιν ἡ ἀντίδρασιν, μάλιστα δὲ δταν αὐταὶ προέρχωνται ἐκ μέρους φίλων ἡ ἐκκλησιαστικῶν κύκλων. Οὕτως ἡ πίεσις, ἡ ὅποια ἡσκήθη εἰς αὐτὸν ἐκ μέρους τοῦ Μ. Βασιλείου διὰ νὰ χειροτονηθῇ ἐπίσκοπος Σασίμων, ἀφῆσε βαθεῖα ἀποτυπώματα εἰς τὴν ψυχὴν του, καὶ τὴν πικρίαν τὴν ὅποιαν ἐδοκίμασε μνημονεύει βραδύτερον εἰς τὰ ποιήματα τῆς γεροντικῆς του ἡλικίας. 'Ομοίως ἡ ἀχαριστία τοῦ προστατευομένου ὑπ' αὐτοῦ Μαξίμου καὶ ἡ στάσις τῶν ἐπισκόπων τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Αἰγύπτου κατὰ τὴν Β' Οἰκουμενι-

1. Πρβλ. Π. Χρηστού, *'Η φυγὴ τοῦ Γρηγορίου'*, Αθῆναι 1958, σ. 7.

2. "ΗΘελον ἡὲ πέλεια τανύπτερος, ἡὲ χειλιδῶν

"Ἐμμεναι, ὡς κε φύγουμι βροτῶν βίον, ἡ τιν' ἔρημον
Ναιετάειν Θήρεσσιν δμέστιος (οἱ γάρ ἔστι
Πιστότεροι μερόπων), καὶ ἡμάτιον βίον Ἐλκειν,
Νηγπενθῆ, νήπιονον, ἀκηδέα...».

32. Περὶ τῆς τοῦ βίου ματαιότητος καὶ ἀπιστίας καὶ κοινοῦ πάντων τέλους, PG 37, 1300-1301, στίχ. 1-5. Βλ. καὶ Λόγοι 36, 3, PG 36, 268B.

3. Λόγος 42, 3, PG 36, 460CD.

4. Λόγος 42, 22, PG 36, 484C.

5. Αὐτόθι.

6. Λόγος 20, 1, PG 35, 1065AB.

κήν Σύνοδον, οί όποιοι ήμφεσβήτησαν τὴν κανονικότητα τῆς ἐκλογῆς του, ήσαν γεγονότα τὰ όποια ἔμειναν ἀνεξίτηλα εἰς τὴν μνήμην του¹.

‘Πάρχει βεβαίως κάποια ὑπερβολική εὐθιξία, καρπὸς ἐκλεπτυσμένης εὐαισθησίας, ἡ όποια εἶναι ἐνίστε ἀκατανόητος δι’ ἀνθρώπους τῆς δράσεως, ὡς ἡτο ὁ φίλος αὐτοῦ Βασίλειος, ὁ όποιος δὲν ἤδυνατο νὰ ἔκτιμήσῃ καὶ νὰ προβλέψῃ τὰς ἀντιδράσεις τοῦ Γρηγορίου καὶ τὴν διὰ τῆς φυγῆς ἄρνησίν του, δπως συμμετάσχη ἐνεργῶς πρὸς διευθέτησιν ἐπειγόντων ἐκκλησιαστικῶν προβλημάτων².

Δὲν διστάζει δὲ νὰ ζητήσῃ ἀπὸ τοὺς Πατέρας τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου τὴν ἀντικατάστασίν του ὑπὸ ἄλλου «ἀρέσκοντος τοῖς πολλοῖς». Οὗτος ἀρκεῖται καὶ ἐπιθυμεῖ τὴν ἔρημίαν, τὴν ἀγροικίαν καὶ τὸν Θεόν, διότι, ὡς παρατηρεῖ μετὰ πικρίας, οἱ ἐπίσκοποι τῆς ἐποχῆς του δὲν χρειάζονται πλέον ἵερεῖς, οἰκονόμους ψυχῶν καὶ θύτας καθαρούς, ἀλλὰ ρήτορας, φύλακας χρημάτων καὶ προστάτας ἰσχυρούς³. Οὗτος ἀντιθέτως εἶναι «ποιμὴν ὀλίγος καὶ πένης, καὶ οὕπω τοῖς ἄλλοις ἀρέσκων ποιμέσιν»⁴.

‘Η συναίσθησις τῆς ἀνεστιότητος παρὰ Γρηγορίῳ δὲν εἶναι καρπὸς ποιητικῆς μελαγχολίας καὶ ρομαντικῆς διαθέσεως, ὡς ἰσχυρίζονται τινες⁵, ἀλλὰ τὸ τίμημα τῆς ἐλευθερίας ἐν Θεῷ. ‘Η κατάφασις πρὸς πλήρη ἔνταξιν τοῦ ἀτόμου ἐν τῷ κόσμῳ καὶ ἡ ἀπορρόφησίς του ὑπὸ αὐτοῦ προϋποθέτουν ἐσωτέρων συμφωνίαν ποιότητος. ‘Η κατάφασις αὕτη παρέχει μὲν νόημα καὶ περιεχόμενον εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ζωήν, ὑπαγορεύεται δῆμος ἐκ τῆς πραγματικότητος τοῦ πεπτωκότος κόσμου. Διὰ τῆς ἐντάξεως εἰς τὴν συμβατικὴν ἀσφάλειαν ἀποφεύγεται ἐνδεχομένως τὸ ἄγχος τῆς μηδαμινότητος καὶ τῆς εὐθύνης, ἀλλ’ αὕτη συνεπάγεται τὴν θυσίαν τῆς ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας. Εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Γρηγορίου ἔχομεν

1. *Bios Γρηγορίου*, PG 35, 300. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, ‘Η ἐν τῇ τελευταίᾳ ἀραχωρῆσει δραστηριότης Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου κατὰ τὰς ἐπιστολὰς αὐτοῦ, ἐν ΕΕΘΣΠΘ, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 106-107.

2. *Ἐπιστολαὶ* 40, 45, 46, 59.

3. *Λόγος* 42, 24, PG 36, 488B.

4. *Λόγος* 32, 1, PG 36, 173A.

5. Πρβλ. LOUIS BOUVIER, *The Spirituality of the New Testament and the Fathers*, London 1960, σ. 342, «There is no doubt that Gregory was an incorrigible romantic...of an exquisite sensibility, almost in the pathological sense of the term. W.JAEGER, *Early Christianity and Greek Paideia*, Cambridge, Mass. 1961, σ. 78, «... (Gregory) shows an aesthetic sensitivity that often has something feminine and overrefined, almost morbid....». HANS VON CAMPENHAUSEN, *The Fathers of the Greek Church*, New York 1959, σ. 95-96.

τὸν ἀνθρώπον ἔκεινον, ὁ όποιος, χωρὶς νὰ περιφρονῇ τὴν ἀξίαν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ἀρνεῖται εἰς τὸν ἔαυτόν του τὴν ἀσφάλειαν τῆς ἐντάξεως εἰς τὸν κόσμον καὶ τῆς ταυτίσεως μετ’ αὐτοῦ· εἶναι ἀνθρωπος μόνος, ἀπελπις καὶ ξένος¹.

‘Η ἀνεστιότης δῆμος αὕτη δὲν καταλήγει εἰς ἀδιέξοδον, δεδομένου διτι ἀμφιβολία πηγάδουσα ἐκ τοῦ διαχωρισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τῆς πραγματικότητος καὶ ἐκ τῆς ἐλείψεως συμμετοχῆς ἐν τῷ κόσμῳ διὰ τῆς μονώσεως², παρέχει τὸ πλαίσιον καὶ τὴν δυνατότητα τῆς ἐν τῇ ἀβεβαιότητι βιώσεως τῆς ἐν τῷ Θεῷ ὑπαρχούσης ἀντικειμενικῆς καὶ οὐσιαστικῆς βεβαιότητος. Οὗτως ἀποφεύγεται ὁ μηδενισμός, ἐκπληροῦται ὁ προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἔκτονοῦται ἡ πίεσις τῆς ἀνεστιότητος διὰ τῆς πορείας «πρὸς τὴν πηγὴν....τῶν τῇδε ἀπαυγασμάτων καὶ...τοῦ μακαρίου τέλους, λυθέντων τῶν ἐσόπτρων τῇ ἀληθείᾳ»³.

‘Ἐν τῇ μυστικῇ ταύτῃ πορείᾳ ἡ θρησκευτικὴ πεῖρα τοῦ παρελθόντος ἔχει μόνον σχετικὴν ἀξίαν, διότι ἡ πορεία αὕτη εἶναι ἡ κατ’ ἔξοχὴν προσωπικὴ ριψοκίνδυνος πνευματικὴ περιπέτεια τοῦ ἀτόμου, τὸ όποιον οὐδεμίαν ἀλλην πηγὴν ἐνισχύσεως δύναται νὰ ἔχῃ ἐν τῇ μονώσει καὶ ἐν τῇ εὐθύνῃ του διὰ τὴν ἔκβασιν τῆς ἀναζητήσεως τῆς πληρότητος, πλὴν τῆς πλήρους ἐμπιστοσύνης του εἰς τὸν Θεόν καὶ τῆς ἀποκλειστικῆς ἔξαρτησεώς του ἐξ αὐτοῦ· «Ἄβραάμ οὐκ ἔγνω ἡμᾶς, καὶ Ἰσραὴλ οὐκ ἐπέγνω ἡμᾶς· ἀλλὰ σὺ Πατήρ ἡμῶν εἰ καὶ πρὸς σὲ βλέπομεν, ἐκτός σου ἄλλον οὐκ οἴδαμεν, τὸ δνομά σου δνομάζομεν...οἱ τέλειοι τῆς τελείας θεότητος πρόσφυγες»⁴.

‘Εὰν τὸ τίμημα τῆς ἐλευθερίας εἶναι ἡ ἀνεστιότης, τὸ πρόβλημα τῆς ἀσφαλείας εἶναι τὸ ἐπακόλουθον τῶν δύο τούτων πραγμάτων. ‘Η αἰσθησις τῆς ἀσφαλείας εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαῖα διὰ τὸν ἀνθρώπον, τὸν ἀπειλούμενον ἐκ τοῦ ἄγχους τῆς μηδαμινότητος, τῆς ἐνοχῆς, τῆς εἰμαρμένης καὶ πρὸ πάντων ἐκ τοῦ φόβου τοῦ θανάτου, τῆς πηγῆς τῶν προσωπικῶν ἀμαρτιῶν⁵. Οὗτως μέρος τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ θεραπεύει ἀκριβῶς ταύτην τὴν ἀνάγκην δι’ ἀσφάλειαν ἔναντι τῶν δυνάμεων αἱ όποιαι ἀπειλοῦν τὴν ὑπαρξίαν του. ‘Η ἀσφάλεια αὕτη ἐπιτυγ-

1. *Λόγος* 17, 2, PG 35, 968ABC.

2. P. TILLICH, *The Courage to Be*, σ. 49.

3. *Λόγος* 20, 1, PG 35, 1065B.

4. *Λόγος* 42, 3, PG 36, 460C. Πρβλ. Περὶ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, PG 37, 765, στίχ. 124,

«Ἴστασο. Πάντα Θεοῦ δεύτερα. Εἰκε λόγῳ».

5. *Ἐβρ.* 2, 14-15.

χάνεται κυρίως διὰ τῆς ἐντάξεως τοῦ ἀνθρώπου εἰς ὥργανωμένον κοινωνικὸν σύνολον καὶ διὰ τῆς δημιουργίας «εἰδώλων», διὰ τῶν ὅποιων ἀποκτᾶ ὅντος αὐτοπεποίθησιν καὶ θάρρος διὰ τὴν ἐπιβίωσίν του. Παραμερίζων τὸν Θεὸν καὶ τοποθετῶν εἰς τὴν θέσιν αὐτοῦ τὴν ἰδικήν του ὑπαρξίαν ἀποκτᾶ τὸ αἰσθημα τῆς αὐταρκείας καὶ τῆς ἀσφαλείας. 'Η τοι-αύτη δὲ ἀσφάλεια ἀποβαίνει ἀμαρτίᾳ καὶ τὸ κατ' ἔξοχὴν κακόν¹.

'Ο μετὰ τὴν πτῶσιν ἀνθρώπους ἀδυνατεῖ καὶ δὲν θέλει νὰ παραδεχθῇ τὴν ὑπαρξίαν ἄλλης πραγματικότητος εύρυτέρας καὶ διαφορετικῆς τῆς ἰδικῆς του, διότι τοῦτο ἐνδεχομένως θὰ ἐδημιούργει προβλήματα ἀλυτα καὶ καταστάσεις, τὰς ὁποίας δὲν θὰ ἡδύνατο νὰ ἐλέγῃ. Διὰ τοῦτο προτιμᾷ τὴν ἀσφάλειαν τῶν δεσμῶν ἀντὶ τῆς γνησίας αὐτοκαταφάσεως καὶ πληρότητος. Εἶναι δὲ τόση ἡ ποιοτικὴ διαφορὰ τῶν δύο τούτων τρόπων ζωῆς, ἵτοι τῆς ἐπιτεύξεως τῆς ἀσφαλείας διὰ τοῦ Θεοῦ ἢ διὰ τοῦ ἑαυτοῦ, ὡστε νὰ λαμβάνῃ τραγικὰς διαστάσεις. Εἰς τὸν Συντακτήριον λόγον ἐπὶ τῇ ἀναγωρήσει του ἐκ τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως δὲν θεωρεῖ ὡς παράδοξον τὴν ἀναφανεῖσαν κατάστασιν οὔτε διὰ φαίνεται «δύσχρηστος» καὶ ἀνόητος εἰς τοὺς πολλοὺς ἢ διὰ δυνομάζεται ἡ σωφροσύνη μανία. 'Ο Γρηγόριος «διεγέλα τὰ πάντα, γέλωτος ὄρῶν ἀξια τὰ τοῖς πολλοῖς σπουδαζόμενα». 'Η παρεξήγησις μεταξὺ τοῦ ἑαυτοῦ ἐξαρτωμένου ἀνθρώπου καὶ τοῦ αὐτάρκους συνδέεται καὶ μετὰ τῆς κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Πεντηκοστῆς ἐπιφοιτήσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, διὰ τὴν σύγχυσις μεταξὺ τῶν ἄνευ Πνεύματος ἀνθρώπων ἔλαβεν δριστικὴν μορφήν, ἐφ' ὅσον οὗτοι παρεμμήνευον τὴν δύναμιν τοῦ Πνεύματος τὴν κατελθούσαν ἐπὶ τῶν ἀποστόλων ὡς «φρενῶν ἔκστασιν»².

'Η στάσις τοῦ Γρηγορίου ἔναντι τῆς ἐνστικτώδους ἀνάγκης δι' ἀσφάλειαν εἶναι διττή. 'Η ἀσφάλεια εἶναι ἀναγκαῖα καὶ ἐπιθυμητή, ἐφ' ὅσον δὲν ἀποβαίνει αὐτοσκοπὸς καὶ ἐμπόδιον εἰς τὰς ἀνωτέρας ἐπιδιώξεις τοῦ ἀνθρώπου, ἥγουν τὴν κάθαρσιν καὶ τὴν τελείωσιν. Τηρουμένου τούτου τοῦ χριτηρίου δύναται ὅντως ὁ ἀνθρώπος νὰ ἐπιτύχῃ τὴν γνησίαν ἀσφάλειαν, ἡ ὁποία πηγάζει ἐκ τῆς ὄρθης τοποθετήσεως τοῦ ἀνθρώπου ἔναντι τοῦ Θεοῦ. 'Εξωτερικὸν γνώρισμα ταύτης εἶναι ἡ παραδοχὴ τοῦ ὄρθιοδόξου δόγματος³, δεδομένου διὰ τὴν βεβαιότητας τῆς ἀσφαλείας εὑρίσκεται ἐν τῷ περιεχομένῳ τῆς ὄρθης πίστεως ὡς ἀναλλοιώ-

1. Λόγος 2, 106, PG 35, 505A. Πρβλ. Χρ. Μπούκη, 'Η θεολογία κατά Γρηγόριον τὸν Ναζιανζηρόν, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 155-156.

2. Λόγος 42, 22, PG 36, 485A.

3. Λόγος 31, 26, BARBEL, 262· PG 36, 161C έ.

τού παράγοντος καὶ οὐχὶ ἐν τῇ ἐμπειρίᾳ⁴. 'Η παραδοχὴ τῆς ὄρθιοδόξου πίστεως ὡς καρπὸς τῆς ἐλευθέρας βουλήσεως τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τὸ «ἐννομώτατον» βίωμα καὶ ἡ ὅντως ἀσφάλεια⁵. Μή ὑπαρχουσῶν ὅμως τῶν προϋποθέσεων τούτων ἡ ἀσφάλεια ἀποβαίνει πρόφρασις καὶ ραθυμία⁶.

'Η ἐν τῇ κοινωνίᾳ ὑπάρχουσα ἀσφάλεια θεωρεῖται κατ' ἀρχὴν ὡς ἀγαθόν, εἶναι δὲ προτιμοτέρα, ἔστω καὶ ἀν συνοδεύεται μὲ περιωρισμένα ἀγαθά, τῆς «μεγάλης μερίδος μετὰ σαθρότητος»⁷. 'Οσάκις ὅμως ἀντίξοοι περιστάσεις ἀπειλοῦν τὸν μετὰ τοῦ Θεοῦ σύνδεσμον καὶ ἐκτρέπουν τὸν ἀνθρωπὸν τοῦ προορισμοῦ του, δέον νὰ θυσιάζεται ἡ ἀσφάλεια, ἡ ὁποία πλέον ἀποβαίνει ἀφρητικὴ κατάστασις, καὶ νὰ προτιμᾶται ὁ κίνδυνος. Τότε ἡ θλῖψις εἶναι «εὐημερίας αἴρετωτέρα», ἐφ' ὅσον σὺν τοῖς ἄλλοις διαπαιδαγωγοῦνται αἱ ἐπερχόμεναι γενεαὶ καὶ προάγεται ὁ ἀνθρωπὸς ἐν τῇ ἀρετῇ διὰ τοῦ πόνου, ἐργόμενος τοιουτορόπως ἐγγύτερον πρὸς τὸν Θεόν⁸. 'Η ἀληθής ἀσφάλεια εὑρίσκεται μόνον παρὰ τῷ Θεῷ⁹.

Τὸ θέμα τῆς ἀσφαλείας ἴδιαιτέρως τονίζεται διὰ τοὺς ἀσχολουμένους μὲ τὸ περιεχόμενον τῆς πίστεως καὶ τὴν δογματικὴν ἐπεξεργασίαν αὐτοῦ. Εἰς πρακτικὸς σκοπὸς τῶν πέντε θεολογικῶν λόγων τοῦ Γρηγορίου εἶναι ἀκριβῶς καὶ ὁ περιορισμὸς τῆς ἀμέτρου περὶ τὰ δογματικὰ προβλήματα γλωσσαλγίας. 'Η ἐνασχόλησις μὲ τοιαῦτα προβλήματα δὲν εἶναι ἀμοιρος κινδύνων διὰ τὸν μὴ ἀρκούντως πνευματικῶν προητοιμασμένον ἀνθρωπὸν, τὸν μὴ δυνάμενον νὰ διακρίνῃ τὸ ἀληθὲς συμφέρον του¹⁰. Δὲν εἶναι ἔργον τοῦ πρώτου τυχόντος «τὸ περὶ τοῦ Θεοῦ φιλοσοφεῖν», ἀλλὰ μόνον «τοῦ διαβεβήκότος ἐν θεωρίᾳ», τοῦ κεκαθαριμένου καὶ καθαιρομένου¹¹. 'Η ζωὴ τῆς εὑσεβείας εἶναι ἀρρήκτως συνδεδεμένη

1. «We are certain as long as we look at the content of our certainty and not the rational or irrational experiences in which we have received it», P. TILLICH, *The New Being*, London 1964, σ. 77.

2. Λόγος 2, 15, PG 35, 425A.

3. Λόγος 26, 4, PG 35, 1232D.

4. Λόγος 32, 26, PG 36, 204B.

5. Ἐπιστολὴ 20, PG 37, 56AB.

6. Λόγος 6, 14-16, PG 35, 740C-741C. Βλ. ἐπίσης Λόγοι 40, 15, PG 36, 377C: «Πάντα οἰχέσθω σοι, πάντα διαρπαζέσθω, χρήματα, κτήματα, θρόνοι, λαμπρότητες, δσα τῆς κάτω περιφορᾶς· σὺ δὲ κατάλυσον ἐν ἀσφαλείᾳ τὸν βίον, μηδὲν ζημιωθεὶς τῶν ἐν Θεῷ σοι δοθέντων εἰς σωτηρίαν βοηθημάτων».

7. Λόγος 31, 1, BARBEL, 218· PG 36, 133B.

8. Λόγος 27, 3, BARBEL, 40· PG 36, 13D. «Ανακαθάρσαι ίκανῶς τὰ τε ὅτα καὶ τὴν διάνοιαν, ἡ θεολογία προσβαλεῖν, οὐκ ἀσφαλὲς εἶναι γινώσκω», Λόγος 20, 1, PG 35, 1065B-1068A.

μετὰ τῆς δογματικῆς ἀληθείας, ὁ δὲ διαχωρισμός τῶν συνεπάγεται καὶ τὴν ἄρσιν τῆς ἐν Θεῷ ἀσφαλείας, διότι ὁ ἀνθρωπὸς ἐνεργῶν τοι-
ουτοτρόπως διακόπτει τὴν ἀπόλυτον ἔξαρτησίν του ἐκ τοῦ Θεοῦ, προβάλ-
λων ὡς Θεὸν τὸν ἑαυτόν του. Διὰ τοῦτο τονίζεται ἡ ἀνάγκη τῆς μετὰ
μέτρου θεολογίας, «ἔνθα τὸ ταπεινὸν μετὰ τῆς εὐδοξίας ἔχει καὶ τὴν
ἀσφάλειαν»¹. «Οἱ κίνδυνος ἐνταῦθα εἶναι τόσον μεγαλύτερος, ὅσον ὑ-
ψηλότερον καὶ ἀπρόσιτον εἶναι τὸ ἀντικείμενον τῆς ἔρευνης»².

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

ΦΥΓΗ ΕΚ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΚΑΙ ΖΩΗ ΕΝ ΑΥΤῷ

«Οὐδέποτε γάρ ἐδόκει μοι τοιοῦτον οἶον μέσαν-
τα τὰς αἰσθήσεις, ἢσω σαρκὸς καὶ κόσμου γενόμε-
νον... ἐαυτῷ προσλαλοῦντα καὶ τῷ Θεῷ»³.

1. Η ΦΥΓΗ ΕΚ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

a) "Ἐρνοια τῆς φυγῆς.

Ἡ ὑπὸ τῶν Καππαδοκῶν Πατέρων γενομένη διάκρισις μεταξὺ⁴
πρακτικῆς καὶ θεωρητικῆς φιλοσοφίας, ἡ ὅποια ἀκολούθως ἐσυστημα-
τοποιήθη ὑπὸ τοῦ συγχρόνου των Εὐαγγρίου Ποντικοῦ, ἀποτελεῖ συνέ-
χειαν καὶ ἀνάπτυξιν σχετικῶν ἰδεῶν τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφικῆς σκέ-
ψεως⁵. Ἡ διάκρισις αὕτη καλλιεργήθεισα ὑπὸ τοῦ Φίλωνος, Κλήμεντος
τοῦ Ἀλεξανδρέως καὶ τοῦ Ὁριγένους, ἐγένετο γνωστὴ ἐν τῷ Χριστια-
νισμῷ ὡς πρᾶξις καὶ θεωρία⁶.

Σκοπὸς τῆς «πρακτικῆς» τῶν Καππαδοκῶν εἶναι ὁ διὰ τῆς βοη-
θείας τοῦ Θεοῦ ἀγών τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τῶν παθῶν καὶ ἡ οἰκείωσις
τῆς ἀρετῆς. Ἡ πάλη τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τῶν παθῶν καὶ ὁ ἀγών ὑπὲρ
τῆς ἀρετῆς ἀποτελοῦν τὸ περιεχόμενον τῆς ἐν Χριστῷ καθάρσεως, διὰ
τῆς ὅποιας ὁδηγεῖται ὁ πιστὸς εἰς τὴν ἀπάθειαν καὶ εἰς τὴν πρὸς τὸν
Θεὸν ὁμοίωσιν. Ἡ «πρᾶξις» ἡ «πρακτικὴ φιλοσοφία» τῶν Ἐλλήνων

1. Λόγος 2, 7, PG 35, 413BC.

2. Περὶ τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφικῆς διακρίσεως μεταξὺ θεωρητικοῦ καὶ πρακτι-
κοῦ βίου, βλ. A. J. FESTUGIÈRE, *Contemplation et vie contemplative selon Plat-
ton*, Paris 1950, σ. 17 ἐ. Πρβλ. R. ARNOU, *ΠΡΑΞΙΣ et ΘΕΩΡΙΑ*, Paris 1921.

3. Πλείονα βλ. W. VÖLKER, *Fortschritt und Vollendung bei Philo von Ale-
xandrien*, TU 49, Leipzig 1938, σ. 176 ἐ. Τοῦ αὐτοῦ, *Der Wahre Gnostiker
nach Clemens Alexandrinus*, TU 57, Leipzig 1952, J. DANIÉLOU, *Origène*, Paris
1948, σ. 297. Πρβλ. Γρηγορίου Θεολογού, *Λόγος* 14, 4, PG 35, 864A. Λόγος
21, 19, PG 35, 1104A.

1. Λόγος 32, 19, PG 36, 196C.

2. Λόγος 27, 3, BARBEL 40· PG 36,13D. Βλ. ὡσπάτως Λόγος 27, 6, BARBEL
46· PG 36, 20A.

Πατέρων και ἀσκητῶν δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μετὰ τῆς συγγρόνου ἀντιλήψεως περὶ τῆς πρακτικῆς ζωῆς ή τῆς φιλανθρωπίας¹. 'Η «πρακτικὴ» τῶν Πατέρων ἀναφέρεται εἰς τὰς πράξεις, αἱ ὅποιαι ἀμέσως συντελοῦν εἰς τὴν κάθαρσιν και τὴν προοδευτικὴν ἀνοδὸν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν. Εἶναι οὐσιῶδες δτὶ ή πατερικὴ σκέψις δὲν θεωρεῖ τὴν πρακτικὴν ζωὴν ως ἐνέργειαν στρεφομένην πρὸς τὸν ἔκτὸς τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς ὑπάρχοντα χῶρον. 'Η πρακτικὴ θεωρεῖται ως ἔλεγχος τῶν ἀνθρωπίνων ἀδυναμιῶν και ἀγώνων διὰ τὴν ἀπόκτησιν τῆς ἀρετῆς. Τοιουτορόπως συντελεῖται ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ή ἀπαιτούμενῃ ἔτοιμασίᾳ, διὰ νὰ δεχθῇ οὗτος τὴν θεωρίαν η θεολογίαν η θεογνωσίαν, αἱ ὅποιαι περιέχουν τὴν ὁρθὴν κατανόησιν τοῦ λόγου και τῶν ἔργων τοῦ Θεοῦ, και πρὸ πάντων τὴν θεωρίαν τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς προοδευτικῆς πρὸς αὐτὸν ἔξομοιώσεως².

'Η θεωρητικὴ περιλαμβάνει τὰς συνδετικὰς φάσεις τῆς σχέσεως τοῦ Θεοῦ μετὰ τῶν ἀνθρώπων. Αὕτη εἶναι πρῶτον φυσική, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς κατανοήσεως τῆς ἐν Θεῷ δημιουργίας και τῆς ἀποσυνδέσεως τοῦ ἀνθρώπου διὰ τῆς φυγῆς ἐκ τοῦ κόσμου χάριν τοῦ Θεοῦ, και δεύτερον θεολογική, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς ἀπολαύσεως τῆς ἐντονωτέρας κατὰ τὸ δυνατὸν ἐμπειρίας τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ ζωῇ ταύτῃ³. Τοιουτορόπως ἔννοιαι, ως ἀπάθεια και ἀπρᾶξια ἀπέβησαν ἰδιαιτέρα χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ ἀνατολικοῦ χριστιανικοῦ ἀσκητισμοῦ και μοναχισμοῦ⁴.

Οἱ δροὶ οὖτοι ἐλήφθησαν ἐκ τῆς στωϊκῆς φιλοσοφίας. Κατ' αὐτὴν

1. Δέον νὰ σημειωθῇ δτὶ ή «πρακτικὴ» τῶν Ἑλλήνων Πατέρων τῆς Ἔκκλησας δὲν ἀποκλείει τὰς ποικίλας μορφὰς τοῦ κοινωνικοῦ βίου, ως τὴν φιλανθρωπίαν, τὴν φιλαλλήλιαν κ.τ.τ. Αἱ ἀρεταὶ αὗται θεωροῦνται ως ἀπαραίτητα γνωρίσματα και ἀβίαστοι καρποὶ τῆς καρδίας τοῦ πιστοῦ, η ὅποια καθαιρούμενη και ἀνυψουμένη πληροῦσαι ὑπὸ τῆς τελειούσης τὰ πάντα ἐν Χριστῷ ἀγάπης. 'Αντιθέτως ἐν τῇ Δύσει τονίζονται ὑπερβαλλόντως αἱ πρακτικαὶ αὗται ἀρεταὶ και οὐχὶ αἱ δημιουργοῦσαι ταύτας προϋποθέσεις. Οὕτω συμβαίνει διότε πολλάκις αἱ ἀρεταὶ αὗται νὰ ἐκλαμβάνονται ως αὐτοσκοποὶ και νὰ βιώνται κατὰ τὸ μᾶλλον και ἡτον ἄνευ τοῦ πνευματικοῦ τῶν ὑποβάθρου. Διὰ τοῦτο ή τελείωσις τῶν πιστῶν λαμβάνει ἐνταῦθα συγνάκις ἔντονον δικαιικὸν χαρακτῆρα.

2. LADNER, *The Idea of Reform*, σ. 331.

3. Αὐτόθι, σ. 99.

4. Περὶ τῆς ἀκρως ἐπιφυλακτικῆς η μᾶλλον ἀρνητικῆς θέσεως τῶν Δυτικῶν ἔναντι τῶν τάσεων τούτων, βλ. ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ, *De Civitate Dei*, XIV, 8 έ. lδία

9. Corp. Christ., Ser. Lat. XLVIII, 428, ως ἐπίσης και ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, *'Επιστολὴν* 133, 3, CSEL, LVI, 246, ἔνθα καταδικάζεται η περὶ ἀπάθειας διδασκαλία Εὐαγγείου τοῦ Ποντικοῦ.

οἱ ἀληθής σοφός, προκειμένου νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ψυχικὴν ἀταραξίαν και γαλήνην, πρέπει ν' ἀποδεσμευθῇ ἐκ τῶν παθῶν, τὰ ὅποια παρεμβάλλουν ἐμπόδια εἰς τὴν κυριαρχίαν τοῦ λόγου ἐπὶ τῆς ψυχῆς. Οἱ Νεοπλατωνικοὶ ἐν συνεχείᾳ συνάπτουν τὴν ἀπάθειαν μετὰ τῆς πρὸς τὸν Θεὸν ὁμοιώσεως¹. Οἱ χριστιανοὶ διμως συγγραφεῖς, διετήρησαν μὲν τὴν ὄρολογίαν ταύτην, ἀλλὰ προσέδωσαν εἰς αὐτὴν νέον περιεχόμενον σύμφωνον πρὸς τὰς ἀνθρωπολογικάς των προϋποθέσεις. «'Η ἀπάθεια κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν Ἑλλήνων Πατέρων....σημαίνει κατ' ἀρχὴν ἀποκατάστασιν τῆς ψυχῆς ἴσορροπίας τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ὅποιαν διετάραξεν η εἰσβολὴ τῆς ἀμαρτίας, και ἐπαναφορὰν τῶν ψυχικῶν αὐτοῦ δυνάμεων εἰς τὴν φυσικὴν τῶν λειτουργίαν»².

Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς εἶναι ὁ πρῶτος χριστιανὸς συγγραφεὺς, διὸ ποιοὶς υἱοθέτησε τὸν ὄρον ἀπάθεια. Διὰ τοῦ ὄρου τούτου ἔννοει τὴν διὰ τῆς θείας χάριτος ἐπιτυγχανομένην αὐτοκυριαρχίαν διακρίνει δὲ δύο στενῶς συνδεδεμένα χαρακτηριστικὰ τῆς ἀπάθειας. Ταῦτα εἶναι η ἡμέρευσις διλῶν τῶν ἀτάκτων τάσεων τῆς πεπτωκύας ἀνθρωπίνης φύσεως, ἀκολούθως δὲ η πλήρης ὑποταγὴ αὐτῶν εἰς τὸ θεῖον θέλημα. Οὕτως ὁ ἀνθρωπὸς καταλήγει εἰς παγίαν κατάστασιν, η ὅποια εἶναι τρόπον τινὰ πρόγευσις τῆς αἰωνιότητος³. Ο 'Ωριγένης προσδίδει εἰς τὴν ἀπάθειαν νέον βάθος τονίζων τὴν πληροῦσαν ταύτην χριστιανικὴν ἀγάπην. Οὕτως η ἀπάθεια θεωρεῖται ως δῶρον τοῦ Θεοῦ, ητοι ως καθαρότης τῆς ψυχῆς ἐνεργουμένη διὰ τῆς θείας χάριτος⁴, ἀλλὰ ἐκλαμβάνεται ως κατωτέρα τῆς διὰ πράξεων ἐνεργουμένης ἀγάπης τοῦ γνωστικοῦ πρὸς τοὺς ἀδελφούς του⁵.

'Ο ύπὸ τοῦ 'Ωριγένους τονίσμὸς τῆς πρακτικῆς ἀγάπης ἐν τῇ ἀπάθειᾳ ἀποτελεῖ σπουδαῖον στοιχεῖον, τὸ ὅποιον θὰ εὑρῃ τὴν πλήρη αὐτοῦ ἀνάπτυξιν εἰς τὴν περὶ κοινοβίου διδασκαλίαν τοῦ Μ. Βασιλείου, ἔνθα

1. Γ. MANTZARIOS, 'Η περὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, Θεσσαλονίκη 1963, σ. 78.

2. Αὐτόθι, σ. 79.

3. Βλ. Στρωμ. 6, 9, 73-74· STÄHLIN, 2, σ. 468· αὐτόθι, 9, 71-72· STÄHLIN, 2, σ. 467-468.

4. Eἰς Ψαλμ. 17, 12, 63, LOMMATSCH.

5. Βλ. BOUYER, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 297-298. 'Ακολούθως διὰ τοῦ Εὐαγγείου Ποντικοῦ θὰ συνδεθῇ ἀρρήκτως η ἀπάθεια μετὰ τῆς ἀγάπης εἰς τὸν ὁρθόδοξον ἀσκητισμόν, βλ. ΕΥΑΓΓΡΙΟΥ ΠΟΝΤ., Κεφάλαια πρακτικά 53, PG 40, 1233B· ΔΙΛΔΟΧΟΥ ΦΩΤΙΚΗΣ, Κεφάλαια γνωστικά 89, WEIS - LIEBERSDORF, σ. 126. Πλειονα βλ. Γ. MANTZARIOS, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 76 έ.

συνυπάρχουν και ἀλληλοσυμπληροῦνται πρᾶξις και θεωρία. Οι δύο ίδιοι Καππαδόκαι, Γρηγόριος ὁ Θεολόγος και Γρηγόριος ὁ Νύσσης, συνάπτουν στενῶς εἰς τὴν ἀπάθειαν τοῦ Ὁριγένους τὴν παρθενίαν, ἡ δούλια δὲ αὐτοὺς ἀποτελεῖ τὸν θεμέλιον λίθον τοῦ χριστιανικοῦ ἀσκητισμοῦ και μοναχισμοῦ, διότι οὗτας ὁ ἀνθρωπος «φεύγει» ἐκ τοῦ πεπτωκότος κόσμου, και ζῇ τὴν ἐν Χριστῷ κεκρυμμένην ζωήν¹.

Διὰ τὸν Γρηγόριον Νύσσης ἡ φυσικὴ παρθενία εἶναι τὸ κάλυμμα τῆς ἑσωτερικῆς παρθενίας, ἡ δούλια ἀπορρέει ἐκ τῆς εἰκόνος τοῦ Θεοῦ συμφώνως πρὸς τὴν δούλιαν ἐπλάσθη ὁ ἀνθρωπος². Ἡ ἀνάκτησις τῆς ψυχικῆς παρθενίας κατορθοῦται διὰ τῆς ἀπαθείας, ητοι διὰ τῆς ἀπαλλαγῆς ἐκ τῆς δουλείας τῶν παθῶν. Οὕτως ἐπιτυγχάνεται ἡ τελείωσις τῆς παρθενίας διὰ τῆς ἐνώσεως μετὰ τοῦ Θεοῦ³.

Τὸ ίδεωδες τῆς παρθενίας διὰ Γρηγόριον τὸν Θεολόγον εἶναι τὸ σπέρμα, τὸ δόπιον ἐγκλείει και ἐμπνέει τὸν παντὸς εἴδους χωρισμὸν ἐκ τοῦ κόσμου, τὴν βίωσιν τῆς ἀνεστιότητος και τὸν θεῖον ἔρωτα⁴. Ἐν τούτοις οὗτος ἀδείκνυε μεγαλυτέραν κατανόησιν τῆς ἀξίας τῆς ἐγγάμου ζωῆς ἢ ὁ Μ. Βασίλειος, ὁ δόπιος ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἐγκρατευτικῶν διδασκαλιῶν τοῦ Εὐσταθίου Σεβαστείας ἔθεωρει τὸν γάμον ὡς παραχώρησιν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ἀδυναμίαν⁵. Οὔσια και περιεχόμενον τῆς βιώσεως τῆς ἐν Χριστῷ παρθενίας εἶναι διὰ τὸν Γρηγόριον ὁ πόθος τῆς πλήρους ἔξαρτήσεως τῆς ζωῆς τοῦ πιστοῦ ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ.

1. «Ἐβούλήθην... νεκρωθῆναι τῷ βίῳ και ζῆσαι τὴν ἐν Χριστῷ κεκρυμμένην ζωήν», ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, Λόγος 19, 1, PG 35, 1045A. Βλ. ἐπίσης Λόγοι 7, 23, PG 35, 785B: «Εἴθε νεκρώσαιμι τὰ μέλη τὰ ἐπὶ γῆς. Εἴθε πάντα τῷ πνεύματι δαπανήσαιμι, τὴν στενὴν και δλέγοις βατήν δδεύσας μὴ τὴν πλατείαν και σκένην».

2. Περὶ παρθενίας 5, PG 46, 348D. Περὶ τῆς χρήσεως τοῦ νεοπλατωνικοῦ δρου «σύνδεσμον» ἐν συσχετισμῷ πρὸς τὴν ἀσκητικὴν παρθενίαν, βλ. W. JAEGER, *Two Rediscovered Works of Ancient Christian Literature: Gregory of Nyssa and Macarius*, Leiden 1954, σ. 25 ἐ. Διὰ τὸν Γρηγόριον ἡ ἐπανάκτησις τῆς παρθενίας, τὴν δούλιαν ἀπώλεσην ἡ ψυχή, και ἡ ἐν Χριστῷ ἀνασύνδεσις μετὰ τοῦ Θεοῦ ἀποτελοῦν ἔν και τὸ αὐτὸ πρᾶγμα, βλ. L. BOUVIER, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 357.

3. Περὶ παρθενίας 2, PG 46, 314. Πρβλ. M. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, PG 31, 872A.

4. Εἰς τὸ πρὸς τοὺς μοναχοὺς ἐγκάμιον ὁ Γρηγόριος λέγει, διτι η ζωὴ τῆς ἀφερώσεως καθιστᾷ τοὺς ἀνθρώπους «ἀβίους και ἀνεστίους... διὰ τὴν νέκρωσιν ἀθανάτους... ἔξω πόθου και μετὰ τοῦ θείου και ἀπαθοῦς ἔρωτος», Λόγος 4, 71, PG 35, 593AC.

5. Λόγος 40, 18, PG 36, 381B: «Οὐ γάρ, ἐπει η παρθενία τιμιωτέρα, ἐν τοῖς ἀτίμοις ὁ γάμος. Μιμήσομαι Χριστόν, τὸν καθαρὸν νυμφαγωγὸν και νυμφίον, δις και θαυματουργεῖ γάμῳ και τιμῇ συζυγίαν τῇ παρουσίᾳ». Περὶ τῆς θετικῆς θεω-

Προκειμένου δμως νὰ ἐπιτευχθῇ τοῦτο, ἀπαιτεῖται ἡ ἀποκόλλησις τοῦ ἀνθρώπου ἐξ ὅσων δύνανται ἐνδεχομένως ν' ἀποβοῦν ἀρνητικοὶ παράγοντες εἰς τὴν ἐπιδιωκομένην ἔνωσιν αὐτοῦ μετὰ τοῦ Θεοῦ. Διὰ τοῦτο ἡ παρθενία θεωρεῖται ὡς προοδευτικὴ νέκρωσις, κατὰ τὴν δούλιαν ὁ πιστὸς ζῆται τὴν ἐν Χριστῷ κεκρυμμένην ζωήν¹. Ἡ παρθενία δὲ ἀφορᾷ εἰς δλον τὸν ἀνθρωπον, εἰς τὸ σῶμα και τὴν διάνοιαν αὐτοῦ².

Ο Γρηγόριος ἀναπτύσσει τὰς περὶ παρθενίας ίδεας του κυρίως εἰς τὸ «Παρθενίας ἐπαίνοις» ποίημά του, ἐνθα ἐκθειάζων αὐτὴν λέγει τὰ ἔξης: «ώς δ ζωγράφος ἄρχεται τοῦ σχεδιασμοῦ τοῦ ἔργου του χαράσσων ἀμυδράς γραμμάς και κατόπιν συμπληρώνει τὴν παράστασιν του προσθέτων τὰ χρώματα, οὕτω και ἡ παρθενία, ἡ δούλια αἰώνιως ἀνήκειν εἰς τὸν Χριστόν, ἐνεφανίσθη κατ' ἀρχὰς μὲ σκοτεινὰ χρώματα και σκιέσσα, ἐφ' ὅσον ἐβασίλευεν ὁ νόμος, εἰς δλίγα πρόσωπα, τὰ δούλια ἀθεωντο τὴν κεκρυμμένην λαμπρότητα αὐτῆς. "Οτε δμως ἤλθεν ὁ Χριστὸς ἐξ ἀγνῆς Παρθένου, ἐλεύθερος δεσμῶν, δμοιος τῷ Θεῷ, ἀνευ κηλίδος —διότι ἐπρεπε νὰ γεννηθῇ ἐκτὸς γάμου και ἀπάτωρ— ἥγιασε τὴν γυναικα, ἀπωθῶν τὴν Εὔαν, τὴν πικράν μητέρα. Ἀπέπεμψε δὲ τοὺς νόμους τῆς σαρκὸς και τὸ γράμμα τοῦ νόμου κηρύσσων τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ πνεύματος. Οὕτως εἰσῆλθεν ἡ χάρις εἰς τὸ ἀνθρώπινον γένος. Τότε ἔλαμψεν ἡ

ρήσεως τοῦ ἐγγάμου βίου και τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς, βλ. *Ποίημα 1*, μέρ. 2, στή. 189-562, PG 37, 537-555 και Λόγοι 37, 9, PG 36, 293B. Πρβλ. STANISLAS GIET, *Les idées et l'action sociales de saint Basile*, Paris 1941, σ. 42.

1. Λόγος 19, 1, PG 35, 1045A. Ἡ νέκρωσις, ητοι ἡ ἀποβολὴ τοῦ κακοῦ, πρέπει νὰ είναι κατὰ τὸ δυνατὸν τελεία, διστὸ δὲ τὸν Χριστῷ νεκρός νὰ καταστῇ ἀπρόσιτος ακαλ λόγῳ και ἔργῳ και βίῳ και διανοήματι και κινήματι, προκειμένου νὰ είναι ἀτρωτὸς εἰς τὰς συνεχεῖς ἐπιθέσεις τοῦ καιροφυλακτοῦντος πονηροῦ, Λόγος 37, 12, PG 36, 297A. Συχνάκις ἡ παρθενία συνδέεται μετὰ τοῦ μαρτυρίου. Ἡ ἀπάρνησις τῆς φυσικῆς τάξεως, κατὰ τὴν δούλιαν ἡ σωματικὴ και πνευματικὴ ἔνωσις τῆς ἀγάπης είναι τὸ κατ' ἔξοχην γνώρισμα, θεωρεῖται ὡς προπαρασκευὴ διὰ τὸ μαρτύριον ἡ και ὡς ὑποκατάστατον αὐτοῦ, βλ. M. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Περὶ ἐνανθρωπήσεως 48, PG 25, 151B, ἐνθα συνδέονται παρθενία και μαρτύριον. Βλ. ἐπίσης ΜΕΘΟΔΙΟΥ, Συμπόσιοι 8, 12 ἐ. 203 ἐ., GCS 96 ἐ., LADNER, μν. ἔργ., σ. 322 ἐ., E. E. MALONE, «The Monk and the Martyr», τὸ *Antonius Magnus Eremita*, 356-1956, *Studia Anselmiana* 38 (1956), σ. 201 ἐ.

2. Λόγος 37, 10, PG 36, 296A: «Παρθενεύεται και ἡ διάνοια μὴ βεμβέσθω, μὴ πλανάσθω, μὴ τόπους ἐν αὐτῇ φερέται πονηρῶν πραγμάτων», «οὐλη τέτασιο πρὸς Θεόν, δ παρθένε, τῇ φυσῇ», αὐτόθι 11, 296B. Οὕτω τὰ πάντα πνευματοποιοῦνται, «πρᾶξις, κίνημα, βούλημα, λόγος, ἔχρι και βαθίσματος και ἐνδύματος, ἔχρι και νεύματος εἰς πάντα τοῦ λόγου φύλαντος και βούθμίζοντος κατὰ τὸν Θεόν ἀνθρωπον», Λόγος 11, 6, PG 35, 840A.

παρθενία ἐνώπιον τῶν δόφικαλμῶν τῶν θυητῶν ἀνθρώπων, μὴ ὑποκειμένη εἰς τὰ τοῦ κόσμου καὶ ἐλευθεροῦσα τὸν ἀδύνατον τοῦτον κόσμον. Τοσοῦτον ἡ παρθενία ὑπερέχει τοῦ γάμου καὶ τῶν δεσμῶν τῆς ζωῆς, ὅσον ἡ ψυχὴ τῆς σαρκός, οἱ οὐρανοὶ τῆς γῆς, ἡ αἰωνία ζωὴ τῆς παρούσης καὶ προσκαίρου ζωῆς, ὁ Θεὸς τῶν ἀνθρώπων. Πλησίον τοῦ πλήρους φωτὸς Βασιλέως ἴσταται χορὸς ἀγνὸς καὶ οὐράνιος, ὁ ὄποιος ἐκ τῆς γῆς ὁδεύει πρὸς τὴν θέωσιν, φέρων τὸν Χριστόν, λατρεύων τὸν σταυρόν, περιφρονῶν τὸν κόσμον, ἀποθανῶν ὡς πρὸς τὸν κόσμον, ἀτενίζων πρὸς τὰ ἐπουράνια φῶτα τοῦ κόσμου, διαυγῇ κάτοπτρα τοῦ φωτός. Οὗτοι θεωροῦν τὸν Θεόν, κατέχουν τὸν Θεόν καὶ ἀνήκουν εἰς τὸν Θεόν»¹.

Χαρακτηριστικὴ διὰ τὸ ὅλον θέμα ἡ θέσις τοῦ Γρηγορίου ἔναντι τῶν μεταρρυθμιστικῶν ἀπόψεων τοῦ Μ. Βασιλείου ὡς πρὸς τὸν μοναχισμόν. Τὸ κοινόβιον τοῦ Μ. Βασιλείου δὲν ἡδυνήθη νὰ πείσῃ ἐσωτερικῶς τὸν Γρηγόριον. Ἀρκεῖ πρὸς τούτοις ν' ἀναγνωσθῇ ἡ ἐν μέρει εἰρωνικὴ ἐπιστολή, τὴν ὄποιαν ἀπέστειλε πρὸς τὸν Βασιλεῖον μετὰ τὴν διαμονὴν τῶν εἰς τὸ ἐρημητήριον τοῦ Πόντου². Τοῦτο βεβαίως δὲν εἶναι παράδοξον. Χαρακτῆρες μὲ λίαν ἔντονον συναίσθησιν τῆς προσωπικότητός των, ὡς ὁ Γρηγόριος, εἶναι ἀδύνατον νὰ συμμορφωθοῦν καὶ νὰ προοδεύσουν ἐντὸς περιβάλλοντος ὃπου τὰ πάντα εἶναι προκαθωρισμένα³, ὅσον ἀρμονικὸν καὶ ἀν εἶναι τοῦτο. Ἐπὶ πλέον ὁ μοναχισμὸς ἔβιοῦτο ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου ὡς χάρισμα, ὡς πνευματικὴ ἐλευθερία. Ἐθεώρει δὲ ὅτι ἡ πλαισίωσις αὐτοῦ διὰ διατάξεων, δοσοδήποτε ὀφέλιμοι καὶ ἀν εἶναι, ἀντίκειται ριζικῶς πρὸς τὴν φύσιν τοῦ χαρίσματος. Ὅπεράνω τῶν διατάξεων καὶ τῶν κανονισμῶν ὁ ἀληθῆς μοναχὸς εἶναι ὁ «πνευματικός», ὁ ὄποιος ἀνακρίνει μὲν πάντα, αὐτὸς δὲ ὑπὸ οὐδενὸς ἀνακρί-

1. Ἡθικὰ ποιήματα, μέρος 2, στίχ. 189-214, PG 37, 537-538 (παρατίθεται ἐν μεταφράσει πρὸς πληρεστέραν κατανόησιν). Βλ. ἐπίσης Ποίημα 2, μέρος 2, στίχ. 560-567, PG 37, 622-623.

2. Ἐπιστολὴ 4, PG 37, 24C κ.έ.

3. Βεβαίως τὸ κοινόβιον τοῦ Μ. Βασιλείου δὲν εἶχε τόσον ἄκαμπτον χαρακτῆρα ὡς τὸ τοῦ Παχωμίου. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ κοινόβιον τοῦ Παχωμίου, ἡ κοινοβικὴ κοινωνία τοῦ Βασιλείου ὀφείλει νὰ παραμείνῃ μικρά, οὕτως ὥστε νὰ προστατεύῃ καὶ νὰ ἐνισχυθῇ ἡ αὐτοσυγκέντρωσις τῶν μελῶν αὐτῆς, ὡς ἐάν ἔβιουν εἰς τὴν ἐρημον. Ἐπὶ πλέον ἐν τῇ κοινωνίᾳ ταύτῃ αἱ σχέσεις μεταξὺ ἡγουμένου καὶ μοναχῶν, ὡς καὶ τῶν μοναχῶν μετ' ἀλλήλων, ὀφείλον νὰ παραμείνουν προσωπικαί. Βλ. S. GIET, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 200 καὶ BOUYER, μν. Ἑργ., σ. 338. Πρβλ. DAVID AMAND, *L'ascèse monastique de Saint Basile*, Maredsous 1948. Πρὸς τούτοις δέον νὰ τονισθῇ ἡ ὑπὸ τοῦ Βασιλείου καταβληθεῖσα προσπάθεια, διπλας ἐνταχθῇ ὁ κοινοβιακὸς μοναχισμὸς εἰς τὸ κοινωνικὸν ἔργον τῆς Ἐκκλησίας.

νεται¹. Τὸ ἔργον τοῦ μοναχοῦ ἐπιτελεῖται ἐν τῇ μονώσει. Οἱ ἀδελφοὶ αὐτοῦ καὶ ἡ κοινὴ ζωὴ ἐνδεχομένως δύνανται νὰ τὸν ὑποβοηθοῦν, ἀλλ' ἐξ αὐτοῦ καὶ μόνον ἔξαρταται, ἐὰν θὰ δυνηθῇ νὰ ἐπιτύχῃ τοῦ σκοποῦ του διὰ τῆς «ἐνώπιος ἐνωπίῳ» κοινωνίας μετὰ τοῦ Θεοῦ. Ὁ ἀληθῆς μοναχὸς εἶναι ὁ ἀναθέσας εἰς τὸν Χριστὸν πᾶσαν τὴν ζωὴν αὐτοῦ. Οὕτως, ὁσάκις τὸ κινδυνευόμενον εἶναι ἡ πίστις, ὁ μοναχὸς δὲν δύνανται νὰ κωφεύσῃ εἰς τὴν κλῆσιν νὰ ἀγωνισθῇ ἐντὸς τῆς κοινωνίας, ὅσον καὶ ἂν τοῦτο εἶναι ἀνεπιθύμητον, ὡς εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Γρηγορίου, καὶ νὰ ἐπωμισθῇ εὐθύνας καὶ ἔργα, τὰ ὄποια τὸν ἀπομακρύνουν ἀπὸ τὴν προσφιλῆ ἐν τῇ μονώσει θεωρίαν.

β) Βίωσις τῆς φυγῆς.

Ἡ ἀγάπη τοῦ Γρηγορίου πρὸς τὴν ἀσκητικὴν ζωὴν καὶ τὴν ἐν «τῇ ἀπραξίᾳ» περισυλλογὴν καὶ θεωρίαν διαποτίζει τὰς πράξεις του καθ' δλην τὴν ζωὴν του. Ὕπὸ τὸ πρῆσμα τοῦτο πρέπει νὰ κατανοήσωμεν καὶ τὴν τάσιν πρὸς φυγήν, ἡ ὄποια ἐνισχύεται ὁσάκις αἱ ἔξωτερικαὶ καταστάσεις ἀπειλοῦν νὰ διασπάσουν τὴν ἐσωτερικὴν ἐπικοινωνίαν μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἑαυτοῦ του. Οὕτω θὰ ἡτο ἐσφαλμένον νὰ ἐρμηνεύσωμεν τὴν διὰ τῆς φυγῆς ἀπαλλαγὴν ἐκ τῶν ἀντιξοτήτων μόνον ὡς ἐκρήξεις ἀγανακτήσεως καὶ ἀπογοητεύσεως. Ἡ φυγὴ παρὰ τῷ Γρηγορίῳ εἶναι μᾶλλον φυσικὴ συνέχεια καὶ ἔξαρσις τοῦ καλοῦ ἔρωτος, τῆς ἡσυχίας καὶ τῆς ἀναχωρήσεως².

Δέον νὰ σημειωθῇ διὰ τοῦ Γρηγόριος κατὰ τὰς δύο πρώτας φυγὰς του ἐπικαλεῖται ὡς κύριον αἴτιον τὴν ἀσκηθεῖσαν ἐπ' αὐτοῦ βίαν, διὰ τῆς ὄποιας ἔξηναγκάσθη νὰ προβῇ εἰς ἐνεργείας, αἱ ὄποιαι δὲν εὑρίσκοντο ἐν πλήρει συμφωνίᾳ πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν κατάστασιν του. Εἰς τὴν εἰς πρεσβύτερον χειροτονίαν του παρουσιάζει ἑκατὸν ὁδηγηθέντα «βίᾳ τε καὶ μόλις εἰξαντα». Διὰ τοῦτο λέγει:

«Οὕτω μὲν οὖν ἡλγησα τῇ τυραννίδι
... ὥστε....

Ἐλες Πόντον ἡλθον τῆς ἀνίας φάρμακον
Θήσων ἐμαυτῷ τῶν φίλων τὸν ἔνθεον»³.

1. Α' Κορ. 2, 15. Περὶ τοῦ πνευματικοῦ χαρακτῆρος τοῦ ἀνατολικοῦ μοναχισμοῦ, βλ. KARL HOLL, *Enthusiasmus und Bussgewalt beim griechischen Mönchtum*, Leipzig 1898.

2. Λόγος 2, 6, PG 35, 413B.

3. Περὶ τὸν ἑαυτὸν βίον, PG 37, 1053, στίχ. 345 ε.

Τὸ αὐτὸ παρατηροῦμεν καὶ εἰς τὸν κατὰ τὴν χειροτονίαν του εἰς ἐπίσκοπον Σασίμων (372) ἐκφωνηθέντα λόγον. Ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν Βασίλειον, ὁ ὅποῖς ἔχρειάζετο τὴν βοήθειάν του διὰ νὰ διειπρηήσῃ τὴν διεκδικουμένην ὑπὸ τοῦ Ἀνθίμου τῶν Τυάνων περιοχῆν, καὶ διὰ τοῦτο εἶχεν ἴδρυσει τὰς δύο νέας ἐπισκοπὰς τῆς Νύσσης καὶ τῶν Σασίμων, ἀναφωνεῖ· «οὐκ ἐπείσθημεν, ἀλλ' ἐβιάσθημεν, ἡ τοῦ θαύματος». Προσθέτει δὲ διὰ πενθῶν καὶ σκυθρωπάζων δέχεται τὸ γεγονός, καὶ διὰ τοῦτο μετ' ὀλίγον ἐπιστρέφει·

«Πάλιν φυγάς τις καὶ δροματίς εἰς ὅρος»¹.

Ἐκ τῶν ὑστέρων παραθέτει καὶ ἄλλους λόγους διὰ νὰ δικαιολογῆσῃ τὴν φυγῆν. Οὗτο προβάλλεται ὁ ἀνθρώπινος φύσις, ἡ σωματικὴ ἀσθένεια, τὸ ὑψηλὸν τῆς ἱερωσύνης, ὁ ἔλεγχος ἐκείνων οἱ ὅποιοι τελείως ἀνέτοιμοι ἀναλαμβάνουν τὸ ἔργον τοῦ ἱερέως. Ἀλλὰ δι' ἀνθρώπους ὡς ὁ Γρηγόριος ὁ πραγματικὸς λόγος τῆς φυγῆς εἶναι ὁ ἐξ ἀρχῆς λεχθεὶς καὶ οὐχὶ αἱ ἀνεπτυγμέναι καὶ ἐπεξειργασμέναι μορφαὶ, αἱ ὅποιαι διατυποῦνται ἀργότερον διὰ παιδαγωγικοὺς ἢ ἄλλους σκοπούς.

Ἡ βία αὕτη δὲν πρέπει νὰ νοηθῇ μόνον ὡς προσβολὴ τῆς ὄντως ἐντόνου ἀγάπης του πρὸς τὴν αὐτόνομον καὶ ἀνευ ἔξαρτήσεων ζωήν. Ἐβιάσθη κυρίως ὁ πόθος του νὰ ἀφοσιωθῇ πλήρως εἰς τὸν Θεὸν καὶ διὰ τῆς θεωρίας νὰ γίνῃ ὄντως ὁ μαθητής, ὁ φίλος, τὸ μέλος Χριστοῦ, τὸν ὅποιον μετ' ἐνθουσιασμῷ ἀπεκάλει, ὁ «έμδος Χριστός»². Ὁ πόθος οὗτος «εἰσηγεῖται δρασμούς καὶ ὅρη καὶ ἐρημίας καὶ ἡσυχίαν ψυχῆς καὶ σώματος καὶ τὸν νοῦν εἰς ἔκυτὸν ἀναχωρῆσαι καὶ συστραφῆναι ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων, ὡστε ὅμιλεν ἀκηλιδότως Θεῷ καὶ ταῖς τοῦ Πνεύματος αὐγαῖς καθαρῶς ἐναστράπτεσθαι μηδενὸς ἐπιμιγνυμένου τῶν κάτω καὶ θολερῶν....»³.

Ἡ τελείωσις ἐν τῇ ἀναχωρήσει ἀναγνωρίζεται καὶ ἀποκαλεῖται ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου ὡς κατ' ἔξοχὴν φιλοσοφία. Ἐνωρίτερον Ἰουστῖνος ὁ φιλόσοφος παρουσιάζε τὸν Χριστιανισμὸν ὡς τὴν ἀληθῆ φιλοσοφίαν⁴. Ὁμοίως διὰ τὸν Κλήμεντα ἡ ἀληθῆς φιλοσοφία ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν βάρβαρον εἶναι ἀποκλειστικῶς ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία καὶ ζωὴ⁵. Κατὰ

1. Λόγος 9, 7, PG 35, 825A καὶ 820A. Περὶ τὸν ἑαυτὸν βίον, PG 37, 1063, στήχ. 490.

2. Λόγος 37, 4, PG 36, 285C. Λόγος 40, 2, PG 36, 361A. Λόγος 39, 1, PG 36, 336A. Λόγος 43, 56, PG 36, 568C.

3. Λόγος 12, 4, PG 35, 848A.

4. Διάλογος 30· 92 ἡ.

5. Στρωματεῖς 6, 10, 80-3.

τὸν Εὔσέβιον Καισαρείας καὶ τοὺς μετ' αὐτὸν θεολόγους, φιλόσοφος δὲν εἶναι ὁ κάθε Χριστιανός, ἀλλὰ εἰδικῶτερον ὁ μοναχός¹. Καὶ κατὰ τὸν Γρηγόριον σκοπὸς καὶ περιεχόμενον τῆς «φιλοσοφίας» εἶναι ἡ ἐναρμόνισις τοῦ ἀτόμου μετὰ τῆς ἄνω ζωῆς, ἥτοι μετὰ τῶν ἀγγέλων καὶ αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ².

Ἡ ἔννοια τῆς ἐρήμου εἶναι στενῶς συνδεδεμένη καὶ εἰς τὴν Παλαιὰν καὶ εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην μετὰ τῆς ἐσωτερικῆς ἀναζητήσεως τοῦ Θεοῦ ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς μετ' αὐτοῦ ἐπικοινωνίας³. Ἡ θρησκευτικὴ Ιστορία τοῦ Ἰσραήλ καὶ ἰδίᾳ ἡ ἐν τῇ ἐρήμῳ ἐμπειρία του εἰς τὴν προφητικὴν καὶ ἀποκαλυπτικὴν φιλολογίαν προσδίδουν εἰς τὴν ἐρήμον τὸ κατ' ἔξοχὴν δραματικὸν στοιχεῖον, τὸ ὅποιον διετήρησεν, ἐτονισε καὶ ἐπλάτυνεν ὁ χριστιανικὸς ὀρθόδοξος μοναχισμός.

Αἱ βαθεῖαι ψυχολογικαὶ ἐπιδράσεις ἐπὶ τοῦ ἐν τῇ ἐρήμῳ ἀσκουμένου περιγράφονται λεπτομερῶς εἰς τὴν πατερικὴν φιλολογίαν. Ἐν αὐτῇ τὸ ἀτομὸν ἀπομονοῦνται καὶ γυμνοῦνται προοδευτικῶς ἀπὸ τὴν συμβατικὴν ἀσφάλειαν τὴν ἀριομένην ἐκ τῆς ἐντάξεως εἰς κοινωνικὸν σύνολον. Οὗτως ἀρχίζει νὰ γνωρίζῃ τὸν ἔκυτὸν του, τὴν ἐνυπάρχουσαν ἀβύσσον καὶ τὸ μυστήριον τῆς ἀνομίας. Αἱ συγκρούσεις τῶν δυνάμεων τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ λαμβάνουν ἀπείρους διαστάσεις. Ἡ ἐντασις τῆς ἀγωνίας τοῦ «φιλοσόφου» εἶναι τόσον βαθεῖα, ὡστε εἶναι ἀδύνατος ἡ ἐξ ἰδίων ἀρσις τοῦ πειρασμοῦ. Διὰ τοῦτο οἱ μοναχοὶ θεωροῦνται ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου, ὡς καὶ ὑπὸ ὅλων ἐκκλησιαστικῶν ἀδρῶν, ὡς μάρτυρες ἡ διάδοχοι τῶν μαρτύρων⁴.

Ἡ ἐρήμος εἶναι ὁ τόπος, ὃπου ἀνέκαθεν ὁ ἀνθρώπος ἡδύνατο νὰ εῦρῃ τὸν Θεὸν καὶ τὸν ἔκυτὸν του καὶ νὰ πολεμήσῃ τὸν διάβολον. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἐκπληκτικὸν διὰ ἡ θετικὴ αὐτὴ ἐμπειρία τῆς ἐρήμου ὡς τόπου συναντήσεως μετὰ τοῦ Θεοῦ διασωζεται παρὰ τῷ Γρηγορίῳ. Οὗτως ἡ ἔξοδος τοῦ Ἀβραὰμ ἐκ τῆς Οὐρ, ἡ ἀνάβασις τοῦ Μωυσέως εἰς τὸ ὅρος, αἱ προσωπικότητες τοῦ προφήτου Ἡλιού καὶ τοῦ Βαπτιστοῦ,

1. L. BOUYER, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 344. Bλ. G. BARDY, «Philosophie» et «philosophie» dans le vocabulaire chrétien des premiers siècles, ἐν RMA 25 (1949) 106 ἡ. καὶ A-M. MALINGREY, *Philosophia*, Paris 1961, σ. 256 ἡ.

2. Λόγος 7, 9, PG 35, 765B. Πρβλ. Περὶ ἀρετῆς, PG 37, 744, στήχ. 885-894: «Εἰς ἐν τιθέντες τῷ τέλει τὴν αἰτίαν... Ζωὴν ἀσπρον ἀγγέλων μημούμενος Θεοῦ τε τοῦ συνόντος αὐτῷ καὶ μόνου».

3. Bλ. U. MAUSER, *Christ in the Wilderness*, London 1963, σ. 11 ἡ.

4. Ποιήματα 1 (10), μέρος 2, στήχ. 701-702, PG 37, 730-731.

είναι θέματα εἰς τὰ ὁποῖα συχνάκις ἀναφέρεται ὁ Γρηγόριος¹. Κατὰ τοὺς Καππαδόκας ἡ ἔρημία είναι ὁ τόπος, δῆπου ὁ μοναχὸς καθαίρεται καὶ φιλοσοφεῖ κατὰ Θεόν². Εἶναι τὸ μέρος, δῆπου ὑπάρχει ἡ ἀληθής ἀσφάλεια, τὴν ὁποίαν ἐγγυᾶται ἡ κοινωνία μετὰ τοῦ Θεοῦ, ἡ «ἡμετέρα ἀκρόπολις», δῆπως τὴν ἀποκαλεῖ ὁ Γρηγόριος, «ἢν ἐγώ πάντων μάλιστα ἡσπασάμην»³.

Ἡ φυγὴ καὶ ἡ μόνωσις δὲν θεωροῦνται ώς αὐτοσκοποί. Κίνητρον δὲν είναι μόνον ἡ ἀπαλλαγὴ ἐκ τῶν καθηκόντων καὶ μεριμνῶν τοῦ κόσμου⁴, ἀλλ' ἡ ἐν τῷ Θεῷ τελείωσις⁵. Ἐὰν είναι μέγα τὸ «περὶ Θεοῦ λαλεῖν», είναι προτιμοτέρα ἡ ἐξωτερικὴ κάθαρσις⁶. Ἡ ἀπράγμων ἡσυχία, «ἢ ἀπραξία», είναι ἡ ὑψίστη πρᾶξις, διότι δὲ αὐτῆς δύναται τὸ ἄτομον νὰ ἐπιτύχῃ τὴν κάθαρσιν καὶ τὴν θεογνωσίαν «δεῖ γάρ τῷ δοντὶ σχολάσαι καὶ γνῶναι Θεόν»⁷. Ἐν τῇ ἔρημιᾳ ὀλοκληροῦται ἡ ἐνυπάρχουσα καταβολάς τοῦ ἔρωτος τοῦ καλοῦ τῆς ἡσυχίας καὶ τῆς ἀναχωρήσεως διὰ τῆς σὺν τῷ χρόνῳ προοδευτικῆς πορείας τῆς ψυχῆς πρὸς τὸν Θεόν⁸. Ἡ πορεία αὕτη ἐνισχύεται ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν καταστάσεων τοῦ πόνου, αἱ ὁποῖαι ἐνδυναμώνουν διὰ τοῦ ἀρνητικοῦ χαρακτῆρός των τὴν ἀποκλειστικὴν ἐξάρτησιν ἐκ τοῦ Θεοῦ. Οὕτως ἀσφυκτικὸς ὁ Γρηγόριος ὅσάκις αἰσθάνεται διὰ ἀπώλεσης τὴν ἐπαφὴν μετὰ τοῦ ἔαυτοῦ του καὶ τοῦ Θεοῦ ἐν μέσῳ τῶν ποικίλων μεριμνῶν, καταντῶν τὴν πίστιν «πάρεργον»⁹.

Ἐνῷ εἰς τὰς δύο ἀναφερθείσας φυγὰς ὁ Γρηγόριος ἐστράφη πρὸς τὴν ἔρημίαν, ἐπειδὴ ἐθίγη ἡ αὐτονομία διὰ τῆς πατρικῆς καὶ φιλικῆς

1. Ἀντιθέτως ἐλλείπει ἡ ἀντίληψις τοῦ ἀρχαίου ἀναχωρητισμοῦ, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ ἔρημος είναι ἡ κατοικία τῶν πονηρῶν πνευμάτων. Ὁ KARL HEUSSI, εἰς τὸ βιβλίον του *Der Ursprung des Mönchtums*, Tübingen 1936, σ. 111, ἀποδεικνύει διὰ ὁ μοναχὸς ἐπήγαινεν εἰς τὴν ἔρημον κυρίως διὰ νὰ πολεμήσῃ τὰς δυνάμεις τοῦ κακοῦ καὶ οὐχὶ διὰ νὰ εὕρῃ γαλήνην καὶ ἡσυχίαν, διὰ νὰ ἐπιτύχῃ οὗτα τὴν τελείωσίν του κατὰ τὰ πρότυπα τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας. Βλ. π.χ. τὸν διάλογον μετὰ τῶν πονηρῶν πνευμάτων εἰς M. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Bιογρ. Αγιορίου* 13, PG 26, 281.

2. Ἐπιστολὴ 164, PG 37, 273A.

3. Λόγος 3, 1, PG 35, 517A.

4. Λόγος 42, 24, PG 36, 484BC. Ἐπιστολὴ 131, PG 37, 225B.

5. «....Χρῆναι τι καὶ ἡσυχάζειν, διότε ἀθολῶτως προσομιλεῖν τῷ Θεῷ, καὶ μικρὸν ἐπανάγειν τὸν νοῦν ἀπὸ τῶν πλανωμένων», Λόγος 26, 7, PG 35, 1237A.

6. Λόγος 32, 12, PG 36, 188C.

7. Λόγος 27, 3, BARBEL, 42· PG 36, 16A.

8. Λόγος 2, 6, PG 35, 413B.

9. Ἐπιστολὴ 87, PG 37, 161A.

βίας, εἰς τὰς ἐπομένας δύο ἔχομεν τὴν αὐτὴν στροφὴν πρὸς τὴν ἔρημίαν, ἀλλὰ τώρα εἰς διάφορον πλαίσιον.

«Οτε ὁ κυνικὸς φιλόσοφος Μάξιμος συνηντήθη μετὰ τοῦ Γρηγορίου, εἶλκυσε τὴν ἀγάπην αὐτοῦ διὰ τὴν ἀσκητικότητα καὶ τὸ δρόδοξον φρόνημά του. Ὁ Γρηγόριος ἀπατηθεὶς εἰς τὴν ἐκτίμησιν τοῦ Μάξιμου ἐχειροτόνησεν αὐτὸν πρεσβύτερον, πλὴν δῆμως οὗτος δολίως συνεννοηθεὶς μετὰ τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας ἀπεπειράθη νὰ χειροτονηθῇ ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως. Καὶ ἡ μὲν πλεκτάνη ἀπεκαλύφθη καὶ ἐμπαταιώθη, τὸ γεγονός δῆμως τοῦτο ἐπίκρανε τὸν Γρηγόριον τόσον, ὥστε ἀποχαιρετήσας τὸ ποιμνιόν του ἔφυγεν εἰς παραθαλάσσιον τόπον. Ἐπέστρεψεν δῆμως μεταπεισθεὶς διὰ τῶν παρακλήσεων τοῦ λαοῦ¹.

Περισσοτέρα πικρία τοῦ ἐπεφυλάσσετο κατὰ τὴν Β' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον (381). Μετὰ τὸν θρίαμβον τοῦ Μ. Θεοδοσίου καὶ τὴν ἀφίξιν του εἰς τὴν πρωτεύουσαν (Νοέμβριος 380), ὁ Γρηγόριος ἐγεύετο τοὺς πρώτους καρποὺς τοῦ μόχθου του. Οἱ διωγμοὶ ἔπαυσαν καὶ οἱ ναοὶ ἀπέδοθησαν εἰς τοὺς Ὁρθοδόξους. Ἡ συγκροτηθεῖσα Σύνοδος ἐπεκύρωσε τὴν ἐκλογὴν του ὡς ἀρχιεπισκόπου, ἀλλ' ἡρχισεν ἡ διαμάχη μεταξὺ τῶν ἐπισκόπων διὰ τὴν ἐκλογὴν νέου προέδρου μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀντιοχείας Μελετίου. Ἡ Ἑλλειψίς διπλωματικότητος καὶ ἡ ἀδεξιότης του εἰς τὸν χειρισμὸν τοιούτων ὑποθέσεων δυσηρέστησαν πολλούς². Οἱ μὴ συμπαθοῦντες αὐτὸν ἐπίσκοποι Μακεδονίας καὶ Αἰγύπτου ἡμερήστησαν τὴν κανονικότητα τῆς ἐκλογῆς του ὡς ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως, λόγῳ τῆς προηγουμένης χειροτονίας του ὡς ἐπισκόπου Σασίμων. Ἡδύνατο βεβαίως νὰ προβάλῃ τὸν ἴσχυρισμὸν διὰ οὐδέποτε ἐγκατεστάθη εἰς τὰ Σάσιμα, «τοῦτο δῆμως εἶχε δὲ αὐτὸν μικρὸν σημασίαν. Καὶ μόνον τὸ γεγονός διὰ ἡγέρθη τοιοῦτον ζήτημα τὸν ἐπί-

1. Περὶ Εαυτοῦ 750, PG 37, 1081, ἔνθα καὶ ἡ περιγραφὴ τοῦ Μάξιμου.

«Ἡν τις ποθ' ἡμῖν ἐν πόλει θηλυδρίας

Αἰγύπτιον φάντασμα, λυσσῶδες κακόν,

Κύων, κυνίσκος, ἀμφόδων ὑπηρέτης,

Ἄρης, ἄφωνον πῆμα, κητῶδες τέρας

Ξανθός, μελάνθρωπος, οὐλος, ἀπλοῦς τὴν τρίχα...»

Πρβλ. Λόγοι 25 καὶ ΙΕΡΩΝΥΜΟΥ, *De viris illustribus* 117.

2. Διὰ τοῦτο διεμαρτύρετο, ἐπειδὴ πολλοὶ ἐκ τῶν τότε κλερατεύειν ὑπισχνουμένων....τὴν ἀπλῆν καὶ ἀτεμον εὐσέβειαν, ἔντεχνον πεποιήκασι, καὶ πολιτικῆς τι καὶ νόν εἰδος ἀπὸ τῆς ἀγορᾶς εἰς τὰ ἄγια μετενηγέμενης», Λόγος 36, 2, PG 36, 268A. «Ομūλων δὲ περὶ τοῦ ἔαυτοῦ του λέγει διὰ κύρια γνωρίσματα τοῦ χαρακτῆρός του ἡσαν τὸ αὐτοχωρητικὸν καὶ μέτριον....ἄκοινον ἐν τῷ κοινῷ καὶ μονότροπον...οὐδὲ τεχνικῶς καὶ πολιτικῶς....ἀνευρημένον», Λόγος 36, 3, PG 36, 268B.

κρανες θανασίμωας....' Ανήλθεν ἔξαφνικά εἰς τὴν προεδρικὴν ἔδραν καὶ ἀπῆγγειλε λόγους οἱ ὄποιοι ἀρησαν ἐκπλήκτους τοὺς συνέδρους. 'Εὰν οὗτος αἵτιος τῆς διαιρέσεως, ἃς τὸν ἔρριπταν εἰς τὴν θάλασσαν ὡς καὶ τὸν Ἰωνᾶν, διὰ νὰ παύσῃ ἡ τρικυμία'¹.

'Η πικρία καὶ ἡ προϊοῦσα κόπωσις πλαισιώνουν τὸν πόθον του δι' ἡσυχίαν εἰς τὰς δύο τελευταίκς περιπτώσεις. Εἶναι δὲ ἀξιοσημείωτος ἡ ἀλλαγὴ αὕτη τοῦ πλαισίου. Τὸ εὐέξαπτον τῆς νεανικῆς εὐαισθησίας δίδει πλέον τόπον εἰς τὴν ἐμπειρίαν τοῦ κουρασμένου μαχητοῦ, ὁ ὄποιος δὲν ἀναμένει πλέον νὰ ἰδῃ τὸν θρίαμβον τῶν κόπων του, ἀλλ' ἔχει εὑρει τὴν ἐσωτερικὴν πληρότητα καὶ ἀπέκτησε τὸ ἐσωτερικὸν βάθος, ὥστε νὰ δύναται νὰ ἀφιερώσῃ τὸ ὑπόλοιπον τῆς ζωῆς του εἰς τὴν προσφιλῆ μελέτην καὶ τὴν δοξολογίαν τοῦ Θεοῦ, παρομοιάζων τὸν ἐκευτόν του πρὸς κύκνον, ὁ ὄποιος δέσον αἰσθάνεται τὸ τέλος ἐγγύτερον τόσον περισσότερον ψάλλει².

Δυνάμεθα τώρα νὰ ἰδωμεν καὶ τοὺς ἄλλους λόγους, τοὺς ὄποιους προσάγει ὁ Γρηγόριος, διὰ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν πρὸς φυγὴν τάσιν καὶ τὴν ἀγάπην διὰ τὴν ἐρημίαν. Εἰς ἐκ τούτων εἶναι ὁ πόθος διὰ μαθητείαν ἐφ' ὅρου ζωῆς. "Οπως εἰς τὰς προηγουμένας αἵτιασεις ὑπάρχει ἐσωτερικὸν ἀρνητικὸν ἐρέθισμα ἐνισχῦον τὴν ἐσωτερικὴν ἐπιθυμίαν πρὸς μόνωσιν, οὕτω καὶ ἐνταῦθα ἡ πρόθυμος φλυαρία τῶν διδασκάλων τὸν ὠθεῖ πρὸς τὴν ἀντίθετον κατεύθυνσιν. Πρέπει ίσως νὰ ἰδωμεν διπισθεν τῆς ἀντιθετικῆς τάσεως τοῦ Γρηγορίου τὴν ἀγάπην τῆς μεσότητος καὶ τὴν διατήρησιν τοῦ μέτρου, αἱ ὄποιαι εἶναι τόσον χαρακτηριστικαὶ ἀρεταὶ αὐτοῦ. 'Η ἀντίρροπος στάσις τοῦ Γρηγορίου εἶναι δι' αὐτὸν ἡ συμβολή του διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς διὰ τῆς ὑπερβολῆς σαλευθείσης τάξεως³. Μήπως διὰ τοῦτο ἀντιτάσσει εἰς τὴν ρηχὴν ἐξωστρέφειαν τὴν βαθεῖαν ἐσωστρέφειαν, εἰς τὴν φλυαρίαν τὴν σιωπήν, εἰς τὸ διδάσκειν τὴν μαθητείαν; "Ισως τοῦτο νὰ ἀληθεύῃ, πλὴν ὅμως δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν διτ τὸ ἰδανικόν του εἶναι ὁ καθολικὸς ἀνθρωπος, ὁ ὄποιος θέλει νὰ δρέψῃ διτ καλλίτερον προσφέρεται ἐκ τῶν ποικίλων μορφῶν τῆς ζωῆς, διὰ νὰ συνθέσῃ τὴν ἴδικήν του πορείαν⁴.

1. Π. Χριστού, 'Η φυγὴ τοῦ Γρηγορίου, σ. 9.

2. "Ἐπος 36, Εἰς τὰ ἔμμετρα, PG 37, 1333, στίχ. 54-57. Πρβλ. Λόγοι 42, 20, PG 36, 481B.

3. Περὶ τάξεως ἐν τῷ κόσμῳ ὡς ἔργου τοῦ Θεοῦ ἐν συσχετισμῷ πρὸς τὴν ἡθικὴν συμπεριφορὰν τοῦ ἀνθρώπου, βλ. Λόγοι 32, 8-9, PG 36, 181-184.

4. Πρβλ. Β. Τατάκη, 'Η συμβολὴ τῆς Καππαδοκίας στὴ χριστιανικὴ σκέψη, 'Αθῆνα 1960, σ. 146.

Διὰ τοῦτο βλέπων τὴν περιστοιχίουσαν αὐτὸν γλωσσαλγίαν καὶ τοὺς αὐθημέρους σοφοὺς καὶ τοὺς χειροτονήτους θεολόγους, «ποθῶ», λέγει, «τὴν ἀνωτάτω φιλοσοφίαν καὶ σταθμὸν ἐσχατον ἐπιζητῶ, κατὰ τὸν Ἱερεμίαν, καὶ ἐμαυτῷ μόνῳ συγγενέσθαι βούλομαι....»¹. 'Η τελείωσις ἐν Χριστῷ εἶναι τὸ ὄντως δέον καὶ ἀξιολογικῶς ἰστάμενον εἰς τὴν ὑψίστην βαθμίδα. Αὕτη βεβαίως εἶναι πορεία ἀνευ τέρματος καὶ διηνεκής πρόδοδος. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ μαθητεία πρέπει νὰ εἶναι διαρκὲς χαρακτηριστικὸν τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου, ἐφ' ὅσον εἶναι ἡ ὁδὸς διὰ τῆς ὄποιας κατορθοῦται ἡ ἐν Χριστῷ ζωή. Οὕτω λέγει ὅτι· «ἐβουλήθην ἐν καιρῷ μὲν παντὶ νεκρωθῆναι τῷ βίῳ καὶ ζῆσαι τὴν ἐν Χριστῷ κεκρυμμένην ζωὴν καὶ γενέσθαι τις μεγαλέμπορος....αὐτὸς δὲ διὰ βίου παῖς εἶναι καὶ μαθητής, μέχρις ἂν τοῖς ποτίμοις τῶν λόγων τοὺς ἀλμυροὺς ἀποκλύσωμαι»².

Τὸ πνεῦμα τοῦτο τῆς μαθητείας ἐμπνέει καὶ τὸν καινὸν τρόπον διδασκαλίας πρὸς ἔλεγχον καὶ ὠφέλειαν τοῦ πληρώματος τῆς Ἑκκλησίας. Πολλάκις ἥλεγχεν ὁ Γρηγόριος εἰς τοὺς Θεολογικοὺς λόγους τὴν δογματικὴν προχειρότητα, τὴν φλυαρίαν καὶ τὴν ἀπροπαράσκευον προθυμίαν «εἰς τὸ διδάσκειν τὰ τοῦ Πνεύματος χωρὶς Πνεύματος»³. 'Ετοντεν διτ διὰ τῆς σιωπῆς τιμῶμεν τὸν Θεόν⁴, καὶ ἐπείσθη ὁ ἴδιος νὰ ἀκολουθήσῃ καλλιτέραν καὶ ἀπονωτέραν ὁδόν, ἥτοι «παιδεῦσαι πρὸς ἡσυχίαν ἄπαντας τῷ ἀρχετύπῳ τῆς σιωπῆς»⁵. Εἶναι δὲ ἡ σιωπὴ συνεχῆς ἔλεγχος, τρόπος νοοθεσίας, διὰ τῆς ὄποιας διδάσκεται ὁ πλησίον⁶, χάρισμα, καρπὸς Πνεύματος καὶ μέσον καρποφορίας⁷. 'Η ἐν Χριστῷ συνενέκρωσις τῆς γλώσσης εἶναι θυσία τοῦ κεκαθαρμένου λόγου⁸. Οἱ λόγοι δὲν εἶναι ἀποτελεσματικώτεροι τῆς σιωπῆς, διότι καὶ ὁ ὀφθαλμὸς τοῦ ὄντως παιδευτοῦ εἶναι σιωπῶσα διδασκαλία⁹. 'Εντὸς τοῦ πλαισίου τούτου δυνάμεθα «ἀθολώτως προσομιλεῖν τῷ Θεῷ, μέχρις ἂν πρὸς τὴν

1. Λόγος 20, 1, PG 35, 1065A.

2. Λόγος 19, 1, PG 35, 1045A.

3. Αὐτόθι 2, 1045B.

4. Λόγος 18, 10, PG 35, 996D-997A.

5. Λόγος 19, 2, PG 35, 1045B.

6. Ἐπιστολὴ 110, PG 37, 208B.

7. Ἐπιστολὴ 111, PG 37, 209A.

8. «Χριστῷ συνενέκρωσα τὴν γλώσσαν, ἥτια ἐνήστευον καὶ ἀναστάντι συνήγειρα. Τοῦτο μοι τῆς σιωπῆς τὸ μυστήριον· ἵνα διπερ ἔθυσα νοῦν ἀνεκλάλητον, οὕτω θήσω καὶ λόγον κεκαθαρμένον», Ἐπιστολὴ 119, PG 37, 213BC.

9. Ἐπιστολὴ 163, PG 37, 277B.

πηγήν ἔλθωμεν τῶν τῆς ἀπαυγασμάτων καὶ τύχωμεν τοῦ μακαρίου τέλους, λυθέντων τῶν ἐσόπτρων τῇ ἀληθείᾳ»¹.

Οὗτως ἐν ἑτοῖς μετὰ τὴν Β' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον κατὰ τὴν πρὸ τοῦ Πάσχα τοῦ 382 νηστείαν, ἐτέρησεν ἀπόλυτον σιωπήν πρὸς κάθαρσιν καὶ ἐπανεύρεσιν τῆς ἐσωτερικῆς γαλήνης μετὰ ἀπὸ τὰ συνταρακτικὰ γεγονότα τοῦ προηγουμένου ἑτούς². "Οταν δὲ τὸν ἐπεσκέφθησαν ὁ ἴερεὺς Κληδόνιος καὶ ὁ Κελεύσιος, τοὺς ἐδέχθη, χωρὶς ὅμιλος νὰ ὅμιλήσῃ³.

"Ετεροι δύο λόγοι, οἱ ὅποιοι ἐνισχύουν τὴν πρὸς φυγὴν τάσιν εἶναι ἡ κακὴ ὑγεία, ἡ ὄποια καθίσταται ἐμπόδιον εἰς τὴν ἀνάληψιν καὶ ἐκπλήρωσιν βαρέων καθηκόντων, καὶ ἡ ἀπογοήτευσις ἐκ τῶν κοινωνικῶν του σχέσεων. Ἐπανειλημμένως παραπονεῖται εἰς τὰς ἐπιστολὰς καὶ τὰ ποιήματά του διὰ τὴν κακὴν κατάστασιν τῆς ὑγείας του. "Αλλωστε καὶ οἱ ἀδελφοὶ του Καισάριος καὶ Γοργονία ἀπέθανον εἰς νεαρὰν ἡλικίαν. Ἡ κατάστασις τοῦ Γρηγορίου ἐπεδεινώθη ἰδίᾳ κατὰ τὰ τελευταῖα ἐννέα ἔτη τῆς ζωῆς του, μὲ συντόμους μόνον περιοδικὰς βελτιώσεις⁴. Πρὸς τὸν φίλον του Σωφρόνιον γράφει ὅτι φοβεῖται, μήπως δὲν τὸν ἔδῃ πάλιν, διότι ἔχει ἀποθάνει «ἡδὴ τῷ πλείστῳ μέρει»⁵. Τὰ αὐτὰ γράφει καὶ πρὸς τὸν Ἀβούργιον δόλιον πρὸ τοῦ θανάτου του. Πλὴν ὅμως, κατὰ τὸν Γρηγόριον, ὁ Θεὸς ἐν τῇ σοφίᾳ του παιδεύει καὶ ὀδηγεῖ τὸν ἀνθρώπον πρὸς τὴν ἀρετὴν καὶ διὰ τῶν ἀντιξοοτήτων⁶. 'Ἐκ τῆς ἀσθενείας δύναται νὰ ἔχει θηρευτικὴν ὕπερβολὴν καὶ χαρά, διότι διὰ τῆς καρτερίας διδάσκονται οἱ πιστοί, καὶ τοῦτο ἀποτελεῖ πηγὴν χαρᾶς διὰ τὸν ποιμένα⁷. 'Ἐπίσης

1. Λόγος 20, 1, PG 35, 1065B.

2. 'Ἐπιστολὴ 107, PG 37, 208A· 'Ἐπιστολὴ 108, PG 37, 208A.

3. 'Ἐπιστολὴ 109, PG 37, 208B· 'Ἐπιστολὴ 112, PG 37, 209AB.

4. «Λαμβάνοντες ὑπ' ὄφιν καὶ ὅλα παρόμοια παραδείγματα σχηματίζομεν μίλαν γενικωτέραν ἐντύπωσιν διότι οἱ Καππαδόκαι αὐτὴν τὴν ἐποχὴν, κατὰ τὴν δημόσιαν εἰσήρχοντο μὲ ταχύτατα βήματα εἰς τὸν πολιτισμὸν καὶ τὴν πνευματικὴν καλλιέργειαν, ήσαν βιολογικῶς βεβαρυμένοι καὶ ἀσθενικοί». Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, 'Ἡ ἐν τῇ τελευταίᾳ ἀναχωρήσει δραστηριότης Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου κατὰ τὰς ἐπιστολὰς αὐτοῦ, σ. 111. Πρβλ. καὶ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, Θρῆνον πρὸς Χριστόν, PG 37, 1422, στίχ. 1-2:

«Οἴμοι! στενοῦμαι τῷ βίῳ· καὶ τὸ πλέον
Ζωῆς παρῆλθεν, οἴδα, καὶ νεκρὸν πνέω».

Βλ. ἐπίσης Λόγον 23, 6, PG 35, 1157B.

5. 'Ἐπιστολὴ 93, PG 37, 168B.

6. 'Ἐπιστολὴ 241, PG 37, 384B· 'Ἐπιστολὴ 165, PG 37, 273A.

7. 'Ἐπιστολὴ 36, PG 37, 77AB.

ἀγαθὸν τῆς νόσου εἶναι καὶ ἡ προοδευτικὴ γαλάρωσις ἐκ τῶν δεσμῶν τοῦ κόσμου καὶ τῆς κακίας αὐτοῦ. Οὕτω χωρὶς πικρίαν διὰ τὸν σωματικὸν πόνον γράφει τὸ 381: «ὡ τῆς δεξιᾶς νόσου καὶ τῆς τῶν ἐχθρῶν ἐπηρείας, δι' ἣν ἡμεῖς ἐλεύθεροι γεγόναμεν ἔξω τοῦ σοδομιτικοῦ πυρὸς καὶ τῆς ἐπισκοπικῆς ἐκλύσεως»¹.

'Η ἔμφυτος εὐαισθησία τοῦ Γρηγορίου εἶναι παράγων, ὁ ὅποιος ἀφ' ἐνὸς μὲν ἀπαιτεῖ προσωπικὰς σχέσεις μετ' ἀδελφῶν ψυχῶν, ἵνα οὕτως ἐπέλθῃ ἐκτόνωσις τῆς ἐσωτερικῆς πιέσεως, ἀφ' ἑτέρου δέ, ἔνεκα τοῦ δυσκόλου τῆς εὐρέσεως τοιούτων συγγενῶν αἰσθημάτων εἰς τοὺς ἀσταθεῖς συνανθρώπους, συντελεῖ εἰς ἀπογοήτευσιν καὶ πικρίαν. Οὕτω κατ' ἔξοχὴν ἐν τῇ μονώσει ἀπαλύνεται καὶ ὑποφέρεται ἡ λύπη του διὰ τοῦ ἐσωτερικοῦ διαλόγου καὶ διὰ τῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ νοερᾶς ἐπικοινωνίας². "Ενεκα λοιπὸν τῶν συνεχῶν τούτων ἀπογοήτευσεν λέγει· «εἰς ἐμαυτὸν συνεστάλην, καὶ μόνην ἀσφάλειαν ψυχῆς τὴν ἡσυχίαν ἐνόμισα»³, «καὶ διὰ τοῦτο ἔδωκα τὰ νῶτα, καλύψας τὸ πρόσωπον ἐν τροπῇ καὶ κατὰ μονάς καθεσθῆναι, ὅτι πικρίας ἐνεπλήσθην»⁴.

'Η ἰδέα τοῦ Γρηγορίου περὶ τοῦ ἀσκητοῦ, τοῦ «φιλοσόφου» καὶ τῆς ἐν Χριστῷ «φιλοσοφίας» ὑποβοηθεῖ εἰς τὴν κατανόησιν τῆς τάσεως του πρὸς μόνωσιν. 'Η τελεύτης, ὡς αὕτη ἐδιδάχθη ὑπὸ τοῦ 'Ωριγένους, δέον νὰ εἶναι ὁ διακατέχων τὸν ἀνθρώπον σκοπός· ἡ δὲ προοδευτικὴ ἐκπλήρωσις αὐτοῦ ἐν Χριστῷ ἀποτελεῖ τὴν ἀληθῆ φιλοσοφίαν.

«Οὐδὲν ἀναλότερον φιλοσοφίας, οὐδὲν ἀληπτότερον»⁵. Οὕτως ὁ «φιλόσοφος», κατὰ τὸν Γρηγόριον, εἶναι ἵκανὸς νὰ ὑπερπηδῇ τοὺς περιορισμοὺς τῆς γηνῆς ζωῆς καὶ νὰ ζῇ εἰς μίαν θετικότητα, ἐν τῇ ὅποιᾳ πᾶν τὸ ἀρνητικὸν εἶναι ἐπιφανειακόν, στερούμενον περιεχομένου. 'Η ἐσωτερικὴ θετικότης, ἡ ὅποια ἀποκτᾶται διὰ τῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνίας, παρέχει τὴν δύναμιν εἰς τὸν ἀσκητὴν νὰ μεταβάλῃ τὸ ἀρνητικὸν εἰς θετικόν, ἐντάσσων τοῦτο εἰς τὸ ἔργον τῆς σωτηρίας ἑαυτοῦ καὶ τῶν ἄλλων διὰ τοῦ παραδείγματος. Οὕτως «εὐδοκιμεῖ τοῖς πάθεσι, καὶ ὑλὴν ἀρετῆς ποιεῖται τὰ λυπηρά, καὶ τοῖς ἐναντίοις ἐγκαλλωπίζεται»⁶.

'Απόρροια τῆς θετικότητος εἶναι ἡ ἐλεύθερία, κατὰ τὴν ὅποιαν

1. 'Ἐπιστολὴ 95, PG 37, 168D-169A.

2. Λόγος 20, 1, PG 35, 1065AB.

3. 'Ἐπιστολὴ 130, PG 37, 225A.

4. Λόγος 2, 90, PG 35, 493A.

5. Λόγος 26, 13, PG 35, 1245A.

6. Λόγος 26, 10, PG 35, 1241A. Πρβλ. Β' Κορ. 1, 19-20.

τὸ ἄτομον μετέχει μὲν τοῦ παρόντος κόσμου, συντονίζει δύμας τὰς ἀντιδράσεις του ἐπὶ τῇ βάσει τῆς πίστεώς του πρὸς τὸν Θεόν, δύστε νὰ ἀποβαίνῃ ὁ διαλεκτικὸς ἄνθρωπος¹. Ἡ κοσμικὴ πίστις ὑφίσταται· ἡ φυγὴ καὶ ἡ μόνωσις εἶναι τρόποι διὰ τῶν ὅποιων δύναται νὰ ἐλεγχθῇ τὸ κακόν, καὶ οὐχὶ ἀπλῶς ἡ εὔκολος ὁδὸς πρὸς ἀπαλλαγὴν τοῦ ἀτόμου ἐκ τῶν ὑποχρεώσεών του. Κατὰ τὸν Γρηγόριον ὁ φιλόσοφος ἐν τῇ ἀντιφάσει τῆς ὑπάρξεως του εἶναι ὁ ἐλεύθερος καὶ ὑπεράνω τῶν συμβατικῶν καταστάσεων εύρισκόμενος ἄνθρωπος. "Οὐεν πάντα ἐνδώσει πρότερον ἡ φιλόσοφος. "Ονος ἔστιν ἄγριος ἐν ἐρήμῳ... ἀνετος καὶ ἐλεύθερος, καταγελῶν πολυοχλίας πόλεως... Μονόκερώς ἔστι, ζῶν αὐτόνομον... ἀύλος ἐν ὅλῃ, ἐν σώματι ἀπερίγραπτος, ἐπὶ γῆς οὐράνιος, ἐν πάθεσιν ἀπαθής, πάντα ἥττώμενος πλὴν φρονήματος, νικῶν τῷ νικᾶσθαι τοὺς κρατεῖν νομίζοντας".²

2. Η ΖΩΗ ΕΝ Τῷ ΚΟΣΜῷ

«Βούλεται τὸ (Πνεῦμα)... εἰς μέσον ἄγειν, καὶ καρποφορεῖν τῷ κοινῷ... καὶ τοῦτο ὠφελεῖσθαι τὸ ὠφελεῖν ἀλλήλους καὶ δημοσιεύειν τὴν ἔλλαμψην καὶ προσάγειν Θεῷ λαὸν περισσότερον... καὶ χρῆναι μὴ τὸ ἑαυτοῦ μόνον σκοπεῖν, ἀλλὰ καὶ τὸ τῶν ἀλλων³.

a) Τὸ ζῆν ἐν τῷ κόσμῳ.

Οἱ συχνάκις ἀπαντῶντες παρὰ τῷ Γρηγορίῳ αὐτοχαρακτηρισμοὶ δημιουργοῦν ἐκ πρώτης ὄψεως ἀνακριβῆ εἰκόνα περὶ τοῦ ἀνδρός, ίδιως ἀναφορικῶς πρὸς τὴν ἴκανότητα αὐτοῦ, διπάς συλλάβῃ καὶ ἐκτιμήσῃ τὴν πραγματικότητα, διακρίνων ταύτην ἐκ τῶν προσωπικῶν ὑποκειμενικῶν ἐμπειριῶν. Οὗτος θεωρεῖται ἐνίστε ὡς ἀπερροφημένη ἐν τῇ θεωρίᾳ λεπτεπλεπτος φύσις, ἡ ὁποία διαθέτουσα ίδιάζουσαν εὐαισθησίαν καὶ μὴ δυναμένη νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὰς δυσκολίας τῆς ζωῆς καταφέγγει εἰς τὴν ἐρημίαν, διοῦ καὶ μόνον δύναται νὰ διάγῃ βίον ὑποφερτόν⁴. Βεβαίως ἐν τῇ ζωῇ τοῦ Γρηγορίου ἐλλείπει ἡ ἔντονος ἐνασχόλησις περὶ τὰ ποικίλα πρακτικὰ προβλήματα, ὡς καὶ ἡ ἀποφασιστικότης καὶ ἡ ἴκανότης εὐελίκου καὶ ταχείας προσαρμογῆς εἰς νέας κατα-

1. Λόγος 2, 7, PG 35, 413BC.

2. Λόγος 26, 13, PG 35, 1245B.

3. Λόγος 12, 4, PG 35, 848AB.

4. L. BOUYER, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 342. H. von CAMPENHAUSEN, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 95, 96, 99 καὶ 101.

στάσεις. Συμβαίνει δύμας πολλάκις εἰς τὴν θρησκευτικὴν ζωὴν τοιαῦται ἀδυναμίαι καὶ ἀνεπάρκειαι νὰ εἶναι ἐνδείξεις δυνάμεως, δεδομένου ὅτι ἡ ποιοτικὴ διαφορὰ τῶν κριτηρίων διὰ τὴν ἀξιολόγησιν μιᾶς καταστάσεως εἶναι ὁ λόγος τῆς μὴ πλήρους κατανοήσεως καὶ τοῦ χαρακτηρισμοῦ αὐτῆς ὡς θετικῆς ἡ ἀρνητικῆς.

Ἡ ἀπογοήτευσις εἰς τὸν θρησκευόμενον ἄνθρωπον ἔχει κυρίως ὡς πηγὴν τὴν ἀντίφασιν τῆς ἐσωτερικῆς ἐμπειρίας τῆς λυτρώσεως καὶ τοῦ μεγαλείου τοῦ Θεοῦ πρὸς τὴν περιβάλλουσαν πεπτωκυῖαν πραγματικότητα καὶ τὴν κατάστασιν τοῦ ἀνθρώπου¹. "Οὐεν εἶναι κοινὸν χαρακτηριστικὸν ἐν τῷ μυστικισμῷ ἡ ἐμπειρία μιᾶς προσδευτικῆς μειώσεως τῆς ἐκτιμήσεως τῆς περιβάλλουσης πραγματικότητος, ἡ δοπία μείωσις ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα ἡ τὴν κατὰ διαφόρους βαθμούς ἀρνησιν τῆς ὅλης κατὰ τὸ ίδεαλιστικὸν πρότυπον ἡ, διὰ τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως, τὴν σύλληψιν τῆς οὐσίας τῆς πραγματικότητος, τοῦ δυντῶς εἶναι, καὶ ὡς ἐκ τούτου τὴν συναίσθησιν τῆς προσωπικῆς εὐθύνης τοῦ ἀτόμου διὰ τὴν σωτηρίαν τῆς ὅλης δημιουργίας. Τοῦτο δύναται νὰ ἐρμηνεύσῃ ἐν μέρει ἀφ' ἐνὸς μὲν τὴν μελαγχολίαν καὶ τὴν «δειλίαν» τοῦ Γρηγορίου, τὴν ὅποιαν δὲν διστάζει νὰ ὁμοιογῇ καὶ ὁ ἔδιος², ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν αἰσιοδοξίαν του διὰ τὴν τελικὴν ἔκβασιν καὶ τὴν ἀδιάλλακτον ἀνδρείαν του.

Ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ τοῦ θείου θελήματος καὶ τῆς ἀνθρωπίνης ἀνυπακοῆς εἶναι ίδιαιτέρως αἰσθητὴ εἰς τὸν Γρηγορίον. Αὕτη ἀποτελεῖ δι' αὐτὸν τὴν οὐσίαν τῆς ἐν τῷ κόσμῳ θλίψεως. Ἡ πατρότης τοῦ Θεοῦ δὲν εἶναι ἀπόλυτος. Εἶναι βεβαίως ὁ Θεὸς δημιουργὸς τῶν πάντων, ἀλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι καὶ πάντες ἀνήκουν εἰς αὐτόν³. Μικρὸν μόνον τμῆμα τῆς ἀνθρωπότητος, τὸ λεῖμμα, ἀναγνωρίζει τὸν Θεὸν ὡς Πατέρα καὶ Κύριον. Ἔξ αὐτῆς τῆς συνεχοῦς ἀποστασίας ἐδημιουργήθησαν τὰ

1. Πρβλ. Λόγος 2, 74, PG 35, 481BC.

2. Λόγος 12, 5, PG 35, 848C. Βλ. διαστάσεις Λόγοι 42, 20, PG 36, 481B: «Τὶ δεῖ γέροντος ὑμῶν δειλοῦ καὶ ἀνάνδρου καὶ καθ' ἐκάστην, ὡς εἰπεῖν, ἀποθνήσκοντος τὴν ἡμέραν, οὐ τῷ σώματι μόνον, ἀλλὰ καὶ ταῖς φροντίσιν ὃς μόλις καὶ ταῦτα ὑμῶν διαλέγομαι;».

3. Λόγος 21, 3, PG 35, 1085A. Δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν ὅτι ὁ Γρηγόριος εἶναι καὶ ρήτωρ, δόποιος ἐνασμενίζεται εἰς τὴν δραματικὴν περιγραφήν, ἐπηρεασμένος οὐχὶ ἀποκλειστικῶς ἀπὸ τὴν κλασσικὴν λιτότητα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴν ζωηράν ἀγάπην πρὸς τὸ περίτεχνον καὶ περιττόν εἰς τὴν ἔκφρασιν. Ἐνίστε χρησιμοποιεῖ οὗτος καὶ τὴν ὑπερβολὴν διὰ παιδαγωγικούς σκοπούς, προκειμένου νὰ ἐλκύσῃ τὴν συμπάθειαν καὶ τὴν προσοχὴν τῶν ἀκροατῶν καὶ νὰ ὀδηγήσῃ αὐτοὺς εὐκολώτερον πρὸς τὸν ἀντικειμενικὸν του σκοπόν.

ποικίλα κακά εἰς τὴν ἴστορίαν τοῦ κόσμου¹, ἐνεφανίσθησαν καὶ αἱ αἰρέσεις, ὡς ἡ συμπύκνωσις τοῦ κακοῦ, «ἡ χύσις τῆς ἀσεβείας», μάλιστα δὲ ἡ αἰρεσίς τοῦ Ἀρείου καὶ αἱ ἀδικίαι τῶν ὄπαδῶν αὐτοῦ κατὰ τῶν ὀρθοδόξων². Πλέον ὅμως ὑδυνηραὶ ἦσαν αἱ μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων μάχαι, διὰ τῶν ὁποίων ἐνεφανίζετο ἡ ἀποκορύφωσις τοῦ κακοῦ καὶ ὁ θρίαμβος τῆς ἀρνήσεως. 'Ἡ τοιαύτη διαστροφὴ ἐγκλείει τὴν αὐτοκαταστροφὴν καὶ τὴν μετὰ ζήλου ἀνάληψιν τοῦ ἔργου τοῦ διαβόλου. «Διατί γε γόναμεν ὅνειδος τοῖς γείτοσιν ἡμῶν, μυκτηρισμὸς καὶ χλευασμὸς τοῖς κύκλῳ ἡμῶν;...Πόθεν οὕτως ἀθάνατα κάμνομεν; Μᾶλλον δὲ οὔδε κάμνομεν», λέγει, «ἄλλ' ἐρρώμεθα τῷ κακῷ, μαίνομένων τὸ πάθος, καὶ ἡδόμεθα δαπανώμενοι»³. Δὲν δέχεται πλέον ἡ ψυχὴ λόγον, φύλον ἢ ιατρόν. Δὲν ὑπάρχει δι’ αὐτὴν «παραστάτης ἄγγελος» οὔτε Θεός. 'Απεκλείσθη πᾶσα δυνατότης ἐπικοινωνίας μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ φύλανθρωπία του δὲν δύναται νὰ ἐπιδράσῃ ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων, διότι οὗτοι ἔξ ίδίας θελήσεως τὴν ἡρνήθησαν λέγει διὰ τοῦτο ὅτι φοβεῖται, «μὴ καπνὸς ἢ τοῦ προσδοκωμένου πυρὸς τὰ παρόντα, μὴ τούτοις ὁ ἀντίχριστος ἐπιστῇ»⁴. Οὕτω γενέται τὴν θλῖψιν καὶ τὸν πόνον τοῦ Ἱερεμίου, παρομοιάζων τὸν ξαυτόν του πρὸς τὸν προφήτην ἐνώπιον τοῦ χάρους τῆς ἀποστασίας⁵.

Παρ’ ὅλην ὅμως τὴν ἔντασιν καὶ τὴν ἔκτασιν τοῦ κακοῦ ὑπάρχει παρὰ τῷ Γρηγορίῳ λίαν ζωηρὰ ἡ αἰσιόδοξος πεποίθησις περὶ τῆς τελικῆς νίκης τοῦ ἀγαθοῦ. Τὸ κακὸν θεωρεῖται ὡς πεπερασμένον, διότι ἔλαβεν ὑπαρξιν ἐκ τῆς συνεργίας τῶν πονηρῶν δυνάμεων καὶ τοῦ ἀνθρώπου. Δὲν ἔχει ίδιαν οὐσίαν μηδὲ πραγματικὴν ἔξουσίαν, αὐθύπαρκτον ἡ ἐκ Θεοῦ δοθεῖσαν, ἀλλ’ ἡ κυριαρχία του ἔγκειται εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ἀπροσεξίαν⁶. Οὕτω «τὰ τῆς λύπης καὶ τῆς ἀκηδίας» εἰναι ψευδεῖς ἐπιφανειακαὶ καταστάσεις, σκότος καὶ τοῦ νοῦ εὑρήματα⁷. Αἱ λύπαι τοῦ βίου καὶ ἡ χριστιανικὴ θλῖψις δὲν εἰναι μόνιμοι καταστάσεις, λόγω τοῦ πεπερασμένου αὐτῶν⁸. Τὸ ἔκτιδς τοῦ ἀνθρώπου κακὸν δὲν εἰναι πλέον παντοδύναμον, καὶ δύναται διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ Θεοῦ ν’ ἀποβῆ μέσον παιδαγωγίας, ἡ δὲ θλῖψις οἰκονομία καὶ δῶρον Θεοῦ καλὸν καὶ σωτή-

1. Λόγος 2, 87-88, PG 35, 492AB. Λόγος 19, 14, PG 35, 1060C. Λόγος 2, 91, PG 35, 492BC. Λόγος 38, 12, PG 36, 324B.

2. Λόγος 11, 23, PG 35, 1108C.

3. Λόγος 22, 7, PG 35, 1140A.

4. Αὐτόθι.

5. Αὐτόθι 8, 1140B.

6. Λόγος 38, 12, PG 36, 324B.

7. Λόγος 10, 3, PG 35, 829BC.

8. Λόγος 18, 42, PG 35, 1041AB.

ριον¹. Βεβαίως δὲν πρέπει νὰ ἐπιζητῶμεν τὴν θλῖψιν, ἀλλὰ νὰ εἰμεθα ἔτοιμοι νὰ τὴν δεχθῶμεν ὡς δῶρον Θεοῦ· «κάμνουσα γάρ ψυχὴ ἐγγίζει Θεῷ»². 'Ο θάνατος ἀπώλεσεν ἐν Χριστῷ τὴν δύναμιν του, καὶ τὸ φοβερὸν τοῦ θανάτου εἶναι «ἐν δύναμι μᾶλλον ἡ πράγματι»³, διότι δι’ αὐτοῦ διεκόπη ἡ αἰώνιος βασιλεία τῆς ἀμαρτίας, «ινα μὴ ἀθάνατον ἡ τὸ κακόν»⁴.

'Η θεικὴ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ, ἡ οἵοις ὡς καταλυτής ἀφαιρεῖ τὸ κέντρον καὶ τὴν ἀρνητικὴν δύναμιν τοῦ κακοῦ, ἀποτελεῖ διὰ τὸν Γρηγόριον πηγὴν ἐνισχύσεως καὶ παρηγορίας⁵. 'Ἐκ τῆς πραγματικότητος ταύτης ἀντεῖ οὗτος τὸ θάρρος, διὰ νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὰς προσωπικάς του θλίψεις, αἱ όποιαι λόγῳ τῆς ιδιοσυγκρασίας του ἀποκτοῦν πικροτέραν γεῦσιν. 'Αφ’ ἑτέρου ὁ πόθος του νὰ ἀφοσιωθῇ πλήρως εἰς τὸν Θεὸν ἐντείνει τὴν μόνωσίν του καὶ τονίζει τὸν ἀνθρώπινον φθόνον. 'Η συχνὴ ἀπογοήτευσίς του ἐκ τῶν φιλικῶν του δεσμῶν ἐδίδαξεν εἰς αὐτὸν «τὸ μὴ πιστεύειν φίλοις, μήτε τοῦ Θεοῦ ποιεῖσθαι τι προτιμότερον»⁶. 'Ο ἐπισκοπικὸς θρόνος ἡτο ἐπίμαχος καὶ ἐπίφθιμος παρὰ τοὺς ἀνιδιοτελεῖς κόπους καὶ τὰς θυσίας⁷. 'Η ζωὴ τῶν πόλεων μὲ τοὺς θορύβους καὶ τὰς μερίμνας, τοὺς συκοφάντας καὶ τοὺς βλασφήμους, ἀπετέλει ἐμπόδιον εἰς τὴν διάθεσίν του πρὸς περισυλλογὴν καὶ ἐπικοινωνίαν μετὰ τοῦ Θεοῦ⁸. 'Αλλὰ πάντα ταῦτα ἡτο δυνατὸν νὰ ὑπερικηθοῦν. 'Ἐν μόνον ἡτο δυντως φοβερόν· «τὸ φοβηθῆναι τι Θεοῦ πλέον καὶ καθυβρίσαι τὴν εἰκόνα διὰ κακίας», ἡτοι ἡ ἐθελουσία ἀστοχία καὶ ἀποτυχία τοῦ ἀνθρώπου ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενον τοῦ προορισμοῦ του⁹. Κατὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν

1. Ἐπιστολὴ 20, PG 37, 53C κ.ε. Ἐπιστολὴ 34, PG 37, 76. Πρβλ. G. PRESTIGE, μν. Ἑργ., σ. 85.

2. Ἐπιστολὴ 20, PG 37, 53C.

3. Λόγος 18, 42, PG 35, 1041A.

4. Λόγος 38, 12, PG 36, 324D.

5. Λόγος 1, PG 35, 396 κ.ε. καὶ Λόγος 31, ΒΛΑΒΕΙ, 218· PG 36, 133. Πρβλ. B. ΜΟΥΣΤΑΚΗ, Φόβος καὶ ἀνθρεπλα ἐν τῷ χριστιανικῷ βίῳ, 'Αθῆναι 1965, σ. 60-61: «Τπὸ τὸ πρίσμα τῆς δρθοδόξου χριστιανικῆς ἡθικῆς, ἡ ἀνθρεπλα κέκτηται ὡς στήριγμα τὴν εὐαγγελικὴν παραδοχὴν τῆς ἐν τῷ κόσμῳ ἔχουσαι τὴν ἀρχὴν θέσεις καὶ ἀντιμέσεις δὲν ἀποκλείουν, ἀλλ’ ἀποδεικνύουν τὴν θείαν παντοδύναμίαν. Εἰς τὴν συνασθησιν ταῦτην ἔχει τὰς φίλας τὸ στοιχεῖον τῆς ἐν τῇ δρθοδόξῳ βιώσει αἰσιοδοξίας, ητις σφραγίζει τὴν ἀνθρεπλα.....».

6. Ἐπιστολὴ 48, PG 37, 100C.

7. Λόγος 12, 14, PG 35, 1148A.

8. Λόγος 20, 1, PG 35, 1065AB.

9. Λόγος 11, 5, PG 35, 837B.

ἀντιξοστήτων δὲν υἱοθετεῖ ὁ Γρηγόριος τὴν στωικὴν ἀπάθειαν, οὕτε δῆμως καὶ τὸ «ἄγαν περιπαθές», διότι τὸ μὲν πρῶτον θεωρεῖται ὡς ξένον πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν, τὸ δὲ δεύτερον ὡς λανθασμένος τρόπος ζωῆς καὶ «ἀφιλάσσοφον»¹. Πρέπει ὁ ἀνθρωπὸς νὰ ἀκολουθῇ τὴν μέσην ὕδρον, διὰ τῆς ὁποίας ἐπιτυγχάνεται ἐν Θεῷ ἡ ἀρμονικὴ ἀνάπτυξις τῆς προσωπικότητος αὐτοῦ, καθ' ὅσον καὶ ὁ Θεὸς ἔχει τοιουτορόπως διευθετήσει τὰ πράγματα, ὡστε οὕτε ἡ θλῖψις νὰ εἶναι ἀθεράπευτος οὕτε ἡ χαρὰ ἀπαιδαγώγητος². Δὲν ἔξαρτῷ τὸ ἔργον του ἀπὸ συμβατικὰ κριτήρια οὕτε ἀναμένει τὴν ἀμοιβήν του ἐκ τῶν «εὐφημούντων ἢ δυσφημούντων», ἀλλ' ἔχει πλήρη ἐμπιστοσύνην εἰς τὴν θείαν δικαιοσύνην. Διαθέτων τὴν ἐσωτερικὴν πληροφορίαν καὶ τὴν πεποίθησιν εἰς τὴν πιστότητα τοῦ Θεοῦ δηλοῖ διτὶ: «ὅπερ εἰμί, τοῦτο μένω, καὶ δυσφημούμενος καὶ θαυμαζόμενος». Ἐξ ἀλλοῦ ἡ ἀνθρωπίνη μογῆθρία καθιστᾷ τὸν βίον ἀσφαλέστερον, διότι ὥθετι τὸν ἀνθρωπὸν εἰς ἐσωστρέφειαν καὶ παρέχει εἰς αὐτὸν τὴν εὐχέρειαν πρὸς διαχωρισμὸν τοῦ οὐσιώδους ἐκ τοῦ ἐπουσιώδους. Τέλος παρέχει εἰς αὐτὸν καὶ τὴν ἴκανοποίησιν διτὶ συμπάσχει μετὰ τοῦ Χριστοῦ³.

Εἶναι διντῶς ἑκπληκτικὴ ἡ αἰσιόδοξος καὶ ἀνδρεία ἀντιμετώπισις τῶν αἰρέσεων ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου. Εἰς ἐποχὴν δογματικῆς ἐμπαθείας καὶ ἑκκλησιαστικῆς ἀναστατώσεως εἶναι ἵσως ἐκ τῶν πολὺ δλίγων, οἵ ὄποιοι ἡδυνήθησαν νὰ ἔδουν τὸν σάλον ὑπὸ τὸ φῶς τοῦ παρελθόντος καὶ τὴν προοπτικὴν τοῦ μέλλοντος, ὡς τι τὸ οὐσιαστικῶς ἀσήμαντον καὶ παροδικόν. Οὗτο δύναται νὰ γράφῃ πρὸς τὸν ἀνησυχοῦντα Γρηγόριον Νύσσης, νὰ μὴ λυπήται ὑπερβαλλόντως ἔξ αιτίας τῶν αἰρέσεων, διότι ὅσον δλιγάτερον λυπεῖται, τόσον δλιγάτερον λυπηρὰ καθίσταται ἡ κατάστασις. Δὲν εἶναι φοβερὸν διτὶ ἐνεφανίσθησαν οἱ αἰρετικοὶ «καὶ τῷ ἔκαρι θαρροῦσι τῶν φωλεῶν ἔξερπύσαντες....Μικρὰ συριοῦσιν,...εἴτα καταδύσονται καὶ τῇ ἀληθείᾳ καὶ τῷ καιρῷ πολεμούμενοι, καὶ τόσῳ μᾶλλον, δσφεπερ ἀν τῷ Θεῷ τὸ πᾶν ἐπιτρέπωμεν»⁴. Ἡ χριστιανικὴ ἀνδρεία ἔχει ὡς περιεχόμενον τὴν πλήρη καὶ ἀνιδιοτελῆ ἔξαρτησιν ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν συνειδητὴν καὶ ἐλπιδοφόρον ἐμπιστοσύνην εἰς τὸ σχέδιον αὐτοῦ, ὡς τοῦτο ἐκδιπλοῦται ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ ἴστορίᾳ καὶ ἀποκαλύπτεται εἰς τοὺς ἐκλεκτοὺς τοῦ Θεοῦ. Διὰ τοῦτο δύναται νὰ λέγῃ ὁ Γρηγόριος μετὰ βεβαιότητος, ἡ ὁποία σήμερον φαίνεται παράδοξος, τὰ ἔξης· «τοῦτό μοι τὸ Πνεῦμα προλέγει τὸ ἄγιον, εἴ τι προφητικὸς

1. Ἐπιστολὴ 165, PG 37, 273B.

2. Αὐτόθι.

3. Ἀργός 22, 9, PG 35, 1141AB.

4. Ἐπιστολὴ 72, PG 37, 137B.

ἔγω καὶ βλέπων τὰ ἔμπροσθεν, καὶ ἅμα τοῖς προλαβοῦσιν ἔχω θαρρεῖν, καὶ λογισμῷ γινώσκειν ὡς Λόγου σύντροφος»¹. Εἶναι οὕτω βέβαιος, λαμβάνων θάρρος διὰ τῆς ἐλπίδος εἰς τὴν φιλανθρωπίαν τοῦ Θεοῦ, διτὶ ἡ τελικὴ ἔκβασις θὰ δικαιώσῃ τὴν δρθόδοξον Ἐκκλησίαν, καὶ ἡ καταγίς τῆς αἰρέσεως θὰ μετατραπῇ εἰς αὔραν, καὶ τὸ πῦρ εἰς ἀναψυχήν². Οὗτο καὶ ὁ πιστὸς θὰ ὠριμάσῃ πνευματικῶς, διότι τὸ ἀπείραστον δὲν καθίσταται δόκιμον, ἐὰν δὲν βασανισθῇ ἐν τῇ ἀσκήσει καὶ δικαιωθῇ ἐν τοῖς πράγμασι³.

Δὲν πρόκειται βεβαίως περὶ ἀφελοῦς αἰσιοδοξίας καὶ ἀνεδαφικοῦ ἐνθουσιασμοῦ. Ἡ ἐλπὶς εἰς τὴν τελικὴν νίκην δὲν ἔξαφανίζει, μόνον ἀπαλύνει τὸν πόνον τοῦ τραύματος τοῦ προξενηθέντος διὰ τῶν αἰρέσεων εἰς τὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας. Οὗτο καὶ ὁ Γρηγόριος ἀναλογιζόμενος τὰς προσωπικάς του θλίψεις καὶ τὸ πλῆθος τῶν κακῶν τὰ ὄποια ὑπέστη, «πρὸς μόνα δὲ βλέπων τὰ κοινὰ τῶν Ἐκκλησιῶν πάθη», λέγει: «τὰ μὲν ἴδια τῆς ἐμῆς ζωῆς ἀλγεινὰ μηδὲ ἐν κακοῖς εἶναι λογίζεσθαι»⁴. Ἀλλ' οἱ μαχηταὶ τοῦ Χριστοῦ πρέπει νὰ ἀγωνίζωνται κατὰ τὸν τύπον τοῦ ελρηνικοῦ καὶ πράξιον Χριστοῦ, μὴ φθάνοντες εἰς ὑπερβολάς. Τοῦτο εἶναι τὸ δυσκολώτερον καὶ τὸ ὑψιστον τῆς ἀνδρείας. Τὸ «εἰρηγεύομεν ἐννόμως μαχόμενοι» ἐντὸς τῶν ὅρων καὶ τῶν κανόνων τοῦ Πνεύματος ήτο ἡ ἀρχὴ αὐτοῦ κατὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν ἔχθρῶν του⁵.

Τέλος ἡ ἐκ τοῦ Θεοῦ κλῆσις καὶ ἡ ἀποστολὴ ἀποτελοῦν μέσα, διὰ τῶν ὄποιων κατορθοῦται ἡ μετοχὴ τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸν Θεὸν καὶ ἡ συνειδητοπόίησις τῆς εὐθύνης του ἔναντι τῆς πανανθρωπίνης ἴστορίας. Οὗτως ἡ βεβαιότης περὶ τῆς συνεχοῦς ἀγαθοποιοῦ δράσεως τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ κόσμῳ καὶ ἡ συμμετοχὴ τοῦ ἀνθρώπου ὡς ὀργάνου καὶ βοηθοῦ εἰς τὸ ἔργον τοῦτο διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς σαλευθείσης τάξεως εἶναι πηγὴ αἰσιοδοξίας καὶ δυνάμεως. Ἡ οἰκουμενικὴ αὕτη θεώρησις τῆς

1. Ἀργός 42, 6, PG 36, 465A.

2. Ἐπιστολὴ 74, PG 37, 140A. Τὰ αὐτὰ συναισθήματα ἐκφράζει καὶ εἰς τὴν Ἐπιστολὴν 65, PG 37, 129AB.

3. Ἐπιστολὴ 214, PG 37, 349B

4. Ἐπιστολὴ 202, PG 37, 329B.

5. Ἀργός 42, 13, PG 36, 473A. Ἐπιστολὴ 16, PG 37, 49B ἐ. Εἶναι λίγη ἐνδιαφέρουσα ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Γρηγορίου μετὰ τοῦ Εὐσέβιου Καισαρείας, ἀναφορικῶς πρὸς τὴν «γεγεννημένην θύριν τῷ τιμιωτάτῳ ἀδελφῷ Βασιλείῳ». Εἰς τὰς ἐπιστολὰς τοῦ ὁ Γρηγόριος συνδυάζει ἀριστα τὸν Ἐλεγχον καὶ τὴν παρρησίαν μετὰ τῆς ταπεινοφροσύνης καὶ τῆς ἀγάπης. Σημειώνει δὲ πρὸς τὸν Εὐσέβιον, διτὶ «έστιν ἀνδρὸς μεγαλόφρονος φύλων ἀποδέχεσθαι ἐλευθερίαν ἡ ἔχθρῶν κολακείαν». Πρβλ. Ἐπιστολάς 17, 18, 19 καὶ Ἀργόν 42, 18, PG 36, 480BC.

ιστορίας παρέχει τὴν δυνατότητα δι' ὅρθην ἀξιολόγησιν τῆς πραγματικότητος, κατὰ τὴν ὄποιαν αἱ δυσκολίαι, αἱ θλίψεις, οἱ πόλεμοι καὶ αἱ ἀνωμαλίαι, συγκρινόμενα πρὸς τὸ γεγονός τῆς κλήσεως τοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, εἶναι ἐλάχιστα ἀρνητικά γεγονότα πρὸ τοῦ πλούτου τῆς χρηστότητος τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς πρὸς τὸν ἀνθρώπον γενομένης τιμῆς, νὰ συνεργῇ εἰς τὸ ἔργον τῆς σωτηρίας του. Διὰ τοῦτο ἀναλογιζόμενος τὰς θλίψεις καὶ τὰ δεινὰ λέγει: «πρὸς τοῦτο δὲ ἀποβλέπω μόνον, διτι κῆρυξ γενέσθαι τῆς ἀληθείας κατηξιώθην...μικρὸν εἰπεῖν, διτι λύω πᾶσαν ἀδημονίαν, ἀλλὰ καὶ ὑπερήδομαι ὡς μειζόνων ἡ κατ' ἐμαυτὸν ἡξιωμένος»¹. Οὕτω διὰ τῆς βαθείας ταύτης πίστεως εἰς τὴν προσωπικὴν τιμὴν, τὴν γενομένην διὰ τῆς ἐκ τοῦ Θεοῦ κλήσεως, ἀρύεται τὴν κατ' ἐξοχὴν δύναμιν, ἡ ὄποια κεῖται πέραν τῶν ἀνθρώπων μέτρων, καὶ ἀνανεοῦται διὰ τῆς ἐμπειρίας καὶ τῆς ἐλπίδος τῆς ἀναστάσεως. 'Ο φόβος τοῦ θανάτου κατανικάται, καὶ τὸ κακὸν χάνει τὴν δριστικὴν καὶ ἀπόλυτον ἔξουσίαν ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ καταφάσει τοῦ Θεοῦ². Διὰ τῆς μυστικῆς βιώσεως αὐτῆς τῆς ἀληθείας δύναται καὶ ὁ Γρηγόριος νὰ φθάνῃ εἰς τοιαύτην ἔξαρσιν τῆς ἐν Χριστῷ ἀνδρείας, ὥστε νὰ γράφῃ: «τὸν ἔξωθεν οὐ δέδοικα πόλεμον, οὐδὲ τὸν νῦν ἐποναστάντα θῆρα ταῖς Ἔκκλησίαις, καὶ πονηροῦ τὸ πλήρωμα, καὶ πῦρ ἀπειλῆ,...ἐν ἔχω πρὸς πάντα φάρμακον, μίαν ὁδὸν εἰς νίκην» ἐν Χριστῷ καυχήσομαι, τὸν ὑπὲρ Χριστοῦ θάνατον»³.

Τὸ 378 καλεῖται ὑπὸ τῶν 'Ορθοδόξων τῆς Κωνσταντινουπόλεως νὰ κηρύξῃ τὴν 'Ορθοδοξίαν καὶ νὰ στηρίξῃ τὸ μικρὸν ἐναπομεῖναν ποίμνιον ἐκ τῶν διωγμῶν τῶν Ἀρειανῶν. Αἱ προοπτικαὶ ἡσαν χειρότεραι τῶν δύο προηγουμένων κλήσεών του δι' ἐνεργὸν ἐκκλησιαστικὴν δρᾶσιν. 'Ο πατριάρχης Δημόφιλος ἡτο Ἀρειανός. Αἱ ἐκκλησίαι ἡσαν εἰς κεῖρας τῶν αἱρετικῶν, πλὴν τῆς μικρᾶς Ἀγίας Ἀναστασίας. 'Η αὐλὴ

1. Ἐπιστολὴ 100, PG 37, 173AB.

2. Πρβλ. Β' Κορ. 1, 19, «Ο τοῦ Θεοῦ γὰρ Τίδες Χριστὸς Ἰησοῦς...., οὐκ ἐγένετο ναὶ καὶ οὖ, ἀλλὰ ναὶ ἐν αὐτῷ γέγονεν».

3. Λόγος 2, 87, PG 35, 492A. "Ἄξιον ιδιαιτέρας προσοχῆς εἶναι ὁ θαυμασμὸς τοῦ Γρηγορίου πρὸς τοὺς μάρτυρας τῆς Ἐκκλησίας, τοὺς ὄποιους προβάλλει ὡς παραδείγματα ἀνδρείας. Βλ. Λόγος 24, 15, PG 35, 1188BC: «Διὰ ταῦτα καταφρονεῖν μὲν ξιφῶν ἀνέπειθε, ψυχρὸν δὲ νομίζειν τὸ πῦρ, ἡμέρους δὲ οἰεσθαι θηρῶν τοὺς ἀγριωτάτους....δάκρυα τῶν οἰκείων....παρατρέχειν ὡς τοῦ πονηροῦ δελεάσματα καὶ κωλύματα τῆς θείας δδοιπορίας». Τοὺς μάρτυρας, οἱ ὄποιοι εἶναι «έμπνοοι στῆλαι, σιγῶντα κηρύγματα» (Λόγος 43, 5, PG 36, 500C), καλοῦνται νὰ μημηθοῦν οἱ πιστοὶ εἰς τὸν καθ' ἡμέραν βίον των, πολεμοῦντες τὸ κακὸν καὶ προοδεύοντες εἰς τὴν ἀρετὴν. Βλ. ἐπίσης MOSSAY, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 254 ἐ.

διέκειτο ἐχθρικῶς. 'Αλλά, ὡς παρατηρεῖ ὁ Π. Χρήστου, «ἡ ἀντίδρασις του τώρα ἦτο ἀσήμαντος. 'Αν ἦτο δυνατόν ν' ἀνατάμη τὴν ψυχὴν του, θὰ εὗρισκεν εἰς τὸ βάθος τῆς παραμερισμένον κάποιον κρυφὸν πόθον νὰ μεταβῇ καὶ ἐργασθῇ ἐκεῖ, πόθον ὃ ὄποιος ἡδη ἐδυναμώνετο». 'Επὶ πλέον ὁ θάνατος τοῦ M. Βασιλείου καὶ ἡ ἀπώλεια τῆς ἡγετικῆς προσωπικότητός του ἐνίσχυσεν εἰς τὸν Γρηγόριον τὴν αἰσθησιν τῆς εὐθύνης ἔναντι τῆς Ἐκκλησίας¹.

Ποῖοι δύμας εἶναι οἱ λόγοι διὰ τοὺς ὄποιους ὁ ἐραστῆς τῆς ἐρήμου δέχεται «μάλα προθύμως» νὰ ἀφήσῃ τὴν ἐρημίαν καὶ νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὸν κόσμον;

'Ως εἰδομεν, ἡ «φιλοσοφία» ὁρίζεται ὡς ἡ ἐναρμόνισις τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν θείαν πραγματικότητα. 'Η ἐναρμόνισις αὐτὴ δὲν πρέπει νὰ νοηθῇ ὡς πραγματοποιουμένη μόνον ἐν τῇ θεωρίᾳ. Δὲν εἶναι ἐν «τὸ σῷζον, οὐδὲ μία τῆς ἀρετῆς ὁδός, ἀλλὰ πλείονες»². 'Η διλισθηρότης καὶ τὸ ἐπικίνδυνον τῆς θεωρίας ἐλέγχονται καὶ ἀσφαλίζονται διὰ τῆς πράξεως, ἡ ὄποια οὕτως ἀποβαίνει δι' ἔργων φιλοσοφία³. 'Η ἐν τῇ ἐρήμῳ ζωή, αὐτὴ καθ' ἐκυρτήν, δὲν θεωρεῖται τελεία καὶ αὐτάρκης. 'Εφαρμόζεται καὶ ἐνταῦθα τὸ ἀξιώματος τοῦ καθόλου διὰ τῆς μεσότητος. 'Ο ἀνθρώπος δέον νὰ γευθῇ ὅσον τὸ δυνατόν περισσότερον τῆς ποικιλίας τῆς ζωῆς καὶ νὰ μὴ περιορίσῃ ἐκυρτὸν εἰς τὴν μονομέρειαν⁴, ἡ ὄποια ὡς ὑπερβολὴ εἶναι ἔξω τῆς ἀρετῆς. Οἱ ἐν τῷ κόσμῳ, λέγει, εἶναι χρήσιμοι διὰ τοὺς ἄλλους, ἀλλὰ ἀχρηστοὶ δι' ἐκυρτούς, πνιγομένους ἀπὸ τὴν περιβάλλουσαν κακίαν. 'Αντιθέτως οἱ ἐκτὸς τοῦ κόσμου ἐπικοινωνοῦν μετά τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ δὲν δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὡλοκληρωμένοι, διότι δι' «ἔξαλλος» καὶ «τραχὺς» βίος περιορίζει τὴν τελειοῦσαν τὰ πάντα ἀγάπην⁵. Προτιμητέα λοιπὸν ἡ μέση ὁδός, «ἴνα μήτε τὸ φιλόσοφον ἀκοινώνητον ἢ, μήτε τὸ πρακτικὸν ἀφιλόσοφον»⁶.

'Γπάρχει δύμας καὶ ἔτερος λόγος διὰ τὴν εἰς τὸν κόσμον ἐπιστροφήν. 'Η ἐν τῇ ἐρήμῳ ζωὴ ἐνέχει τι τὸ ἐγωιστικόν, δταν πλέον ἔξαρθῇ ὡς ἡ κατ' ἐξοχὴν ὁδὸς διὰ τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ καὶ ὁ ἀνθρώπος ἀφοσιωθῆ μόνον εἰς τὴν ίδικήν του σωτηρίαν. Τοῦτο εἶναι λάθιος, διότι

1. Π. Χρήστου, 'Η φυγὴ τοῦ Γρηγορίου, σ. 7.

2. Λόγος 32, 33, PG 36, 212B ἐ.

3. Λόγος 25, 1, PG 35, 721B.

4. Διότι ὁ ἀνθρώπος θεωρεῖται ὡς «πολυυτροπώτατον ζῷον καὶ ποικιλώτατον», Λόγος 2, 16, PG 35, 425A.

5. Ηεὶ τὸν ἐαυτοῦ βίον, στίχ. 296 ἐ., PG 37, 1050.

6. Λόγος 43, 62, PG 36, 577B.

ο Χριστιανός είναι δργανον τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ κόσμῳ καὶ πρέπει «μὴ τὸ ἔχυτοῦ μόνον σκοπεῖν, ἀλλὰ καὶ τὸ τῶν ἄλλων»¹. Ζωηρὸν ἐπίσης αἰσθάνεται ὁ Γρηγόριος τὸν πόθον καὶ τὴν κλῆσιν τοῦ Πνεύματος, τὸ ὅποιον τὸν ὁδηγεῖ εἰς τὸν κόσμον, τοῦ ζητεῖ καρποφορίαν καὶ ὑπηρεσίαν διὰ τοῦ «ἀφελεῖν ἀλλήλους καὶ δημοσιεύειν τὴν ἔλλαμψιν»².

«Ἡ συναίσθησις τῆς ἀποστολῆς καὶ τῆς εὐθύνης ὡς «ἀόρατον πάθος»³ καθιεστᾶ τὸν «ἐφ' ἡσυχίας τῷ Θεῷ» φιλοσοφοῦντα μαχητήν. Τοῦτο ἔζη καὶ ὁ Ἰδιος, ὡς γράφει εἰς τὴν ἐπιστολήν του πρὸς τὸν Τιμόθεον· «καὶ ἡμᾶς ἑώρας ποιοῦντας»⁴.

Δὲν δικαιοῦται ὁ ἀνθρωπὸς μόνον διὰ τῆς δικαιονῆς του εἰς τὴν ἔρημιαν. Ὁσάκις τὸ κινδυνεῦον είναι ἡ ὀρθόδοξος πίστις, οἱ κατὰ τὰ ἀλλὰ εἰρηνικοὶ καὶ πρᾶgoi ἀσκηταὶ ὀφείλουν νὰ ἐγκαταλείπουν τὴν μόνωσιν, διότι «ιτοῦτο οὐ φέρουσιν ἐπιεικεῖς είναι, Θεὸν προδιδόναι διὰ τῆς ἡσυχίας, ἀλλὰ καὶ λίγα εἰσὶν ἐνταῦθα πολεμικοὶ τε καὶ δύσμαχοι —τοιοῦτον γάρ ἡ τοῦ ζήλου θερμότης—καὶ θάττον ἂν τι μὴ δέον παρακινήσαιεν, ἡ δέον παραλίποιεν»⁵.

«Ἔχων βαθεῖαν ἐμπειρίαν τῆς ὑπὸ τοῦ Πνεύματος κλήσεως καὶ ἀποστολῆς του ἐν τῇ κοινωνίᾳ ὁ Γρηγόριος ἀντιλαμβάνεται ὅτι ἡ φυγὴ καὶ ἡ μόνωσις συντέίνουν ὅχι μόνον εἰς τὴν ἀτομικὴν κάθαρσιν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν πληρεστέραν συναίσθησιν τῆς ἀποστολῆς του. Οὕτως, ἔως ὅτου, λέγει, ἥτο μεταξὺ τοῦ ποιμανοῦ του, ἐλάχιστα ἡσθάνετο τὸ χρέος τῆς εὐθύνης· δτε δῆμως ἐχωρίσθη τοῦ ποιμανοῦ, ἐγνώρισε «τὸν πόθον, τὸν γλυκὺν τύραννον», καὶ τότε ἐπανῆλθε «μάλα προθύμως» καὶ «αὐτομάτοις ποσί»⁶. Διὰ τοῦτο παρὰ τὰς δυσκολίας καὶ δυσχερείας δὲν ἡδύνατο νὰ ὑποφέρῃ νὰ παραμείνῃ μακράν τοῦ ἔργου, τὸ ὅποιον τοῦ ἀνετέθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ⁷. Εἶναι δὲ ἔξχως συγκινητικὴ ἡ πρόσκλησις

1. Λόγος 12, 4, PG 35, 848B. Βλ. Λόγος 14, 4, PG 35, 864A: «Καλὸν θεωρία καὶ καλὸν πρᾶξις· ἡ μὲν ἀπανιστᾶσα καὶ εἰς τὰ ἄγια τῶν ἀγίων χωροῦσα καὶ τὸν νοῦν ἡμῶν πρὸς τὸ συγγενὲς ἐπανάγουσα, ἡ δὲ Χριστὸν ὑποδεχομένη καὶ θεραπεύουσα καὶ τοῖς ἔργοις τὸ φίλτρον ἐλέγχουσα».

2. Λόγος 12, 4, PG 35, 848B.

3. Λόγος 26, 1, PG 35, 1228B.

4. Ἐπιστολὴ 164, PG 37, 273A.

5. Λόγος 21, 25, PG 35, 1112A.

6. Λόγος 26, 2, PG 35, 1229B.

7. Αὐτόθι 1228B. «Ἡ ἑσωτερικὴ ἀλλαγὴ είναι τόσον προσωπικὴ καὶ ἀπεριγραπτός, διότε συνεχίζων λέγει δτι· «οὐ γάρ μή τις πέπονθεν, οὐδὲ ἀν ἐτέρῳ πιστεύειν· ὃ δὲ παθῶν εἰς συγκατάθεσιν ἐτοιμάτερος, μάρτυς ἀόρατος ἀοράτου πάθους, μορφῆς ἀλλοτρίας οἰκείον ἔσοπτρον».

πρὸς τὸ ποίμνιόν του, δπως αὐτὸς μὲν μεταδώσῃ εἰς τὸν λαὸν τὴν ἐμπειρίαν τῆς φυγῆς του καὶ τῆς κατ' αὐτὴν συντελεσθείσης καθάρσεως, ὃ δὲ λαὸς εἰπη πρὸς αὐτὸν τὴν πρόδοδόν του καὶ τὰ ἔργα του κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀπουσίας τοῦ ποιμένος του, ὥστε νὰ πλουτίζεται τὸ πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας διὰ τῆς μίξεως τῆς θεωρίας τοῦ ἡσυχάζοντος καὶ τῆς πράξεως τῶν πιστῶν¹.

β) Τὸ ποιμαντικὸν ἔργον.

I. Ἐπιστολαὶ τῆς ποιμαντικῆς.

«Ο σκοπὸς καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς ποιμαντικῆς κατὰ τὸν Γρηγόριον είναι ἡ φροντὶς καὶ ἡ ἐπιμέλεια περὶ τὸν κρυπτὸν τῆς καρδίας ἀνθρωπον, ὃ ὅποιος ἀντιτίθεται εἰς τὸ ἔργον τῶν ποιμένων, παραδιδόμενος οὖτας εἰς τὸν θάνατον τῆς ἀμαρτίας². Διὰ τοῦτο τὸ ἔργον τοῦ ποιμένος συνίσταται εἰς τὸ «πτέρωσαι ψυχήν». Ἡ πτέρωσις αὕτη νοεῖται ὡς ἀποκόλλησις καὶ ἀνύψωσις τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς ἐκ τοῦ πεπτωκότος κόσμου καὶ ἀπόδοσις αὕτης εἰς τὸν Θεόν, ὥστε νὰ διαφυλαχθῇ σῷον τὸ κατ' εἰκόνα, προκειμένου νὰ ἐγκαθιδρυθῇ ἐν τῇ ψυχῇ ὁ Χριστός. Ἐν συμπεράσματι ἡ ποιμαντικὴ δέον πρωτίστως ν' ἀποβλέπῃ εἰς τὴν θέωσιν τοῦ ἀνθρώπου, ὥστε νὰ καταστῇ οὗτος κοινωνὸς τῆς μακαριότητος τῶν οὐρανῶν. Τοῦτο ἀποτελεῖ ἄλλωστε καὶ τὸν σκοπὸν τῆς δημιουργίας του³. Ὁ σκοπὸς οὗτος τῆς ποιμαντικῆς δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ μόνον ἐξ ἡθικῆς ἐπόψεως. Εἰς τὴν σκέψιν τοῦ Γρηγορίου ἡ μονομέρεια καὶ ἡ ἔξαρσις τμήματός τινος τῆς ὅλης πραγματικότητος θεωροῦνται ἐσφαλμέναι. Οὕτως είναι ἀδιανόητος ὁ διαχωρισμὸς τῆς ἡθικῆς ἐκ τῶν δογματικῶν προσποθέσεων ἡ καὶ ἀντιστρόφως. Βάσις τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου είναι τὸ γεγονός τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Κυρίου. Διὰ τῆς δογματικῆς ταύτης ἀληθείας ἐμπλουτίζεται καὶ κατευθύνεται τὸ ἔργον τοῦ ποιμένος. Βλέπει δὲ Γρηγόριος εἰς τὴν ἐνανθρώπησιν τοῦ Κυρίου τὸ σπέρμα τῆς σωτηρίας τῶν ἀνθρώπων, διότι τὴν σωτηρίαν ταύτην ζητεῖ

1. Λόγος 26, 4, PG 35, 1233A.

2. Λόγος 2, 21, PG 35, 429C.

3. Αὐτόθι 22, 432B. Πρβλ. ΚΑΗΜΕΝΟΣ ΛΑΕΞΑΝΔΡΕΟΣ, Προτρεπτικόν 11· STÄHLIN, 1, σ. 81 καὶ Στρωμ. 6, 16, 146· STÄHLIN, 2, σ. 507. «Ἡ εἰκὼν περὶ τῆς ψυχῆς, ἡ ὅποια ἀπόλεσε τὰς πτέρυγας αὐτῆς ἔχει πλατωνικὴν καταγωγὴν (Φαῖδρος 246C). Ἡ κάθιδος αὐτῆς ἐκ τοῦ κόσμου τῶν ίδεων εἰς τὸν ὄλικὸν κόσμον συνιστᾷ τὴν πτῶσιν καὶ τὴν ὑπαρξιν ἀγεφυρώτου χάσματος μεταξὺ τῶν δύο κόσμων. Τὴν αὐτὴν εἰκόνα χρησιμοποιεῖ καὶ Γρηγορίος ὁ ΝΥΣΣΗΣ, Ἄσμα ἀσμάτων 15, PG 44, 1101C.

ἡ ταπεινωθεῖσα θεότης καὶ ἡ προσληφθεῖσα σάρξ. Διὰ τοῦτο ὁ Θεὸς ἡγεμὼν διὰ τῆς ψυχῆς μετὰ τῆς σαρκός, καὶ διὰ τῆς μεσιτείας τῆς ψυχῆς ἡγεμὼν τὰ πρὸν κεχωρισμένα καὶ ἀπαντα χάριν ἀπάντων ἔγινον ἐν, χάριν τῆς ψυχῆς, ἡ ὅποια παρήκουσε τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, καὶ χάριν τῆς σαρκός, ἡ ὅποια συνήργησεν εἰς τὴν παρακοὴν καὶ ἐτιμωρήθη μετ' αὐτῆς. 'Η ἐπαναφορὰ εἰς τὴν προτέραν φυσικὴν ἔνωσιν τῆς ψυχῆς μετὰ τοῦ σώματος πρὸς σωτηρίαν τοῦ ὄντος ἀνθρώπου ἐνηργήθη διὰ τοῦ ἔκτος πάσης ἀμαρτίας Χριστοῦ¹.

Δέον νὰ τονισθῇ ὁ ἄρρηκτος σύνδεσμος εἰς τὴν σκέψιν τοῦ Γρηγορίου μεταξὺ ἐνανθρωπήσεως καὶ σωτηρίας. 'Ακολουθῶν οὕτος ἐν προκειμένῳ τὸν 'Ωριγένην τονίζει ἴδιαιτέρως τὸν χριστοκεντρικὸν χαρακτῆρα τῆς σωτηρίας καὶ τῆς θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου, θεωρῶν οὕτω τὴν ἐνανθρωπήσιν τοῦ Κυρίου ὡς τὸ αἴτιον, διὰ τοῦ ὅποιου ὁ ἀνθρωπὸς οἰκειοῦται τὴν θείαν ζωὴν τοῦ Κυρίου κατὰ τὸ ἀντίστροφον τῆς ὑπὸ τοῦ Κυρίου προσλήψεως τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς ἐν τῇ σαρκὶ του. Οὕτως ἀναπτύσσων καὶ διευρύνων τὸ θέμα, τὸ ὅποιον εἶχεν ἀποβῆται τὸ κέντρον τῆς θεολογίας τοῦ Μ. Ἀθανασίου, διὰ ὁ Θεὸς ἔγινεν ἀνθρωπὸς, διὰ νὰ θεωρῇ ὁ ἀνθρωπὸς, ἀντιλαμβάνεται τὴν ζωὴν τοῦ Χριστιανοῦ ὡς μίαν μέχρις ἡμῶν προέκτασιν τῆς θεοποιοῦ μεταμορφώσεως τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρκειας, ἡ ὅποια συνετελέσθη ἐν τῇ ζωῇ τοῦ Χριστοῦ. Τὸ γεγονός τοῦτο ἀποτελεῖ διὰ τὸν Γρηγόριον τὸ νέον μυστήριον, τὸ μυστήριον τοῦ Χριστοῦ ἐντὸς ἡμῶν². Τὰ ποικίλα χαρακτηριστικὰ τῆς σαρκός, ἡ καταγωγή, ἡ κοινωνικὴ τάξις, τὸ φῦλον κτλ. δὲν ισχύουν πλέον. Τὸ μόνον ὑπάρχον εἰς τὴν νέαν ἐν Χριστῷ κατάστασιν είναι ὁ θεῖος χαρακτήρ, «παρ' οὐ καὶ εἰς ὃν γεγόναμεν»³.

'Η σωτηρία, ἡ ὅποια ἐνεργεῖται διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως καὶ τῆς ἀνακλήσεως τοῦ παθόντος ἀνθρώπου, ἐπεκτείνεται εἰς ὅλοκληρον τὴν δημιουργίαν⁴. Συνεργοὶ καὶ ὑπηρέται τοῦ ἔργου τούτου είναι οἱ ποιμένες τῆς 'Εκκλησίας, οἱ οἰκονόμοι τοῦ νέου μυστηρίου τοῦ Χριστοῦ ἐν αὐτῇ⁵. Τὸ ἔργον τῆς διαποιμάνσεως είναι κατ' ἔξοχὴν δύσκολον. Είναι τέχνη τεχνῶν ἡ κυβέρνησις τῶν πολυμηχάνων ἀνθρώπων⁶. Αἱ κατὰ

τὴν ἐξάσκησιν ταύτης παρουσιαζόμεναι δύσκολαις δύνανται νὰ ἀναγθοῦν κυρίως εἰς τρεῖς αἰτίας· εἰς τὸ φυσικὸν κακόν, εἰς τὰς ἀντιδράσεις τῶν ποιμανομένων καὶ εἰς τὸ ποιὸν τῆς προσωπικότητος τοῦ ποιμένος.

II. 'Ο ποιμὴν καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ.

'Η ἱεραρχικὴ διάκρισις μεταξὺ ποιμένων καὶ ποιμανομένων θεωρεῖται ὡς συνέπεια τῆς φυσικῆς τάξεως¹. 'Η ἱεράρχησις ἐν τῇ 'Ἐκκλησίᾳ ἐγκαθιδρύθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ οὐχὶ ἀριστοκρατικῶς, ἀλλὰ οἰστητος νόμῳ». Τὸ περιεχόμενον τῆς ἴσσητος ταύτης προσδιορίζουν δύο παράγοντες, ητοι ἀφ' ἐνὸς μὲν ἡ ἀξία ἐκάστου προσώπου, ἀφ' ἐτέρου δὲ ἡ θεία Πρόνοια. Οὕτως ὁ Θεὸς ἐνώνει τοὺς δύο ἀνωτέρου παράγοντας καὶ δημιουργεῖται κατάστασις κατὰ τὴν ὅποιαν ἄλλοι μὲν ποιμάνονται, ἄλλοι δὲ ποιμαίνουν. Τὰ δύο ταῦτα μέρη δὲν νοοῦνται τὸ ἐν ἀνευ τοῦ ἑτέρου, ἀλλὰ προϋποθέτουν ἄλληλα, «ἴν' ἀμφότερα συντεθέντα ἀλλήλοις καὶ συγχραθέντα, τό τε ὑστεροῦν καὶ τὸ πλεονάζον, ὥσπερ ἐν μέλεσι, καὶ τῇ ἀρμονίᾳ τοῦ Πνεύματος συμβιβασθέντα καὶ συνδεθέντα ἐν ἄρτιον ἀποδειχθῆ σῶμα, καὶ αὐτοῦ Χριστοῦ τῆς κεφαλῆς ἡμῶν δοτῶς ἀξίου»².

Ποιμένες καὶ διδάσκαλοι διὰ τὸν καταρτισμὸν τῆς 'Ἐκκλησίας πρέπει νὰ είναι ὅσοι ὑπερέχουν τῶν πολλῶν εἰς ἀρετὴν καὶ εύρισκονται πλησιέστερον πρὸς τὸν Θεόν³. Τοῦτο ἐτόνισε καὶ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος εἰς τοὺς Περὶ ἱερωσύνης λόγους του, οἱ ὅποιοι παρουσιάζουν πολλὰ κοινὰ σημεῖα μετὰ τοῦ 'Ἀπολογητικοῦ τοῦ Γρηγορίου, λέγων διὰ ὁ ποιμὴν αἱμεῖζονα ἡ κατὰ ἀνθρωπὸν ἔχειν δεῖ τὴν ἀρετὴν»⁴. 'Ο ιερεὺς τοῦ Χριστοῦ είναι ὁ ποιμὴν, ὁ νυμφαγωγὸς τῶν ψυχῶν καὶ προμήστωρ αὐτῶν πρὸς τὸν Θεόν⁵. Οὕτως, διὰ νὰ ἐπιτύχῃ εἰς τὸ δύσκολον ἔργον του, πρέπει νὰ ἔχῃ πλὴν τῆς βαθείας πίστεως καὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ κλήσεως ἵκανὴν πολυμέρειαν καὶ νὰ δύναται νὰ ἔργεται εἰς προσωπικὴν ἐπαφὴν μετὰ τῶν πιστῶν του, ἐπιλύων τὰ ἐκάστοτε ἀναφαινόμενα προβλήματα αὐτῶν. Διὰ τοῦτο πρέπει νὰ είναι καὶ αὐτὸς κατὰ τὸ δυνατόν περισσότερον «ποικίλος» εἰς τὰς σχέσεις του, ἀναλόγως τοῦ

1. Λόγος 2, 23, PG 35, 432B-433A.

2. L. BOUYER, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 348. Βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, Λόγος 7, 23, PG 35, 785BC καὶ Λόγος 1, 5, PG 35, 400A.

3. Λόγος 7, 23, PG 35, 785C. Βλ. Γαλ. 3, 28.

4. Λόγος 2, 24-25, PG 35, 433A-436A. Λόγος 7, 23, PG 35, 785C.

5. Λόγος 2, 26, PG 35, 436A. Βλ. Ματθ. 9, 35.

6. Λόγος 2, 16, PG 35, 425A.

1. Αὐτόθι 4, 409C-412A.

2. Αὐτόθι 3, 409BC.

3. Αὐτόθι.

4. Περὶ ἱερωσύνης 3, 7, PG 48, 645. Βλ. Α' Κορ. 12, 12. Ἐφεσ. 4, 11-12.

5. Λόγος 2, 77, PG 35, 484B. Πρβλ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Περὶ ἱερωσύνης 6, 12, PG 48, 689 ξ.

προσώπου και τῆς καταλήλου και χρησίμου δι' αὐτὸς διδασκαλίας. Παραλλήλως ὅμως κύριον χαρακτηριστικὸν τοῦ ποιμένος εἶναι ἡ ἀπλότης ὡς πρὸς τὸ ὄρθον¹.

Τὸ πολυειδὲς και τὸ ἀπλοῦν τοῦ ποιμένος διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τῆς διαποιμάνσεως πρέπει νὰ συνοδεύῃ ἡ ἀρετὴ αὐτοῦ. Μόνον δταν ὁ ἵερεὺς διακρίνεται διὰ τὴν ἀρετὴν του, θὰ δυνηθῇ νὰ προσελκύσῃ και νὰ ἀνυψώσῃ τὸ ποίμνιόν του². Τονίζει ὅμως ὁ Γρηγόριος ὅτι ἡ προσέλκυσις τῶν πολλῶν πρέπει ἐπὶ πλέον νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα πειθοῦς και οὐχὶ βίας. «Ἐξ ἴδιας πείρας, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν πατέρα του, δτε ἐπέστρεψεν ἐκ τῆς δευτέρας φυγῆς του λόγῳ τῆς χειροτονίας του εἰς ἐπίσκοπον, λέγει τὰ ἔξης: «φιλεῖ τὸ βίᾳ κρατούμενον ἐλευθεριάζειν ποτὲ καιροῦ λαβόμενον τὴν δὲ ἡμετέραν οὐκ ἀρχήν, ἀλλὰ παιδαγωγίαν, και μάλιστα συντηρεῖ τὸ ἑκούσιον· βουλομένων γάρ οὐ τυραννουμένων τὸ τῆς εὐσεβίας μυστήριον»³. Ἐξ ἀλλού τὸ ἀκούσιον εἶναι οὐχὶ μόνον τυραννικόν, ἀλλὰ και ἀσταθές, ἐνῷ τὸ ἀβιάστως ἐπιτελούμενον εἶναι σταθερώτατον, ἐπαινετὸν και σύμφωνον πρὸς τὴν παραίνεσιν, «ποιμαίνειν τὸ ποίμνιον ἑκουσίως ἀλλὰ μὴ ἀναγκαστικῶς»⁴.

Αντικειμενικὸς σκοπὸς τοῦ κακοῦ, τὸ δόποιον εἴτε παρουσιάζεται ἐντὸς ἡμῶν διὰ τῶν παθῶν ἡ διὰ τῆς ἔθελουσίας παραδόσεως τοῦ ἀνθρώπου εἰς αὐτό, εἶναι ὅτι ἐπιχειρεῖ νὰ διαφθείρῃ τὴν ἐντὸς ἡμῶν ὑπάρχουσαν βασιλικὴν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ και «ὅσον τῆς θείας ἀπορροίας... συγκαταβέβληται» ἐν ἡμῖν⁵.

Η δουλεία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀπόρροια τῆς ἐσφαλμένης ἀξιο-

1. Λόγος 2, 44, PG 35, 452C-453A. «Ἄριστας συνεδύαζε τὰς δύο ταύτας ἰδιότητας, κατὰ τὸν Γρηγόριον, ὁ Μ. Ἀθανάσιος. Εἰς τὸ ἔγκωμιον εἰς Μ. Ἀθανάσιον ἀναφέρει ὅτι οὗτος ἦτο «ἀπλοῦς τὸν τρόπον και πολυειδῆς τὴν κυβέρνησιν... πάντα εἰς ἀληθῶς», Λόγος 21, 36, PG 35, 1125C-1128A. Πρβλ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Περὶ ἱερωσύνης 2, 4, PG 48, 634-635.

2. Λόγος 2, 15, PG 35, 424C. Πρβλ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Περὶ ἱερωσύνης 3, 7, PG 48, 645.

3. Λόγος 12, 5, PG 35, 849B. Λόγος 22, 1, PG 35, 1132A.

4. Λόγος 2, 15, PG 35, 424BC-425A. Βλ. Λόγοι 6, 8, PG 35, 732B. Πρβλ. Α' Πέτρ. 5, 2 και Ἐφεσ. 6, 12. Η θεραπεία τῶν ψυχῶν κατὰ τὸν Χρυσόστομον δὲν δύναται νὰ ἐπιβληθῇ ἀναγκαστικῶς, διότι αἱ ψυχικαὶ ἀσθένειαι εἶναι κρυπταῖ, αἱ δὲ πράξεις δὲν ἔχουν ἡθικὴν ἀξίαν, ἐὰν δὲν γίνωνται οἰκειοθελῶς (Περὶ ἱερωσύνης 2, 2-3, PG 48, 633-634). Βλ. ὥσπερ των ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, Λόγοι 19, 8, PG 35, 1052CD-1053A: «Τὸ δὲ κάλλιστον και φιλανθρωπότατον, διότι μὴ τῇ ἀξίᾳ τοῦ διδομένου, τῇ δὲ δυνάμει και διαθέσει τοῦ καρποφοροῦντος μετρεῖ ὁ Θεὸς τὴν ἐπίδοσιν».

5. Λόγος 2, 91, PG 35, 493B.

λογήσεως και τῆς τοποθετήσεως τῆς ὅλης ὑπεράνω τοῦ πνεύματος. Περιεχόμενον τοῦ ἔργου τοῦ ποιμένος εἶναι ἡ ὑποβοήθησις εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῆς διασκαλευθείσης τάξεως¹. Τὸ ἔργον τοῦτο εἶναι ἔξχως δύσκολον, διότι κατ' ἀρχὴν προϋποθέτει τὴν καθαρότητα τοῦ ποιμένος, ἀνευ τῆς δόποιας τὸ ἔργον αὐτοῦ θὰ ἀποβῇ καταστρεπτικὸν δι' αὐτὸν και διὰ τὸ ποίμνιον. «Ανευ τῆς καθαρότητος ταύτης ἡ κακία τοῦ ποιμένος μεταδίδεται εἰς τὸ ποίμνιον και πολλαπλασιάζεται πρὸς ζημίαν ἀμφοτέρων². Αἱ κατὰ τὴν ἔξασκησιν τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου ἀναφαινόμεναι δυσκολίαι ὑπερνικῶνται δι' ἐπιμόνου φιλοσοφίας, ἡ δόποια προσδευτικῶς διαχωρίζει τὸ εὐγενὲς και φωτεινὸν τῆς ψυχῆς ἐκ τοῦ σκότους τοῦ σώματος ἡ διὰ τῆς θείας χάριτος ἡ δι' ἀμφοτέρων. Εἶναι διὰ τοῦτο ἔξχως ἐπικίνδυνον ν' ἀναλάβῃ ὁ ποιμὴν τὴν διακυβέρνησιν τῶν ψυχῶν και τὴν μεσιτείαν μεταξὺ Θεοῦ και ἀνθρώπων, πρὶν ἡ ὁ ἴδιος καθαροῦ και ὑψωθῆ³.

Ο ἐσωτερικὸς ἀγῶν τοῦ ποιμένος πρὸς αὐτοκάθαρσιν πρέπει νὰ εἶναι διηγηκής. Δὲν πρέπει οὗτος νὰ ἀρκῆται εἰς τὸ νὰ μὴ εἶναι κακός, ἀλλὰ πρέπει νὰ διακρίνηται δι' ἀρετὴν, ὡστε νὰ ὑπερτερῇ τῶν πολλῶν τόσον, δσον ὑψηλότερον εἶναι τὸ ἀξιωμά του. «Ἀκόμη και ἡ στατικότης ἐν τῇ ἀποκτήσει τῆς ἀρετῆς θεωρεῖται ὡς ἀποτυχία, διότι ὁ ποιμὴν οὐδέποτε πρέπει νὰ μένῃ ἴκανοποιημένος δι' δσα ἐπέτυχεν, ἀλλὰ νὰ θεωρῇ ζημίαν διτι καλὸν διέφυγεν αὐτοῦ. «Ο, τι κατορθοῦται ἀποτελεῖ τὴν βάσιν διὰ περαιτέρω πορείαν. Δὲν πρέπει δ ποιμὴν νὰ συγκρίνῃ ἐκυρῶν πρὸς τοὺς ποιμανομένους εἴτε εἶναι οὗτοι κακοὶ εἴτε εἶναι καλοί, ἀλλὰ πρὸς τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν τελειότητα⁴.

1. Αὐτόθι.

2. Αὐτόθι 10, 422B. Εἶναι διὰ τοῦτο κατὰ τὸν Χρυσόστομον μεγάλη ἡ εὐθύνη τοῦ ποιμένος και ἐπικίνδυνον τὸ ἔργον του, διότι εἰς περίπτωσιν ἀποτυχίας, οὐδὲ μέχρις αἰσχύνης ἡ ζημία, ἀλλὰ και αἰώνιος ἐκδέχεται κόλασις». Περὶ ἱερωσύνης 6, 1, PG 48, 677. Βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, Λόγοι 2, 8, PG 35, 416B: «Ἡσσύνθη ὑπὲρ τῶν ἀλλων δσοι μηδὲν τῶν πολλῶν ὄντες βελτίους ... ἀνίπτοις χερσὶν.... και ἀμυντοις ψυχαῖς... θλίβονται και συναθοῦνται περὶ τὴν ἀγίαν Τράπεζαν, ὡσπερ οὐκ ἀρετῆς τύπον, ἀλλ' ἀφορμὴν βίου τὴν τάξιν ταύτην εἶναι νομίζοντες, οὐδὲ λειτουργίαν ὑπεύθυνον, ἀλλ' ἀρχὴν ἀνεξέταστον».

3. Λόγος 2, 91, PG 35, 493BC. Φέρει δὲ ὡς ὑπόδειγμα καθάρσεως ἐκ τῆς Π. Διαθήκης τὸν Μωυσέα, τὸν Ἀαρὼν, ὡς και τὴν τύχην τῶν μὴ καθαρούντων Ναζάρ, Ἀβιουάδ, Ὁζᾶ και Ἡλεί. Αὐτόθι 92-93, 496BC. Πρβλ. "Εξοδ. 24, 1-9· 19, 12-13· Λευΐτ. 10, 1-2· Α' Βασ. 2, 12· 2, 14· 2, 23· Β' Βασ. 6, 6.

4. Λόγος 2, 14, PG 35, 424B. Βλ. αὐτόθι 13, 421B: «Μὴ φαινώμεθα τῆς θυμασίας ἀρετῆς κακοὶ ζωγράφοι, μᾶλλον δὲ ζωγράφοι οὐ φαύλων ίσως, τῶν δὲ πολλῶν φαῦλον ἀρχέτυπον». Ο ποιμὴν ὁφείλει νὰ εἶναι τὸ ἡθικὸν πρότυπον διὰ νὰ

Ο ποιμὴν δὲν θεωρεῖται ἄξιος τοῦ Θεοῦ, ἐὰν προηγουμένως δὲν προσέφερεν ἔκυτὸν ὡς θυσίαν ζῶσαν καὶ ἀγίαν εἰς τὸν Θεόν, ἐὰν δὲν ἐπέδειξεν εὐπρόσδεκτον λογικὴν λατρείαν, ἐὰν δὲν ἔθυσάσεν εἰς τὸν Θεόν θυσίαν αἰνέσσεως καὶ ἀφοσιώσεως ἐν ταπεινότητι καρδίας¹, ἐὰν δὲν ἐπύρωσε τὴν καρδίαν του ἐκ τῶν ἀγνῶν καὶ πεπυρωμένων λόγων τῆς Γραφῆς, ἐγγράφων αὐτοὺς κατὰ μῆκος, πλάτος καὶ ὑψος, καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν δηλαδὴ τῆς καρδίας του. Οὕτω θὰ δύναται νὰ σκέπτεται κατὰ Χριστὸν καὶ νὰ εἰσδύῃ εἰς τὸ πλῆθος τῶν ἀποκρύφων, ἀօράτων καὶ κεκρυμμένων θησαυρῶν τῆς ἀποκαλύψεως. Τοιουτοτρόπως μόνον θὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ μεταδώσῃ καὶ νὰ πλουτίσῃ κατὰ Χριστὸν τὸ ἐμπιστευθὲν εἰς αὐτὸν ποίμνιον². Πρέπει διὰ τοῦτο νὰ ἔχῃ ζῆσει εἰς τὸν ναὸν τοῦ Θεοῦ καὶ νὰ ἔχῃ ἀποβῆ αὐτὸς ναὸς τοῦ ζῶντος Θεοῦ, ζῶσα πνευματικὴ κατοικία τοῦ πνεύματος τοῦ Χριστοῦ· νὰ εἶναι δὲ εἰς θέσιν νὰ ἐννοήσῃ τὴν σχέσιν καὶ τὴν διαφορὰν μεταξὺ τῶν τύπων καὶ τῆς ἀληθείας. Ἀποφεύγων τὴν μονομέρειαν πρέπει, χωρὶς νὰ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τοὺς τύπους, νὰ ἀφοσιώνεται εἰς τὴν ἀλήθειαν, διὰ νὰ δύναται νὰ ὑπηρετῇ τὸ πνεῦμα καὶ οὐχὶ τὸ πεπαλαιωμένον γράμμα³. Τέλος δὲ ιερεὺς πρέπει νὰ ζῇ «ἔργῳ καὶ θεωρίᾳ» τὰς ὁνομασίας καὶ ίδιατητὰς τοῦ Χριστοῦ, διὰ νὰ διμιλῇ διὰ τὴν ἀκατάληπτον σοφίαν τοῦ Θεοῦ εἰς τοὺς ἀμυντούς, καὶ νὰ εἶναι ἔτοιμος νὰ ἀρῃ καὶ αὐτὸς τὸν σταυρὸν τοῦ Χριστοῦ, γινόμενος κεφαλὴ τοῦ πληρώματος τοῦ Χριστοῦ⁴.

III. Δυσκολίαι κατὰ τὴν ἀσκησιν τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου.

Ἡ δύναμις τοῦ κακοῦ, ἀν καὶ δὲν ἔχει οὐσιαστικὴν ἔξουσίαν ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων μετὰ τὴν ἐνανθρώπησιν τοῦ Κυρίου, ἔχει ἐν τούτοις

δυνηθῆ νὰ διδηγήσῃ τὰς ψυχὰς τοῦ ποιμνίου του. Διὰ τοῦτο «τὸ γε παιδεύειν ἄλλους ἐπιχειρεῖν πρὶν Ικανῶς παιδευθῆναι καὶ ἐν πίθῳ τὴν κεραμείαν μανθάνειν, τὸ δὴ λεγόμενον, ἐν ταῖς τῶν ἄλλων ψυχαῖς ἐμμελετᾶν τὴν εὔστρειαν, λίαν εἶναι μοι φαίνεται ἀνοήτων ἡ τολμηρῶν», αὐτόθι 48, 456B. Πρβλ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Περὶ ιερωσύνης 3, 13, PG 48, 650: «Πέφυκε γάρ, ὡς τὰ πολλὰ τὸ τῶν ἀρχομένων πλῆθος, ὥσπερ εἰς ἀρχέτυπόν τινα εἰκόνα τοὺς τῶν ἀρχόντων τρόπους δρᾶν, καὶ πρὸς ἔκεινους ἔξομοιούν ἔκυτούς. Πῶς οὖν ἂν τις τὰς ἔκεινων παύσεις φλεγμονάς οἰδαίνων αὐτός;

1. Λόγος 2, 95, PG 35, 497AB.

2. Αὐτόθι 96, 500A.

3. Αὐτόθι 95, 500AB. Πρβλ. αὐτόθι 92, 496B: «Μωσῆς...τῆς νεφέλης εἶσα χωρεῖ...καὶ δέχεται πλάκας· τοῖς μὲν πολλοῖς τὰς τοῦ γράμματος, τοῖς δὲ ὑπὲρ τοὺς πολλοὺς τὰς τοῦ πνεύματος».

4. Αὐτόθι 98-99, 500BC.

περισσοτέραν δύναμιν ἐπιρροῆς παρὰ ἡ ἀρετὴ. «Πλεονεκτεῖ τὴν καλοκαγαθίαν ἡ πονηρία», διότι τὸ κακὸν εἶναι εὐκολώτερον καὶ ἡ ἀνθρωπίνη φύσις δυσκόλως δέχεται τὸ καλόν. Εἶναι δὲ σπάνιον νὰ προσπαθῇ ὁ ἀνθρωπός νὰ καταβάλῃ δυνάμεις διὰ νὰ ἀποκτήσῃ τὸ ἀγαθόν, ἔστω καὶ ἀν ὑπάρχῃ συμπαράστασις καὶ ἐνίσχυσις ἐκ μέρους τῶν ποιμένων¹.

Ἐκτὸς τοῦ εὐκόλου τῆς κακίας, ἔτερος λόγος ὁ ὄποιος καθιστᾷ δυσκολωτέραν τὴν καθοδήγησιν τῶν ψυχῶν πρὸς τὴν ἀρετὴν εἶναι ἡ φύσις τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Δὲν θεωρεῖ ὁ Γρηγόριος ὅτι αὕτη δύναται νὰ γίνῃ δεκτὴ εὐκόλως ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου, δεδομένου ὅτι αὕτη ὑπερβαίνει τὴν λογικήν αὐτοῦ².

Ο Γρηγόριος φαίνεται ὅτι οὐδέποτε ἡ σθάνθη ἀνέτως ἐντὸς τοῦ πλήθους. Ό ἐκ καταγωγῆς ἀριστοκράτης καὶ ἐκ χαρακτῆρος ἐσωστρεψής εὑρισκεν ίδιαιτέραν χαρὰν εἰς προσωπικοὺς δεσμούς, ὅπου ἡδύνατο νὰ ἐμπιστευθῇ τὰς σκέψεις του καὶ ἐμβαθύνῃ εἰς θέματα, τὰ ὄποια προϋπέθετον ίκανην ψυχικὴν καλλιέργειαν καὶ παιδευσιν. Πόσον δύσκολον εἶναι, λέγει εἰς τὸν 'Απολογητικὸν περὶ τῆς εἰς τὸν Πόντον φυγῆς, νὰ διμιλῇ τις εἰς τὸ πλῆθος, τὸ ὄποιον σὺν τοῖς ἄλλοις ποικίλαιει ἐξ ἐπόψεως ἡλικίας καὶ ἀνατροφῆς. Παραβάλλει τοῦτο πρὸς πολύχορδον δργανον, τὸ ὄποιον χρειάζεται διαφορετικάς κρούσεις. Εἶναι διὰ τοῦτο δύσκολον νὰ εἴπῃ τις τὸν κατάλληλον λόγον, ὁ ὄποιος θὰ ὀφελήσῃ δλους. Οὕτως εἶναι ἐπόμενον νὰ προσκόπῃ τὸ ἔργον τοῦ ποιμένος ἐκεῖ ὅπου ἐμφωλεύει ὁ κίνδυνος, ἦτοι εἰς τὴν σκέψιν, τὸν λόγον καὶ τὴν ἀκοήν. Τοῦτο συμβαίνει, διότι εἴτε δὲν ἔφωτίσθη ὁ νοῦς τοῦ διδάσκοντος εἴτε ὁ λόγος αὐτοῦ εἶναι ἀνεπαρκής εἴτε δὲν ἐγένετο δεκτὸς ὑπὸ τοῦ μὴ κεκαθαρμένου ὀχροατοῦ³.

Δὲν εἶναι διμως εὐκόλωτέρα ἡ διαποίμανσις ἐνὸς ἐκάστου τῶν μελῶν τῆς Ἔκκλησίας. Ό ἀνθρωπός φύσει ἀντιτάσσεται εἰς τὸ ἔργον τοῦ θεραπευτοῦ τῶν ψυχῶν, ἐνῷ ἀντιθέτως δέχεται εὐκόλως τὰς ὑποδείξεις τοῦ θεραπεύοντος τὸ σῶμα αὐτοῦ. Αἵτιον τῆς ἀντιστάσεως εἶναι ὁ πεπτωκῶς νοῦς καὶ ὁ ἔγωςμός, τὸ δὲ ἀποτέλεσμα τούτων, ἡ δυσκολία τοῦ

1. Αὐτόθι 11, 420BC. Βλ. Λόγοι 26, 3, PG 35, 1232B: «...ἡδὲν ἀεὶ τὸ διαφεύγειν τοῦ συντηρεῖν». Καὶ αὐτόθι 3, 1232A: «Πολλαὶ γάρ καὶ ποικίλαι τοῦ τοιαῦτα ἐνεργοῦντος αἱ μεθοδεῖαι· καὶ οὐδεὶς οὗτος ἀρχιτέκτων οὐδενὸς τῶν ποικίλων, ὡς σοφιστής κακίας ὁ ἀντικείμενος». Βλ. ὡσπάτως Λόγοι 43, 20, PG 36, 521D-524A: «κακίας ἡδὲν μεταλαβεῖν ἡ ἀρετῆς μεταδοῦναι, ἐπειὶ καὶ νόσου μετασχεῖν μᾶλλον ἡ ὑγίειναν χαρίσασθαι».

2. Λόγος 2, 35, PG 35, 444A. Βλ. Λόγοι 27, 3, BARBEL, 40· PG 36, 13C.

3. Λόγος 2, 39, PG 35, 448AB.

ἀνθρώπου νὰ παραδεγμῇ τὸν ἔλεγχον καὶ τὴν διόρθωσιν¹. 'Ο ὑπὸ θε-
ραπείαν ἀνθρωπὸς εὑρίσκεται ἐξ ἀρχῆς εἰς ἀρνητικὴν καὶ ἐνίστε εἰς
ἐχθρικὴν θέσιν ἔναντι τοῦ ποιμένος καὶ τοῦ ἰδικοῦ του συμφέροντος.
Τοῦτο συμβαίνει, διότι ἡ δουλοπρεπῆς ἐκλογὴ τῆς ἀμαρτίας ὑπὸ τοῦ
ἀνθρώπου εἶναι κεκρυμμένη εἰς τὸ βάθος τῆς ψυχῆς αὐτοῦ. Νομίζων
ὅτι ἀνθρωπὸς διὰ δύναται νὰ διαφύγῃ τὴν τιμωρίαν, ἔθελουσίως κωφεύει
εἰς τὴν ἀλήθειαν, ἐνῷ οἱ τολμηρότεροι καὶ γενναιότεροι εἰς τὸ κακὸν
δὲν αἰσθάνονται τὴν ἐνοχήν των καὶ προχωροῦν ἀπροκαλύπτως πρὸς
πᾶσαν παρανομίαν².

"Ἐνεκα τούτων τὸ ἔργον τοῦ ποιμένος εἶναι δυσκολώτατον, διότι
ἀφορᾷ εἰς «τὸν κρυπτὸν τῆς καρδίας ἀνθρωπον», δ ὅποιος ἀντιμάχεται
καὶ δὲν δέχεται τὸ ἴδιον συμφέρον, πολεμῶν τοῦτο διὰ τοῦ ἴδιου ἐκυτοῦ
του καὶ παραδιδόμενος οὕτως εἰς τὸν θάνατον τῆς ἀμαρτίας³.

IV. Τρόποι θεραπείας τῶν ψυχῶν.

Διὰ τὸν καθαρισμὸν καὶ τὴν θεραπείαν τῶν ψυχῶν ὁ ποιμὴν ἔχει
ἀνάγκην «πολλῆς μὲν καὶ παντελοῦς τῆς πίστεως, μείζονος τῆς παρὰ
Θεοῦ συνεργίας, οὐκ ὀλίγοις δὲ τῆς... ἀντιτεγνήσεως». Τὸ τελευταῖον
τοῦτο, ἥτοι ἡ ὑπὸ τῶν ποιμένων χρῆσις τῆς καταλήγου τακτικῆς καὶ
στρατηγικῆς πρὸς θεραπείαν τῶν ψυχῶν⁴, ἰδιαιτέρως ἀπησχόλησε
τὸν Γρηγόριον, καὶ περὶ τούτου ἀφιέρωσεν ἵκανὸν μέρος εἰς τὸν δεύτερον
λόγον του, ἔνθι πραγματεύεται τὰ περὶ ἱερωσύνης.

'Ἐκ τῶν τριῶν Καππαδοκῶν, ὁ Γρηγόριος ἐτόνισε περισσότερον
τὴν σπουδαιότητα τῆς ἔξατομικεύσεως κατὰ τὴν ἀσκησιν τοῦ ἔργου
τῆς διαποιμάνσεως. 'Η ἀρχὴ αὗτη ἔχει ὡς βάσιν τὸ ἀνεκτίμητον καὶ
ἀνεπανάληπτὸν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς. 'Ἐντεῦθεν ὅμως ἐκπηγάδουν
καὶ αἱ παρουσιαζόμεναι δυσκολίαι κατὰ τὴν ἔξάσκησιν τῆς θεραπευτι-
κῆς ποιμαντικῆς, διότι δὲν δύνανται νὰ ἐφαρμοσθοῦν γενικοὶ κανόνες,
λόγῳ τῆς ὑπάρξεως διαφόρων τάξεων καὶ κατηγοριῶν ἀνθρώπων, οἱ
ὅποιοι ἔχουν διαφορετικὰ προβλήματα καὶ διαφορετικοὺς τρόπους σκέ-
ψεων καὶ ἐνεργειῶν. Οἱ νέοι, οἱ ἡλικιωμένοι, οἱ ἄρχοντες, οἱ πολῖται,

1. Αὐτόθι 19, 428C-429A. 'Η σύγκρισις τοῦ ἱερέως πρὸς τὸν ἱατρὸν ἢ τὸν
στρατηγὸν ἀπαντᾷ καὶ εἰς τοὺς Περὶ ἱερωσύνης λόγους τοῦ Χρυσοστόμου. Βλ.
π.χ. Λόγος 1, 9, PG 48, 630 καὶ αὐτόθι 8, 629.

2. Λόγος 2, 20, PG 35, 429AB.

3. Αὐτόθι 21, 429C-432A.

4. Αὐτόθι. Πρβλ. Χρυσοστόμου, Περὶ ἱερωσύνης 1, 8, PG 48, 629.

οἱ σοφοί, οἱ ἀμέρφωτοι, οἱ δειλοί, οἱ θρασεῖς, ἀπαιτοῦν ἰδιάζουσαν με-
ταχείρισιν¹. 'Αλλὰ καὶ εἰς ἑκάστην ὅμαδα καὶ κατηγορίαν ἀνθρώπων
ὑπάρχει πάλιν διαφοροποίησις ὡς πρὸς τὸν τρόπον ζωῆς καὶ σκέψεως.
'Ἐπι πλέον ἔκαστον ἀτομον ἔχει ἰδιαιτέρας ἐπιθυμίας καὶ ἰδιάζουσαν
ἰδιοσυγκρασίαν².

Κατὰ τὴν θεραπείαν τῶν ψυχῶν δὲν ἴσχύουν ἀντικειμενικὰ κριτή-
ρια, διπος συμβαίνει προκειμένου περὶ τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς κακίας, ἐκ
τῶν ὅποιων ἡ πρώτη εἶναι ὡφέλιμος διὰ πάντας καὶ ἡ δευτέρα βλαβερά.
Κατὰ τὴν θεραπείαν τῶν ψυχῶν δὲν εἶναι τὸ αὐτὸν μέτρον πάντοτε ὑγιει-
νὸν ἢ πάντοτε βλαβερόν. "Ο, τι ἐνδεχομένως εἶναι χρήσιμον καὶ καλὸν
διὰ μερικούς, δύναται ν' ἀποβῇ εἰς ἄλλους κακόν, ἔνεκα τῆς ποικιλίας
τῶν καταστάσεων ὡς ἐπίσης καὶ τῶν χαρακτήρων τῶν θεραπευομένων.
Εἶναι διὰ τοῦτο ἀδύνατον, ὅση σύνεσις καὶ ἐπιμέλεια καὶ ἐὰν χρησιμο-
ποιηθῇ, νὰ καθορισθοῦν κανόνες ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὅποιων θὰ δυνηθῇ νὰ
δράσῃ ὁ ποιμήν. Μόνον ἡ πεῖρα καὶ ἡ θεία βοήθεια εἶναι ἕκαναι νὰ βοη-
θήσουν τὸν ποιμένα εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ ἔργου του³.

"Οπως οἱ ἄρρωστοι χρειάζονται ἰδιαιτέραν θεραπείαν καὶ τροφήν,
οὕτω καὶ αἱ ψυχαὶ τῶν ποιμανούμενων ἀπαιτοῦν ἰδιαιτέραν φροντίδα
καὶ ἀγωγήν. 'Ο κατάλληλος τρόπος θεραπείας ὑποδηλοῦται ὑπὸ αὐτῶν
τῶν ἀσθενούντων. Οἱ νωθροὶ πρέπει νὰ γευθοῦν τὴν αὐστηρότητα τῆς
διδασκαλίας, οἱ εὐέξαπτοι καὶ ἀκατάσχετοι νὰ συγκρατηθοῦν διὰ κα-
ταλήγου διδαχῆς. "Ἄλλους ὡφελεῖ ὁ ἐπαινος, ἄλλους ἡ ἐπίπληξις, ἄλ-
λους ὁ δημόσιος ἔλεγχος, ἄλλους ἡ μυστικὴ νουθεσία. 'Ἐνίστε πρέπει
νὰ παρατηρῶνται μετὰ προσοχῆς καὶ τὰ πλέον ἀσήμαντα παραπτώματα
τῶν πονηρῶν, οἱ δόποιοι μηχανεύονται τὰ πάντα ἐν τῇ προσπαθείᾳ τῶν
ν' ἀποφύγουν τὸν ἔλεγχον. "Ἀλλοτε πάλιν εἶναι προτιμότερον νὰ παρα-
βλέπωνται αἱ πτώσεις ὡρισμένων, διὰ νὰ μὴ ἀπελπίζωνται ἐκ τῶν
συνεχῶν ἐλέγχων καὶ γίνουν οὕτω χειρότεροι, ἀποβάλλοντες τὸ αἰσθημα
τῆς ἐντροπῆς, ἡ δόποια εἶναι τὸ φάρμακον τῆς ὑπακοῆς⁴. Πρέπει οἱ

1. Λόγος 2, 28, PG 35, 437A. Βλ. Ν. ΚΑΛΟΓΕΡΑ, *Ποιμαντικήν*, 'Αθῆναι 1883,
σ. 235 έ.

2. Λόγος 2, 29, PG 35, 437B.

3. Αὐτόθι 31, 441B. Πρβλ. Ιο. Χρυσοστόμου, Περὶ ἱερωσύνης 2, 4, PG 48,
634 έ., αὐτόθι 6, 4, PG 48, 680 έ. καὶ αὐτόθι 3, 16, PG 48, 654, ἔνθι ὅμιλῶν
περὶ τῶν προσόντων τοῦ ἱερέως λέγει· *καὶ γάρ καὶ σεμνὸν καὶ ἀτυφὸν καὶ φοβερὸν*
*καὶ προσηγῆ καὶ ἀργικόν καὶ κοινωνικὸν καὶ ἀδέκαστον καὶ θεραπευτικὸν καὶ τα-
πεινὸν καὶ ἀδούλωτον καὶ σφοδρὸν καὶ ἡμερὸν εἶναι δεῖ.....*

4. Λόγος 2, 32, PG 35, 441A. Τὴν σκέψιν ταύτην τοῦ Γρηγορίου διατυπώνει

ποιμένες νὰ χρησιμοποιοῦν φαινομενικῶς τὴν ὄργὴν καὶ τὴν περιφρό-
νησιν, ὁσάκις αἱ περιστάσεις τὸ ἀπαιτοῦν, ἄλλοτε δὲ τὴν ἐπιείκιαν καὶ
τὴν ταπείνωσιν. Πολλάκις εἶναι ὡφελιμώτερον νὰ νικοῦν, ἄλλοτε δῆμως
πάλιν νὰ νικῶνται ὑπὸ τῶν ποιμαινομένων. Ἀναλόγως δὲ πρὸς τὴν ψυ-
χικὴν δύναμιν ἐκάστου, ὁ πλοῦτος καὶ τὰ ἀξιώματα τῶν μὲν, ἢ ἡ πε-
νία καὶ ἡ δυστυχία τῶν δέ, νὰ θεωρῶνται ἀναλόγως ὡς πλεονεκτήμα-
τα ἢ μειονεκτήματα¹.

V. Αἱ τάξεις τῶν ποιμαινομέρων.

Ο Γρηγόριος συνεπής πρὸς τὴν ἀρχὴν του περὶ ἔξατομικεύσεως,
διακρίνει ἵκανάς κατηγορίας ποιμαινομένων καὶ βαθμοὺς πνευματικῆς
προόδου. Αἱ διακρίσεις αὗται δὲν εἶναι καρπὸς συστηματικῆς ἐκθέσεως
οὔτε ἀπόλυτοι, ἀλλ' ἐπήγασαν ἐκ πραγματικῶν καταστάσεων ἐν τῇ
Ἐκκλησίᾳ. Αἱ κυριώτεραι κατηγορίαι τῶν ποιμαινομένων εἶναι αἱ ἔξης:

α'. Οἱ ἀληθῶς φιλόσοφοι καὶ φιλόθεοι, οἱ ὅποιοι ἐπιδιώκουν τὴν
οἰκείωσιν τοῦ καλοῦ δι' αὐτὸ τοῦτο τὸ ἀγαθὸν καὶ οὐχὶ χάριν τῶν μελ-
λοντικῶν ἀμοιβῶν².

β'. Δευτέρα τάξις τῶν «έπαινετῶν» εἶναι οἱ ποιοῦντες τὸ καλὸν
χάριν τοῦ μισθοῦ καὶ τῆς ἀντιδόσεως³.

γ'. Οἱ ἀποφεύγοντες τὸ κακὸν ἔνεκα φόβου τῶν τιμωριῶν⁴.

Εἰδικώτερον αἱ κυριώτεραι κατηγορίαι τῶν Θρησκευτικῶς νο-
σούντων ποιμαινομένων εἶναι αἱ ἔξης:

α'. Ἡ κατηγορία τῶν «ἄγαν παρ' ἡμῖν δρθιδόξων», ὡς τὴν ἀπο-
καλεῖ ὁ Γρηγόριος, ἡ ὅποια περιλαμβάνει τοὺς φανατικοὺς καὶ ἀμέτρως
θεολογοῦντας δρθιδόξους. Ο Γρηγόριος ἀντιμετωπίζει τούτους κατὰ

δ Χρυσόστομος ὡς ἔξης: «Ψυχὴ γὰρ ἐπειδὰν εἰς ἀπαξ ἀπερυθρίσαι βιασθῆ, εἰς
ἀναλγησίαν ἐκπίπτει, καὶ οὔτε προσηνέσιν εἰκει λόγοις λοιπὸν οὔτε ἀπειλαῖς κάμ-
πτεται οὔτε εὑεργεσίαις προτρέπεται, ἀλλὰ γίνεται πολὺ χείρων τῆς πόλεως ἐκεί-
νης, ἥν ὁ προφήτης κακῶν ἔλεγεν· δψις πόρνης ἐγένετο σοι, ἀπηναισχύντησας
πρὸς πάντας», ἐνθ' ἀνωτ., 2, 4, PG 48, 635.

1. Λόγος 2, 30-32, PG 35, 437B-441A. Βλ. ἐπίσης αὐτόθι 44, 452B-453A.

2. Λόγος 4, 60, PG 35, 581C-584A.

3. Αὐτόθι.

4. Αὐτόθι. Αἱ διακρίσεις αὗται τῶν πιστῶν ἀπαντοῦν καὶ εἰς ἄλλους Πατέ-
ρας. Π.χ. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, «Οροι κατὰ πλάτος, προοίμ. 3, PG 31, 896B: «Ολως δὲ
τρεῖς ταύτας ἐγὼ διαφορὰς τῆς διαθέσεως πρὸς τὴν ἀπαραίτητον ἀνάγκην τῆς ὑπα-
κοῆς καθορῶ. Ἡ γὰρ φοβούμενοι τὰς κολάσεις ἐκκλίνομεν ἀπὸ τοῦ κακοῦ καὶ ἐσμεν
ἐν τῇ διαθέσει τῇ δουλικῇ ἢ τὰ ἐκ τοῦ μισθοῦ κέρδη διώκοντες τῆς ἔστων ἔνεκεν
ὡφελείας πληροῦμεν τὰ προστάγματα, καὶ κατὰ τοῦτο προσεόκαμψεν τοῖς μισθοῖς».

τρόπον καταφανῶς εἰρωνικόν¹. Οὗτοι, «δι' ἀπαιδευσίαν καὶ τὴν ἐπο-
μένην ταύτη θρασύτητα», καταπατοῦν «συώδει πάθει» τοὺς μαργαρίτας
τῆς ἀληθείας². Ἀγωνίζονται διὰ μικρὰ καὶ ἀνωφελῆ, ὑποπτεύονται
διαρκῶς διὰ προσβάλλεται ἡ πίστις καὶ ὀναμηγνύουν τὸ ἄγιον τῆς πλ-
στεως μετὰ προσωπικῶν φιλοδοξιῶν καὶ φιλονεικιῶν, γελοιοποιοῦντες
οὕτω τὴν Ἐκκλησίαν καὶ προκαλοῦντες «ξυγομαχίαν ἀδελφικήν, ἐξ
ἥς καὶ Θεὸς ἀτιμάζεται καὶ ἀνθρωπος»³.

β'. Οἱ ἔκλεκτικοι καὶ κεκορεσμένοι. Οὗτοι εἶναι κατ' ἀρχὴν δια-
τεθειμένοι ν' ἀκούσουν τὰς ποικίλας διδασκαλίας καὶ δλους τοὺς δι-
δασκάλους, θεωροῦντες ἔσυτούς ἵκανούς νὰ κρίνουν καὶ νὰ κατανοήσουν
τὴν ἀλήθειαν δι' ίδίων δυνάμεων. Οὗτω, συνεχῶς περιπλανώμενοι καὶ
μεταβάλλοντες πεποιθήσεις, τέλος ἀποκάμουν καὶ ἀδιαφοροῦν διὰ τὴν
ἀλήθειαν, ἐμπαίζουν δὲ καὶ περιφροῦν τὴν πίστιν ὡς φευδῆ καὶ ἀκα-
τάχετον, συγχέοντες διδασκάλους καὶ διδασκαλίας⁴.

γ'. Τέλος εἶναι ἡ κατηγορία τῶν αἰρετικῶν, οἱ ὅποιοι ἀπησχόλησαν
ἴδιαιτέρως τοὺς Καππαδόκας Πατέρας. Ο Γρηγόριος ἡτο πεπεισμένος
διὰ αἱ αἰρέσεις, δπως καὶ οἱ διωγμοὶ καὶ τὸ κακὸν ἐν γένει εἶναι παρο-
δικὰ καὶ θὰ ἔξαφανισθοῦν πολεμούμενα ὑπὸ τοῦ χρόνου καὶ τῆς ἀλήθειας,
«καὶ τόσῳ μᾶλλον, δσωπερ ἀν τῷ Θεῷ τὸ πᾶν ἐπιτρέπωμεν»⁵. Ἀλλὰ
ἡ πλήρης δικαίωσις τῆς ἀλήθειας τοποθετεῖται μᾶλλον εἰς τὸ μέλλον,
εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ. Διὰ τοῦτο δὲν δύναται ν' ἀγνοηθῇ τὸ πικρὸν
ποτήριον, τὸ ὅποιον καλεῖται νὰ κενώσῃ ἡ Ἐκκλησία καὶ ἔκαστον μέλος
αὐτῆς. Μολονότι ἐν δψει τῆς ἐσχατολογικῆς πληρότητος ἡ λύπη, ἡ ἀκηδία
καὶ ὁ φόβος τοῦ θανάτου ὑφίστανται «οὖνδματι μᾶλλον ἡ πράγματι»⁶,
ἐν τούτοις, ὡς πραγματικὰ γεγονότα τοῦ παρόντος, ἀφοροῦν εἰς τὰ μέλη
τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐπηρεάζουν τὸ ποιμαντικὸν ἔργον. Ιδίᾳ διὰ τὸν
Γρηγόριον ἡ αἰρέσις τοῦ Ἀρείου καὶ οἱ διωγμοὶ κατὰ τῶν δρθιδόξων

7 δι' αὐτὸ τὸ καλὸν καὶ τὴν πρὸς τὸν δεδωκότα ἡμῖν τὸν νόμον ἀγάπην, χαίροντες
διὰ οὕτως ἐνδόξῳ καὶ ἀγαθῷ Θεῷ δουλεύειν κατηξιώθημεν, καὶ ἐσμεν οὕτως ἐν
τῇ τῶν υἱῶν διυθέσει». ΜΛΕΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, Μυσταγωγία 24, PG 91, 709D,
καὶ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, Ομιλία 4, PG 151, 56D-57A. Βλ. καὶ Γ. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΟΥ,
«Η μίμησις τοῦ Χριστοῦ κατὰ Γρηγόριον τὸν Παλαμᾶν», σ. 36-37.

1. Λόγος 2, 37, PG 35, 445A.

2. Αὐτόθι 41, 449B.

3. Λόγος 22, 13, PG 35, 1145B. Αὐτόθι 7-8, 1140A-C καὶ 5, 1136BC.

4. Λόγος 2, 42, PG 35, 449BC-452A. Βλ. Ἐφεσ. 4, 17.

5. Ἐπιστολὴ 72, PG 37, 137B.

6. Λόγος 18, 42, PG 35, 1041A.

κατέχουν κεντρικήν θέσιν εἰς τὴν σκέψιν του. 'Αναλογιζόμενος τὰς ἀδικίας τῶν δπαδῶν τοῦ Ἀρείου, διερωτᾶται: «τίς ἂν τὰ τότε κακά πρὸς ἔξιν ἐκτραγωδήσειε;» τὰς μάχας μεταξὺ τῶν ἱερέων, τὰς ἀναταραχὰς τῶν πόλεων, τὰς δημεύσεις, τοὺς ἔξευτελισμούς, τὸν ἀπανταχοῦ εὐρισκόμενον κίνδυνον—«οὐδὲ γάρ τὴν ἐρημίαν», λέγει, «εἰχον ἀκίνδυνον»—τοὺς θανάτους καὶ τὰς πιέσεις τῶν φιλικῶν προσκειμένων πρὸς τὴν αἴρεσιν ἀρχόντων¹.

VI. Ἡ στάσις τῆς Ἐκκλησίας ἕραντι τῶν πλανηθέντων.

'Ο ἐν Χριστῷ ἀγωνιστὴς δὲν περιορίζεται εἰς στεῖραν ἀρνητικὴν πολεμικήν. Οὗτος διὰ νὰ εἶναι εὐάρεστος εἰς τὸν Θεόν, δέον νὰ μὴ ἀποσκοπῇ εἰς τὴν ἔξουθένωσιν τῶν ἀντιτιθέμενών, ἀλλὰ εἰς τὸν ἔλεγχον καὶ τὴν πιθανὴν ἐπαναφορὰν αὐτῶν, παραλλήλως δὲ καὶ εἰς στήριξιν τῶν πιστῶν. 'Η ἀλήθεια κάποτε θὰ λάμψῃ ὡς αὐτοδύναμος καὶ αἰωνία, διότι εἶναι ἐκ Θεοῦ. 'Ο δὲ Θεὸς δὲν πρόκειται νὰ ἐγκαταλείψῃ τοὺς ἀγωνιζομένους ὑπὲρ αὐτῆς, «οὐδὲ περιόψεται τὸν ὄρθδον λόγον δεδιωγμένον», ἀλλὰ κατὰ τὸ πλῆθος τῶν δύμων θὰ εὑφράνουν τοὺς ἀγωνιστὰς «αἱ παρακλήσεις αὐτοῦ»². 'Η νίκη λοιπὸν τῆς ἀληθείας εἶναι ἔργον τοῦ Θεοῦ, εἰς τὸ ὅποιον συμμετέχει ὁ ἀνθρωπος, καὶ οὐχὶ προσωπικὴ ὑπόθεσις τοῦ χριστιανοῦ μαχητοῦ. 'Ο ἐν Χριστῷ ἀγωνιζόμενος δὲν στρέφεται προσωπικῶς ἐναντίον τῶν παραπλανηθέντων συνανθρώπων του, ἀλλ' ἀγωνίζεται κατὰ τῶν καταστάσεων, αἱ ὅποιαι θιολώνουν τὴν διαυγὴ πίστιν καὶ ἀμαυρώνουν τὴν πνευματικὴν δρασιν τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας. Διὰ τοῦτο ὁ ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τοῦ ἐν Χριστῷ ἀγῶνος εἶναι κατ' ἔξοχὴν φιλάνθρωπος, ἔχων ὡς κύριον μέλημα τὴν ἐπίδειξιν τῆς ἀρετῆς καὶ τὴν ἀποκάλυψιν τῆς φύσεως τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, τὰ ὅποια καθίστανται καταφανῆ διὰ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν διεξάγεται ὁ ἀγών οὗτος. Οὕτως ὁ Γρηγόριος ἀναφερόμενος εἰς τὰς δυσκολίας, τὰς ὅποιας συνήντησεν ἀγωνιζόμενος κατὰ τῶν ἀντιπάλων του καὶ τῶν αἱρετικῶν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, τονίζει εἰς τὸν Συντακτήριον λόγον τὰ ἔξῆς· «καὶ ταῦτα διηλθον, οὐχ ἵνα ἀγωνίσωμαι πρὸς τοὺς ἀντιθέτους —πολλάκις γάρ ἥδη διηγωνισάμεθα, εἰ καὶ μετρίως—, ἀλλ' ἵν' ὑμὲν ἐπιδεῖξω τὸν χαρακτῆρα τῶν ἐμῶν διδαγμάτων, εἰ μὴ τῶν ὑμετέρων ἐγὼ συναγωνιστής, καὶ κατὰ τῶν αὐτῶν καὶ ὑπὲρ τῶν αὐτῶν ἰστάμενος»³.

1. Λόγος 25, 9, PG 35, 1209BC.

2. Ἐπιστολὴ 65, PG 37, 129A.

3. Λόγος 42, 18, PG 36, 480BC. Βλ. Ἐπιστολὴ 65, PG 37, 128C-129A: οὐ γάρ ἀβασάνιστον ἐπεδεῖξω τὴν ἀρετὴν, οὐδὲ ἐν εὐδίαις καιρῷ μόνον ὄρθδως ἐπλευ-

"Ἐν τῶν προβλημάτων, τὰ ὅποια ἀπησχόλησαν τὸν Γρηγόριον ὡς ποιμένα, ἥτο καὶ ἡ στάσις τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν ὄρθιοδόξων ἔναντι τῶν αἱρετικῶν ὄπαδῶν τοῦ Ἀρείου μετὰ τὴν ἀνάληψιν τοῦ θρόνου ὑπὸ τοῦ Μ. Θεοδοσίου καὶ τὴν ὑπ' αὐτοῦ πάταξιν τῆς αἱρέσεως. Οἱ διάλογοι ἐναπομείναντες ἐκ τῶν διωγμῶν ἀδιάφθοροι, οἱ ὅποιοι ἀδιὰ συμκρότητα παρερρίφθησαν ἢ δι' ἀρετὴν ἀντέβησαν, οὓς ἔδει σπέρμα καὶ ἔβζαν ὑπολειφθῆναι τῷ Ἰσραὴλ, ἵνα ἀναθάλῃ πάλιν καὶ ἀναβιώσῃ ταῖς ἐπιρροίαις τοῦ Πνεύματος¹, ἥσθιανθησαν, ὡς φαίνεται, ζωηρὸν τὸν πειρασμὸν τῆς ἐκδικήσεως. 'Ο Γρηγόριος ἡθέλησε νὰ συγκρατήσῃ τὴν ἀγανάκτησιν τῶν ὄρθιοδόξων ἔναντι τῶν αἱρετικῶν ἐντὸς τῶν ὄριων τῆς ἀγάπης καὶ τοῦ πνεύματος τοῦ Χριστοῦ, διότι ἐπίστευεν ὅτι ὁ συμπεριφερόμενος ἀπανθρώπως πρὸς τὸν πλησίον του «ἀτιμάζει αὐτὸν τὸν Χριστόν, τὴν μίαν πάντων κεφαλήν»². Αἱ Ἐπιστολαὶ του 78 καὶ 79 εἶναι ἔξοχα παραδείγματα τῆς προσπαθείας του, ἀφ' ἐνὸς μὲν νὰ προστατεύσῃ καὶ νὰ ὀδηγήσῃ τοὺς αἱρετικοὺς εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας, ἀφ' ἔτερου δὲ νὰ διοχετεύσῃ τὴν ἔναντι τῶν αἱρετικῶν ἀγανάκτησιν τῶν ὄρθιοδόξων εἰς τὸν ἀγῶνα κατὰ τοῦ κακοῦ.

Βεβαίως ἀναγνωρίζει πόσον δύσκολος εἶναι ἡ συγκράτησις θυμοῦ δικαίου. Τὸ πάθος δύμας τοῦτο, λέγει, δύναται ν' ἀποβῆ κίνδυνος καὶ ἀδικίας κατὰ τοῦ ἔχυτοῦ μας· οὔτε πρέπει νὰ μισήσωμεν τὴν ἀσέβειαν τόσον, ὡστε ν' ἀποβῆ πρὸς ζημίαν μας· «μὴ τοίνυν ἐπιβουλεύσωμεν ἡμῖν αὐτοῖς, μηδὲ τὴν παρρησίαν τὴν πρὸς Θεὸν ἀποβάλωμεν, πικροὶ τοῖς ἡδικησίσι φανέντες καὶ ὑπὲρ τὸ μέτρον ἀγανακτοῦντες»³. Καυχᾶται ὁ Ἰδιος ὅτι εἶναι ἔξ ἐκείνων οἱ ὅποιοι μισοῦν τὸ ψεῦδος καὶ ἀγωνίζονται διὰ τὴν ἐπικράτησιν τῆς ἀληθείας, διότι εἶναι προτιμότερος ὁ ἐπαινετὸς πόλεμος παρὰ ἡ εἰρήνη ἡ χωρίζουσα ἀπὸ τὸν Θεόν. Δι' ἔνα τοιοῦτον πόλεμον τὸ "Ἄγιον Πνεῦμα μεταμορφώνει τὸν πρᾶξον ἀνθρωπον εἰς Ισχυρὸν μαχητήν, ὡστε νὰ δυνηθῇ νὰ πολεμήσῃ ὅπως πρέπει"⁴. Πῶς λοιπὸν οὐκ ἐνεργήσῃ ὁ χριστιανὸς μαχητής;

Γράφων πρὸς Θεόδωρον τὸν Τυανέα λέγει ὅτι θεωρεῖ μέγα «τὸ

σας καὶ τὰς τῶν ἄλλων ψυχὰς ἐκυβέρνησας· ἀλλ' ἐν ταῖς δυσχερείαις τῶν πειρασμῶν διεφάνης, καὶ τῶν διωκόντων γέγονας ὑψηλότερος, τῷ γενναίως μεταναστῆναι τῆς ἐνεγκούσσης».

1. Λόγος 21, 24, PG 35, 1109A.

2. Λόγος 43, 63, PG 36, 580B. 'Ο δὲ ἀνθρωπος δεικνύει τὸν σεβασμὸν του πρὸς τὸν Θεόν διὰ τοῦ σεβασμοῦ τῶν ἀνθρώπων του. Λόγος 12, 9, PG 35, 976CD.

3. Ἐπιστολὴ 78, PG 37, 148B.

4. Λόγος 2, 82, PG 35, 488C.

δίκας παρὰ τῶν ἡδικηκότων λαβεῖν. Τοῦτο εἶναι χρήσιμον διὰ τὴν διόρθωσιν καὶ τὸν συνετισμὸν τῶν πταισάντων, ἀλλὰ πολὺ μεγαλύτερον τούτου καὶ θεῖκώτερον εἶναι «τὸ καρτερεῖν τοὺς πάσχοντας» ἐκεῖνο μὲν γὰρ τὴν κακίαν ἐπιστομίζει, τοῦτο δὲ χρηστοὺς εἶναι πείθει, ὁ τοῦ μὴ κακούς πολὺ κρεῖττόν ἐστι καὶ τελεώτερον¹. Ἀνοίγεται οὖτως ἐνώπιον τῶν πιστῶν ὁ θησαυρὸς τῆς φιλανθρωπίας, τοῦ ὅποιου μετέχοντες οἱ πιστοὶ διὰ τῆς συγχωρήσεως τῶν ἀδικησάντων θὰ δυνηθοῦν καὶ αὐτοὶ νὰ τύχουν συγχωρήσεως². Οἱ δὲ παραπλανηθέντες καλῇ τῇ πίστει καὶ παραδεχθέντες λόγῳ φανατισμοῦ καὶ ζήλου ἄνευ ἐπιγνώσεως διδάγματα ἀλλότρια τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐνδέχεται νὰ μετανοήσουν καὶ νὰ μὴ τιμωρηθοῦν αὐστηρῶς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Συνιστᾶ δὲ ὁ Γρηγόριος ἐπιείκειαν καὶ συγγράμμην πρὸς αὐτοὺς οἱ ὅποιοι δἰ ἄγνοιαν προσεχώρησαν εἰς τὰς αἱρετικὰς διδασκαλίας³.

‘Η νόμιμος καταδίκη δὲν ἀπαλλάσσει τὸν ἐνάγοντα τῆς εὐθύνης, διότι οἱ νόμοι τοῦ κράτους δὲν δύνανται ν’ ἀποτελέσουν τὸ ὄρθιὸν καὶ ἀπόλυτον κριτήριον, διὰ τοῦ ὅποιου κανονίζονται αἱ σχέσεις τῶν Χριστιανῶν. Οἱ νόμοι οὗτοι εἶναι «άμετροι καὶ πικροὶ καὶ μέχρις αἴματος προϊόντες», ἐνῷ οἱ «ήμετεροι» εἶναι χρηστοὶ καὶ φιλάνθρωποι. Τοὺς τελευταίους τούτους πρέπει ν’ ἀκολουθήσωμεν, «ἴνα μικρὰ χαρισάμενοι —μικρὰ γὰρ ή ἐνταῦθα ζωὴ καὶ μηδενὸς ἀξία—μεγάλα παρὰ Θεοῦ ἀντιλάβωμεν, τὴν παρ’ αὐτοῦ φιλανθρωπίαν καὶ τὰς ἐκεῖθεν ἐλπίδας»⁴. ‘Εξ ἄλλου οἱ Χριστιανοὶ ἔχοντες ὡς πρότυπον τὴν ζωὴν τοῦ Κυρίου ἐν τῷ κόσμῳ, τὰ θαύματα πρὸς ἀνακούφισιν τῶν δυστυχούντων καὶ τὰς πλήρεις ἀγάπης πράξεις τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Θεοῦ, ὁφείλουν νὰ μιμηθοῦν τὴν φιλανθρωπίαν αὐτοῦ καὶ νὰ μὴ θελήσουν νὰ μάθουν ἐξ ίδιας πείρας πόσον μέγα κακὸν εἶναι η ἀντίδοσις τῆς ἀμαρτίας. Διὰ τοῦτο συμβουλεύει ὁ Γρηγόριος, «μὴ πλήξωμεν ἀθρόως, οὐ γὰρ ἀσφαλὲς....φόβῳ σωφρονίσαντες, τῇ φιλανθρωπίᾳ νικήσωμεν καὶ λάβωμεν ὑποχρέους εὐλαβείας τῷ συνειδότι πλέον η τῇ ὀργῇ βασανίσαντες....Φιλάνθρωποι μᾶλλον η ἐντελεῖς, φιλόπτωχοι η φιλοδίκαιοι...»⁵.

1. Ἐπιστολὴ 77, PG 37, 144A

2. Λύτθοι.

3. Λόγος 2, 40, PG 35, 449A. Λόγος 21, 24, PG 35, 1109BC. Βλ. Λόγος 4, 81, PG 35, 608B: «Πολλοὶ γὰρ ἡλωσαν τῶν εὐηθεστέρων καὶ ἀπλουστέρων· οἵ τις καὶ συγνώμην τυχὸν τῆς ἀγοίας, τέχνη συναρπασθεῖσιν εἰς τὴν ἀσέβειαν».

4. Ἐπιστολὴ 78, PG 37, 148C.

5. Λύτθοι. ‘Εξ ίδιας ἐμπειρίας λέγει, δτι ὅσάκις ἀντιμετωπίζει παρόμοια προβλήματα καὶ εύρισκεται ἐν ἀμφιβόλῳ ὡς πρὸς τὸ πράττειν, «ινεύειν χρῆναι πρὸς τὸ

«Φιλανθρωπίαν τὴν εἰς ἀλλήλους» ἀπαιτεῖ παρὰ τῶν πιστῶν ὁ Θεός¹. Τοῦτο ἀποτελεῖ τὸν «κανόνα λατρείας», δηλαδὴ τῆς συμπεριφορᾶς ἐκείνων, οἱ ὅποιοι θέλουν νὰ εἶναι μαθηταὶ τοῦ πράξου καὶ φιλανθρώπου Χριστοῦ². Πρέπει διὰ τοῦτο νὰ μιμηθοῦν τὴν εὐσπλαχνίαν τοῦ Χριστοῦ³. ‘Ο βίος τῶν Χριστιανῶν καὶ αἱ σχέσεις αὐτῶν πρὸς τὸν πλησίον δὲν πρέπει νὰ ἐμπνέωνται ὑπὸ νομικοῦ πνεύματος. ‘Ο σκοπὸς καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς δέον νὰ εἶναι, ὡς λέγει, «ἡ ἐν ἡμῖν ἀγάπη, μεθ’ ἡς λατρεύομεν τῇ ὅντως ἀγάπῃ, καὶ ἦν ἡγαπήσαμεν καὶ παντὸς τοῦ βίου προεστησάμεθα»⁴.

φιλάνθρωπον καὶ ἀπογιγνώσκειν μᾶλλον η καταγγιγνώσκειν τῶν ὑπαιτίων. ‘Ο μὲν γὰρ κακὸς τάχιστα ἐν καταγνοΐᾳ καὶ τοῦ ἀγαθοῦ, ὁ δὲ ἀγαθὸς οὐδὲ τοῦ κακοῦ ἥδισις. Τὸ γὰρ εἰς κακίαν οὐχ ἔτοιμον οὐδὲ εἰς ὑπόνοιαν εὐχερές. ‘Ο δὲ οὐκ ἔτι λόγος, ἀλλ’ ἔργον ἔστιν, οὐδὲ ὑπόνοιά τις ἀνεξέταστος, ἀλλὰ πίστις κεκηρυγμένη, Λόγος 2, 15, PG 35, 1097BC.

1. Λόγος 19, 13-15, PG 35, 1060A-1061C.

2. Λόγος 32, 30, PG 36, 208C.

3. Βλ. Λόγος 19, 13, PG 35, 1060AB.

4. Λόγος 23, 1, PG 35, 1152C.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'
ΠΙΣΤΙΣ ΚΑΙ ΓΝΩΣΙΣ

«Πίστις δὲ ἀγέτω πλέον ἡμᾶς η λόγος, εἶπερ
ἔμαθες τὸ ἀσθενές ἐν τοῖς ἔγγυτέρω, καὶ λόγον ἔγνως
τὸ γνῶναι τὰ ὑπὲρ λόγον, οὐα μὴ παντελῶς ἐπίγειος;
ης η περίγειος, ἀγνοῶν καὶ αὐτὸ τοῦτο, τὴν ἄγνοιαν»¹.

I. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΠΙΣΤΕΩΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΓΝΩΣΕΩΣ

Αἱ σχέσεις μεταξὺ χριστιανικῆς πίστεως καὶ θύραθεν φιλοσοφίας ἀπηγόλησαν τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς καὶ Πατέρας ίδιας ἀπὸ τῶν πρώτων αἰώνων, ἀπὸ δὲ τῆς ἐποχῆς τῶν Καππαδοκῶν ἡρχισε νὰ υἱοθετῆται ἐνιαία γραμμή εἰς τὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ προβλήματος τούτου. Η ἐντὸς τῶν πέντε πρώτων αἰώνων ἐπιτευχθεῖσα λύσις δύναται νὰ διακριθῇ εἰς τρεῖς περιόδους, ητοι τὴν ἀποστολικήν, τὴν ἀλεξανδρινὴν καὶ τὴν κατὰ τὸν Δ' καὶ Ε' αἰῶνα γενομένην σύνθεσιν ὑπὸ τῶν Καππαδοκῶν.

«Ἄν καὶ κατὰ τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου φαίνεται νὰ ὑπάρχῃ χάσμα μεταξὺ τῆς ἀνθρωπίνης σοφίας καὶ τῆς θείας Ἀποκαλύψεως², εἰς τὴν Πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολὴν ὅμιλετι περὶ φυσικῆς ἀποκαλύψεως, εἰς δὲ τὸν ἐπὶ τὸν Ἀρείου Πάγου λόγον του ἀνεγνώρισεν εἰς τὸν βωμὸν «τῷ ἀγνώστῳ Θεῷ» τὸν πόθον τῶν εἰδωλολατρῶν διὰ τὴν ἀλήθειαν καὶ προέβαλεν ὡς ἀπάντησιν εἰς τὴν ζήτησιν αὐτῆς τὴν χριστιανικὴν πίστιν³. Η θετικὴ αὕτη ἀποψίς ἐνισχύθη ἀργότερον ἐκ τῆς προοδευτι-

1. Λόγος 28, 28, BARBEL, 120· PG 36, 68AB.

2. Α' Κορ. 1, 18-25.

3. Ρωμ. 1, 19-20. Πρβλ. Πράξ. 17, 16-34. Η αὐθεντία τοῦ χωρίου τῶν Πράξεων ἡμεροβιηθήη ὑπὸ τοῦ M. DIBELIUS, *Studies in the Acts of the Apostles*, London 1956, σ. 63 ἐ. Ο W. JAEGER εἰς τὸ βιβλίον του *Early Christianity and Greek Paideia*, Cambridge, Mass. 1961, σ. 11 ἐ. καὶ σ. 62 ἐ., τονίζει διτι ὁ Παῦλος κατὰ τὴν ἐπὶ τὸν Ἀρείου Πάγου ὅμιλον ἐχρησιμοποίησεν ἐσκευμμένως ὡς κοινὸν σημεῖον ἐπαφῆς μετά τῶν ἀκροατῶν του τὴν ἐλληνικὴν φιλοσοφικὴν παράδοσιν, ἀντιπαραθέτων εἰς τὴν ἐλληνικὴν παιδείαν τὴν παιδείαν τοῦ Κυρίου. Τοῦτο

κῶς ἀποκλειστικῆς στροφῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐκ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ πρὸς τὸν ἐλληνικὸν κόσμον. Κατὰ τοὺς μεταποστολικοὺς χρόνους ἐπικρατοῦν εἰς τὴν ἐκκλησίαν δύο τάσεις ὡς πρὸς τὴν θύραθεν γνῶσιν. Αὗται ἡσαν ή μᾶλλον ἐπιφυλακτικὴ στάσις ἐκπροσωπουμένη ὑπὸ τοῦ Εἰρηναίου καὶ ή μᾶλλον θετικὴ τοῦ Ἰουστίνου. Ἐκτροπαὶ τούτων ἡσαν ή ἄκρως ἀφρητικὴ θέσις τοῦ Τερτυλίου καὶ τοῦ Τατιανοῦ καὶ ή ἄκρως θετικὴ τῶν αἰρετικῶν Γνωστικῶν.

Ο Εἰρηναῖος, ἔχων ἐπιφυλακτικὴν στάσιν ἔναντι τῆς γνώσεως, δὲν ἐνδιεφέρετο ὡς ὁ Ἰουστίνος διὰ τὴν φιλοσοφίαν. Η ἀπάντησίς του εἰς τὸ παρόν πρόβλημα ἦτο εὐθεῖα καὶ ἀπλῆ, ἐπηρέασε δὲ τὰ μέγιστα τὴν καθόλου μετέπειτα χριστιανικὴν θεολογίαν. Η στάσις τοῦ Εἰρηναίου ἀπετελεῖτο ἐκ δύο θέσεων. Πρῶτον, ή ἀνθρωπίνη γνῶσις παρὰ τὴν ἀξίαν της ἀδυνατεῖ νὰ ἐννοήσῃ τὸν Θεὸν καὶ τὴν οἰκονομίαν του διὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου. Διὰ τοῦτο καταπολεμεῖ τὸν γνωστικισμὸν ὡς προσπάθειαν ἐπιτεύξεως τῆς σωτηρίας δι' ίδιων μέσων. Δεύτερον, ή σωτηρία ἐπιτυγχάνεται μόνον διὰ τῆς πίστεως εἰς δ, τι ὁ Θεὸς ἀπεκάλυψε καὶ μάλιστα εἰς δ, τι ἔπραξεν. Εἰς τὴν ἔλειψιν δρθῆς ιεραρχήσεως τῆς πίστεως καὶ τῆς γνώσεως τῶν Γνωστικῶν ὁ Εἰρηναῖος ἀντιτάσσει τὴν δρθῆν θέσιν τῆς γνώσεως ἔναντι τῆς πίστεως¹. «Οταν ἔξασφαλισθῇ ή πλήρης ἀποδοχὴ τῆς ἀποκαλύψεως, τότε δύναται ή χριστιανικὴ σκέψις νὰ χρησιμοποιήσῃ τὴν γνῶσιν διὰ νὰ ἐμβαθύνῃ εἰς δ, τι παρεδέχθη διὰ τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀγάπης².

Αντιθέτως πρὸς τὸν Εἰρηναῖον, ὁ Ἰουστίνος δὲν ισχυρίζετο διτι ἡ «Ἄγια Γραφὴ ἀποτελεῖ ἀποκλειστικὴν πηγὴν τῆς ἀληθείας. Παρεδέχετο διτι ὁ ἀνθρώπινος νοῦς παρ' ὅλον διτι δύναται εἰς λάθη δύναται

βεβαίως εἶναι δλίγον ὑπερβολικόν «Ἐν τούτοις η ίδια αὐτὴ ἀπαντᾶται ἐπεξειργασμένη εἰς τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Κλημέντος Ρώμης, Πρὸς Κορινθίους 56· 57, 1· 59, 3· 62, 3. Πρβλ. Ἐφεσ. 6, 4. Ἐβρ. 12, 5. B' Τιμ. 3, 14-16 καὶ Κλημέντος Αλεξανδρεώς, Στρωματεῖς 1, 20, ΣΤΑΗΛΙΝ 2, 63, 8. Διὰ τοῦτο ὁ JAEGER σχολιάζων τὸ Ρωμ. 2, 14-18 παρατηρεῖ: «Had not Paul in his epistle to the Romans already recognized the contribution made by pagan wisdom to the cause of truth?». Αὐτόθι, σ. 35.

1. Κατὰ αἰρέσεων 2, 39, HARVEY, 1 σ. 345 ἐ., καὶ 40, σ. 347-348· αὐτόθι 1, 1, 20, HARVEY, 1, σ. 88-89.

2. Αὐτόθι 4, 53, HARVEY, 2, σ. 261-263. Διὰ τοῦτο οὐδέποτε κατηγορεῖ τὸν Βαλεντῖνον, τὸν Βασιλείδην καὶ τοὺς λοιποὺς ὡς γνωστικοὺς η ἐπιτίθεται κατὰ τῆς γνώσεως καθ' ἐαυτὴν, ἀλλὰ κατὰ τῆς φειδωνύμου γνώσεως καὶ ἐκείνων οἱ δόποις μὲ τὸ πρόσχημα τῆς γνώσεως ἀρνοῦνται τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ. Κατὰ αἰρέσεων 2, 39, HARVEY, 1, σ. 345.

νὰ εὕρῃ μέρος τῆς ἀληθείας. Ἡ ἀντίληψις αὐτῇ ἵσως ἐνισχύετο καὶ ἐκ τῆς προσωπικῆς του ἐμπειρίας κατὰ τὴν ἀναζήτησιν τῆς ἀληθείας, ἐφ' ὃσον οὗτος ἔθεώρει τὰς ποικίλας φιλοσοφικὰς σχολάς, διὰ τῶν ὅποιων διῆλθε πρὸς ἀσπασθῆ τὸν Χριστιανισμόν, ὡς προπαραποκευαστικὸν στάδιον. Τὰ ἐπιτεύγματα τῶν φιλοσόφων ἥσαν σπέρματα τῆς ἀληθείας δοθέντα εἰς αὐτοὺς ὑπὸ τοῦ Λόγου¹, διὰ καὶ δύνανται ταῦτα νὰ θεωρῶνται ὡς ἀνήκοντα εἰς τοὺς Χριστιανούς². Ἡ πληρότης βεβαίως ὑπάρχει μόνον ἐν Χριστῷ, ἀλλὰ δοις ἔξησαν καὶ ἐσκέφθησαν συμφώνως πρὸς τὸν σπερματικὸν λόγον, ἀν καὶ δὲν ἐγνώριζον περὶ τοῦ Χριστοῦ, ἔξησαν ἐν τούτοις συμφώνως πρὸς τὴν ἀληθείαν³.

Ο Ἰουστῖνος διετύπωσε τρεῖς θεωρίας διὰ τὴν γεφύρωσιν τοῦ χάσματος μεταξὺ χριστιανικῆς πίστεως καὶ ἑλληνικῆς φιλοσοφίας· ἦτοι α) τὴν περὶ σπερματικοῦ λόγου ἀναφερεῖσαν θεωρίαν, β) τὴν περὶ εἰδικῆς ἐλλάμψεως τοῦ Θεοῦ θεωρίαν πρὸς ὡρισμένους "Ἐλληνας φιλοσόφους καὶ πρὸς τοὺς ἐκλεκτοὺς τοῦ Ἰσραήλ"⁴ καὶ γ) τὴν παράδοξον δι' ἡμᾶς γνώμην κατὰ τὴν ὅποιαν οἱ φιλόσοφοι ἐδιδάχθησαν ὑπὸ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Μωυσέως καὶ τῶν προφητῶν δανεισθέντες ἐκ τούτων στοιχεῖα τῆς ἀληθείας⁵. Κατὰ τὴν τελευταίαν ταύτην ἀποφίνιον οἱ φιλόσοφοι δὲν ἡδυνήθησαν νὰ ἐνοποιήσουν τὰ δοθέντα εἰς αὐτοὺς σπέρματα τῆς ἀληθείας οὔτε ἐπέτυχον νὰ φύσουν τὴν μοναδικὴν πληρότητα τῆς ζώσης γνώσεως τοῦ ἀληθοῦς Λόγου. Ἀπόρροια τούτου εἶναι ἡ ἔλλειψις συμφωνίας μεταξὺ των καὶ ἡ δημιουργία τῶν ποικίλων φιλοσοφικῶν σχολῶν⁶.

1. B' Ἀπολογία 10, PG 6, 460C καὶ αὐτόθι 13, 465C-468A.

2. A' Ἀπολογία 46, PG 6, 397BC. Πλείονα βλ. Ιω. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, «Ο Ἰουστῖνος ὁ φιλόσοφος καὶ Μάρτυς περὶ τοῦ ἀρχαίου κόσμου», ἐν Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, 42 (1956) 77 ἐ. 82 ἐ.

3. B' Ἀπολογία 8, PG 6, 337 ἐ. Αὐτόθι 13, 345B ἐ. Ἀντιθέτως ὁ ΤΑΤΙΑΝΟΣ ἀπορρίπτει πλήρως τὴν φιλοσοφίαν (Πρὸς Ἐλληνας 25, PG 6, 860BC) καὶ ἐντονότερον αὐτοῦ ὁ ΤΕΡΤΥΛΙΑΝΟΣ, βλ. Ἀπολογίαν 46· *De carne Christi* 5.

4. Βλ. H. A. WOLFSON, *The Philosophy of Church Fathers*, τόμ. 1, Cambridge, Mass. 1956, σ. 21. Ἐπὶ πλέον ὁ Ἰουστῖνος ἀπέδιδε τὴν ὄπαρξιν στοιχείων τῆς ἀληθείας εἰς τὰ ἔργα τῶν ἀρχαίων ἑλλήνων ποιητῶν εἰς ἐνέργειαν τῶν πονηρῶν δαιμόνων, οἱ δοῦλοι, ἐπειδὴ ἔμαθον διὰ τῶν προφητῶν περὶ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Μεσσίου, προσεπάθησαν νὰ ἐπιφέρουν σύγχυσιν εἰς τοὺς ἀνθρώπους, ἀνομίζοντες δυνήσεις καὶ ἐνεργήσαι τερατολογίαν ἡγήσασθαι τοὺς ἀνθρώπους τὰ περὶ τὸν Χριστόν, καὶ δούλως τοῖς ὑπὸ τῶν ποιητῶν λεχθεῖσιν, A' Ἀπολογία 54, 1, PG 6, 408C.

5. Πρβλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ Θεολογοῦ, Λόγοι 43, 23, PG 36, 528BC.

6. B' Ἀπολογία 10, PG 6, 460C καὶ αὐτόθι 13, PG 6, 465C-468A. Αἱ θεωρίαι αὗται βεβαίως ἀποσκοποῦν εἰς τὴν κάλυψιν πρακτικῶν ἀναγκῶν καὶ προβλημά-

Αἱ θεωρίαι αὗται, ἐν συσχετισμῷ πρὸς τοὺς προαναφερθέντας πρακτικούς λόγους, εὔρον πρόσφορον ἔδαφος διὰ περαιτέρω ὀνάπτυξιν εἰς τὴν Ἀλεξανδρειαν. Πρῶτος ὁ Ἀμμώνιος, ὁ διδάσκαλος τοῦ Ὁριγένους καὶ τοῦ Πλωτίνου, παρεμέρισε τὴν κοσμολογικὴν ἀπαισιδοξίαν τοῦ Πυθαγόρου καὶ τοῦ Πλάτωνος, τὴν τείνουσαν νὰ ταυτίσῃ τὴν ὥλην μετὰ τοῦ κακοῦ, καθὼς καὶ τὴν στωικὴν εἰμαρμένην τὴν ταυτίζουσαν τὴν θείαν πρόνοιαν μεθ' ἐνδὸς ἀδυσωπήτου προορισμοῦ ἀρνουμένου πᾶσαν ἐλευθερίαν¹. Τοῦτο δὲ ἐπετεύχθη διὰ τῆς ἐπιδράσεως τῆς βασικῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας του περὶ δημιουργίας τοῦ κόσμου ἐκ τῆς θελήσεως ἐνδὸς ὑπερβατικοῦ Θεοῦ καὶ διὰ τῆς ἀρνήσεως πάσης ιδέας περὶ προϋπάρχειας τῆς ὥλης². Ὅποδε τοιαύτας συνθήκας ἡ προσέγγισις ἤτοι εὐκολωτέρα.

Τὰ κείμενα Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως ἐπὶ παραδείγματι γέμουν περικοπῶν εἰλημμένων ἐκ τῶν ἑλλήνων συγγραφέων. Ἡ φιλοσοφία

τῶν τῆς Ἐκκλησίας.³ Ως φαίνεται, ἡτοι ιδιαίτερως ζωηρά ἡ ἀνάγκη ἐπαφῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ μετὰ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ χριστιανικὸν κήρυγμα ἐπρεπε νὰ καταστῇ κατανοητὸν εἰς τὴν σκέψιν τῆς ἐποχῆς, καὶ τοῦτο προϋπέθετε τὴν εὑρεσιν κοινῶν σημείων μετὰ τῶν τότε ἀκμαζόντων φιλοσοφικῶν φευμάτων, ιδίως μετὰ τοῦ Στωικισμοῦ καὶ τοῦ Πλατωνισμοῦ. Ἐξ ἀλλοῦ δὲ προσηλυτισμός μορφωμένων εἰς τὸν Χριστιανισμὸν θὰ ἐγένεται εἰς αὐτοὺς τὸ ἐρώτημα περὶ τῆς θέσεως καὶ ἀξιοποιήσεως τῆς μορφώσεως των ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἐπαφὴ κατέστη δυνατὴ καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀφομοίωσις τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἀπέβη ταχεῖα λόγῳ τῆς χρήσεως τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ τῆς στροφῆς τῶν χριστιανῶν λεραποστόλων πρὸς τοὺς Ιουδαίους, οἱ δοῦλοι εἰχον ἐξελληνισθῆ κατὰ μεγάλον βαθμόν. Ὁ ἔξελληνισμός οὗτος δὲν ἀναφέρεται μόνον εἰς τοὺς Ιουδαίους τῆς διασπορᾶς, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς κατοικοῦντας εἰς τὴν Παλαιστίνην. Πλείονα βλ. S. LIEBERMAN, *Greek in Jewish Palestine*, New York 1942.

1. L. BOUYER, ἔνθι ἀνωτ., σ. 277-278.

2. Πλείονα βλ. R. CADIOU, *La jeunesse d'Origène*, Paris 1936, σ. 190 ἐ. καὶ E. ELORDUY, «Es Ammonius Sakkas et Seudo Areopagita?», ἐν *Estudios eclesiásticos* 18 (1944) 513-514. Δέον νὰ σημειωθῇ διτὶ ὁ Ἀμμώνιος δὲν διεμόρφωσε τυχαίως τὰς δύο ὡς ἀναζητούμενας ἀντιλήψεις. Οὗτος προτίχετο ἐκ χριστιανικῆς οἰκογενείας καὶ ὡς φαίνεται οὐδέποτε ἡρμήνη ἐπισήμως τὴν χριστιανικήν του ιδιότητα προκειμένου νὰ γίνῃ φιλόσοφος, ὡς ἔξι δοῦλοι φαίνεται τοῦτο ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ ΠΟΡΦΥΡΙΟΥ, *Bίος Πλωτίνου* (κεφ. 3). Παρὰ ταῦτα δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν διτὶ ἔξελαβεν οὗτος τὸν Χριστιανισμὸν ὡς φιλοσοφικὸν σύστημα καὶ βαθμηδόν ἀπεξενώθη τῆς μυστηριακῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας. Είναι πάντως γεγονός ἀναμφισβήτητον διτὶ οὗτος εἰσήγαγεν εἰς τὸν Πλατωνισμὸν χριστιανικά στοιχεῖα καὶ οὗτος διεμόρφωσε τὸν Νεοπλατωνισμόν. Ἀντιθέτως Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρέυς καὶ διαμητής ἀμφοτέρων Πριγένης κατ' ἀντίστροφον διεύθυνσαν εἰσήγαγον νεοπλατωνικά διεξασίας εἰς τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν.

άναγνωρίζεται προπαιδευτική. Αὕτη, ἀν καὶ οὐχί ἀπολύτως ἀναγκαῖα, εἶναι παρὰ ταῦτα πολὺ χρήσιμος διὰ τὴν χριστιανικὴν γνῶσιν. Μόνον οἱ ἀμαθεῖς, ὡς τὰ παιδία τὰ ὄποια τρομάζουν ἐκ τῶν «μορμολυκείων», φοβοῦνται τὴν φιλοσοφίαν τῶν Ἑλλήνων, λόγῳ τοῦ δτι ὑστεροῦν εἰς πίστιν καὶ γνῶσιν. Ἡ γνῶσις εἶναι ψευδῆς μόνον δταν βασίζεται εἰς τὸν ἀνθρώπινον παράγοντα καὶ ἀγνοῇ τὴν Γραφήν. Ἡ χρησιμότης τῆς γνῶσεως ἔγκειται εἰς τὸ δτι διαφυλάσσει τὴν διατύπωσιν τῆς Γραφῆς ἀπὸ ἀστόχους χρήσεις καὶ παρερμηνείας καὶ βοηθεῖ εἰς τὴν ἀναίρεσιν τῶν ἔξι ἐσφαλμένης ἐρμηνείας λαθῶν¹. Γνῶσις δὲ δὲν εἶναι μόνον ἀνάπτυξις τοῦ χριστιανικοῦ συνειδότος. Ἡ γνῶσις αὐξάνει καὶ διὰ τῆς ἀφομοιώσεως ἀληθειῶν τῆς πίστεως διὰ τῆς ἀσκήσεως τῆς φιλανθρωπίας, ἡ δὲ ἀγάπη τελειοῦται διὰ τῆς γνῶσεως².

Οἱ Ὁριγένης παρουσιάζεται κατὰ πολὺ ἐπιφυλακτικῶτερος τοῦ Κλήμεντος ὡς πρὸς τὴν χρῆσιν τῆς φιλοσοφίας. Οὗτος παραμένει περισσότερον προσηλωμένος εἰς τὴν Ἀγίαν Γραφήν καὶ τὴν παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας, χωρὶς βεβαίως ν' ἀρνῆται τὴν χρῆσιν στοιχείων «σκυλευθέντων» ἐκ τῆς θύραθεν παιδείας, διότι ταῦτα «δύνανται νὰ χρησιμοποιῶνται εἰς οἰκοδομὴν τῆς χριστιανικῆς θεολογίας, καθὼς δύον καὶ ταῦτα προηλθον ἐκ θείας ἐμπνεύσεως». Ἡ σοφία... ἀποτελεῖ τὴν ὑψίστην δωρεάν τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους· ταῦτην δύναμιν μόνον ὁ Χριστιανισμὸς κατέχει ἐν πληρότητι³.

Τῆς τρίτης περιόδου χαρακτηριστικὸν εἶναι ἡ τάσις τῆς χριστιανικῆς σκέψεως νὰ οἰκειοποιηθῇ τὴν ἐλληνικὴν φιλοσοφίαν ἐντάσσουσα ταῦτην ἐκλεκτικῶς ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ δυναμικὴ καὶ δημιουργικὴ αὕτη στάσις ἔναντι τοῦ παρελθόντος φαίνεται δτι ἀποτελεῖ κεντρικὴν γραμμὴν τοῦ ἔργου τῶν Καππαδόκων θεολόγων.

Τὸ θέμα τῶν σχέσεων τῆς πίστεως καὶ τῆς γνῶσεως ἀπησχόλησε τὸν Γρηγόριον Θεολόγον καὶ γενικῶς τοὺς Καππαδόκας θεολόγους. Ὡς ἔξωτερικὰ κίνητρα εἶχον, ἀφ' ἐνὸς μὲν τὰς αἰρέσεις, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν κατὰ τοὺς χρόνους τῶν ὑπὸ τοῦ Ἰουλιανοῦ ἀπαγόρευσιν εἰς τοὺς Χριστιανοὺς τῆς χρήσεως τῶν ἐλληνικῶν κειμένων. Αἱ μὲν αἰρέσεις ἐκρίθησαν δτι παρεξετράπησαν ἐκ τῆς ὀρθοδόξου διδασκαλίας, διότι

1. Στρωμ. 6, 10, 80-83· STÄHLIN, 2, σ. 471 ἐ. καὶ αὐτόθι 90-93· STÄHLIN, 2, σ. 477-478.

2. Στρωμ. 2, 9, 45· STÄHLIN, 2, σ. 136 καὶ Στρωμ. 7, 59, 4· STÄHLIN, 3, σ. 43. Βλ. ἐπίσης Λ' Κλήμεντος 1, 2.

3. Γ. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΟΥ, Τὸ διδασκαλικὸν ἔργον τοῦ Ὁριγένους, ἐν ΕΕΘΣΠΘ, τόμ. 4, παράρτημα, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 57-60.

ἐπεκείρησαν νὰ καταστήσουν τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν ἀλήθειαν λογοκρατικὸν σύστημα παραμερίζον τὸ ἀκατάληπτον καὶ ὑπερβατικὸν στοιχεῖον αὐτῆς. Ἀντιθέτως εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Ἰουλιανοῦ οἱ Καππαδόκαι καὶ ίδιᾳ Γρηγόριος διὰ λόγων, ἐπιστολῶν καὶ ποιημάτων ὑπερημύθησαν τοῦ δικαιώματος τῆς ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν χρήσεως τῆς φιλοσοφίας. Οὕτως ἐκ πρώτης ὅψεως παρουσιάζεται σχετικὴ ἀντίθεσις. Ἐξετάζων δὲ Γρηγόριος τὰς αἰρέσεις, τονίζει τὸ ἐπισφαλὲς τῆς γνῶσεως καὶ τὰ ἀρνητικὰ αὐτῆς στοιχεῖα, ἐνῷ ἔναντι τῆς θύραθεν παιδείας υἱοθετεῖ μᾶλλον ἐφεκτικὴν στάσιν καὶ καταβάλλει προσπάθειαν, προκειμένου νὰ ἐνταχθῇ ἡ ἐλληνικὴ φιλοσοφία ἐντὸς χριστιανικῶν πλαισίων.

Ως παρατηρεῖ ὁ J. Plagnieux¹, τρία ἔσται τὰ πνευματικὰ ρεύματα κατὰ τὸν τέταρτον αἰῶνα· ὁ ἔθνικὸς ἐλληνισμός, ὁ αἱρετικὸς χριστιανικὸς ἐλληνισμὸς καὶ ὁ ὄρθODOΞΟς ἐλληνισμός. Ἐντὸς τοῦ πολιτιστικοῦ τούτου πλαισίου κινεῖται ὁ Γρηγόριος καὶ προσπαθεῖ νὰ ὀρίσῃ καὶ ἐκτιμήσῃ τὰ πλεονεκτήματα ἡ μειονεκτήματα τῶν δύο πρώτων. Ἀντικειμενικός του σκοπὸς δὲν εἶναι ἡ συγκρότησις ἐνὸς ἐκλεκτικοῦ συγκροτήματος διαποτιζομένου ἐκ τῶν χριστιανικῶν διδαγμάτων, ἀλλὰ ἡ ἐνσυνείδητος πεφωτισμένη χρῆσις παντὸς καλοῦ καὶ ἡ «αἰχμαλωσία παντὸς νοήματος εἰς Χριστόν», δπως λέγει παραθέτων τὸ σχετικὸν Παύλειον χωρίον².

Κατὰ τὸν τέταρτον αἰῶνα ὁ Χριστιανισμὸς ἡρίθμει τοὺς πιστούς του κυρίως μεταξὺ τῶν ἀστῶν κατοίκων τῶν μεγάλων πόλεων, ἐνῷ ἡ ἐδωλολατρία περιωρίζετο κυρίως μεταξὺ τῶν ἀγροτικῶν πληθυσμῶν, οἱ δποῖοι εἶναι ἀνέκαθεν συντηρητικοί καὶ διντιθίενται εἰς ριζικάς μεταβολάς, ίδιως δταν αὕται ἀναφέρωνται εἰς τὸ θρησκευτικὸν πεδίον³. Πλὴν τούτων αἱ ἀνώτεραι τάξεις τῶν εὐγενῶν εἶχον υἱοθετήσει μᾶλλον ἐκλεκτικὴν στάσιν ἔναντι τοῦ Χριστιανισμοῦ, χωρὶς βεβαίως νὰ παύσουν, δσάκις αἱ περιστάσεις τὸ ἐπέτρεπον, νὰ ὑποστηρίζουν τὴν εἰδωλολατρίαν⁴.

1. J. PLAGNIEUX, *Saint Grégoire de Nazianze, théologien*, Paris 1951, σ. 33

2. B' Κορ. 10, 5. Λόγος 43, 11, PG 36, 508BC.

3. *The Conflict Between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, δοκίμια ἔκδ. ὑπὸ A. MOMIGLIANO, Oxford 1963, σ. 18 ἐ.

4. Αὐτόθι σ. 30 καὶ 36-37. Οἱ Γρηγόριος ἐπὶ παραδείγματι ἀναφέρεται μετὰ σφοδρότητος εἰς αὐτοὺς ὑπηρετοῦντας τὴν ἀσεβείαν δυνάστας, οἵ τοι μόνον πολλάκις εἰς εὐδοκίμησιν ἥρκησε, τὸ πικροτέρους φανῆναι τῆς τοῦ κρατοῦντος βουλήσεως, ὑπονοῶν τὰς κατὰ τὴν βασιλείαν τοῦ Ἰουλιανοῦ γενομένας διώξεις κατὰ τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν ὑπὸ τῶν διοικητῶν τῶν ἐπαρχιῶν. Λόγος 25, 9, PG 35, 1209C.

Αὕτη κυρίως ήνθει εἰς τοὺς ἀκαδημαϊκούς κύκλους, ἐνθα ὑπῆρχον καθηγηταὶ καὶ φιλόσοφοι εἰδωλολάτραι δημοσίως γνωστοὶ διὰ τὰς θρησκευτικάς των πεποιθήσεις.¹ Η κατάστασις αὕτη συνεχίσθη μέχρι τοῦ τέλους τοῦ ἔκτου αἰῶνος, ἵσως δὲ καὶ ἐπὶ πολὺ βραδύτερον.² Παρὰ ταῦτα αἱ ἔντονοι διαμαρτυρίαι τῶν Χριστιανῶν, ὡς ἐπὶ παραδείγματι αἱ τοῦ Γρηγορίου, κατὰ τοῦ νόμου τοῦ Ἰουλιανοῦ ἀπαγορεύοντος τὴν διδασκαλίαν καὶ παρακολούθησιν φιλοσοφικῶν μαθημάτων εἰς τοὺς Χριστιανοὺς καὶ ἡ δίωξις χριστιανῶν διδασκάλων ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ὡς τοῦ Προαιρεσίου, δεικνύοντι τὴν σημαντικὴν ἐπίδρασιν καὶ διείσδυσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ μεταξὺ τῶν μορφωμένων τάξεων τοῦ τετάρτου αἰῶνος.³

Η θέσις τῶν Χριστιανῶν ἔναντι τῶν φιλοσοφικῶν σπουδῶν ἐξ ἄλλου δὲν ἦτο δύμόφωνος. Πολλοὶ χριστιανοὶ γονεῖς ἔθεώρουν τὰς σπουδὰς ὡς ἀναγκαῖας διὰ τὴν ἐπαγγελματικὴν ἔξελιξιν τῶν τέκνων των καὶ ἀπέστελλον αὐτὰ εἰς γνωστοὺς εἰδωλολάτρας διδασκάλους. Οὕτω π.χ. οἱ γονεῖς τοῦ Γρηγορίου καὶ τοῦ Μ. Βασιλείου ἀπέστειλαν τὰ τέκνα των εἰς εἰδωλολατρικὰς φιλοσοφικὰς σχολάς. Βραδύτερον καὶ ἡ Ἀνθοῦσα ἐνεπιστέυθη τὸν Ἰωάννην Χρυσόστομον εἰς τὸν Λιβάνιον.⁴

Τοῦτο δῆμος δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς σύνθης παρὰ τοῖς Χριστιανοῖς τοῦ τετάρτου αἰῶνος. Ωρισμένοι συντηρητικοὶ χριστιανικοὶ κύκλοι ἔβλεπον μετὰ δυσπιστίας καὶ δυσφορίας τὴν ταχτικὴν ταύτην. Ο Γρηγόριος ἀναφέρει δτὶ πολλοὶ σύγχρονοὶ του Χριστιανοὶ «διαπτύ-

1. *The Cambridge Medieval History*, τόμ. 4, Cambridge 1966, σ. 44.

2. Ο Ζαχαρίας Μυτιλήνης εἰς τὸν βίον τοῦ Σεβήρου Ἀντιοχείας δίδει χαρακτηριστικὴν εἰκόνα τῆς κρατούσης καταστάσεως εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Ἀλεξανδρείας, διόπου ἔφοιτα μετὰ τοῦ Σεβήρου εἰς τὰ τέλη τοῦ πέμπτου αἰῶνος. Ἐκ τῆς περιγραφῆς φαίνεται δτὶ οὐχὶ μόνον οἱ πλείστοι τῶν καθηγητῶν ἡσαν ἔθνικοι, ἀλλὰ καὶ μεγάλη μερὶς τῶν φοιτητῶν, οἱ διόποιοι συμμετεῖχον εἰς μυστικὰς ἐταιρείας καὶ τελετουργίας, ΡΟ 2, 1, 14 ἐ. Παρομοίᾳ ἦτο ἡ κατάστασις καὶ εἰς τὰς Ἀθήνας μέχρι καὶ τοῦ ἔκτου αἰῶνος δτὶ δὲν Ἰουστινιανὸς ἔξεδιωξε τοὺς φιλοσόφους καὶ ἔκδεισε τὰς φυτοζωώσας κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην φιλοσοφικὰς σχολάς. Πλείονα βλ. A. MOMIGLIANO, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 30 ἐ., ἐνθα παρατίθεται πληροφορία τοῦ ΙΩΑΝΝΟΥ ΕΦΕΧΟΥ, Ἐκκλ. Ἰστορία 2, 30 ἐ., σχετικῶς πρὸς τὴν ἀνακάλυψιν πολλῶν κρυπτοειδωλολατρῶν εἰς ἀριστοκρατικούς κύκλους, κατὰ ἐκκαθάρισιν διενεργηθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Τιβερίου Κωνσταντίνου εἰς τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ ἔκτου αἰῶνος. Διὰ τοὺς περισσοτέρους μαχητικούς εἰδωλολάτρας τοῦ τετάρτου αἰῶνος ἡ ἀντίδρασις τῶν πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν δὲν ἦτο θρησκευτικὸν ἀλλὰ πολιτιστικὸν θέμα. Η κλασσικὴ των παιδεία εἶχεν ἀποβῆ διὰ τούτους εἰδος θρησκείας. Βλ. W. JAEGER, μν. ἔργ., σ. 70-73.

3. ΣΩΖΟΜΕΝΟΥ, Ἐκκλ. Ἰστ. 8, 2, PG 67, 1513 BC. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, Ἐκκλ. Ἰστ. 6, 3, PG 67, 665A.

ουσιν ὡς ἐπίβουλον καὶ σφαλεράν καὶ Θεοῦ πόρρω βάλουσαν» τὴν ἔξωθεν παιδείαν¹. Χαρακτηριστικὸν ἐν προκειμένῳ εἰναι τὸ γνωστὸν ὄντερον τοῦ Ἱερωνύμου, μαθητοῦ καὶ θαυμαστοῦ τοῦ Γρηγορίου, κατὰ τὸ διποῖον οὗτος εὑρεθεὶς πρὸ τοῦ Οὐρανίου Κριτοῦ καὶ εἰπὼν «Christianus sum» ἔλαβε τὴν αὐστηρὰν ἀπάντησιν «Ciceronianus es, non Christianus»².

2. Η ΘΕΣΙΣ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΕΝΑΝΤΙ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ

a) Τὸ θετικὸν στοιχεῖον τῆς γνώσεως.

Η θέσις τοῦ Γρηγορίου ἔναντι τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως εἰναι συνάρτησις ἀφ' ἐνδε μὲν τῆς γενικῆς ὑπ' αὐτοῦ θεωρήσεως τοῦ κόσμου τούτου ὡς παροδικοῦ καὶ προπαρασκευαστικοῦ τοῦ «έστωτος», ἐνθα ὑπάρχει ἡ πληρότης ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἐν τῷ κόσμῳ ὑπάρχουσαν σχετικότητα, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς περὶ μέτρου καὶ καθολικότητος θεωρίας του. Ἐπὶ τῇ βάσει τούτων καὶ ἐν τῷ πνεύματι τῆς ἀποκαλύψεως ἀξιολογεῖ τὴν ἀνθρωπίνην γνῶσιν καὶ διαγράφει τὰ δριά τῆς ἐν συσχετισμῷ πρὸς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν. «Ἐνεκα τούτου παρατηρεῖται εἰς τὸν Γρηγόριον ποικιλία ἐκφράσεων, ὃσάκις οὗτος ὅμιλεῖ περὶ τῆς γνώσεως ἡ κατὰ τὴν ὁρολογίαν του περὶ τῆς «φιλοσοφίας». Η λέξις φιλοσοφία παρὰ τῷ Γρηγορίῳ δὲν δηλοῖ πάντοτε τὸ αὐτὸν πρᾶγμα καὶ δὲν ἔχει ἀποκλειστικῶς γνωσιολογικὸν περιεχόμενον, ἀλλὰ ἐπίσης ἐμπειρικὸν καὶ βιοθεωρητικόν. Συγχάκις ἡ λέξις «φιλοσοφία» συνοδεύεται ὑπὸ συντόμου σχολίου ἡ προσδιορισμὸν, ὡς ἐπὶ παραδείγματι ἡ «ἔξω» ἡ «ἔξωθεν φιλοσοφία»³, ἡ «ὑψηλὴ καὶ ἄνω βαίνουσα»⁴, ἡ «ἡμετέρα»⁵, ἡ «θεωρητικὴ» καὶ «πρακτικὴ»⁶, ἡ «έμη φιλοσοφία»⁷.

Συνήθως ὁ Γρηγόριος ἀντιπαραθέτει τὴν «ἔξω» πρὸς τὴν «ἡμετέ-

1. Λόγος 43, 11, PG 36, 508B.

2. Ἐπιστολὴ 22, 30. Πρβλ. τὴν ἐπιτίμησιν τοῦ Πάπα Γρηγορίου τοῦ Μεγάλου, ὃ διόποιος ἐπιτιμῶν τὸν ἐπίσκοπον Βιέννης, διότι ἐδίδασκε γραμματικήν, γράφει δτὶ τὸ ίδιο στόμα δὲν δύναται ν' ἀπευθύνῃ συγχρόνως διάνοιας εἰς τὸν Χριστὸν καὶ τὸν Διόν. Ἐπιστολὴ 11, 34.

3. Λόγος 25, 4, PG 35, 1204A.

4. Λόγος 43, 23, PG 36, 528A.

5. Λόγος 25, 4, PG 35, 1204A. Λόγος 4, 99, PG 35, 633C.

6. «Εἰς δύο γὰρ ταῦτα διηρημένης πάσης φιλοσοφίας, θεωρίαν τε λέγω καὶ πρᾶξιν», Λόγος 4, 113, PG 35, 649B.

7. Λόγος 19, 4, PG 35, 1048A. Λόγος 9, 4, PG 35, 824B.

ρων» φιλοσοφίαν, χωρὶς ὅμως νὰ θεωρῇ ταύτας ὡς εὔρισκομένας εἰς διαλεκτικὴν ἀντίθεσιν, ὡς ἐγίνετο ὑπὸ τῶν Ἀπολογητῶν καὶ ίδιᾳ ὑπὸ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως¹. Ἡ «ἔξω» φιλοσοφία τοῦ Γρηγορίου εἶναι ἡ ἔκτὸς τῆς χριστιανικῆς ἀποκαλύψεως γνῶσις καὶ ὁ ἀνάλογος πρὸς αὐτὴν τρόπος ζωῆς. Ἡ «ἡμετέρα» εἶναι ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκαλυφθεῖσα νέα πραγματικότης, ἡ ὄποια συμπληροῦ τὴν «ἔξω» διὰ τῆς πίστεως καὶ ἀποκαλεῖται «ἀληθῆς φιλοσοφία».

Σκοπὸς καὶ περιεχόμενον τῆς φιλοσοφίας ταύτης εἶναι ἡ ἐναρμόνισις τοῦ ἀτόμου μετὰ τῆς ἡνω ζωῆς, ἥτοι μετὰ τῶν ἀγγέλων καὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ Θεοῦ². Τῆς φιλοσοφίας ταύτης ὑψίστη ἕκφρασις εἶναι ἡ ζωὴ τῶν μοναχῶν, ἡ ὄποια διὰ τὸν Γρηγόριον εἶναι ἡ δὲ ἔργων φιλοσοφία³.

Ο Γρηγόριος οὐδόλως ἐγκρίνει τὴν ἀρνητικὴν στάσιν ἐνίων ἄκρως συντηρητικῶν Χριστιανῶν ἔναντι τῶν φιλοσοφικῶν σπουδῶν. Ἡ μόρφωσις προσφέρεται νὰ γίνῃ κοινὸν κτῆμα πάντων τῶν λογικῶν ὄντων⁴. Ἡ μόρφωσις εἶναι τὸ ἀγαθόν, τὸ ὄποιον διὰ τῶν κοινωνικῶν καὶ φιλανθρώπων ἀξιῶν τὰς ὄποιας φέρει, συνέχει τὸν ἀνθρώπινον βίον καὶ ποιεῖ τοῦτο ἡμερώτερον⁵. Διὰ τοῦτο οἱ Χριστιανοὶ διείλουν νὰ συμ-

μετέχουν εἰς τὴν δωρεὰν ταύτην τοῦ Θεοῦ, ἡ ὄποια διὰ τοὺς ἔχέφρονας εἶναι «τῶν παρ' ἡμῖν ἀγαθῶν τὸ πρῶτον»⁶. Εἰς ὑποστήριξιν τῆς θέσεως ταύτης ἀναφέρεται εἰς τὴν παλαιὰν θεωρίαν, κατὰ τὴν ὄποιαν οἱ «Ἐλληνες ἐδιδάχθησαν καὶ ἐδανείσθησαν ἐκ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Μωυσέως καὶ τῶν Προφητῶν⁷. Οὐδόλως δὲ διστάζει ὁ Γρηγόριος, ἀπευθύνομενος πρὸς τὸν σοφιστὴν Σταγείριον, νὰ χαρακτηρίσῃ ἑαυτὸν ἀττικόν⁸. Πρὸς τούτοις ὁ Γρηγόριος ιδιαιτέρως τονίζει τὴν ὑπαρξίαν ὀρισμένων κοινῶν ἰδεώδων τῆς «ἔξω» καὶ τῆς «ἡμετέρας φιλοσοφίας». Αἱ δύο αὗται κατ' ἀρχὴν δὲν εὑρίσκονται εἰς διαλεκτικὴν ἀντίθεσιν. Ἡ πρώτη εἰς τὴν καλλιτέραν αὐτῆς μορφὴν καλεῖται «ὑψηλή», προκειμένου νὰ διακριθῇ ἐκ τῶν κατωτέρων καὶ παχυλῶν μορφῶν τῆς θύραθεν φιλοσοφίας. Οὕτως ἡ «ὑψηλὴ ἔξω φιλοσοφία» περιλαμβάνει τὰς σχολὰς ἐκείνας, ὡς ἐπὶ παραδείγματι τοῦ Πλάτωνος καὶ τῆς Στοᾶς, αἱ ὄποιαι ἐδέχοντο τὴν ὑπαρξίαν πνευματικοῦ κόσμου ἐν ἀντίθεσι πρὸς τὰς ὄλιστικὰς τάσεις τοῦ Ἐπικούρου⁹. Ἡ «ὑψηλὴ» αὕτη φιλοσοφία, μολονότι ἀτελής, κατέχει σκιάς τῆς ἀληθείας: εἶναι ἡ φυσικὴ ἀποκάλυψις, ἡ ὄποια ὀδηγεῖ εἰς τὴν πληρότητα τῆς «ἡμετέρας». Εἶναι λοιπὸν ἐπόμενον νὰ ὑπάρχουν ὀρισμένα κοινὰ ἰδεώδη. Ἐκ τούτων ὁ Γρηγόριος διακρίνει καὶ ὑπογραμμίζει τὰ κοινὰ ἡθικὰ καὶ κοινωνικὰ ἰδεώδη. Τὰ πρῶτα καθίστανται καταφανῆ, ὀσάκις ὅμιλες περὶ λύπης καὶ πόνου. Οὕτω προκειμένου νὰ παρηγορήσῃ τὸν δυστυχοῦντα φίλον Φιλάγριον, εἰς τὴν πρὸς αὐτὸν ἀποσταλλεῖσαν ἐπιστολήν, ὁ Γρηγόριος χρησιμοποιεῖ ἐπιχειρήματα εἰλημμένα ἐκ τῆς πλατωνικῆς καὶ στωϊκῆς διδασκαλίας¹⁰. Όμοιώς

1. Βλ. ANNE - MARIE MALINGREY, «Philosophia», Paris 1961, σ. 238-239.

2. Λόγος 7, 9, PG 35, 765B καὶ Περὶ ἀρετῆς, PG 37, 744. Δὲν εἶναι δὲ Γρηγόριος δὲ πρῶτος, δὲ ὄποιος ἀποκαλεῖ τὸν Χριστιανισμὸν ἀληθῆ φιλοσοφίαν. «Οτε οἱ «Ἐλληνες ἐγνώρισαν τὸν Ἰουδαϊσμὸν εἰς τὴν Ἀλεξανδρειαν τὸν τρίτον αἰώνα π.Χ., συγγραφεῖς ὡς δὲ Ἐκάταιος δὲ Ἀβδηρίτης, δὲ Μεγασθένης καὶ δὲ Κλέαρχος, ἔχαρακτήριζον τοὺς Ἰουδαίους ὡς φιλοσοφικὸν γένος. «Ο Ἰουδαιοχριστιανικὸς μονοθεισμὸς δὲν ἡδύνατο παρὰ νὰ εἶναι διὰ τὸ Ἑλληνικὸν πνεῦμα μόνον φιλοσοφία, δεδομένου δὲ δὲ μονοθεισμὸς ἡτο πρόσφατον στάδιον εἰς τὴν Ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν, Βλ. W. JAEGER, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 29 ἐ., τοῦ ίδιου, *Diokles von Karystos*, Berlin 1938, σ. 137 ἐ. «Ομοίως οἱ Ἰουδαῖοι ἀσμένιος δώμιλουν περὶ προγονικῆς φιλοσοφίας καὶ περὶ φιλοσοφίας τοῦ Μωυσέως, Βλ. Ιουηνού, *Ioud. πόλ. 2, 8, 2-15* καὶ *Ioud. ἀρχαιολ. 18, 1, 2-5*. Διὰ τὸν Ἰουστῖνον ἐπίσης δὲ Χριστιανισμὸς ἡτο δὲ τελεία φιλοσοφία, βλ. Εγενειού, *Ἐκκλ. Ἰστορία 4, 11, 8*. Περὶ τῆς ἀποδόσεως τοῦ χαρακτηρισμοῦ τοῦ φιλοσόφου εἰς τοὺς Ἰουδαίους καὶ τοὺς Χριστιανοὺς ὑπὸ ἔθνικῶν συγγραφέων βλ. RICHARD WALZER, *Galen on Jews and Christians*, Oxford 1949, σ. 12 ἐ. καὶ σ. 32 ἐ. «Ἡ ίδια αὕτη ἐπίσης ἀναπτύσσεται ὑπὸ ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ τΟΥ ΛΑΕΖΑΝΔΡΕΟΣ, βλ. Στρωμ. 1, 22, STÄHLIN 2, 93, 10-11· 1, 19, STÄHLIN 2, 60, 12 καὶ 1, 20, STÄHLIN 2, 63, 8.

3. Λόγος 6, 1, PG 35, 721B καὶ Λόγος 25, 1, PG 35, 1198AB ἐ. Βλ. G. BARDY, μν. ἔργ., σ. 106.

4. Λόγος 4, 4, PG 35, 536A.

5. Λόγος 4, 106, PG 35, 641B. Βλ. *Ἐπιστολὴ 76*, PG 37, 141A: «...δύο ταῦτα οἴδε φιλοσοφία, εὑπάρξιαν τε διαθέσθαι μετρίως καὶ συμφορὰν εὐσχημόνως».

1. Λόγος 43, 11, PG 36, 508B. Χάριν τῆς εὐδόσεως τοῦ δυσκόλου ἔργου τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας ἀποκαλεῖ καὶ τοὺς ρητορικοὺς λόγους ὡς συνεργούς, δεδομένου δὲ τοῦ Χριστιανισμὸς «μεῖτη τῆς ἐν τούτοις δυνάμεως πρὸς τὴν τῶν νοούμενων δήλωσιν», Λόγος 43, 13, PG 36, 512C.

2. Βλ. Λόγος 43, 23, PG 36, 528C. «Ο δὲ Πλάτων χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος ὡς Μωυσῆς ἀττικίζων (1, 22, STÄHLIN 2, 93, 10-11). Οὕτω δικαιολογεῖται τὸ πάθος καὶ ἡ ἐντονος πολεμικὴ τῶν δύο κατὰ Ἰουλιανοῦ λόγων τοῦ Γρηγορίου, οἱ ὄποιοι ἐγράφησαν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ αὐτοκράτορος. Βλ. ἐπὶ παραδείγματι Λόγοι 4, 101, PG 35, 636B: «Πόθεν οὖν ἐπῆλθε σοι τοῦτο, δὲ κουφότατε πάντων καὶ ἀπληστότατε, τὸ λόγων ἀποστερῆσαι Χριστιανούς»; καὶ Λόγοι 4, 4, PG 35, 536A, ἐνθα λέγεται δὲ τοῦ Ἰουλιανὸς «ὦς ίδιων αὐτοῦ, Χριστιανοῖς ἐφθόνησεν, ἀλογώτατα περὶ λόγων διανοηθεῖς, δὲ πάντων ὡς φετο λογιώτατος».

3. *Ἐπιστολὴ 188*, PG 37, 308B.

4. Βλ. MALINGREY, μν. ἔργ., σ. 220.

5. Βλ. *Ἐπιστολὴ 31*, PG 37, 68BC: «....καὶ τὴν διάνοιαν....ἐκκαθαίρεσθαι καὶ κρείττων φαίνεσθαι τῶν δεσμῶν....περιφρονοῦντα τὸ σῶμα καὶ τὰ σωματικά...

ζητεῖ ἐν ὀνόματι τῶν κοινῶν ἡθικῶν ἀξιῶν τὴν μεσολάβησιν τοῦ ἔθνικοῦ Θεμίστου χάριν τοῦ ἀναξιοπαθοῦντος 'Αμφιλοχίου¹.

Εἰς τὸν κοινωνικὸν ἐπίσης τομέα δὲν πειρᾶται ὁ Γρηγόριος νὰ καταργήσῃ τὸ κληρονομῆθὲν σύστημα, ἀλλὰ προσπαθεῖ νὰ ἔξυψώσῃ τοῦτο διὰ τῆς ἐμφυσήσεως εἰς αὐτὸν τῆς χριστιανικῆς φιλανθρωπίας. Αὕτη ἡτο ἐξ ἄλλου καὶ ἡ καινοδιαθηκὴ θέσις ἔναντι τοῦ κοινωνικοῦ status quo. 'Ο Γρηγόριος γενικῶς θεωρεῖ τὸ κοινωνικὸν σύστημα τοῦ τετάρτου αἰώνος καλόν, καταφέρεται δὲ μόνον ἔναντι τῶν ὑπερβασιῶν ἀξιωματούχων τινῶν. Εἶναι πάντως ἀληθὲς ὅτι ὁ Γρηγόριος ἀπλῶς δέχεται τὴν ὑφισταμένην κοινωνικὴν κατάστασιν καὶ δὲν τὴν ἀντιμετωπίζει ὡς σπουδαῖον πρόβλημα, καθ' ὃσον αὗτῇ συσχετίζεται πρὸς τὸν μεταβαλλόμενον κόσμον καὶ οὐχὶ πρὸς τὸν μέλλοντα καὶ «έστωτα»².

Θανάτου μελέτην, τοῦτο δὲ φῆσι Πλάτων, τὸν τῆδε βίον ποιούμενον, καὶ λύοντα τὴν ψυχὴν τοῦ εἴτε σώματος, εἴτε σῆματος, κατ' ἐκεῖνον εἰπεῖν, δῆτα δύναμις³. Βλ. ὀσπάτως 'Ἐπιστολὴ 32, PG 37, 69B, ἔνθα οὗτος ὁμιλεῖ περὶ «καρτερίας», «ψυχῆς πάλης καὶ σώματος», περὶ πειρφρονήσεως τοῦ πηλοῦ, διατηρήσεως ὑψηλοῦ φρονήματος τῆς ψυχῆς κ.τ.λ. Τὴν ἐπιστολὴν ταύτην ὡς καὶ τὴν ἐπομένην 33, θὰ διέδειπνεν τὸν ἐκ παραδόσεως χρησιμοποιουμένων σχημάτων τὸ χριστιανικὸν κήρυγμα. Βλ. ἐπὶ παραδείγματι Λόγον 26, 9, PG 35, 1240AB: «Τῶν δὲ πειραζούμενων οἱ μὲν ἐδόκουν μοι ὡς τὰ κουφάτατα καὶ ἄπονος παρασύρεσθαι...οἱ δὲ εἶναι πέτρα, τῆς πέτρας ἐκείνης ἀξιοὶ ἐφ' ἣς βεβήκαμεν καὶ ἢ λατρεύομεν, δοσοφίασθε φράσμενοι λόγῳ καὶ ὑπεραναβεβηκότες τὴν τῶν πολλῶν ταπεινότητα, πάντα φέρουσιν ἀσείστως καὶ ἀτινάκτως....». 'Ο ὑπαινιγμὸς εἰς τὴν Α' Κορινθίους εἶναι καταφανής. Βλ. MALINGREY, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 232.

1. 'Ἐπιστολὴ 24, PG 37, 60B.

2. Αἱ ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου σημειούμεναι σπουδαιότεραι διαφοραὶ μεταξὺ τῆς «ἔξωθεν» καὶ τῆς «ἡμετέρας φιλοσοφίας» εἶναι διὰ ὁ πρώτη κατέχει τὴν σκιὰν τῆς ἀληθείας, ἐνῷ ἡ δευτέρᾳ δύντως ὀδηγεῖ πρὸς τὸν Θεόν. Λόγος 25, 4, PG 35, 1204A. 'Η «ἡμετέρα» διακοπτοῦμένη ὑπὸ τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης παρέχει εἰς τὸν ἀσπαζόμενον ταύτην τὴν δυνατότητα νὰ συνδυάσῃ πρᾶξιν καὶ θεωρίαν, μέριμναν διὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ ἐκεινοῦ του καὶ τῶν ἐν Χριστῷ ἀδελφῶν του. Αὔτοί: 5, 1205B. Βλ. αὐτόθι 4, 1204A, ἔνθα ἀπευθυνόμενος πρὸς "Ἡρωνα τὸν φιλοσοφὸν λέγει διὰ οὗτος, «ἐκεῖνο δὲ πρῶτον φιλοσοφεῖ γνῶναι τῶν ἡμετέρων ὅδῶν τὴν αἰρετωτέραν τε καὶ λυσιτελεστέραν ἐπίσης, αὐτῷ τε καὶ πᾶσι Χριστιανοῖς». Οὕτως ἡ χριστιανικὴ «φιλοσοφία» ἀποβαίνει καρποφόρος καὶ ἀνυψωτικὸς παράγων ἐν τῇ κοινωνίᾳ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν «ἔξωθεν», ἡ ὁποία, οὖσα ὑποκειμενική, καταντᾷ ματαία. Πρβλ. M. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Εἰς Ψαλμ. 32, 7, PG 29, 341A: «Οὐχ ὅρξες τὰ τῶν ἔθνῶν δόγματα, τὴν ματαίαν ταύτην φιλοσοφίαν...πῶς διεσκέδασται πάντα καὶ ἡχρείωται....». 'Ἐπι πλέον ἡ «ἡμετέρα» ἀκολουθεῖ τὴν μέσην ὅδον καὶ δὲν ἀπαιτεῖ ἐκ τοῦ ἀνθρώπου τὸ δικατόρωτον. Λόγος 4, 94, PG 35, 633C. 'Ομοίως ἀποφεύγεται τὸ «λίαν ἀπαθέτης»

β) Τὸ ἀριθτικὸν στοιχεῖον τῆς γνώσεως.

'Ἐκ τῆς θετικῆς ταύτης στάσεως ἔναντι τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως δὲν πρέπει νὰ ἔξαχθοῦν γενικὰ συμπεράσματα. 'Εξ ίσου ἔντονος εἰναι ἐνίστε ἡ ἀρνησίς ἡ ὁ αὐτηρὸς ἔλεγχος αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου⁴. 'Οσάκις θεωρεῖ τὴν γνῶσιν μέσω τῆς χριστιανικῆς πίστεως, διαβλέπει τοὺς κινδύνους καὶ τονίζει τὸ καταλυτικὸν ἔργον αὐτῆς. 'Αρνητικὴ εἰναι ἡ συμβολὴ τῆς γνώσεως, δσάκις αὐτῇ, ὡς εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν αἱρέσεων, ἐκλαμψάνεται ὡς ὅμοτιμος τῆς ἀποκαλύψεως καὶ ἀναγνωρίζεται ὡς ὅργανον διὰ τοῦ ὅποιου δύναται νὰ ἀναλυθῇ καὶ νὰ κατανοηθῇ τὸ μυστήριον.

'Η θύραθεν φιλοσοφία ἀνήκει εἰς τὸν παρόντα πεπερασμένον κόσμον. Εἰναι διὰ τοῦτο ἀνάλογοι καὶ αἱ δυνατότητες αὐτῆς. Δὲν δύναται νὰ ἐπιλύσῃ κατὰ τρόπον ἴκανοποιητικὸν τὰ μεγάλα προβλήματα τοῦ ἀνθρώπου, διότι παίζει μὲ τὰς σκιὰς τῆς ἀληθείας «ἐν τῷ τῷ τῆς φιλοσοφίας σχήματι καὶ προβλήματι»⁵. 'Η νόθος σοφία περιορίζεται νὰ κολακεύῃ τὸν ἀνθρωπὸν καὶ τὰς ἀδυναμίας του, «ύπερ δὲ τοῦτο μηδὲν διαρθῆναι, μήτε δυναμένης, μήτε ἔθελούσης»⁶. 'Αντιθέτως κύριον χαρακτηριστικὸν τῆς ἀληθοῦς σοφίας εἶναι «σοφίας ὑπερορᾶν τῆς ἐν λόγῳ κειμένης, καὶ στροφαῖς λέξεων καὶ κιβδήλοις καὶ πειτταῖς ἀντιθέσεσι»⁷. Δὲν δυνάμεθα νὰ βασισθῶμεν μόνον ἐπὶ τοῦ λόγου, διότι οὗτος ὡς ἐκ τῆς φύσεώς του εἶναι σαθρὸς καὶ μεταβαλλόμενος καὶ στερεῖται ἐλεύθερίας «οἷα διὰ τὸν ἀντιμαχόμενον λόγον»⁸.

'Η χριστιανικὴ διδασκαλία εἶναι αὐτάρκης. Διαστρεβλοῦται δὲ δσάκις ἀναλύεται ἐπὶ τῇ βάσει φιλοσοφικῶν ἀρχῶν. Διὰ τοῦτο τὰ πορίσματα τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως, ὡς ἡ φανταστικὴ πλατωνικὴ πο-

καὶ τὸ «ἄγαν περιπαθές», 'Ἐπιστολὴ 165, PG 35, 273B. Περὶ τοῦ δογματικοῦ ὑπόβαθρου τῆς «ἡμετέρας», βλ. MALINGREY, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 220-221.

1. Βλ. Λόγον 27, 10, PG 36, 24BC: «Βάλλε μοι Πυθαγόρου τὴν σιωπὴν καὶ τοὺς κυάμους τοὺς 'Ορφικοὺς καὶ τὴν περὶ τὸ 'Αύτὸς ἐφ' καινοτέραν ἀλαζονείαν. Βάλλε μοι Πλάτωνος τὰς ἰδέας καὶ τὰς μετενσωματώσεις καὶ πειρίδους τῶν ἡμετέρων ψυχῶν καὶ τὰς ἀναμνήσεις καὶ τοὺς οὐ καλούς διὰ τῶν καλῶν σωμάτων ἐπὶ ψυχὴν ἔρωτας· 'Ἐπικούρου τὴν ἀθετίαν καὶ τὰς ἀτόμους καὶ τὴν ἀφιλόσοφον ἡδονήν. 'Αριστοτέλους τὴν μωρόλογον πρόνοιαν καὶ τὸ ἔντεχνον, καὶ τοὺς θνητούς περὶ ψυχῆς λόγους καὶ τὸ ἀνθρωπικὸν τῶν δογμάτων τῆς Στοᾶς τὴν δρύν, τῶν κυνῶν τὸ λίχνον τε καὶ ἀγοραῖον».

2. Λόγος 25, 4, PG 35, 1204A.

3. Αὔτοί: 2, 1200A.

4. Λόγος 16, 2, PG 35, 936C.

5. Λόγος 32, 14, PG 36, 189C.

λιτεία, αἱ κατηγορίαι, αἱ λύσεις καὶ μίξεις τοῦ Ἀριστοτέλους, τὰ «συμβάματα καὶ παρασυμβάματα» τοῦ Χρυσίππου, αἱ πλοκαὶ καὶ τὰ κατὰ τῆς προνοίας τοῦ Θεοῦ ἐπινοούμενα σχήματα τῆς ἀστρονομίας δὲν ἔχουν θέσιν εἰς τὴν διὰ τοῦ Χριστοῦ ἀποκαλυφθεῖσαν ἀλήθειαν¹.

Παράδειγμα τῆς ὀλεθρίας ἐπιδράσεως «τῶν λόγων» ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ περίπτωσις τοῦ Ἰουλιανοῦ, ἡ ὅποια ἐπὶ μακρὸν ἀπηγόλησε καὶ ἐντυπωσίασε τὸν Γρηγόριον. 'Ο Ἰουλιανός, μελετήσας τὸν Πλάτωνα, τὸν Χρύσιππον, τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τοὺς Στωϊκούς, δὲν ἤδυνθη νὰ ὀφεληθῇ ἐκ τούτων, διότι «οὐ τὸν τρόπον ἐπήνεσεν, ἀλλὰ τὴν εὐγλωττίαν ἐθαύμασε· καὶ οὐδὲ ταύτην ἴσως, ἀλλὰ ἀσέβειαν μόνην ὡς σύμβουλον ἰκανὴν καὶ τῶν πρακτέων καὶ μὴ διδάσκαλον» ἔλαβε². Διὰ τοῦτο ὁ Γρηγόριος ἀπευθυνόμενος πρὸς τοὺς διανοούμενους τῆς ἐποχῆς του παρατηρεῖ λέγων· «οἱ περὶ λόγους, μὴ σφόδρα τοῖς λόγοις θαρρεῖτε μηδὲ σοφίζεσθε περισσά καὶ ὑπὲρ τὸν λόγον, μηδὲ νικᾶν ἐπιθυμεῖτε πάντα κακῶς, ἀλλ' ἔστιν δ καὶ ἡττᾶσθαι καλῶς ἀνέχεσθε. Δότε τῷ Λόγῳ τὸν λόγον, ποιήσατε δικαιοσύνης ὅπλον μὴ θανάτου τὴν παίδευσιν»³.

"Ετερος σοβαρὸς κίνδυνος ἐκ τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως, κατὰ τὸν Γρηγόριον, εἶναι ἡ κάπως παράδοξος δὶς ἡμᾶς γοητεία τῶν λόγων. 'Η φιλοσοφία καὶ εἰδικότερον ἡ ρητορεία φαίνεται διὰ ησκουν πολὺ μεγαλυτέραν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ δύο δυνάμεων ἡμεῖς νὰ φαντασθῶμεν σήμερον⁴.

1. Λόγος 25, 7, PG 35, 1205B.

2. Λόγος 4, 43, PG 35, 568B.

3. Λόγος 19, 10, PG 35, 1053CD.

4. Κατὰ τὸν τέταρτον αἰῶνα π.χ. ἔθεωρεῖτο ἡ γλῶσσα τῆς Βίβλου ὑπὸ τῶν μορφωμένων ἔθνικῶν ὡς βαρβαρίζουσα. 'Ἐντεῦθεν ἡ δημιτικὴ διαταγὴ τοῦ Ἰουλιανοῦ νὰ καταφύγουν οἱ χριστιανοὶ διδάσκαλοι εἰς τὰς Ἔκκλησίας τῶν Γαλιλαίων καὶ νὰ σχολιάζουν, ἀντὶ τῶν ἀττικῶν, τὸν Ματθαῖον καὶ τὸν Λουκᾶν ('Ἐπιστολαὶ 42 καὶ 61). Εἰς τὴν διαταγὴν ταύτην ἔνιοι Χριστιανοὶ ἀντέδρασαν διὰ τῆς μεταγραφῆς τῆς Ἀγίας Γραφῆς ὑπὸ μορφὴν ἀττικῶν τραγῳδιῶν καὶ πλατωνικῶν διαλέγων, Βλ. ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ, 'Ἐκκλ. Ἰστορίαν 3, 16, PG 67, 417C-420B. Χαρακτηριστικὸν πρὸς τούτοις παράδειγμα εἶναι ἡ ὄμοιογία τοῦ Ἱερωνύμου, κατὰ τὴν ὅποιαν οὖτος, διὰν ὑπέκυψε καὶ ἀνέγνωσε τὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνος, εὗρε τοὺς προφήτας τῆς Π. Διαθήκης πολὺ ἀνουσίους. Βλ. 'Ἐπιστολὴ 22, 30. Κατὰ τοὺς Ρωμαϊκούς χρόνους κύριον μέρος τοῦ ἔργου τῆς μορφώσεως ἦτο ἡ ρητορική, ἡ τέχνη τοῦ ὅρθου καὶ τοῦ κομψοῦ λόγου. 'Ητο διὰ τοῦτο ἐπόμενον νὰ δίδεται μεγαλυτέρο προσοχὴ εἰς τὸν μορφὴν παρὰ εἰς τὸ περιεχόμενον. Τῆς τάσεως ταύτης δὲν εἶναι ἀμέτοχος καὶ ὁ Γρηγόριος, ἐνίστε «χωλαίνει ἐν πολλοῖς τὸ ὑφος τοῦ Γρηγορίου» περίοδοι σχοινοτενεῖς, λίγαν ἐκτεταμένα προτάσεις, πικροὶ σαρκασμοί, ἐξητημένη πως γλαφυρότης καὶ οὐχὶ

"Αν καὶ ὁ ἕδιος ὑφίσταται τὴν ἐπίδρασιν τῆς γοητείας τὴν ὅποιαν ἥσκουν ἐπ' αὐτοῦ τὰ φιλοσοφικὰ συγγράμματα, δύναται νὰ ἐλέγῃ ταῦτα, ὅσάκις ἡ μορφὴ ἐλκύει τὸν ἀνθρώπον περισσότερον τοῦ περιεχομένου. Τότε γίνεται δημιτικὸς καὶ καυτηριάζει 'Αριστοτέλους τεχνῶν τὴν κακοτεχνίαν ἢ τῆς Πλάτωνος εὐγλωττίας τὰ γοητεύματα», τὰ ὅποια «κακῶς εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἡμῶν εἰσέφησαν, ὥσπερ Αἰγυπτιακά τινες μάστιγες»¹.

'Γύπο τοιαύτας προϋποθέσεις δυνάμεως τώρα νὰ ἀντιληφθῶμεν, διατί θεωρεῖ τὴν φιλοσοφίαν ὡς τὴν τροφὸν τῶν αἰρέσεων καὶ «καὶνού ἀσεβείας ἐργαστήριον»². 'Εξ αὐτῆς ἀνέκυψαν αἱ αἰρέσεις, ὡς ἡ πεπλανημένη προσπάθεια νὰ κατανοηθῇ καὶ ἐρμηνευθῇ ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία κατὰ τὰς φιλοσοφικὰς ἀρχὰς τῆς ἐλληνικῆς διανοήσεως³. Χαρακτηριστικὴ πρὸς τούτοις εἶναι ἡ στενοχωρία, ἡ ὅποια διακατέχει τὸν Γρηγόριον, ὅσάκις θεολογεῖ περὶ τῶν ἀρρήτων μυστηρίων ἀποκρούων τὰς αἰρέτικὰς κακοδοξίας.

Αἰσθάνεται τότε τὴν γλῶσσαν καὶ τὸν νοῦν του νὰ φρίτουν, εὔχεται δὲ εἰς τοὺς ἀκροατάς του τὸ ἐπαινετὸν καὶ μακάριον τοῦτο πάθος⁴. Οὕτως ἀναπτύσσων τὸ περὶ Ἀγίας Τριάδος δόγμα καὶ ἐμβαθύνων εἰς

σπανίως τάσις πρὸς εἰρωνικάς καὶ ἐκθαμβώσας ἀντιθέσεις, αὕται εἶναι αἱ ἔλλειψεις ἃς είχεν κοινάς μετὰ τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ. Τὸ ποιητικὸν αὐτοῦ δῶρον ἡνοῦτο μετὰ τοῦ ρητορικοῦ καὶ ἐξεδηλοῦτο ἡ ἀκανόνιστος ἐκείνη λάμψις τῆς φαντασίας, ἀνάμικτος μετὰ τῶν λοιπῶν τῆς γλώσσης λεπτοτήτων, ἡ προσπεποιημένη ἐκείνη πολυτέλεια μετὰ τῶν βαθυτάτων καὶ ἀληθεστάτων ἀνυψώσεων», ΙΓΝΑΤΙΟΥ ΜΟΣΧΑΚΗ, Γρηγόριος ὁ Ναζιαρηνός, ὡς φύτωρ ἐκκλησιαστικός, 'Αθῆναι 1883, σ. 11. 'Αξιοσημείωτος εἶναι ἡ παρατήρησις τοῦ Γρηγορίου πρὸς τὸ ἀκροατήριόν του: «Ἐγὼ θωμαζώ, τί ποτε ἔστιν δ πρὸς τοὺς ἔμοις πεπόνθατε λόγους... ἡττησθε τῆς ἡμετέρας φωνῆς... ὕστε ταύτον μοι δοκεῖτε πρὸς ἡμᾶς πεπονθέναι, δ πρὸς τὴν μαγνῆτιν λίθον τὰ σιδήρια», Λόγος 36, 1, PG 36, 265A. Παραπονεῖται δὲ διὰ τὸ ἀκροατήριόν του ὁ ἔλειπος ρήτορας καὶ οὐχὶ ποιμένας, Λόγος 42, 24, PG 36, 488B. Πλείσιον βλ. ΙΕΡΑΝΥΜΟΥ, *De Vir. ill.*, 117, ἐνθα ἀποκαλεῖ τὸν Γρηγορίον Χριστιανὸν Δημοσθένην, ὡς καὶ κρίσεις τοῦ Μ. Ψελλοῦ διὰ τὴν ρητορίαν τοῦ Γρηγορίου, PG 122, 905. Βλ. ἐπίσης H. E. W. TURNER, *The Pattern of Christian Thought*, London 1954, σ. 443-444 καὶ A. RUECHI, *Histoire de la littérature grecque chrétienne* 3, 10-26, Paris 1930, σ. 235 ἐ. Ιδίᾳ σ. 338.

1. Λόγος 32, 25, PG 36, 201B.

2. Λόγος 27, 9, PG 36, 24A.

3. M. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, 'Ἀνατρεπτικὸς τοῦ ἀπολογητικοῦ τοῦ δυσσεβοῦς Εὐτροπίου', PG 29, 497-669 καὶ ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΟΥΤΣΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, 'Ἐλληνικὴ Φιλοσοφία καὶ Χριστιανὸν Λόγον', 'Αθῆναι 1960, σ. 42 ἐ.

4. Λόγος 39, 11, PG 36, 345C.

τοῦτο κατὰ τὸ δυνατὸν αἰσθάνεται τρόπον τινὰ τὴν ἀνάγκην ν' ἀπολογηθῆ, καὶ ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸ ἀκροατήριόν του νὰ διευκρινήσῃ ὅτι «ταῦτα ἐν βραχέσι πεφύλοσόφηται πρὸς ὑμᾶς δογματικῶς, ἀλλ' οὐκ ἀντιλογικῶς· ἀλιευτικῶς, ἀλλ' οὐκ 'Αριστοτελικῶς· πνευματικῶς, ἀλλ' οὐ κακοπραγμονικῶς· ἐκκλησιαστικῶς, ἀλλ' οὐκ ἀγοραίως· ὀφελίμως, ἀλλ' οὐκ ἐπιδεικτικῶς...»¹.

'Ἐκ τῶν παρατιθεμένων τούτων χωρίων διαφαίνεται ὁ βαθὺς σύνδεσμος τῶν θεωρητικῶν δογματικῶν συζητήσεων μετὰ τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς, ὡς καὶ ἡ στενὴ ἔξαρτησις τῆς ὀρθοδόξου εὐσεβείκς τοῦ ἀτόμου ἐκ τοῦ μεγαλείου τοῦ ἀκαταλήπτου τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἐν τῷ φωτὶ τῆς ἀποκαλύψεως ὀρθοδόξου δόγματος. 'Απόρροια τούτου εἶναι ἡ ἐνσυνείδητος προσπάθεια τοῦ Γρηγορίου νὰ διαφυλάξῃ τοὺς μαργαρίτας τῆς πίστεως ἐκ τῆς βεβηλώσεως τούτων διὰ στοιχείων ἀλλοτρίων. Πρέπει, τονίζει, νὰ διακρίνωμεν τὰ δρικά τῆς γνώσεως, νὰ σεβώμεθα τὴν περιοχὴν τῆς πίστεως «μὴ εἰς Λαγυπτον ἐκφερώμεθα, μηδὲ εἰς 'Ασσυρίους κατασυρώμεθα, μηδὲ ἄδωμεν τὴν ὥδην Κυρίου ἐπὶ τῆς ἀλλοτρίας»².

γ) 'Ἡ πίστις ἔραντι τῆς γνώσεως.

'Οσάκις ὁ Γρηγόριος ἀναγκάζεται νὰ ὀμιλήσῃ περὶ τῶν δογματικῶν προβλημάτων καταλαμβάνεται ἐξ ἀπροθυμίας, τὴν ὅποιαν καὶ ὁ ἴδιος ἐνίοτε ὀμολογεῖ³. 'Εξ ἀλλου εἶναι ὁ μόνος ἐκ τῶν καππαδοκῶν θεολόγων, ὁ ὅποιος δὲν συνέταξε συστηματικὸν δογματικὸν ἔργον περιορισθεὶς μόνον εἰς λόγους, ποιήματα καὶ ἐπιστολάς. Πηγὴ τῆς διστοκτικότητος ταύτης εἶναι ἀφ' ἐνὸς τὸ ἐπικίνδυνον καὶ ἀνασφαλές κατὰ τὴν ἔξήγησιν τῶν ἀκαταλήπτων, προὶὸν βαθέος σεβασμοῦ καὶ πεφωτισμένης θρησκευτικότητος, ἀφ' ἐτέρου ὁ ἔμμεσος ἔλεγχος τῆς κατὰ τοὺς χρόνους του μετὰ πάθους ἐνασχολήσεως μετὰ δογματικῶν προβλημάτων, ἐν πολλοῖς μάλιστα ἕνευ τῆς δεούσης προετοιμασίας. Πρὸς τούτοις δέον νὰ προστεθῇ καὶ ἡ ἐμφάνισις τῆς αἰρέσεως τοῦ Εὐνομίου καὶ ἡ πρόθυμος ὑπ' αὐτοῦ διὰ τῆς ἀπλουστεύσεως ἔξέτασις καὶ λύσις πάντων τῶν προβλημάτων, μηδὲ τοῦ περὶ ἀκαταλήπτου τῆς οὐσίας καὶ φύσεως τοῦ Θεοῦ δόγματος ἐξαιρουμένου.

Διὰ τοῦτο τὸ ἀποφατικὸν στοιχεῖον εἶναι, ὡς θὰ ἄδωμεν κατωτέρω,

λίνη ἔντονον. Τοῦτο δμως οὐδόλως εἶναι παράδοξον. Διὰ τὸν εὐαίσθητὸν Γρηγόριον ἦτο πάντοτε δύσκολον νὰ ὀμιλῇ ἐνώπιον τοῦ πλήθους περὶ τῆς οὐσίας τῆς προσωπικῆς θρησκευτικῆς του ζωῆς. 'Εξ ἀλλου πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ περιγραφοῦν αἱ προσωπικαὶ ἐμπειρίαι ἐκάστου; 'Ο λόγος εἶναι πολὺ πτωχὸς διὰ νὰ ἀποδοθοῦν πλήρως τὰ θρησκευτικὰ βιώματα τοῦ ἀνθρώπου. Μόνον ἐκεῖνος ὁ ὅποιος ἐγεύθη ἐμπειρικῶς τὴν μετὰ τῆς ἀληθείας κοινωνίαν δύναται νὰ κατανοήσῃ τοιαῦτα προβλήματα¹. Πᾶν τὸ βιούμενον, ἐφ' ὃσον βιοῦται, δὲν ὑφίσταται ὡς πρόβλημα. Καθίσταται πρόβλημα, δταν ἀπολέση μέρος τῆς ζωτικότητός του, ὅπότε στρέφεται ἡ προσοχὴ εἰς τὸν πλαισιοῦντα αὐτὸ τύπον.

Διὰ τοὺς λόγους τούτους ἡ στάσις τοῦ Γρηγορίου πρὸ τοῦ προβλήματος τῆς πίστεως εἶναι στάσις ἀνθρώπου προσευχομένου. Δὲν ὑπάρχουν ἐνταῦθα ἀναλύσεις καὶ ἐκτεταμέναι περιγραφαί. Ταπεινόφρων εἶναι ὁ μετρίως περὶ ταῦτα ὀμιλῶν, «ἐνθα τὸ ταπεινὸν μετὰ τῆς εὐδοξίας ἔχει τὴν ἀσφάλειαν»². Ποῖον δμως εἶναι τὸ περιεχόμενον τῆς εὐδοξίας καὶ ἀσφαλείας;

Κατ' ἀρχὴν πρέπει νὰ διαχωρίσωμεν μεταξὺ τῶν ζητουμένων τὰ «ἐφικτὰ» ἐκ τῶν «ἀνεφίκτων». Τὰ πρῶτα εἶναι ὅσα ἀρμόζουν εἰς τὰς περιωρισμένας δυνατότητας τῆς λογικῆς τοῦ πεπερασμένου ἀνθρώπου. 'Η ἐπίλυσις δμως τῶν ἐφικτῶν δὲν εἶναι πάντοτε δυνατή. 'Τπάρχουν καὶ εἰς ταῦτα δυσκολίαι, αἱ ὅποιαι εἶναι ἀπόρροια τῆς διὰ τοῦ προπατορικοῦ ἀμαρτήματος σκοτισθείσης διανοίας. Τὰ ζητούμενα ἔξ ἀλλου διακρίνονται εἰς δύο κατηγορίας: εἰς τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὸν παρόντα κόσμον καὶ τὴν κάτω σύγχυσιν, καὶ τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὸν μέλλοντα καὶ μένοντα αἰῶνα, τὸν κόσμον τῆς ἐλευθερίας. 'Ως ἐκ τούτου «τὰ τοῦ παρόντος καιροῦ...στέργωμεν τέως», ἐνῷ «τοῖς τοῦ μέλλοντος αἰῶνος...καθαιρώμεθα». 'Η εὐδοξία καὶ ἡ ἀσφάλεια θὰ ὑπάρχουν μόνον δταν ὁ ἀνθρωπὸς δυνηθῇ νὰ διακρίνῃ, ποῖα ζητούμενα ἀνάγονται ἀποκλειστικῶς εἰς τὸ πεδίον τῆς πίστεως καὶ ποῖα ἀνήκουν μετὰ τῆς πίστεως καὶ εἰς τὴν λογικήν³.

Τὸ δόγμα ὡς ἀναγόμενον εἰς τὴν πίστιν δὲν ἔχει ἀνάγκην λογικῆς βάσεως καὶ δὲν ἀποσκοπεῖ εἰς τὴν ἰκανοποίησιν τῶν διανοητικῶν ἀνησυχιῶν τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ θεραπεύει τὴν βαθυτάτην ἀνάγκην αὐτοῦ δι' αὐθεντικὸν ὄδηγὸν πρὸς ἐπίτευξιν τῆς σωτηρίας. 'Η προσωπικὴ σω-

1. Λόγος 23, 12, PG 35, 1164C.

2. Λόγος 28, 5, PG 36, 17A· Λόγος 23, 11, PG 35, 1164AB.

3. Λόγος 2, 76, PG 35, 484AB.

1. Λόγος 26, 1, PG 35, 1228B.

2. Λόγος 32, 19, PG 36, 196C.

3. Λόγος 22, 11, PG 35, 1144AB.

τηρία τοῦ ἀνθρώπου ἐν Χριστῷ, ὡς σκοπὸς καὶ περιεχόμενον τῆς πνευματικῆς του ζωῆς, συνδέεται ἀρρήκτως μετὰ τῆς ἀποδοχῆς τοῦ δρθοδόξου δόγματος καὶ ίδιως τοῦ Τριαδικοῦ. Πᾶσα διαστρέβλωσις εἰς τὴν δογματικὴν διδασκαλίαν συνεπάγεται ἀρνησιν τῆς πίστεως καὶ ἀπώλειαν τῆς σωτηρίας¹.

Ο διαχωρισμὸς μεταξὺ πίστεως καὶ γνώσεως εἶναι οὐσιώδης. Η πίστις ὡς αὐτάρκης δὲν ἔχει ἀνάγκην τῆς ὑποστηρίξεως τῶν λογικῶν ἀποδείξεων. Τίποτε δὲν θὰ ἀπέμενεν ἐκ τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ἐὰν αὕτη ἐβασίζετο ἀποκλειστικῶς εἰς τὰς λογικὰς ἀποδείξεις, εἰς τοὺς σοφοὺς «τοὺς περιττοὺς ἐν λόγῳ» καὶ τὰς γνώμας των². Η τόλμη καὶ ἡ καινοτομία εἰς θέματα πίστεως εἶναι ἀπαράδεκτοι. Ἀσφάλεια καὶ ὁδηγὸς εἶναι αἱ Γραφαῖ, διὰ τῶν ὅποιων διαλύονται τὰ σκότη καὶ τὰ ἐπιχειρήματα τῶν πνευματικῶν τυφλῶν, τῶν αἵρετικῶν, καὶ ἐπιτυγχάνεται ἡ σωτηρία³. Τὸ κινοῦν τὸν Χριστικὸν εἶναι ἡ πίστις καὶ οὐχὶ ὁ λόγος. Εἳν δὲ ἀνθρώπος κατανοήσῃ «τὸ ἀσθενὲς ἐν τοῖς ἐγγυτέρω», τότε, λέγει, «λόγον ἔγνως, τῷ γνῶναι τὰ ὑπὲρ λόγου, ἵνα μὴ παντελῶς ἐπίγειος ἡσι, ἡ περίγειος, ἀγνοῶν καὶ αὐτὸ τοῦτο τὴν ἄγνοιαν»⁴.

Οσάκις ὁ Χριστιανὸς φιλοσοφεῖ, πρέπει νὰ ἐπιχειρῇ τοῦτο ἐν συναρτήσει μετὰ τῆς εὐλαβείας καὶ «εἴσω τῶν ἡμετέρων δρῶν»⁵, διὰ νὰ δυνηθῇ οὗτος ὁ φιλοσοφῶν νὰ διακρίνῃ τὸ σχῆμα καὶ τὴν πλαισίωσιν, τὰ ὅποια προέρχονται ἐκ τῆς ἐλληνικῆς σκέψεως, ἀπὸ τῆς ἀληθείας καὶ ἀνωτερότητος τοῦ χριστιανικοῦ κηρύγματος⁶. Μακρὰν τῆς πίστεως ὁ ἀνθρώπος βασιζόμενος μόνον ἐπὶ τῆς γνώσεως ἀποτυγχάνει ν' ἀπαντήσῃ εἰς τὰ ἔρωτήματά του. Χαρακτηριστικὸν παράδειγμα κάθε ἐποχῆς εἶναι καὶ ἡ κατὰ τὸν τέταρτον αἰῶνα παρατηρουμένη ἀναζήτησις τῆς ἀληθείας εἰς διάφορα συστήματα. Οἱ περιπλανώμενοι εἰς διαφόρους σχολάς, ἀλλάσσοντες συνεχῶς διδασκάλους καὶ ἐμπιστευόμενοι ἑαυτοὺς κατὰ καιροὺς εἰς διαφόρους διδασκαλίας, «ἔπειτα ἀπὸ τῆς πιθανότητος ἄλλοτε ἄλλης περιφερόμενοι καὶ στρεφόμενοι καὶ παντὶ λόγῳ καταπλυθέντες καὶ πατηθέντες....τέλος ἀποκάμοντες καὶ ἀκοὴν καὶ διά-

1. Λόγος 34, 6, PG 36, 245B· Λόγος 23, 13, PG 35, 1165B· Λόγος 22, 12, PG 35, 1144C· «Ἐπη Δογμ., 1, PG 37, 509.

2. Λόγος 32, 26, PG 36, 204A.

3. Λόγος 42, 18, PG 36, 480A.

4. Λόγος 28, 28, BARBEL, 120· PG 36, 68AB.

5. Λόγος 27, 5, PG 36, 17A.

6. «Τῶν μὲν Ἑλλήνων τὸ σχῆμα καὶ τὴν σκηνὴν, ἡμῶν δὲ τὴν ἀλήθειαν καὶ τὸ ὄφες», Λόγος 25, 5, PG 35, 1204D.

νοιαν, πρὸς πάντα λόγον δυσχεραίνουσι καὶ μοχθηρὸν τύπον ἔχουτοῖς ἐγγράφουσιν, αὐτῆς καταγελᾶν...καταφρονεῖν...οὐδὲν ὑγίες ἔχούσης τῆς πίστεως»¹. Ο ἀνθρώπινος λόγος μόνος ὁδηγεῖ τὸν ἀνθρωπὸν εἰς ἀδιέξοδον. Η τελείωσις ἐπιτυγχάνεται μόνον διὰ τῆς πίστεως ἡ ὅποια πληροῖ τὸν λόγον².

δ) Ἡ ἀκολουθητέα γραμμὴ κατὰ τὸν Γρηγόριον.

Συχνάκις οἱ καππαδόκαι Πατέρες χαρακτηρίζονται ὡς πλατωνίζοντες. Τοῦτο δῆμος ἐν μέρει μόνον ἀληθεύει. Ήθεσὶ τοῦ Γρηγορίου ἔναντι τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας οὐδόλως ἔξαρταται ἀποκλειστικῶς ἐξ ἐνὸς φιλοσοφικοῦ συστήματος, ως τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ἀριστοτέλους ἢ τῶν Στωικῶν. Διὰ τοῦτο καὶ διὰ πλατωνισμοῦ αὐτοῦ λόγος δύναται νὰ ἐλεγχθῇ ὡς ἐσφαλμένος. Οἱ Καππαδόκαι παρεδέχθησαν τὰς γενικὰς ἀρχὰς τῆς ἐκλεκτικῆς φιλοσοφίας, ἐντὸς τῆς ὅποιας ἡνδρώθησαν καὶ ἡ ὅποια ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῶν συγχρόνων των ὡς στοιχειῶδες μέρος τῆς μορφώσεως παντὸς σκεπτομένου ἀνθρώπου, ἀρνηθέντες ἐμφατικῶς τὴν στενὴν περὶ θρησκείας ιουδαιϊκὴν ἀντίληψιν³. Τὸ σύστημά των περιέχει στοιχεῖα πλατωνικὰ τοῦ δευτέρου αἰῶνος, ως ἡ ἀρνησις τῆς αὐθυπαρξίας τοῦ κακοῦ, ἡ τιμωρία ως παιδαγωγία, ἡ κάθαρσις, ἡ ὑπαρξία τῶν δύο κόσμων, τοῦ νοητοῦ καὶ τοῦ ὄλικοῦ, ἡ θεώρησις τοῦ ἀνθρώπου ως μικροκόσμου, ἐν διαφοράς τοῦ συνυπάρχοντος οἱ δύο οὗτοι κόσμοι. Πρὸς τούτοις δῆμος χρησιμοποιοῦν ἐνίστε φρασεολογίαν καὶ ίδεας καθαρώς στωικάς, ως ἡ φύσις τῆς ἀρετῆς, τῆς κακίας, τοῦ πάθους καὶ τῆς ἔγκρατείας. Ταῦτα δὲ συνδέονται διὰ τοῦ ἀριστοτελείου δόγματος περὶ τοῦ Θεοῦ, ως τοῦ τελικοῦ αἰτίου, τοῦ κινοῦντος τὰ πάντα ἀκινήτου. Επὶ πλέον δέον νὰ τονισθῇ διτὶ τὰ ἐκ τῆς ἐλληνικῆς εἰδωλολατρικῆς φιλοσοφίας εἰλημμένα στοιχεῖα οὐδόλως ὑπεισέρχονται εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ συστήματος τῶν Καππαδοκῶν, ἀλλ᾽ ἀποτελοῦν τὸ πλαίσιον, ἐντὸς τοῦ ὅποιου προσέφερον οὗτοι τὸ χριστιανικὸν μήνυμα τῆς ἀποκαλύψεως εἰς τοὺς συγχρόνους των.

1. Λόγος 2, 42, PG 35, 449C. Πρβλ. Λόγος 29, 21, BARBEL, 168· PG 36, 104A: «Ο δὲ ἀναγγέλλων συνδέσμους, καὶ λύων κρατούμενα, δὲ καὶ ἡμῖν ἐπὶ νοῦν ἀγαγῶν διελῦσαι στραγγαλίας βιαίων δογμάτων, μάλιστα μὲν καὶ τούτους μεταβαλόν ποιήσειν πιστοὺς ἀντὶ τεχνολόγων, καὶ Χριστιανούς ἀνθ' ὧν νῦν ὀνομάζονται».

2. Λόγος 29, 21, BARBEL, 168· PG 36, 104A· Λόγος 24, 7, PG 35, 1176C κ.ε.

3. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, Λόγος 2, 92, PG 35, 496B καὶ Λόγος 25, 1, PG 35, 1197A κ.ε.

Κατὰ τὸν τέταρτον αἰῶνα ἡ χριστιανικὴ σκέψις ἐκπροσωπουμένη ὑπὸ τῶν καππαδοκῶν θεολόγων ἔπαισε νὰ συγκεντρώνῃ ἀποκλειστικῶς τὸν δυναμισμόν της εἰς τὴν ἄμυναν ἔναντι τῶν εἰδωλολατρικῶν προσβολῶν καὶ ἥρχισε νὰ προσφέρῃ τὴν ἴδικήν της φιλοσοφίαν ὡς βάσιν διὰ τὴν συμφιλίωσιν τοῦ νέου μετὰ τοῦ παλαιοῦ κόσμου¹.

Κατὰ τὸν χρόνον τοῦ Ἰουλιανοῦ ἡ Ἑλληνικὴ παιδεία εἶχεν ἀποκτῆσει θρησκευτικήν τινα χροιάν. 'Η θρησκεία δὲ καθ' ἔσυτὴν ἀπέβη μέσον πολιτιστικῆς καὶ μορφωτικῆς ἀνανεώσεως τοῦ εἰδωλολατρικοῦ κόσμου. Οἱ Καππαδόκαι ἀντὶ νὰ περιορισθοῦν εἰς ἄκαρπον πολεμικήν, διηγούμενοι τὴν ἀνάγκην νὰ δεῖξῃ ὁ Χριστιανισμὸς τὴν μεγάλην διαπλαστικὴν δύναμιν τοῦ πνεύματός του εἰς ἓν δημιουργικὸν ἔργον, τὸ διόποιον θὰ ἤδυνατο νὰ διατηρήσῃ, νὰ ἀφομοιώσῃ καὶ νὰ ἀνανεώσῃ τὰς Ἑλληνικὰς πολιτιστικὰς ἀξίας ἐντὸς τῶν πλαισίων μᾶς χριστιανικῆς συνθέσεως. Οὕτω τὸ κέντρον τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν Καππαδοκῶν ἀπέβλεπεν εἰς τὴν δημιουργίαν ἐνὸς χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ. Διὰ τὴν δημιουργίαν τούτου διεχώρισαν τὴν Ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν ἀπὸ τῆς Ἑλληνικῆς θρησκείας, καθιστῶντες οὕτω τὰς σχέσεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ μετὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἔξοχως δημιουργικάς. Τοιουτοτρόπως ὁ Χριστιανισμὸς ἀποβάνει οὐχὶ μόνον ὁ κληρονόμος παντὸς ἀξίου νὰ διατηρηθῇ ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς παραδόσεως, ἡ διόποια κατὰ τὸν χρόνον τούτους τυποποιηθεῖσα εἶχεν ἀπωλέσει τὸ περιεχόμενό της, ἀλλ' ἐνισχύει συγχρόνως τὴν θέσιν του ἐντὸς τοῦ πεπολιτισμένου κόσμου. 'Αποτέλεσμα τῆς δημιουργικῆς ταύτης ἐπαφῆς ἡτο ἡ ἀναγέννησις τοῦ τετάρτου αἰῶνος².

'Ανάλογος εἶναι καὶ ἡ στάσις τοῦ Γρηγορίου εἰδικώτερον ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων πίστεως καὶ γνώσεως. 'Ἐὰν δὲν ληφθῇ ὑπὸ δψιν τὸ ἐν γένει πολιτιστικὸν καὶ ιστορικὸν περιβάλλον, εἶναι δυνατὸν ὠρισμένα χωρία νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἐνδείξεις πλήρους ἀρνήσεως ἡ πλήρους παραδοχῆς τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως³. Τοῦτο δμως δὲν εἶναι δρόδον.

1. B. W. JAEGER, *Early Christianity...*, σ. 69.

2. JAEGER, αὐτόθι, σ. 72-75.

3. 'Οσάκις συναντῶνται κείμενα ὡς τὰ προγγενέτα, ὑπερτονίζοντα διὰ πολεμικούς ἡ παιδαγωγικούς λόγους ὡρισμένη ἀποψίν, διὰ νὰ συλληφθῇ τὸ πλῆρες νόημα αὐτῶν, δὲν πρέπει νὰ περιορίζεται καὶ ἐπηρεάζεται ἡ κρίσις ἐκ τῶν ρητορικῶν ἀντιθέσεων καὶ ὑπερβολῶν. Δέον νὰ λαμβάνεται ὑπὸ δψιν τὸ δλον πνεῦμα τοῦ συγγραφέως ἐν συναρτήσει πρὸς τὸ ιστορικὸν περιβάλλον αὐτοῦ. 'Ιδιαιτέρως εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Γρηγορίου ἡ συνειδητή ἐκ μέρους του ἀποφυγὴ πάσης μονομερείας καὶ ἡ προσπάθεια νὰ ἀκολουθῇ τὴν μέσην ὁδόν, διαποτίζει καὶ χαρακτηρίζει δλον τὸ ἔργον αὐτοῦ. Πρβλ. H. WOLFSON, *The Philosophy of Cchurc Fathers*,

'Η γνῶσις ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου δὲν ἀντιμετωπίζεται ὡς ἐνιαῖον συγκροτημένον σύνολον, ἀλλ' ἐκλεκτικῶς, διότι αὕτη ὡς προϊὸν τοῦ παρόντος μεταβαλλομένου κόσμου δὲν δύναται νὰ εἶναι ἀπηλλαγμένη ἐλλείψεων καὶ σφαλμάτων. 'Ἐν τούτοις ὑπάρχουν καὶ θετικὰ στοιχεῖα, τὰ διόποια συμπληρούμενα ὑπὸ τῆς ἀποκαλύψεως τελειοῦν τὴν γνῶσιν διὰ τῆς πίστεως⁴. Τί λοιπὸν θὰ δεχθῶμεν ὡς Χριστιανοὶ ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας; Κατ' ἀρχὴν τὸ «έξεταστικὸν» καὶ «θεωρητικόν» ἐπίσης «ὅσον χρήσιμον....καρπούμενοι πρός τε ζωὴν καὶ ἀπόλαυσιν, ὅσον ἐπικίνδυνον διαφεύγομεν»⁵, προκειμένου νὰ συγκροτῆται τὸ σχῆμα ἐντὸς τοῦ διόποιον θὰ προσφέρεται ἡ χριστιανικὴ ἀλήθεια⁶. 'Η φιλοσοφία γίνεται ἐπικίνδυνος μόνον ὅταν ἐκτρέπῃ τὸν ἀνθρώπον ἐκ τῆς δρθῆς ὁδοῦ, ὅταν δηλαδὴ «εἰς δαίμονας φέρει καὶ πλάνην καὶ ἀπωλείας βυθὸν...δτε μὴ καν τούτων πρὸς θεοσέβειαν ὀφελήμεθα, ἐκ τοῦ χείρονος τὸ κρεῖττον καταμαθόντες, καὶ τὴν ἀσθένειαν ἐκείνων ἰσχὺν τοῦ καθ' ἡμᾶς λόγου πεποιημένοι»⁷.

«Οὐκοῦν ἀτιμαστέον τὴν παίδευσιν, ὅτι τοῦτο δοκεῖ τισιν»⁸; 'Η ἀπάντησις εἶναι ἀρνητική. 'Η παίδευσις ὑπὸ τὰς ἀνωτέρω προύποθέσεις καὶ ἐπιφυλάξεις εἶναι τὸ πρῶτον ἀγαθόν, ἀποκλειστικὸν δὲ προνόμιον τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας εἶναι ἡ καθοδήγησις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ἐπίτευξιν τῆς σωτηρίας του⁹. 'Η ἐπιτυχῆς ἐκλογὴ καὶ χρῆσις τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως ὑπὸ τοῦ Χριστιανοῦ εἶναι ἡ οὐσία τοῦ προβλήματος καὶ οὐχὶ ἡ γνῶσις καθ' ἔσυτὴν διὰ τὸν Γρηγόριον. Φέρει δὲ πρὸς τοῦτο ὡς παράδειγμα ἀρίστου συνδυασμοῦ ὁρθῆς χρήσεως τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως καὶ γνησίας βιώσεως τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας τὴν ὀλοκληρωμένην προσωπικότητα τοῦ M. Βασιλείου. Οὗτος ἀποφεύγων τὰ

σ. 138, «Not every disparaging statement about philosophy necessarily means a simple faith theory; nor does it necessarily mean that rational demonstration unqualifiedly diminishes the merit of the faith. When Gregory says that philosophy 'crept into the church like plagues of Egypt (PG 36, 201C)' he means the false doctrines of philosophy which caused heresy».

1. Λόγος 29, 21, BARBEL, 168: PG 36, 104A.

2. Λόγος 43, 11, PG 36, 508B-D.

3. Λόγος 25, 5, PG 35, 1204CD.

4. Λόγος 43, 11, PG 36, 508B-D.

5. Αὐτόθι. Παρατηρεῖ δὲ ἀναφερόμενος χαρακτηριστικῶς εἰς τοὺς ἀρνουμένους ταύτην, δτι «οσκαίους καὶ ἀπαιδεύτους ὑποληπτέον τοὺς οὖτας ἔχοντας, οἱ βούλοιντ' ἀπαντᾶς εἶναι καθ' ἔσυτούς, ἵν' ἐν τῷ κοινῷ τὸ κατ' αὐτοὺς κρύπτηται, καὶ τοὺς τῆς ἀπαιδεύσας ἐλέγχους διαδιδράσκωσιν».

6. Αὐτόθι 11, 508B.

άκρα, ήτοι τὴν πλήρη κατάφασιν καὶ τὴν πλήρη ἀρνησιν τῆς γνώσεως, ὡς μέλισσα ἐφρόντιζε «μηδὲν τῶν καλῶν διαφυγεῖν»¹. Οἱ ἀνθρωποὶ εἰναι ἔκεινοι, ὁ ὅποιος προσδίδει εἰς τὸ ἀντικείμενον θετικὴν ἢ ἀρνητικὴν ἀξίαν. Τὸ ὄντωρ καὶ τὸ πῦρ ἐπὶ παραδείγματι δύνανται νὰ καταστοῦν ἀναλόγως πηγαὶ ὀφελεῖας ἢ καταστροφῆς². «Ἐργον τῶν ἀνθρώπων εἰναι νὰ χρησιμοποιήσουν πᾶν τὸ δοθὲν καὶ ὑπάρχον πρὸς δόξαν τοῦ Θεοῦ, πραγματοποιῶντες οὕτως «ὅ φησιν ὁ θεῖος Ἀπόστολος, αἰχμαλωτίζοντες πᾶν νόημα εἰς Χριστόν»³.

Ἡ φιλοσοφία ἔξ ἄλλου δὲν θεωρεῖται ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου ὡς τελείως ἀπαραίτητος διὰ τὴν καθόλου προσωπικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ πνευματικοῦ περιεχομένου τοῦ Χριστιανοῦ. Εἶναι ἐνίστε πλέον ἀσφαλῆς καὶ μακάριος εἰς τὴν ζωὴν του ὁ ἀπλοῦς πιστὸς τοῦ κατὰ κόσμον πεφυσιωμένου φιλοσοφοῦντος Χριστιανοῦ. Ἀναλύων δὲ Γρηγόριος τὸ χωρίον τῶν Παροιμῶν, «ακρείσσων ἄπορος πορευόμενος ἐν ἀπλότητι», παρατηρεῖ διτὶ ὃντας εἰναι «ακρείσσων... ὁ πένης ἐν λόγῳ καὶ γνώσει καὶ τοῖς ἀπλοῖς ἐπεριειδόμενος, καὶ ἐπὶ τούτων, ὥσπερ ἐπὶ λεπτῆς σχεδίας διασωζόμενος, ὑπὲρ στρεβλόχειλον ἄφρονα, τὸν ἀποδεῖξει λόγου θαρροῦντα σὺν ἀμαθίᾳ καὶ κενοῦντα τὸν σταυρὸν τοῦ Χριστοῦ»⁴.

Διὰ τοῦτο ὁ ἀπλοῦς Χριστιανὸς εἰναι καὶ οὕτως φιλόσοφος, διότι ἀντιπαρατάσσει εἰς τὴν κατὰ κόσμον γνῶσιν τὸν Σταυρὸν τοῦ Χριστοῦ, τὴν κατὰ Χριστὸν «φιλοσοφίαν». Αὕτη δρίζεται ὡς «ἡ σπουδὴ, καὶ τὸ

1. Αὐτόθι 13, 512A. Βλ. ὡσαύτως Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, «Οπως ἀν ἐξ Ἑλληνικῶν ὀφελοῦντο λόγων 4, PG 31, 596BC.

2. Αὐτόθι 13, 512A.

3. Λόγος 43, 11, PG 36, 508C. Βλ. Β' Κορ. 10, 5. Δὲν δύναται δὲ ἀναγνωσκον τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Γρηγορίου νὰ μὴ θελχῷῃ ἐκ τῆς λεπτότητος καὶ τῆς ἀφελοῦς ἀθωτότητος του. Σχετικῶς πρὸς τὸ παρὸν πρόβλημα εἰς τὴν Ἐπιστολὴν του 234 (PG 37, 377A), πρὸς Ὁλύμπιον, γράφει διτὶ τοῦ ἀπέστειλεν ὡς δῶρον τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Ἀριστοτέλους. Εἰς τὴν ἐπομένην ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν Ἰδιον (Ἐπιστολὴ) 235, PG 37, 377B), φαίνεται διτὶ μετενόησε κάπως διὰ τὸ δῶρον καὶ ἀναφερόμενος εἰς τοῦτο λέγει, διτὶ θὰ ἡτο καλλίτερον δῶρον τὰ «θεῖα Βιβλία», διότι δῶρα ὡς αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Ἀριστοτέλους εἰναι ἀτῶν παιζόντων μετρακίων, οὐγὶ πολὺ κολακευτικὸν σχόλιον διὰ τὸν ἀποδέκτην τοῦ δώρου του.

4. Παρ. 19, 1. Λόγος 32, 26, PG 36, 204B. «Ἡ προσωπικότης τοῦ πατρός του προβάλλεται ἐπίσης ὡς ἀρίστως συνδέουσα τὴν βαθεῖαν πίστιν μετὰ τῆς ἀπλοϊκότητος, χωρὶς τοιουτορόπως νὰ βλάπτεται ἡ πίστις. Οὕτως δὲ πατήρ του «καίπερ ἔχων φυχῆς καὶ ἥθους ἀπλοῖκου καὶ θεοειδοῦς, διμως τι τοῖς ὑβρισταῖς καὶ φοβερός ἦν διὰ τὴν εὐσέβειαν» μᾶλλον δὲ οὐδὲ δὲλλο τι τὸ πλήττον ἦν, ἢ ἀπλότης καταφρονούμενη», Λόγος 18, 26, PG 35, 1016C. Οὕτε ὀμίλει «τεχνικῶς... ὡς ἀν οἱ μὴ πῆξιν ἔχοντες πίστεως ἢ καπηλεύοντες τὴν ἀλήθειαν», Λόγος 18, 16, PG 35, 1005A.

ῥαγῆναι κόσμου καὶ μετὰ Θεοῦ γενέσθαι τοῖς κάτω τὰ ἄνω πραγματεύμενον, καὶ τοῖς ἀστάτοις καὶ ῥέουσι τὰ ἐστῶτα καὶ μένοντα κατακτώμενον»¹, προκειμένου νὰ δυνηθῇ ὁ ἀνθρωπὸς νὰ ἐναρμονίσῃ ἔσυτὸν μετὰ τῆς ἄνω θείας πραγματικότητος, ήτοι τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἀγγέλων², ἀσκῶν τὴν ἀγάπην πρακτικῶς διὰ τῆς φιλανθρωπίας³. Διὰ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας δὲν τελειοῦται μόνον ἡ ἀνθρωπίνη γνῶσις, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐν σπαργάνοις σοφία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἡ ὅποιος βασίζεται ἐπὶ τοῦ φόβου. Διὰ τῆς χριστιανικῆς ἀποκαλύψεως ἡ «σοφία τὸν φόβον ὑπερβᾶσα καὶ εἰς τὴν ἀγάπην ἀναβιβάσασα, Θεοῦ φίλους ἡμᾶς καὶ μίούς ἀντὶ δούλων ἐργάσεται»⁴. Τὸ δὲ ἔσχατον κριτήριον δὲν εἶναι τὸ «δοκεῖν», ἀλλὰ τὸ «εἰναι». Τὸ πρῶτον «ἄν μὲν ὑπάρχῃ δεξέμεθα, ἵν’ εἴπω τι καὶ ἀνθρώπινον», λέγει ὁ Γρηγόριος, «ἄν δὲ ἀντιπίπτῃ, χαίρειν ἐάσομεν, καὶ οὐδὲν τοῦ εἶναι διὰ τὸ δοκεῖν ἀφαιρήσομεν»⁵.

Οὕτως ἡ κατὰ κόσμον φιλοσοφία, ὡς εἰδομεν, δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς τὸ πρῶτον ἀγαθόν. Ἀλλὰ «σοφία πρώτη» εἶναι «σοφίας ὑπερορᾶν τῆς ἐν λόγῳ κειμένης»⁶. Σοφία πρώτη εἶναι διὰ τὸν Γρηγόριον ὁ ἐπαινετός ἐν Χριστῷ δρθόδοξος βίος, ὁ ὅποιος εἶναι κεκαθαριμένος καὶ προσδευτικῶς ἀδιαλείπτως καθαίρεται ἐν Θεῷ «τῷ καθαρωτάτῳ καὶ λαμπρότάτῳ καὶ μόνην ἀπαιτοῦντι παρ’ ἡμῖδην θυσίαν τὴν κάθαρσιν»⁷. Οὕτως δὲ Χριστιανισμός, ὡς ἡ ἀληθής φιλοσοφία, ἔχει ὡς ἀντικειμενικὸν σκοπὸν τὸν συνεχῆ ἀγῶνα τῆς μορφώσεως τοῦ Χριστοῦ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ καὶ τῆς θεώσεως αὐτοῦ⁸.

1. Λόγος 43, 13, PG 36, 512C.

2. Λόγος 7, 9, PG 35, 765B. Περὶ ἀρετῆς PG 37, 444.

3. Λόγος 6, 1, PG 35, 721B. Λόγος 25, 1, PG 35, 1198 A. ἐ.

4. Λόγος 21, 6, PG 35, 1088C. «Ἀπόδειξις τούτου κατὰ τὸν Γρηγόριον εἶναι τὸ ἔργον τοῦ Μ. Ἀθανασίου, παρὰ τὴν μικρὰν φιλοσοφικὴν κατάτισιν αὐτοῦ. Πρβλ. Λόγον 25, 4, PG 35, 1204A, ἐνθα ἐπαινῶν τὸν «Ἱρωνα λέγει: «έπειδὴ οὗτος διενοήθη, τοῦτο μὲν οὐδὲ βουλῆς ἡξίωσε, ποτέρα δεῖ τῶν φιλοσοφιῶν ἐλέσθαι μᾶλλον, τὴν ἔξω καὶ παιζόντων τὰς τῆς ἀληθείας σκιάς ἐν τῷ τῆς φιλοσοφίας σχήματι καὶ προβλῆματι, ἢ τὴν ἡμέτεραν καὶ ταπεινὴν μὲν τῷ φαινομένῳ, ὑψηλὴν δὲ τῷ κρυπτομένῳ καὶ πρὸς Θεὸν ἄγουσαν».

5. Λόγος 36, 8, PG 36, 276C.

6. Λόγος 16, 2, PG 35, 936BC.

7. Αὐτόθι. «Ἡ ύπὸ τοῦ Μ. Ἀθανασίου συμφιλίωσις τοῦ ἔργου μετὰ τοῦ κοινωνικοῦ βίου ἀποδεικνύει διὰ τὸν Γρηγόριον «ὅτι ἔστι καὶ λερωσύνη φιλόσοφος καὶ φιλοσοφία δεομένη μυσταγωγίας. Οὕτως γάρ ἀμφότερα συνηρμόσατο καὶ εἰς Ἕγαγεν καὶ πρᾶξιν ἡσυχίαν καὶ ἡσυχίαν ἐμπρακτον», Λόγος 21, 19, PG 35, 1104A.

8. Γαλ. 4, 19. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, Λόγος 25, 4, PG 35, 1204A. Πρβλ. W. JAEGER, *Die asketisch-mystische Theologie des Gregors von Nyssa*, Humanis-

‘Ο καθιδηγούμενος ἀποκλειστικῶς ὑπὸ τῆς λογικῆς ἀνθρωπος εἶναι καθ’ ὀλοκληρίαν «έπιγειος» ή «περίγειος». ‘Ο νοῦς δὲν ἐλευθερώνει τὸν ἀνθρωπὸν οὔτε παρέχει εἰς αὐτὸν τὴν ἀλήθειαν. Μόνον η πίστις τελειοῖ τὸν νοῦν καὶ καθιστᾶ αὐτὸν ἴκανὸν νὰ ἔρῃ τὴν πραγματικὴν κατάστασιν τῆς πτώσεως, «τὸ ἀσθενὲς ἐν τοῖς ἔγγυτέρω». Τότε ὁ νοῦς φωτίζεται ὄντως διὰ τῆς ὑπερβατικῆς δυνάμεως τῆς πίστεως καὶ καθιστάται ἴκανὸς νὰ γνωρίσῃ τὰ «ὑπὲρ λόγον» καὶ συγχρόνως αὐτὴν ταύτην τὴν ἀγνοιάν του. Ή διαπλάτυνσις αὕτη τοῦ ἀνθρώπου διὰ τῆς ἀνυψώσεως τοῦ νοῦ πρὸς τὴν ἀβύσσον τοῦ Θεοῦ καὶ διὰ τῆς καλλιτέρας γνώσεως τοῦ ἔκυτοῦ του εἶναι ὁ καρπὸς τῆς ὑπερλόγου λογικῆς τῆς πίστεως. Διὰ τοῦτο «πίστις ἀγέτω πλέον ἡμᾶς η λόγος»¹.

3. ΓΝΩΣΙΣ ΘΕΟΥ

‘Η περὶ Θεοῦ γνῶσις τοῦ ἀνθρώπου διακρίνεται εἰς φυσικὴν καὶ ὑπερφυσικὴν. ‘Η πρώτη ἀποκτάται διὰ τοῦ νοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὅποιος προσπαθεῖ νὰ κατανοήσῃ τὸ μυστήριον τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς φυσικῆς ἀποκαλύψεως. Πηγαὶ τῆς φυσικῆς ἀποκαλύψεως εἶναι η φύσις², η συνείδησις τοῦ ἀνθρώπου³ καὶ η ἴστορία⁴. ‘Η ἐκ ταύτης προερχομένη γνῶσις εἶναι ἀτελής, διότι ὁ Θεὸς ὡς ἀπλοῦς καὶ ἀπειρος παραμένει ἀκατάληπτος⁵. ‘Ο νοῦς τοῦ ἀνθρώπου, ἐπειδὴ «κάμνει ἐκβῆναι τὰ σωματικὰ... καὶ γυμνοῖς ὅμιλησαι τοῖς ἀσωμάτοις»⁶, ἐπιχειρεῖ νὰ νοήσῃ τὸν Θεὸν διὰ τοῦ κάλλους καὶ τῆς εὐταξίας τῶν ὄρωμάνων⁷. Οὕτως η φυσικὴ γνῶσις τοῦ Θεοῦ ἀναφέρεται εἰς τὴν ὑπαρξίαν καὶ τὰ ἴδιώματα αὐτοῦ⁸. ‘Η ἐκ

stische Reden und Vorträge, Berlin 1960, σ. 279, ἔνθα τονίζεται ὅτι σκοπὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ εἶναι η μεταμόρφωσις καὶ οὐχὶ η μόρφωσις τοῦ ἀνθρώπου. ‘Η παίδευσις εἶναι τὸ μέσον διὰ τοῦ ὅποιου ὁ ἀνθρωπὸς ὁδηγεῖται πρὸς τὴν θέωσιν.

1. Λόγος 28, 28, BARBEL 120· PG 36, 68A.

2. «Τὰ γὰρ ἀόρατα αὐτοῦ ἀπὸ αἰτίας κόσμου τοῖς ποιήμασι νοούμενα καθορᾶται, η τε ἀλτίος αὐτοῦ δύναμις καὶ θεώτης», Ρωμ. 1, 20.

3. Ρωμ. 2, 14-15.

4. Πραξ. 14, 15-17· 17, 26-28. Βλ. Ιω. ΚΑΡΜΙΡΗ, «Γνῶσις Θεοῦ», ἐν ΘΗΕ, τόμ. 4, σ. 586-589. καὶ Α. ΓΕΡΟΜΙΧΑΛΟΥ, ‘Η περὶ Θεοῦ γνῶσις, Θεσσαλονίκη 1954, σ. 11 ἐ.

5. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, Λόγος 38, 7, PG 36, 317BC.

6. Λόγος 28, 13, BARBEL, 88· PG 36, 44AB.

7. Αὐτόθι.

8. Αὐτόθι 6, BARBEL, 74· PG 36, 32C. Βλ. Λόγος 38, 7, PG 36, 317B ἐ. Δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ Γρηγόριος ἀποδίδει τὴν ὑπαρξίαν τῆς εἰδωλολατρίας εἰς κακὴν χρῆσιν τῆς φυσικῆς ἀποκαλύψεως, Λόγος 28, 13-14, BARBEL, 88-92· PG 36, 41C-45A.

τῆς ὑπερφυσικῆς δύμας ἀποκαλύψεως παρεχομένη γνῶσις εἶναι ἀπείρως ἀνωτέρα, διότι τὸ ἀδύναμον καὶ ὑποκειμενικὸν τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ ἐνισχύεται διὰ τῆς πίστεως εἰς τὸ ἀντικειμενικὸν κῦρος τῆς ἀποκαλύψεως¹.

‘Η ὑπὸ τοῦ Παύλου ἀποδιδομένη ἔννοια εἰς τὴν λέξιν γνῶσις ἡ ἐπίγνωσις δὲν ἀπαντᾷ εἰς τὴν ἐλληνικὴν φιλοσοφικὴν σκέψιν, ἡ ὅποια ἐχρησιμοποίει τὴν λέξιν ἐπιστήμη προκειμένου νὰ χαρακτηρίσῃ ἐπεξεργασθὲν εἶδος γνῶσεως². Τὸ περιεχόμενον τῆς λέξεως γνῶσις κατὰ τὸν Παῦλον εἶναι η «γνῶσις Θεοῦ» ἐν τῇ ιουδαικῇ σημασίᾳ τοῦ δρου. Δηλοῦ δὲ αὕτη τὴν θρησκευτικὴν στενὴν σχέσιν ἐμπιστοσύνης καὶ ὑπακοῆς ἐν τῇ ὅποιᾳ ἔξεδηλοῦτο η πίστις τῶν Προφητῶν³. ‘Η χρῆσις δύμας τῆς λέξεως ὑπὸ τοῦ Παύλου εὑρύνει τὸ ἀρχικὸν νόημα αὐτῆς. Γνῶσις δὲν εἶναι μόνον ἐμπνευσμένη «Halakah», ἀλλ’ εἶδος ἀποκαλυπτικῆς γνώσεως, οὐχὶ μόνον περὶ τοῦ τί δοφείλει νὰ πράξῃ ὁ ἀνθρωπὸς διὰ νὰ διατηρήσῃ τὴν κοινωνίαν μετὰ τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ περὶ αὐτῶν τῶν τρόπων ἐπικοινωνίας μετὰ τοῦ Θεοῦ εἰς δλας τὰς ἐκφάνσεις των. Εἰς τὰς ἐπιστολὰς ἵδια τῆς αἰχμαλωσίας ἡ λέξις γνῶσις σημαίνει τὴν σύλληψιν τῶν μυστηρίων τοῦ Θεοῦ ἀναφορικῶς πρὸς τὸν ἀνθρωπὸν καὶ τὴν δημιουργίαν, πρὸ πάντων δὲ τὸ μέγα μυστήριον τοῦ Σταυροῦ τοῦ Χριστοῦ, τὸ ὅποιον ἀνακεφαλαύνει πᾶσαν τὴν ἴστορίαν καὶ καταλλάσσει τὴν δημιουργίαν μετὰ τοῦ δημιουργοῦ τῆς⁴.

‘Αμφότεραι δύμας αἱ γνώσεις, η φυσικὴ καὶ η ὑπερφυσικὴ, εἶναι «ἐκ μέρους»⁵, διότι «Θεόν, δ τί ποτε μέν ἐστι τὴν φύσιν καὶ τὴν οὐσίαν, οὔτε τις εὗρεν ἀνθρώπων πώποτε, οὔτε μὴ εὑρη»⁶. ‘Η ἐν τῷ κόσμῳ τού-

1. Ἐβρ. 11, 1· Β' Κορ. 5, 7.

2. Τοῦτο διεξοδικῶς ἀπέδειξεν ὁ DOM JACQUES DUPONT, *Gnosis, la connaissance religieuse dans les Épîtres de saint Paul*, Louvain - Paris 1949, σ. 530. Παραδέχεται δύμας κάποιαν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν σχετικῶν πρὸς τὴν γνῶσιν δρῶν ὑπὸ τοῦ εὑρέως διαδεδομένου εἰς τὰς λαϊκὰς μάζας Στωϊκισμοῦ (βλ. αὐτόθι, σ. 471), ὡς καὶ ὑπὸ τοῦ ἐλληνιστικοῦ περιβάλλοντος τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τοῦ Φίλωνος, αὐτόθι, σ. 341 ἐ.

3. Αὐτόθι, σ. 87-88. Βλ. καὶ BOUYER, μν. Ἑργ., σ. 15, 125, 182, 237 κ.τ.

4. Αὐτόθι, σ. 528 καὶ 540. Βλ. ὡσπάτως τὴν περιφημον μελέτην τοῦ D. DEDEEN, «Le ‘mystère’ paulinien», ἐν *Ephemerides theologicae Lovanienses* 13 (1963), κεφ. 2, ἔνθα τὸ ἀποκαλυπτικὸν λεξιλόγιον τοῦ Παύλου φαίνεται ὡς ἔχον τὰς πηγάς του εἰς τὸ βιβλίον τοῦ Δανιήλ (ἴδια 2, 29-30). ‘Η αὐτὴ χρῆσις τῆς λέξεως γνῶσις ἐν συσχετισμῷ πρὸς τὸ μυστήριον, μετὰ ἐσχατολογικῆς σημασίας εὑρίσκεται καὶ εἰς τοὺς Συνοπτικοὺς (βλ. Λουκ. 8, 10. Ματθ. 11, 27· 13, 11).

5. Α' Κορ. 13, 12.

6. Λόγος 28, 17, BARBEL, 96· PG 36, 48C.

τῷ γνῶσις τοῦ Θεοῦ ὁμοιάζει πρὸς μικρὸν ἀπαύγασμα μεγάλου φωτός¹, τὸ ὅποιον ἀποκαλύπτει μόνον τὰς ἰδιότητας τοῦ Θεοῦ². Οὕτως ὁ Θεὸς παραμένει ἀκατάληπτος, μόνον δὲ ἡ ἀπειρία αὐτοῦ εἶναι καταληπτή³. Διὰ τοῦτο «εἰς τὴν διδασκαλίαν τῶν Πλατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἥδη δὲ καὶ αὐτῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης παρατηρεῖται μία ἀβεβαιότης μεταξὺ γνώσεως καὶ ἀγνωσίας Θεοῦ. Πρόκειται περὶ μιᾶς ἀντινομίας ὁφειλομένης εἰς τὸ διτοῦ ὁ Θεὸς εἶναι ταυτοχρόνως καὶ καταληπτὸς καὶ ἀκατάληπτος»⁴.

“Ηδη ἀπὸ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους τονίζεται ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ ἄλλοτε μὲν ἡ ἀποφατική πλευρὰ τῆς θεογνωσίας, ἄλλοτε δὲ ἡ θετική. Αἱ ἀπαντῶσαι ἀποφατικαὶ τάσεις εἰς τὰ συγγράμματα τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους συστηματοποιοῦνται ἰδίως κατὰ τὸν δεύτερον αἰῶνα μ.Χ., ὡς εἰς τὴν ἐπιτομὴν (κεφ. 10) τοῦ πλατωνικοῦ ἡ μᾶλλον ἐκλεκτικοῦ Ἀλβίνου (153 μ.Χ.). Κατὰ τὸν Ἀλβίνον ὁ Θεὸς δὲν εἶναι γένος ἡ εἶδος, μέρος ἡ δλον ἀπαρτίζομενον ἐκ μερῶν. Νοοῦμεν περὶ αὐτοῦ κατὰ δύο τρόπους, διὰ τῆς ἀφαιρέσεως πάντων τῶν περὶ αὐτοῦ ἡ διὰ τῆς ἀναλογίας. Ἐκάστη περὶ Θεοῦ κατάφασις κρίνεται ὡς ἀνεπαρκής. Αἱ ἀποφατικαὶ αὗται τάσεις διοκληροῦνται εἰς τὴν περὶ τοῦ ἔνδος Θεοῦ διδασκαλίαν τοῦ Πλωτίνου, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Θεὸς εἶναι αὐτὸς καθ' ἑαυτὸν ἐπέκεινα παντὸς ὄντος καὶ πάσης σκέψεως. Ὁ ἀνθρώπινος νοῦς δὲν δύναται νὰ περιλάβῃ καὶ νὰ περιγράψῃ τοῦτον, ἀλλὰ συνεχῶς τείνει πρὸς αὐτόν. “Ηδη δμως ἐνωρίτερον τοῦ Πλωτίνου ἡ περὶ Θεοῦ ἀποφατική διδασκαλία ἀπαντᾷ εἰς τὸν γνωστικὸν Βασιλείδην⁵, καὶ κατὰ τὸ τέλος τοῦ δευτέρου ἡ τὰς ἀρχὰς τοῦ τρίτου αἰῶνος μ.Χ. εἰς τὰ συγγράμματα Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως⁶.

1. Αὐτόθι.

2. Βλ. Λόγοι 28, 3, BARBEL, 68· PG 36, 29B: «.....δσα μετ' ἔκεινον ἔκεινον γνωρίσματα».

3. Λόγοι 38, 7, PG 36, 317CD. Βλ. Περὶ ἑαυτοῦ 87, στίχ. 13-14, PG 37, 1434A:

«Μῆτερ ἐμή, τί μ' ἔκτισες, ἐπεὶ Θεὸν οὔτε νοῆσαι,
Οὔτε φράσαι δύναμαι τόσον, δσον ποθέων.

4. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Ἀποφατικὴ θεολογία», ἐν ΘΗΕ, τόμ. 2, σ. 1226-1233.

5. Βλ. ΙΠΠΟΛΥΤΟΥ, Κατὰ πασῶν τῶν αἰρέσεων ἔλεγχος 7, 21.

6. Βλ. E.F. OSBORN, *The Philosophy of Clement of Alexandria*, Cambridge 1957, κεφ. 2. Κατὰ τὸν HENRI PINAULT (*Le Platonisme de Saint Grégoire de Nazianze*, La Roche - sur - Yon 1952, σ. 73-82), πηγὴ τοῦ δευτέρου θεολογικοῦ λόγου τοῦ Γρηγορίου εἶναι τὰ συγγράμματα Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως (Βλ. Ιδίᾳ Στρωμ. 5, 12). Ἡ ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος χρῆσις τοῦ Πλάτωνος (π.χ. Τίμαιος 28C), ἀπαντᾷ συχνάκις εἰς τὸν Γρηγόριον. Βλ. ὀστεύτως OTIS, μν. ἔργ., σ. 107 ε.

Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ἐχρησιμοποίησεν εὐρέως τὴν ἀποφατικὴν μέθοδον, ἀλλὰ συγχρόνως δὲν ἡρνήθη καὶ τὴν καταφατικὴν. Ἡ δρθοδοξία διὰ τὸν Γρηγόριον εὑρίσκετο εἰς τὸ μέσον καὶ εἰς τὴν ἀποφυγὴν τῶν ἄκρων. Ἡ περὶ μεσότητος διδασκαλία διαποτίζει τὴν δογματικὴν τοῦ σκέψιν καὶ εἶναι μετὰ τῆς περὶ χρόνου διδασκαλίας του αἱ κλείδες διὰ τὴν κατανόησιν τῆς διαλεκτικῆς αὐτοῦ σκέψεως¹. Οὕτως εἰς τὰς δοξασίας τοῦ Εὐνομίου περὶ δυνατότητος τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ νὰ γνωρίσῃ τελείως τὴν θείαν οὐσίαν ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ ἀγεννήτου ἀντετάχθη τὸ ἀκατάληπτον καὶ ἀπροσπέλαστον τοῦ Θεοῦ, ἐτονίσθη δμως καὶ ἡ δυνατότης μερικῆς γνώσεως αὐτοῦ, ὡς καὶ τὰ δρια τῆς γνώσεως αὐτῆς. Διὰ τοῦτο ὁ Γρηγόριος ἀρνεῖται νὰ θεολογήσῃ καὶ νὰ πρωτοτυπήσῃ στηριζόμενος ἀποκλειστικῶς ἐπὶ τῆς λογικῆς. Ομολεῖ μόνον, ὡς λέγει, δταν ἐμπνευσθῇ ὑπὸ τῆς θείας καὶ τελείας φρονήσεως ὡς ὁ Σολομών, καὶ γίνη κοινωνὸς τῆς θείας ζωῆς ὡς ὁ Παῦλος².

‘Ἡ θεολογία δὲν εἶναι ὡς ἡ φιλοσοφία σύστημα ἀποκλειστικῶς νοησιαρχικόν, ἀλλὰ’ εἶναι πρωτίστως τρόπος ζωῆς, ὁ ὅποιος περιβάλλει καὶ διαποτίζει δλον τὸν ἀνθρωπόν. Διὰ τοῦτο δὲν εἶναι ἔργον τοῦ πρώτου τυχόντος νὰ ἀσχοληται περὶ τῆς θεότητος, πολὺ δὲ μᾶλλον νὰ περιορίζῃ τὴν θεολογίαν εἰς τὸν διανοητικὸν τομέα. ‘Ἡ κάθαρσις τοῦ ἀνθρώπου προϋποτίθεται ὡς ἀπαραίτητος δρος, διὰ νὰ δυνηθῇ νὰ πλησιάσῃ οὐτος τὸ θεῖον. ’Αλλὰ καὶ τότε ἀκόμη τὸ πρᾶγμα εἶναι φοβερὸν καὶ ἐπικίνδυνον. ‘Ο ἀνθρώπος, ὁ ὅποιος ἀναζητεῖ καὶ πλησιάζει τὸν Θεόν, ἐμφανίζεται ὡς ἄλλος Μωυσῆς ἀναρριχώμενος εἰς τὸ δρος³, ἔχων ὡς μοναδικὴν ἀσφάλειαν τὴν πίστιν. ‘Ἡ πίστις αὕτη νοεῖται ὡς τελεία ἐμπιστοσύνη εἰς τὸν Θεόν, καὶ δι' αὐτῆς ἐνεργεῖται ἡ ποιοτικὴ ἀναμόρφωσις τῆς διανοίας καὶ τῶν αἰσθήσεων, διὰ νὰ δυνηθῇ ὁ ἀνθρωπὸς νὰ θεολογήσῃ δρθῶς⁴. Περὶ τίνος δμως δύναται νὰ θεολογήσῃ ὁ ἀνθρωπός; Θεολογεῖ ἐν πίστει οὐχὶ τὴν οὐσίαν ἡ τὴν φύσιν τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ ἀμυδρῶς, ἀτελῶς καὶ μετρίως τὰ κατ' αὐτόν, τὰ περὶ τὸν Θεόν, ἐκ τῶν ἐνεργειῶν αὐτοῦ⁵. Οὕτω δὲν περιεργαζόμεθα, ἀλλὰ πιστεύομεν τὰ περὶ τῆς φύσεως τοῦ Θεοῦ, τὴν οὐσίωσιν τοῦ Γίοῦ, τὴν δόξαν καὶ τὴν δύναμιν τοῦ Πνεύματος⁶.

1. Λόγος 20, 5-6, PG 35, 1072D· Λόγος 27, 4, BARBEL, 44· PG 36, 16C.

2. Λόγος 20, 5, PG 35, 1069CD. Βλ. Λόγοι 28, 7, BARBEL, 74· PG 36, 33B: «τι γάρ ποτε ὑπολήψῃ τὸ θεῖον, εἴπερ δλαις ταῖς λογικαῖς πιστεύεις ἐφόδοις;».

3. Λόγος 20, 1-2, PG 35, 1065A-1068AB.

4. Αὐτόθι.

5. Λόγος 45, 3, PG 36, 625C· Λόγος 28, 17, BARBEL, 68· PG 36, 29AB.

6. Λόγος 32, 21, PG 36, 197C· Βλ. καὶ Λόγοι 20, 11, PG 35, 1077C: «Ἀκού-

Οι λόγοι ἐπὶ τῶν ὁποίων ὁ Γρηγόριος ἔδραιώνει τὴν ἀποφατικὴν περὶ γνώσεως τοῦ Θεοῦ διδασκαλίαν δύνανται νὰ διαιρεθοῦν εἰς τρεῖς κυρίως κατηγορίας.

α) Τὸ ἀκατάληπτὸν τῆς οὐσίας καὶ τῆς φύσεως τοῦ Θεοῦ. 'Ο Θεὸς εἶναι τὸ ἀκρότατὸν φῶς, ἀπρόσιτος καὶ ἄρρητος. Δὲν δύναται ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου νὰ συλλάβῃ οὕτε νὰ περιγράψῃ «τὸ πάσης φωτιστικὸν λογικῆς φύσεως» φῶς¹. Οὐδεὶς ἀνθρωπὸς εὗρεν εἰς τὸ παρελθόν τι περὶ τῆς φύσεως καὶ τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ οὕτε θὰ ὑπάρξῃ εἰς τὸ μέλλον τοιαύτη δυνατότης². Περὶ τοῦ Θεοῦ μόνον δὶ' ἀντιφάσεων δυνάμεθα νὰ ἐκφράζωμεθα, διότι τὸ θεῖον εἶναι ἀπειρον καὶ δυσθεώρητον· τὸ μόνον καταληπτὸν περὶ αὐτοῦ εἶναι ἡ «ἀπειρία»³. Διὰ τοῦτο «δὲ περὶ Θεοῦ λόγος, δισφε τελειώτερος, τοσούτῳ δυσεφικτότερος καὶ πλείους τὰς ἀντιλήψεις ἔχων καὶ τὰς λύσεις ἐργαδεστέρας»⁴, καθ' ὃσον «φύσει ἀπας λόγος σαθρὸς καὶ εὐκίνητος καὶ διὰ τὸν ἀντιμαχόμενον λόγον ἐλευθερίαν οὐκ ἔχων. 'Ο δὲ περὶ Θεοῦ, τοσούτῳ μᾶλλον, δισφε μεῖζον τὸ ὑποκείμενον καὶ ὁ ζῆλος πλείων καὶ ὁ κινδυνὸς χαλεπώτερος»⁵.

Τὸ θεῖον εἶναι ἀκατονόμαστον⁶. Οὔτω τὰ ἀποδιδόμενα εἰς τὸν Θεὸν κατηγορούμενα, ὡς ἀσώματος, ἀγέννητος, ἀναλλοίωτος, ἀναρχος, ἀφθαρτος, δηλοῦν τί δὲν εἶναι ὁ Θεὸς καὶ οὐχὶ τί εἶναι, δεδομένου δὲν ἐν τῷ παρόντι κόσμῳ βλέπομεν καὶ ἐννοοῦμεν δὶ' ἐσόπτρου καὶ ἐν ανίγματι⁷. Διὰ τοῦτο τὸ ἔργον τοῦ θεολογοῦντος περιορίζεται ἔνεκα τῆς φύσεως τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἐρεύνης καὶ τῆς ἐκ τῶν προτέρων γνώσεως, διτὶ δὲν δύναται νὰ ὀλοκληρώσῃ ταύτην. 'Εξ ἀλλοῦ ὁ θεολογῶν περιορίζεται καὶ ἐξ αὐτῆς ταύτης τῆς ὑπάρξεως του. 'Ο «ιδεσμός», ἢτοι ἡ ψυχοσωματικὴ ἀνθρωπίνη ὑπάρξις, δὲν δύναται νὰ ὑπομείνῃ τὸ μέγεθος τῆς μεγαλειότητος τοῦ Θεοῦ. "Οθεν κατὰ τὸν Γρηγόριον «ἄκριστος θεολόγος» δὲν εἶναι «δεὶς εὑρε τὸ πᾶν..., ἀλλ' ὅς ἀν ἀλλου φαντασθῇ πλέον καὶ πλεῖον ἐν ἐκυτῷ συνάγῃ τὸ τῆς ἀληθείας ἵνδαλμα ἢ ἀποσκίασμα ἢ δ,τι ἀλλο ὀνομάσωμεν⁸», δεδομένου δὲν τὸ θεῖον εἶναι ἀσύλληπτον,

εις γέννησιν; Τὸ πῶς μὴ περιεργάζου. 'Ακούεις δὲν τὸ Πνεῦμα προιὸν ἐκ τοῦ Πατρός; Τὸ δπως μὴ πολυπραγμόνειν.

1. Λόγος 40, 5, PG 36, 364B.
2. Λόγος 28, 17, BARBEL, 96· PG 36, 48C.
3. Λόγος 45, 3, PG 36, 628A.
4. Λόγος 28, 21, BARBEL, 102· PG 36, 53AB.
5. Λόγος 32, 14, PG 36, 189C.
6. Λόγος 30, 17, PG 36, 125B.
7. Α' Κορ. 13, 12· Λόγος 32, 15, PG 36, 192A καὶ Λόγος 17, 4, PG 35, 969C.
8. Λόγος 30, 17, BARBEL, 206· PG 36, 125BC.

«πρὶν κρατηθῆναι φεῦγον καὶ πρὶν νοηθῆναι διδράσκον»¹.

'Η δρθὴ στάσις τοῦ ἀνθρώπου ἐνώπιον τοῦ μεγάλου μυστηρίου τοῦ Θεοῦ εἶναι στάσις λατρείας, ταπεινοφροσύνης καὶ σιωπῆς². Τοῦτο δὲν ισχύει μόνον διὰ τοὺς ἀπλοὺς Χριστιανούς, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰς ἔξεχουσας προσωπικότητας τῶν ἀγίων τῆς Ἔκκλησίας. 'Ο Παῦλος μολονότι ἀνηρπάγη εἰς οὐρανούς καὶ ἐγένετο δοχεῖον τῆς χάριτος, διμολογεῖ τὸ ἀκατάληπτὸν καὶ τὴν «ἄβυσσον» αὐτοῦ³. 'Η ἐγγύτης τοῦ δημιουργοῦ πρὸς τὰ δημιουργήματα διακρίνεται εἰς τρεῖς βαθμίδας. Πλησιέστερον πρὸς τὴν θεότητα εύρισκονται αἱ νοεραὶ φύσεις. Μακρύτερον αὐτῶν εἶναι αἱ ὑπὸ αἰσθησιν ὑπάρξεις, καὶ μακρύτερον τούτων ὁ ἀψυχος καὶ ἀκίνητος κόσμος τῆς ὅλης⁴. Γενικῶς δ' εἰπεῖν κατὰ τὸν Γρηγόριον, «οὐκ ἐφικνεῖται τι τῶν κτιστῶν καὶ δούλων καὶ μετεχόντων καὶ περιγραπτῶν τῆς ἀκτίστου καὶ δεσποτικῆς καὶ μεταληπτικῆς καὶ ἀπείρου φύσεως»⁵.

Διὰ τοῦτο δὲν εἶναι ἐπαινετός ὁ πόθος τοῦ ἀνθρώπου νὰ εἰσχωρήσῃ εἰς τὴν ἄβυσσον τοῦ μυστηρίου τοῦ Θεοῦ. 'Ο πόθος τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ πρέπει νὰ περιορίζεται εἰς τὰς ἰδιότητας καὶ τὰς ἐνεργειας αὐτοῦ, ὡς ἐπίσης καὶ εἰς δ,τι ὁ Θεὸς ἀποκαλύπτει εἰς τὸν ἀνθρωπὸν. 'Αλλὰ καὶ πάλιν τὸ ἐγχειρήμα εἶναι φοβερόν, ἐὰν μάλιστα ὁ ἀνθρωπὸς δὲν εἶναι δεόντως κεκαθαρμένος⁶. 'Τύποι εἰς δέ, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, στενώτατος συσχετισμὸς καὶ σύνδεσμος μεταξὺ ἀποφατικῆς θεολογίας καὶ ἐσωτερικῆς καθάρσεως⁷. Εἶναι καταφανῆς ἡ ἀπροθυμία τοῦ Γρηγορίου νὰ ἔξηγῃ τὰ ἀκατάληπτα καὶ οὕτω νὰ αἴρῃ τὸν μυστηριακὸν χαρακτῆρα τῆς ἀποκαλύψεως. 'Ενίστε ὑποστηρίζει τὴν ἀνάγκην ὑπάρξεως κανόνος, ὁ δποῖος θὰ ἀπηγόρευε τὴν ἀνάγνωσιν τῶν «ἰερῶν βιβλίων» εἰς ἀτομα μὴ δριμα θρησκευτικῶς, διότι ἡ ἐλλειψὶς ἐσωτερικῆς προετοιμασίας καὶ καλλιεργείας δύναται νὰ καταστῇ ἀρνητικὸς παράγων, ἀκόμη καὶ διὰ τὴν μελέτην τῆς 'Αγίας Γραφῆς⁸.

β) Τὸ ἀτελὲς καὶ πεπερασμένον τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως. 'Η

1. Λόγος 45, 3, PG 36, 625C.

2. Λόγος 23, 13, PG 35, 1165B· Λόγος 32, 19, PG 36, 196C· Λόγος 29, 8, PG 36, 84C.

3. Λόγος 28, 21, BARBEL, 104· PG 36, 53C. Βλ. Ρωμ. 11, 33.

4. Λόγος 45, 6, PG 36, 629C.

5. Λόγος 23, 11, PG 35, 1164AB.

6. Λόγος 20, 4, PG 35, 1068D ἐ· Λόγος 2, 76, PG 35, 484A.

7. «Διὰ τοῦτο καθαρτέον ἐσυτὼν πρῶτον, εἴτα τῷ καθαρῷ προσομιλητέον», βλ. Λόγος 39, 9, PG 36, 344B.

8. Λόγος 32, 33, PG 36, 209B· Λόγος 2, 48, PG 35, 456BC-457A.

άντιληπτική ίκανότης τοῦ νοῦ εἶναι περιωρισμένη. Τὰ ύπὸ τῶν αἰσθήσεων ἐπηρεαζόμενα δύνται δὲν δύνανται νὰ εἰσχωρήσουν εἰς τὰ βάθη τῶν νοητῶν, διότι ἡ σχέσις μεταξὺ τούτων εἶναι σχέσις εἰκόνος πρὸς ἀλήθειαν¹, ἡ δὲ εἰκὼν δὲν δύναται ν' ἀποδώσῃ τὸ δόλον καὶ πολύπλευρον τῆς ἀληθείας. Διὰ τοῦτο ὁσάκις ὁ νοῦς εὐρισκόμενος ἐν ἀδυναμίᾳ χωρίζει τὸ ἀγώριστον τῆς Τριάδος, προσπαθῶν οὕτω νὰ εἰσχωρήσῃ εἰς τὸ πεδίον τῆς πίστεως καὶ νὰ ἀντικαταστήσῃ ταῦτη, γεννῶνται αἱ αἰρέσεις καὶ προκαλεῖται ἡ ὅργη τοῦ Θεοῦ². Τονίζει δὲ ὁ Γρηγόριος, διὸν ὅμιλῃ περὶ τῶν ὑψηλῶν ἔννοιῶν τοῦ Τριαδικοῦ δόγματος, διὰ φιλοσοφεῖ οὐχὶ διανοητικῶς ἢ ἀλευτικῶς ἢ ἀντιλογικῶς ἢ ἀριστοτελικῶς, ἀλλὰ δογματικῶς, ἐκκλησιαστικῶς καὶ ὀφελίμως³.

Τὰ δρια τοῦ νοῦ διατυποῦνται διαλογικῶς ὡς ἔξης: «τίς οὖν ἡ ἐκπόρευσις; Εἰπὲ σὺ τὴν ἀγεννησίαν τοῦ Πατρός, καγὰδ τὴν γέννησιν τοῦ Υἱοῦ φυσιολογήσω καὶ τὴν ἐκπόρευσιν τοῦ Πνεύματος, καὶ παραπληκτίσομεν ἄμφω εἰς Θεοῦ μυστήρια παρακύπτοντες. Καὶ ταῦτα τίνες; Οἱ μηδὲ τὰ ἐν ποσὶν εἰδέναι δυνάμενοι, μηδὲ φάμμιον θαλασσῶν, καὶ σταγόνας ὑετοῦ καὶ ἡμέρας αἰῶνος ἔξαριθμεῖσθαι, μὴ διὰ γε Θεοῦ βάθεσιν ἐμβατεύειν καὶ λόγον ὑπέχειν τῆς οὔτως ἀρρήτου καὶ ὑπὲρ λόγον φύσεως»⁴. Οὕτω παρατηρεῖται εἰς τὸν ἀνθρώπον τὸ παράδοξον φαινόμενον νὰ αὐξάνῃ τὰς ἀπορίας του ὅμοι μετὰ τῶν γνώσεων του. Τοιουτοτρόπως δημιουργεῖται ἐντὸς τοῦ ἀνθρώπου μεγαλύτερον κενόν, διότι οὗτος διλγάρτερον ἴκανοποιεῖται ἐξ ὅσων κατέκτησε καὶ περισσότερον λυπεῖται δι' ὅσα διέφυγον, δμοιάζει δὲ πρὸς τὸν στιγμιαίως φωτισθέντα ύπὸ ἀστραπῆς καὶ ἀπομείναντα πάλιν εἰς τὸ σκότος⁵.

1. Λόγος 23, 11, PG 35, 1164A ἐ.

2. Αὐτόθι. Παραδέχεται δμως ὁ Γρηγόριος διὰ ὁ φιλοσοφῶν νοῦς ἀνάγεται φυσικῶς ἐκ τῶν αἰσθητῶν «πρὸς τὸν ὑπὲρ ταῦτα καὶ δι' οὐ τούτοις τὸ εἶναι περίεστιν», ἦτοι πρὸς τὸν Θεόν, δεδομένου διὰ ἡ ἐν τῷ κόσμῳ ἐπικρατοῦσα τάξις καὶ ἀρμονία μαρτυροῦν λογικῶς τὴν ὑπαρξίαν τοῦ Θεοῦ. Βλ. Λόγον 28, 6 καὶ 16, BARBEL, 72 καὶ 94· PG 36, 32D καὶ 45D.

3. Λόγος 23, 12, PG 35, 1164C.

4. Λόγος 31, 8, BARBEL, 232· PG 36, 141BC. 'Ο H. E. W. TURNER, *The Pattern of Christian Thought*, London 1954, σ. 216, παρατηρεῖ ἐπὶ τοῦ χωρίου τούτου διὰ ὁ Γρηγόριος, *as shows a proper regard for the limitation of human reason... at first sight this (τὸ χωρίον) appears to be a mere evasion of the issue, but the latent assumption of his opponents, that the meaning of ingeneracy was clear enough whereas the significance of the other two terms was opaque, is clearly exposed....*'.

5. Λόγος 2, 75, PG 35, 484A.

Τὸ «παχὺ καὶ ὄλικὸν» τῆς διανοίας δύναται ν' ἀποβῆ πηγὴ διαστροφῆς τῆς ἀποκαλυφθείσης ἀληθείας, διότι, ὡς λέγει ὁ Γρηγόριος, «νικᾶ τὴν γλῶτταν τὸ νοούμενον καὶ λεγόμενον». Διὰ τοῦτο ὁ ἀνθρωπὸς δρεῖται νὰ ἀρκῆται εἰς τὴν μετὰ πίστεως καὶ ὑπακοῆς ἀκρόστιν τῶν θείων ἀληθειῶν. Οὕτως ἐπὶ παραδείγματι πρέπει νὰ δέχεται «διὰ τὸν Υἱόν, καὶ διὰ ἐκ τοῦ Πατρός καὶ διὰ ὁ μὲν Πατὴρ ὁ δὲ Υἱός». 'Εὰν ἀντιθέτως προσποθῇ νὰ κατανοήσῃ τὸ μυστήριον, θὰ δμοιάζῃ πρὸς τοὺς μωρούς, οἱ ὅποιοι ἀτενίζουν τὸν ἥλιον καταστρέφοντες τὴν δρασίν των¹. Οἱ συνδεδεμένοι μετὰ τῶν αἰσθήσεων ἀνθρώποι ἀδυνατοῦν νὰ ἔξηγήσουν τὰ νοητὰ καὶ τὸ θεῖον, διότι «οὐκ ἔχομεν γυμνῷ τῷ νοὶ γυμνοῖς τοῖς πράγμασιν ἐντυγχάνοντες μᾶλλον τὶ προσιέναι τῇ ἀληθείᾳ, καὶ τὸν νοῦν τυποῦσθαι ταῖς καταλήψειν»². 'Ο δηγὸς εἰς τὴν πνευματικὴν ζωὴν δὲν εἶναι ἡ ἀνθρωπίνη νόησις, ἀλλὰ τὸ ὑπερέχον γεγονός τοῦ σταυροῦ τοῦ Χριστοῦ³ ἐν συνδυασμῷ μετὰ τῆς καθάρσεως καὶ τῆς ἀγάπης⁴. "Αλλως κινδυνεύει ν' ἀποβῆ «τεχνύδριον» τὸ μέγα μυστήριον τοῦ Θεοῦ⁵.

Πλὴν τῆς περιωρισμένης δυνατότητος τοῦ νοῦ καὶ τῆς ἀδυναμίας αὐτοῦ νὰ εἰσχωρήσῃ εἰς τὸ μυστήριον τοῦ Θεοῦ, ὑπάρχει καὶ τὸ ἀνθρώπινον σῶμα, τὸ ὅποιον ἔτι περισσότερον θολώνει καὶ παρεμποδίζει τὴν σχετικὴν δύναμιν τοῦ νοῦ. Κατὰ τὸν Γρηγόριον, ἡ σάρξ μετὰ τὴν πτῶσιν κατέστη παχυτέρα καὶ θυητή⁶, δπως καὶ ἡ διάνοια ἀπέβη παχεῖα καὶ ὄλικη⁷. Οὕτως ὑποκείμενος δ ἀνθρώπος εἰς τὴν φθορὰν διὰ τοῦ σώματος περιορίζεται ἐξ ἔκυτον. 'Ως σύνθετον δὲν δύναται νὰ ἐνοήσῃ τὸ ἀπλοῦν τῆς θεότητος⁸. 'Ο ἐκ τοῦ σώματος δμως περιορισμὸς δὲν νοεῖται ὡς τιμωρία, ἀλλὰ μᾶλλον ὡς παιδαγωγία. Κατὰ παλαιὸν δόγμα, λέγει ὁ Γρηγόριος, μεταξὺ ἡμῶν καὶ τοῦ Θεοῦ παρεμβάλλεται σκότος καὶ ἄβυσ-

1. Λόγος 20, 10, PG 35, 1077B: «.....διὰ τοῦ πλείονος νικῶντος τὴν δψιν τοῦ δρωμένου ἐξὸν δλον ἰδεῖν ἔθελησῃ καὶ μὴ δσον δρῆν ἀσφαλές».

2. Λόγος 28, 21, BARBEL, 102· PG 36, 53A.

3. Λόγος 32, 26, PG 36, 204C: «....τὸν σταυρὸν τοῦ Χριστοῦ πρᾶγμά τι λόγου κρείττον». Βλ. Λόγον 29, 21, BARBEL, 168· PG 36, 104A, καὶ J. PLAGNIEUX, *Saint Grégoire de Nazianze, théologien*, σ. 193.

4. Λόγος 40, 5, PG 36, 364B. Λόγος 39, 9, PG 36, 344B.

5. Λόγος 27, 2, BARBEL, 40· PG 36, 13B.

6. Λόγος 45, 8, PG 36, 633A καὶ Λόγος 38, 12, PG 36, 324C.

7. Λόγος 20, 10, PG 35, 1077A. Πρβλ. Λόγον 28, 12, PG 36, 41B: «Ἡμῖν δ' οὖν ἐκεῖνο γνώριμον τοῖς δεσμοῖς τῆς γῆς, δ φησιν δ θεῖος Ἱερεμίας, καὶ τὸ παχὺ τοῦτο σαρκίον περιβεβλημένοις, διὰ δσπερ ἀδύνατον δερβῆναι τὴν ἔκυτον σκιάν....οὕτως ἀμήχανον τοῖς ἐν σώμασι....πάντη γενέσθαι μετὰ τῶν νοούμενων».

8. Πρβλ. Λόγος 30, 17, BARBEL, 204· PG 36, 125BC.

σος¹. Ο Θεός ως τὸ καθαρώτατον φῶς περιβάλλεται διὰ γνόφου καὶ σκότους, διὰ νὰ μὴ δύναται ἡ σκοτεινὴ φύσις τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἔδῃ τὸ θεῖον κάλλος². Πρὸς τούτοις καὶ τὸ σῶμα ἵσταται ως γνόφος καὶ ως «ἡ νεφέλη τὸ πάλαι τῶν Αἰγυπτίων καὶ τῶν Ἐβραίων» μεταξὺ ἡμῶν καὶ τοῦ Θεοῦ. Η νεφέλη δμως αὕτη, ἀν καὶ ἀποκρύπτει τὸν Θεόν, προφυλάσσει τὸν ἀνθρώπον ἐκ τῆς ἐκτυφλωτικῆς λάμψεως τοῦ Θεοῦ καὶ προτρέπει τοῦτον ἐξάπτουσα τὸν πόθον του νὰ τολμήσῃ νὰ εἰσχωρήσῃ εἰς τὸ σκότος τῆς χωρίζουσης ἡμᾶς ἐκ τοῦ Θεοῦ νεφέλης³. Η σάρξ δὲν εἶναι βεβαίως τι τὸ ἀπόβλητον, ἀλλ’ ἐν τῇ παρούσῃ καταστάσει ἀναμένει καὶ αὕτη μετὰ τῆς ψυχῆς τὴν σωτηρίαν. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Κύριος μετέλαβε τῆς ἀνθρωπίνης σαρκός, «ἴνα καὶ τὴν εἰκόνα σώσῃ καὶ τὴν σάρκα ἀθανατίσῃ»⁴.

γ) Λόγοι οἰκονομίας καὶ παιδαγωγίας. Η ἀποφατικότης ἔχει κυρίως ως ἴστορικὴν ἀφετηρίαν τὴν ὑπὸ τῶν αἱρέσεων προσπάθειαν πρὸς μετατροπὴν τῆς χριστιανικῆς ἀποκαλύψεως εἰς φιλοσοφικὴν διδασκαλίαν διὰ τῆς εἰσδύσεως τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ εἰς τὸ ἄδυτον καὶ ἀκατάληπτον τῆς θεότητος. Η ἄρσις τοῦ παραδόξου τῆς ἀποκαλύψεως, η ὅποια ἐπεχειρήθη ὑπὸ τοῦ Σαβελλίου, τοῦ Ἀρείου καὶ τοῦ Εὐνομίου, δικαιολογεῖται δι’ ἐπιχειρημάτων καὶ ἔχει λογικήν συνέπειαν. Η διανοητικὴ αὕτη ἐπεξεργασία ἀφαιρεῖ ἐκ τῆς ἀποκαλύψεως τὸ ὑπέρλογον στοιχεῖον καὶ καταβιβάζει τὸ θεῖον εἰς τὸ ἀνθρώπινον πεδίον, θέτουσα ἐν ἀμφιβόλῳ τὸ σωτηριῶδες ἔργον τοῦ Θεοῦ.

Ο ἀνθρωπός, κατὰ τὸν Γρηγόριον, ως ἐκ τῆς φύσεως τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἰδιῆς του ἀτελοῦς καταστάσεως δὲν δύναται νὰ ἔδῃ καὶ νὰ γνωρίσῃ τὸν Θεὸν πρόσωπον πρὸς πρόσωπον κατὰ τὴν παροῦσαν ζωήν. Τὸ φαινόμενον δμως τοῦτο δὲν θεωρεῖται αὐτὸς καθ’ ἑαυτὸν ὡς μειονέκτημα. Πᾶν τὸ ἐκ Θεοῦ προερχόμενον εἶναι φιλάνθρωπος δωρεὰ καὶ ὑποβοηθεῖ τὸν ἀνθρωπὸν νὰ ἐπιτύχῃ τὸν προορισμὸν του. Οὗτω καὶ ἐνταῦθα τὸ περιεχόμενον καὶ ἡ ὑπαρξίας τοῦ ἀκαταλήπτου καὶ ἀκατονομάστου θείου σκότους δὲν ἔχει μόνον ἀρνητικὸν χαρακτῆρα, ἀλλὰ καὶ θετικὰ στοιχεῖα.

Κατ’ ἀρχὴν τὸ θεῖον σκότος μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου εἶναι δὲ τι καὶ ἡ νεφέλη διὰ τὸν Μωυσέα· προφυλλάττει τὸν ἀπροετοίμαστον καὶ ἀσθενῆ ἀνθρωπὸν ἐκ τοῦ πυρὸς τῆς θεότητος. Προστατεύεται ὑπὸ αὐτοῦ

ὁ ἀνθρωπὸς, ως προστατεύεται διὰ τῆς σκιᾶς ὑπὸ τῶν ἥλιακῶν ἀκτίνων· «ὅσῳ γὰρ ἀν πλεῖον καὶ ἀκριβέστερον ἰδεῖν ἔθέλοι τις, τοσούτῳ τὴν αἰσθησιν παραβλάπτεται καὶ τὸ ὄπωσοῦν ὅραν ἀποστεῖται, διὰ τοῦ πλείονος νικῶντος τὴν ὅψιν τοῦ ὄρωμένου, ἐὰν δὲν ἰδεῖν ἔθελήσῃ καὶ μὴ ὅσον ὅραν ἀσφαλές»¹.

Η ἀκαταληψία τοῦ Θεοῦ εἶναι συνεχής πρόσκλησις πρὸς κάθαρσιν καὶ τελείωσιν. Ο ἀνθρωπὸς καλεῖται νὰ τολμήσῃ νὰ ἐπιχειρήσῃ τὴν κατ’ ἔξοχὴν περιπέτειαν, ἢτοι νὰ εἰσέλθῃ «εἰσω τῆς νεφέλης»². Τὸ ἀληπτόν τοῦ Θεοῦ διεγίρει τὸν πόθον τοῦ ἀνθρώπου. Ο πόθος διὰ νὰ ἰκανοποιηθῇ ἀπαιτεῖ κατάληλον προετοιμασίαν, ἐν προκειμένῳ δὲ τὴν κάθαρσιν³. Η κάθαρσις ἔχει ως συνέπειαν τὴν αὔξησιν τῆς διαυγείας τοῦ νοῦ, ὁ ὅποιος νοῶν πληρέστερον, ἀγαπᾷ περισσότερον τὸν Θεόν. Διὰ τῆς ἀγάπης πάλιν αὖξανται ἡ γνῶσις ἀναφορικῶς πρὸς τὸ ἀκρότατον καὶ ἀκατάληπτον φῶς, τὸ ὅποιον εἶναι «αὐτὸς ἐκυτοῦ θεωρητικόν τε καὶ καταληπτικὸν ὀλίγα τοῖς ἔξω χεόμενον»⁴. Τελευταῖον στάδιον εἶναι ἡ θέωσις⁵.

Η πορεία αὕτη εἶναι κατ’ ἔξοχὴν δύσκολος, ἀλλ’ ἡ δυσκολία αὕτη καθίσταται εὐεργεσίᾳ διὰ «τὸ μὴ πρόχειρον τῆς εὐεργεσίας», διότι πᾶν τὸ εὐκόλως κτηθὲν εἶναι εὐκαταφρόνητον⁶, ἐνῷ «τὸ ὑπὲρ ἡμᾶς, δσῳ δυσεφικότερον, τοσούτῳ θαυμασιώτερον, καὶ γυμνάζει τὸν πόθον ἀπὸ τὸ διαφεῦγον τὴν ἔφεσιν»⁷. Τοῦτο δὲ συμβαίνει, «ἴν’ ἡ τι πλέον ἔκειθεν ἀθλὸν φιλοπονίας καὶ λαμπροῦ βίου τοῖς ἐνταῦθα κεκαθαρμένοις καὶ μακροθυμοῦσι πρὸς τὸ ποθούμενον»⁸.

Ο Θεός, δι’ αὐτῷ μόνῳ σκιαγραφούμενος» ἀμυδρῶς καὶ μετρίως⁹, καὶ τὸν ὅποιον μόνον δι’ ἀντιφάσεων δυνάμεθα νὰ περιγράψωμεν, εἶναι μακρὰν καὶ συγγρόνως πλησίον παντὸς ὑπάρχοντος. Εἶναι τὸ σύνολον τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ὑπεράνω παντὸς ἀγαθοῦ. Ο Θεός φωτίζει τὸν νοῦν τοῦ ἀνθρώπου «καὶ διαφέύγει νοῦ τάχος καὶ ὄψος, ὑποχωρῶν ἀεὶ τοσοῦτον, δσον καταλαμβάνεται, καὶ ὑπάγων πρὸς τὰ ἀνω τὸν ἐραστὴν τῷ φεύγειν,

1. Λόγος 20, 10, PG 35, 1077B.

2. Λόγος 28, 2, BARBEL, 62· PG 36, 28A.

3. Λόγος 38, 7, PG 36, 317B· Λόγος 45, 3, PG 36, 628A.

4. Λόγος 40, 5, PG 36, 364B.

5. Λόγος 38, 7, PG 36, 317B· Λόγος 45, 3, PG 36, 628A.

6. Λόγος 28, 12, BARBEL, 86· PG 36, 40D-41A.

7. Λόγος 14, 33, PG 35, 904A.

8. Λόγος 28, 12, BARBEL, 86· PG 36, 40D-41A.

9. Λόγος 37, 7, PG 36, 317B.

1. Λόγος 17, 4, PG 35, 969C.

2. Λόγος 32, 15, PG 36, 192A.

3. Λόγος 28, 12, BARBEL, 86· PG 36, 41A· Λόγος 17, 4, PG 35, 969C.

4. Λόγος 38, 13, PG 36, 325A ἐ.

καὶ τῷ οἴον κρατούμενος κλέπτεσθαι»¹. Ἡ ἀτέρμων αὕτη ἀνοδος ἀποσκοπεῖ εἰς τὸ νὰ γνωρίσῃ ὁ ἀνθρωπος τὸν Θεόν. Τοῦτο δὲ θὰ συμβῇ κατὰ τὸν Γρηγόριον, δταν ὁ θεοιδῆς καὶ θεῖος νοῦς καὶ λόγος τοῦ ἀνθρώπου ἐνωθῇ μετὰ τοῦ νοῦ τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς ἀνόδου τῆς εἰκόνος πρὸς τὸ ἀρχέτυπον, πρὸς τὸ ὅποιον τώρα τείνει². Οὕτω μόνον ἐν τῇ αἰωνιότητι θὰ γνωρίσωμεν τὸν Θεόν. Εἰς τὸν παρόντα κόσμον οὐδεὶς τῶν πατριαρχῶν ἡ προφητῶν ἐγνώρισε τὸν Θεὸν πλήρως, οὔτε καὶ ὁ Παῦλος κατὰ τὴν θείαν ἔκστασίν του³. «Ωστε εἴ τις ἔγνω Θεόν, ἡ ἐγνωκέναι μεμαρτύρηται, τοσοῦτον ἔγνω, δσον ἀλλου μὴ τὸ ἵσον ἐλλαμφθέντος φανῆναι φωτοειδέστερος. Καὶ τὸ ὑπερβάλλον τέλειον ἐνομίσθη, οὐ τῇ ἀληθείᾳ, τῇ δὲ τοῦ πλησίον δυνάμει παραμετρούμενον»⁴. Ἐν τῷ παρόντι αἰῶνι εἶναι δυνατὸν εἰς τὸν ἀνερχόμενον τὰς βαθμίδας τῆς τελειότητος θρησκευόμενον ἀνθρώπον, ὁ ὅποιος ἀποχωρίζεται ἐκ τῆς ὅλης καθαιρόμενος καὶ εἰς ἔκατὸν συστρεφόμενος, νὰ γνωρίσῃ οὐχὶ τὴν πρώτην καὶ ἀκήρατον φύσιν, ἀλλὰ νὰ διακρίνῃ ἀμυδρῶς ἐκ τοῦ Θεοῦ «ὅσα μετ' ἔκεινον ἔκεινου γνωρίσματα»⁵ φθειργόμενος περὶ τούτων αἱμαστικῶς τὰ μυστικὰ... καὶ ἀγίως τὰ ἄγια»⁶.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε' ΠΤΩΣΙΣ ΚΑΙ ΘΕΩΣΙΣ

«...λέγω τὸν ἔνδον καὶ ἐν ἡμῖν αὐτοῖς, τὸν ἐν τοῖς πάθεσι πόλεμον, ὃν πολεμούμεθα νυκτὸς καὶ ἡμέρας... καὶ τῆς στροβούσης... τοῦ βίου τούτου περιφορᾶς τοῦ τε πηλοῦ τῆς Ιλέως, φ ἐμπεπήρυμεθα καὶ τοῦ νόμου τῆς ἀμαρτίας ἀντιστρατευομένου τῷ νόμῳ τοῦ πνεύματος καὶ διαφθίζειν ἐπιχειροῦντος τὴν βασιλικὴν ἐν ἡμῖν εἰκόνα καὶ δσον τῆς θείας ἀπορροίας ἡμῖν συγκαταβέβληται»¹.

1. Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ Η ΠΤΩΣΙΣ

a) Ἡ ἀξία καὶ ἡ θέσις τοῦ ἀνθρώπου ἐντὸς τοῦ κόσμου.

Οι Καππαδόκαι προσέφερον εἰς τὸν Χριστιανισμὸν τῆς 'Ανατολῆς γενικὴν θεώρησιν τῆς φύσεως καὶ οἰκουμενικὴν ἀντίληψιν περὶ τοῦ προορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸν σκοπὸν καὶ τὴν σημασίαν τῆς ἐνσαρκώσεως.

'Τψίστη θεωρεῖται ἡ θέσις τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ δημιουργίᾳ λόγῳ τῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ συγγενείας αὐτοῦ. Ἐκ τοῦ πρώτου φωτός, τοῦ Θεοῦ, ἔχομεν τὰς ἀγγελικὰς δυνάμεις, αἱ ὅποιαι ἀποτελοῦν ἀπορροὴν ἡ μετουσίαν τοῦ πρώτου φωτός. Οἱ ἄγγελοι εἶναι τὰ δεύτερα φῶτα. 'Ως τρίτον φῶς εἶναι ὁ ἀνθρωπός².

Ἐις τὸν μεστὸν νοημάτων λόγον τοῦ Γρηγορίου, Εἰς τὸ "Ἄγιον Πάσχα" ίδιαιτέρως τονίζεται δτι διὰ τῆς πλάσεως τοῦ ἀνθρώπου ὀλοκληροῦται τὸ ἔργον τῆς δημιουργίας. Πρὸ τῆς πλάσεως ταύτης ὁ πνευματικὸς καὶ ὁ ὄντικὸς κόσμος δὲν είχον ἀναμιχθῆ καὶ παρέμεινον ἐντὸς τῶν ίδίων δρῶν «σιγῶντες ἐπανεταί τῆς μεγαλουργίας καὶ διαπρύσιοι κήρυκες»³.

1. Λόγος 2, 76, PG 35, 484AB.

2. Λόγος 28, 17, BARBEL, 96-98· PG 36, 48C-49A.

3. Αὐτόθι 20, BARBEL, 100-102· 52C: «Παύλω δὲ εἰ μὲν ἐκφορὰ ἦν ἀ παρέσχεν ὁ τρίτος οὐρανός, καὶ ἡ μέχρις ἐκείνου πρόδοσης ἡ ἀνάβασις ἡ ἀνάληψις, τάχα ἂν τι περὶ Θεοῦ πλέον ἔγνωμεν, εἰπερ τοῦτο ἦν τὸ τῆς ἀρπαγῆς μυστήριον. Ἐπειδὲ ἀρρητὰ ἦν, καὶ ἡμῖν σιωπῇ τιμάσθω. Τοσοῦτον δὲ ἀκούσωμεν αὐτοῦ Παύλου λέγοντος, δτι ἐκ μέρους γινώσκομεν, καὶ ἐκ μέρους προφητεύομεν». Πρβλ. A' Κορ. 13, 7-12. B' Κορ. 12, 2-4.

4. Αὐτόθι 17, BARBEL, 96-98· 48C-49A.

5. Αὐτόθι 3, BARBEL, 68· 29AB.

6. Λόγος 27, 5, BARBEL, 46· PG 36, 17B.

1. Λόγος 2, 91, PG 35, 493AB.

2. Λόγος 40, 5, PG 36, 364B· Λόγος 6, 22, PG 35, 752A.

3. Λόγος 45, 7, PG 36, 629D-632A. Πρβλ. Λόγος 38, 9 καὶ 11, PG 36, 320C καὶ 324A.

Ο πλοῦτος τῆς ἀγαθότητος τοῦ Θεοῦ φανερούται, διατάσσεται ἐλευθέρως ὁ τεχνίτης Λόγος δημιουργῆς τὸν ἄνθρωπον ὡς μίαν νέαν ἐνότητα ἀποτελουμένην ἐκ στοιχείων τῶν δύο φύσεων, τῆς ἀδράτου καὶ τῆς ὄρατῆς. Ο Θεὸς ἐκ τῆς προύπαρχούσης ὑλῆς ἔλαβε τὸ σῶμα καὶ παρ' ἑαυτοῦ ἔδωσεν εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν «πνοήν», ἵτοι τὴν νοερὰν ψυχὴν, καὶ τὴν ἰδίαν εἰκόνα. Δημιουργεῖται οὗτος ὁ δεύτερος ἐν μικρῷ μέγας κόσμος¹. Τὸν νέον δημιούργημα ἐνέχει καὶ ἐνοποιεῖ τὰς δύο φύσεις ἴσταμενον ἐν τῷ μέσῳ αὐτῶν. Εἶναι ὁ ἄνθρωπος μικτὸς προσκυνητῆς, ἐπόπτης τῆς ὄρατῆς καὶ μύστης τῆς νοούμενης κτίσεως, βασιλεὺς τῶν ὄρατῶν, βασιλεὺς ὄμονος ὅμως ἄνωθεν, ἐπίγειος καὶ οὐράνιος, πρόσκαιρος καὶ ἀθάνατος, ὄρατος καὶ νοούμενος, οὗτος μέγας οὗτος ἐλάχιστος². Χάριν τοῦ ἄνθρωπου ἐδημιουργήθη ὁ ὄλικὸς κόσμος, διότι ἡτο ἀνάγκη, «ὡσπερ βασιλεῖ προϋποστῆναι τὰ βασίλεια, καὶ οὕτως εἰσαχθῆναι τὸν βασιλέα πᾶσιν ἥδη δορυφορούμενον»³. Ο ἄνθρωπος ὅμως πεσὼν λόγῳ τῆς ἀνωριμότητός του καὶ τοῦ φθόνου τοῦ διαβόλου⁴, ἔλαβε σάρκα παχυτέραν καὶ παθητὴν διὰ τὴν ἔπαρσίν του, οὕτως ὥστε νὰ πάσχῃ, καὶ τοιουτοτρόπως νὰ ἐνθυμῇται «καὶ παιδεύεται τῷ μεγέθει φιλοτιμούμενος». Λαμβάνει ὅμως καὶ πνεῦμα διὰ τὴν χάριν, «ἴνα μένη καὶ δοξάζῃ τὸν εὐεργέτην». Εἶναι δὲ τέλος ὁ ἄνθρωπος «ζῶν ἐνταῦθα οἰκονομούμενον, καὶ ἀλλαχοῦ μεθιστάμενον....τῇ πρὸς Θεὸν νεύσει θεούμενον»⁵. Τὸ μυστήριον τοῦτο τῆς ὑπάρξεώς του καλεῖται νὰ γνωρίσῃ ὁ ἄνθρωπος, διὰ νὰ δυνηθῇ νὰ ἀνέλθῃ καὶ νὰ ἐπιτύχῃ τοῦ προορισμοῦ του⁶.

1. Η θεώρησις τοῦ ἄνθρωπου ὡς μικροκόσμου ἀπαντᾷ εἰς τὴν ἀρχαίαν σκέψιν καὶ εἰς πλείστους Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας.

2. Λόγος 45, 7, PG 36, 632AB.

3. Λόγος 44, 4, PG 36, 612A. Διὰ τοῦτο ἐπλάσθη οὗτος τελευταῖος ὡς κορωνίς καὶ ἀνακεφαλαίωσις δλων τῶν κτισμάτων, ὃν μέσος μεταξὺ τῆς ὄρατῆς καὶ τῆς ἀδράτου φύσεως.

4. Λόγος 45, 8, PG 36, 633A. Λόγος 44, 4, PG 36, 612B.

5. Λόγος 45, 7, PG 36, 632AB. «Ἐν τῷ τοιούτῳ δμως μονίμῳ 'κράματι' τῶν δύο ἀντιθέτων στοιχείων ἐν τῷ ἄνθρωπῳ τοῦ 'λογικοῦ καὶ τοῦ ἀλόγου, τοῦ χοδὸς καὶ τοῦ νοὸς' (Λόγος 32, 9, PG 36, 184C) ἔγκειται τὸ μεγαλεῖον, ἀλλὰ καὶ τὸ μυστήριον καὶ ἡ τραγικότης τῆς 'καὶ ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ ἐν τῇ γῇ συγγένειαν ἔχούσης' ἄνθρωπίνης προσωπικότητος», Α. ΦΥΤΡΑΚΗ, «Η ἀξία τῆς ἄνθρωπίνης προσωπικότητος κατὰ τοὺς τρεῖς ἱεράρχας», ἐν ΕΕΘΣΠΑ, 12 (1958) 66 ἐ.

6. «Γνῶθι σαύτον πρῶτον τὰ ἐν χερσὶ κατανόησον· τίς εἰ καὶ πῶς ἐπλάσθης, τὸν εἰκόναν ἡς τοῦ Θεοῦ», Λόγος 32, 27, PG 36, 204D. Πρβλ. αὐτόθι 2, 176B: «οὐδὲ γάρ οἶν τε γνῶναι τι περὶ τῆς τελευτῆς καλῶς, μὴ περὶ τῆς ἀρχῆς ὄρθως σκεψαμένους».

Βεβαίως δλοι οἱ ἄνθρωποι εἰναι «Θεοῦ χωρητικοὶ καὶ μόνου», τοῦτο δὲ ἀποτελεῖ τὴν βάσιν τῆς ἐπιδιωκομένης τελειώσεως, δεδομένου δτι πάντες εἰναι θεοειδεῖς ὡς φορεῖς τῆς θείας εἰκόνος¹. Η τελικὴ δμως ἀξία τοῦ ἄνθρωπου δὲν ἔγκειται τόσον εἰς τὸ δοθὲν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ εἰναι, δσον εἰς τὴν ὑποχρέωσιν αὐτοῦ νὰ ἀναπτύξῃ τὰ ἐντὸς αὐτοῦ εύρισκομενα ἀτελῆ στοιχεῖα διὰ τῆς ἐλευθέρας βουλήσεώς του, δεδομένου δτι οὗτος ἔξ ἀρχῆς προωρίσθη παρὰ τοῦ Θεοῦ καὶ παρὰ τῆς φύσεως νὰ ὀδεύῃ πρὸς τὰ ἄνω². Δύναται οὕτω νὰ χαρακτηρίσθῃ ὁ ἄνθρωπος ὡς γένος τρισδόν, «τὸ μὲν ἄνωθεν ἡργμένον, δ πάντες ἐσμὲν εὐγενεῖς ἐπ' Ἰσης, ἐπεὶ κατ' εἰκόνα Θεοῦ γεγόναμεν τὸ δὲ ἀπὸ σαρκὸς ἐρχόμενον, οὐκ οἶδα», λέγει ὁ Γρηγόριος, «εἰ τις εὐγενής, τοῦτο φθορὴ συνιστάμενον τὸ δὲ ἀπὸ κακίας ἡ ἀρετῆς γνωριζόμενον, οῦ μᾶλλον καὶ ἡτον μεταλαμβάνομεν δσον ἀν....η τηρήσωμεν τὴν εἰκόνα νὴ διαφθείρωμεν. Ταύτην ἀγαπήσει τὴν εὐγένειαν ὃ γε ἀληθῶς καὶ φιλόσοφος»³. Διὰ τοῦτο ὁ ἄνθρωπος ἐπαινῶν τὴν ἀρετὴν εἰς τὴν πραγματικότητα ἐπαινεῖ τὸν Θεόν, τὴν πηγὴν τῆς ἀρετῆς καὶ ἀνάγεται νὴ ἐπανάγεται πρὸς αὐτὸν «διὰ τῆς συγγενοῦς ἐλλάμψεως», διότι ἐκ τῶν πολλῶν δώρων τὰ ὄποια ἔλαβεν ὁ ἄνθρωπος ἐκ τοῦ Θεοῦ τὸ μέγιστον καὶ φιλανθρωπότατον εἰναι «ἥ πρὸς αὐτὸν νεῦσίς τε καὶ οἰκείωσις»⁴.

β) Ἡ εἰκὼν καὶ τὸ ἀρχέτυπον.

Ο ἄνθρωπος κατὰ τὸν Γρηγόριον εἰναι ἐνότης «ἄλογου τε καὶ ἀλόγου», ἀειδοῦς ψυχῆς φερούσης τὴν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ καὶ ἀνοίτου σώματος⁵. Η εἰκὼν τοῦ Θεοῦ εύρισκεται κυρίως εἰς τὴν ψυχὴν, ἡ ὅποια

1. Λόγος 30, 6, BARBEL, 184· PG 36, 112B.

2. Λόγος 28, 22, BARBEL, 104· PG 36, 56A.

3. Λόγος 26, 1, PG 35, 1241B. Συνεχίζει δὲ παρατηρῶν τὰ ἔπη: «Τὸ γὰρ τέταρτον γένος, τότε ἀξιώσω λόγου, τὸ ἐν γράμμασι καὶ προστάγμασιν, δταν καὶ κάλλος ἀποδέξωμαι τὸ ἐν γράμμασι, καὶ πίθηκον αἰδεσθῶ λέοντα εἰναι κεκελευσμένον».

4. Λόγος 21, 1, PG 35, 1084A.

5. *Ἐπη ἡμικά 9, στίχ. 105-115, PG 37, 688. Λόγος 7, 23, PG 35, 785B. Βεβαίως ἡ διάκρισις αὕτη οὐδὲν τὸ κοινὸν ἔχει μὲ τὴν διάκρισιν τῶν αἱρετικῶν τοῦ Βαλεντίνου. Bk. A. STRUKER, *Die Gottesebenbildlichkeit des Menschen in der altchristlichen Literatur der ersten zwei Jahrhunderte*, Münster 1913, σ. 55 ἐ. Οὗτοι κατὰ τὸν Εἰρηναῖον ἀνέφερον τὸ κατ' εἰκόνα εἰς τὸ ὄλικὸν μέρος τοῦ ἄνθρωπου, οὐχὶ δμως καὶ εἰς τὸ σωματικόν, τὸ δὲ καθ' δμοίωσιν εἰς τὸν ψυχικὸν αὐτοῦ κόσμον. Bk. Κατὰ αἱρέσεων 1, 1, 10, HARVEY 1, 49.

είναι τὸ «ἄημα Θεοῦ»¹, τὸ θεῖον ἐμφύσημα². Ὁμιλῶν ὁ Γρηγόριος περὶ τῆς ψυχῆς ἀντιλαμβάνεται αὐτὴν ὡς τὴν ζωοποιὸν φύσιν καὶ τὸν φορέα τῆς ζωῆς, διπού ἀνεμίχθησαν ὁ λόγος καὶ ὁ νοῦς³. Ἡ ψυχὴ καθιστᾶ τὸν ἀνθρωπὸν νοῦν πνευματωθέντα⁴, ὡς φέρουσα δὲ τὴν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ, «αἱὲν ἄγαν ποθέει τῶν ὑπερουρανίων»⁵. Ἡ αἰτία διὰ τὴν ὅποιαν ἡ ψυχὴ τείνει πρὸς τὸν Θεὸν ὀφείλεται εἰς τὴν ὑπάρχουσαν μεταξὺ αὐτῆς καὶ τοῦ Θεοῦ συγγένειαν. Διερωτᾶται ὁ Γρηγόριος, ἐάν ὀλόκληρος ἡ ψυχὴ είναι θεία μεταρροή ἢ μόνον ὁ νοῦς ὡς ὄδηγὸς τῆς ψυχῆς⁶.

Πλὴν τοῦ Μ. Ἀθανασίου, διὰ τὸν ὅποιον ἡ πρὸς τὸν Θεὸν ὄμοιώσις είναι τὸ περιεχόμενον τῆς εἰκόνος⁷, οἱ περισσότεροι τῶν ἑλλήνων Πατέρων θεωροῦν τὴν ὄμοιώσιν ὡς τὴν κυρίαν καὶ κατ' ἔξοχὴν σχέσιν, ἡ ὅποια συνδέει τὸν ἀνθρωπὸν μετὰ τοῦ Θεοῦ. Ἡ σπουδαιότης τῆς σχέσεως ταύτης διὰ τῆς εἰκόνος ἔγκειται κυρίως εἰς τὸ διὰ περιέχει τὴν δυνατότητα τῆς πρὸς τὸν Θεὸν ὄμοιώσεως. Τοῦτο βεβαίως ὀφείλεται ἐν μέρει εἰς τὴν πλατωνικὴν σκέψιν, ἡ ὅποια οὐδέποτε κατώρθωσε νὰ ἀπαλλαγῇ τῆς ἀντιλήψεως διὰ τὴν ἡ εἰκὼν είναι τι κατώτερον ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ ἀρχέτυπον⁸. Ἐξ ἀλλού ἡ διαλεκτικὴ τοῦ ὄμοιού καὶ ἀνομοίου, ὡς αὕτη παρουσιάζεται εἰς τοὺς τελευταίους διαλόγους τοῦ Πλάτωνος⁹, ἥτοι συμπαθής εἰς τοὺς χριστιανούς διανοουμένους, οἱ ὅποιοι

1. "Ἐπη δογμ. 8, στίχ. 1-14, PG 37, 446-447· Λόγος 14, 7, PG 35, 865B.

2. "Ἐπη δογμ. 8, στίχ. 70-78, PG 37, 452.

3. "Ἐπη ἡθικά 34, στίχ. 23-24, PG 37, 947.

4. "Ἐπη ἡθικά 18, στίχ. 14, PG 37, 787.

5. "Ἐπη ἡθικά 15, στίχ. 152, PG 37, 777. Δέον νὰ σημειωθῇ διὰ ὁ Γρηγόριος δὲν διακρίνει σαφῶς μεταξὺ τῶν δρῶν «εἰκόνα Θεοῦ» καὶ «ακατ' εἰκόνα Θεοῦ».

6. "Ἐπη ἡθικά 10, στίχ. 59-62, PG 37, 685. Ὁ νοῦς δοτικεῖ είναι αἴψις ἔνδον, οὐ περίγραφος» ("Ἐπη ἡθικά 34, στίχ. 27, PG 37, 974), ἀποτελεῖ διὰ τὸν Γρηγόριον, ὡς παρατηρεῖ ὁ Gross (μν. Ἑργ., σ. 245), τὸν φορέα τῆς θείας εἰκόνος. Οὕτως εἰς τὴν νοεράν ψυχήν, δηλαδὴ εἰς τὸν νοῦν τοποθετεῖται, ἀν διῃ ἀποκλειστικῶς, τούλαχιστον κατὰ κύριον λόγον, τὸ «ακατ' εἰκόνα». Βλ. Λόγον 38, 11, PG 36, 321CD.

7. Ὁ Μ. Ἀθανάσιος σπανίως ἔχρησιμοποιεῖ τὸν δρὸν ὄμοιώσις εἰς τὴν ἀνθρωπολογίαν του κυρίου λόγῳ τῆς θεολογικῆς ὀρολογίας του περὶ Ἀγίας Τριάδος, κατὰ τὴν ὅποιαν ἀπέρριπτε τὸν δρὸν «ὄμοιος κατ' οὐσίαν» ὡς ἀνεπαρκῆ διὰ νὰ ἐκφράσῃ τὸ ὄμοιόσιον τοῦ Γίοῦ πρὸς τὸν Πατέρα. Συγχρόνως ἀπέρριπτε πᾶσαν κατ' οὐσίαν ὄμοιότητα μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου. Πλείονα βλ. R. BERNARD, *L'image de Dieu d'après saint Athanase*, Paris 1952.

8. Πλείονα βλ. H. WILLMS, *EIKΩN. Eine bergriffsgeschichtliche Untersuchung zum Platonismus*, Münster 1935. Πρβλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, Λόγον 23, 11, PG 35, 1164A: «Μηδεμία εἰκὼν φθάνει πρὸς τὴν ἀλήθειαν».

9. Ἐπὶ παραδείγματι βλ. Παραμενίην 132D· Σοφιστὴν 259. Πρβλ. J. STENZEL,

ἐπεθύμουν νὰ χρησιμοποιήσουν τοὺς πλατωνικούς δρους, προκειμένου νὰ περιγράψουν τὴν κατὰ τὸ δυνατὸν στενωτέραν σχέσιν μεταξὺ τοῦ ἀνθρώπου ὡς δημιουργήματος καὶ τοῦ δημιουργοῦ Θεοῦ¹.

Οὕτω κατὰ τὸν Γρηγόριον τὸ κατ' εἰκόνα νοεῖται στατικὸν καὶ κοινὸν κτῆμα πάντων τῶν ἀνθρώπων. Εἶναι δὲ τοῦτο ἡ λαμπρότης τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Τὸ μόνον τὸ δροῦν δύναται νὰ πράξῃ ὁ ἀνθρωπὸς ὡς πρὸς τὸ κατ' εἰκόνα νοεῖται ἡ τήρησις αὐτοῦ. Ἡ εἰκὼν δημος ὑπολείπεται τοῦ ἀρχετύπου, διὰ τοῦτο ἀπαιτεῖται ἡ ἔξομοιώσις πρὸς τὸ ἀρχέτυπον, «ὅσον ἐφικτὸν τοῖς σαρκὸς δεσμίοις»². Πρέπει συνεπῶς κατ' ἀρχὴν νὰ καρποφορήσῃ ὁ ἀνθρωπὸς ἐν ἔσυτῷ «τὸ τιμιώτατον Θεῷ κτίσμα καὶ οἰκειότατον», ἥτοι νὰ ἀποδώσῃ τῇ εἰκόνῃ τὸ κατ' εἰκόνα καὶ νὰ γνωρίσῃ τὸ ἐνυπάρχον ἐντὸς αὐτοῦ ἀξίωμα. Τὸ ἀρχέτυπον ἀνάγεται εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ μυστηρίου, ἡ δύναμις τοῦ δροίου πρέπει νὰ καταστῇ γνωστή, ὡς ἔφανερθη διὰ τοῦ θανάτου τοῦ Χριστοῦ³. Εἰς τὴν εἰκόνα ἀναφέρεται τὸ γιγνώσκειν καὶ τὸ ἀκολουθεῖν, ἐνῷ εἰς τὸ ἀρχέτυπον ἡ τιμὴ, ἡ αἰδώς καὶ ἡ πρὸς αὐτὸν ἔξομοιώσις⁴. Ὁ Γρηγόριος, ἀκολουθῶν ἐπὶ τοῦ προκειμένου τὴν ἀλεξανδρινὴν παράδοσιν, διαβλέπει τὸ κατ' εἰκόνα κυρίως εἰς τὸν νοῦν τοῦ ἀνθρώπου καὶ εἰς τὴν ψυχὴν αὐτοῦ⁵.

Zahl und Gestalt bei Platon und Aristoteles, Leipzig - Berlin 1933, σ. 154.

1. LADNER, μν. Ἑργ., σ. 95. Τοῦτο δὲ εἰχεν ἰδιαιτέρα σπουδαιότητα, διότι ἦτο ἐν τῶν κυρίων σκοπῶν τοῦ πλατωνικοῦ συστήματος νὰ δειχθῇ διτι, ἐνῷ εἶναι ἀδύνατον νὰ διμιλῆμεν περὶ τοῦ ὄμοιού δινευ τοῦ ἀνομοίου, περὶ τοῦ ἐνὸς δινευ τῶν πολλῶν, περὶ τοῦ δηνος δινευ τοῦ μὴ δηνος, τὸ γεγονός τοῦτο οὐδόλως αἰρεῖ τὴν θεικὴν ἀξίαν ἰδέας τινὸς ὡς ἡ ὄμοιότης. Πρὸς τούτοις δέον νὰ σημειωθῇ διτι, ἐνῷ οἱ Χριστιανοὶ ἀντιλαμβάνονται τὴν «εἰκόναν» ἡ τὸ «ακατ' εἰκόναν» ὡς δηλωτικὸν τῆς ὄφειστηνης συγγενείας μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, διὰ Πλάτωνος συνδέει τὴν εἰκόναν κυρίως πρὸς τὸ αἰσθητὸν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ ἰδεατόν, τονίζων οὕτω τὴν ὑποβάθμιστην τῆς νοητῆς φύσεως ἐντὸς τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Βλ. H. ΜΟΥΤΣΟΥΛΑ, *'Η σάρκωσις τοῦ Λόγου καὶ ἡ θέωσις τοῦ ἀνθρώπου* κατὰ τὴν διδασκαλίαν Γρηγορίου τοῦ Νόσσης, Αθῆναι 1965, σ. 85-86. Πρβλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, Λόγον 14, 6, PG 35, 865A: «Ὦ (σώματι) πῶς συνεύγην, οὐκ οἰδα· καὶ πῶς εἰκὼν τε εἰμι Θεοῦ, καὶ τῷ πηλῷ συμφύρομαι».

2. Λόγος 24, 15, PG 35, 1188B.

3. Λόγος 1, 4, PG 35, 397C.

4. Αὐτόθι. Βλ. καὶ Λόγον 37, 22, PG 36, 308A: «Μόνον ἀκολουθῶμεν τῇ εἰκόνῃ, μόνον αἰδώμεθα τὸ ἀρχέτυπον».

5. Τοῦτο ἔξ ἀλλού ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὴν διδασκαλίαν τῶν ἑλλήνων Πατέρων, ἡ ὅποια ἀπαντᾶ καὶ εἰς Γρηγόριον τὸν Παλαιῷ. Βλ. Γ. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΟΥ, *'Η περὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ*, σ. 22 ἐ., ἐνθα καὶ ἡ παρατήρησις τοῦ Ἐπιφανίου Κωνσταντίας, κατὰ τὴν ὅποιαν τὸ «ακατ' εἰκόναν» δέον νὰ μὴ περιορίζεται εἰς ὀρισμένον στοιχεῖον τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως.

γ) Ἡ πτῶσις καὶ αἱ συνέπειαι αὐτῆς ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ ψυχὴ εἶναι θεία ὡς μετασχοῦσα τῆς ἀνωθεν εὐγενείας¹, ἐνῷ τὸ σῶμα εἶναι «χειρὸν τοῦ κατ' εἰκόνα πολύ»². Ἐνταῦθα διὰ τοῦ «κατ' εἰκόνα» ὑπονοεῖται ἡ ἀνθρωπίνη ψυχή. Ἀν καὶ ἡ ὡριγένειος ἐπίδρασις ἀναφορικῶς πρὸς τὸν ἀνθρωπὸν καὶ τὴν διπλῆν δημιουργίαν εἶναι φανερά, ἐν τούτοις ὁ Γρηγόριος καὶ ὁ Μ. Βασίλειος οὐδέποτε παρεδέχθησαν τὴν δημιουργίαν τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς πρὸ τῆς δημιουργίας τοῦ ὑλικοῦ κόσμου³. Τὰ δύο ποιοτικῶς διαφέροντα στοιχεῖα, ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα, συνεδέθησαν πρῶτον μὲν διὰ νὰ καταστῇ ἡ ψυχὴ ἀξία νὰ κληρονομήσῃ τὴν ἀνω δόξαν ὡς νικήτρια τοῦ κατωτέρου αὐτῆς σώματος, δεύτερον δὲ νὰ ἔλκυσῃ προοδευτικῶς τὸ σῶμα πρὸς ἔαυτὴν καὶ τοιουτοτρόπως βαθμιαίως νὰ ἐκπνευματώσῃ τοῦτο⁴.

Οἱ ἀνθρωποι δημιουργοὶ τὸ αὐτεξούσιόν του δὲν ἐπέτυχε νὰ ἐκπληρώσῃ τὸν προορισμόν του καὶ νὰ βαδίσῃ τὴν ἀνοδικὴν πορείαν πρὸς τὸν Θεόν⁵. Ἡ πτῶσις αὐτοῦ καὶ ἡ κακὴ χρῆσις τοῦ αὐτεξούσιου δρεῖλεται εἰς τὴν πειθώ τοῦ διαβόλου, δὲ ὅποιος ἔνεκα φθόνου ἔξηπάτησε τὸν πλησιάσαντα τὸν Θεόν ἀνθρωπὸν⁶, καὶ εἰς τὴν ἀδυναμίαν τοῦ ἀνωρίου ἀνθρωπίου νοῦ⁷.

Οἱ ἀπογυμνωθέντες τῆς θείας μακαριότητος ἀνθρωποι περιβάλλονται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ διὰ δερματίνων χιτῶνων⁸, ἥτοι κατὰ τὸν Γρηγόριον, ἀκολουθοῦντα ἐν προκειμένῳ τὸν Ὁριγένη, τὴν παχυτέραν καὶ θυητὴν σάρκα, τὸ παθητὸν ἀνθρώπινον σῶμα⁹. Ἐπειδὴ δὲν ἡδυνή-

1. Λόγος 2, 17, PG 35, 425C.

2. Ἐπη δογμ. 10, στίχ. 33, PG 37, 467.

3. Λόγος 38, 11, PG 36, 320 κ.ε. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, PG 31, 344C.

4. Λόγος 2, 17, PG 35, 425BC-428A. Ἐπη ήθικά 10, στίχ. 60-70, PG 37, 685.

5. Ἀπ' Ἀπ' ἀρχῆς δέ φησιν οὐ γέγονεν οὕτως, ἀλλ' ὁ πλάσας ἀπ' ἀρχῆς τὸν ἀνθρώπον ἐλεύθερον ἀφῆκε καὶ αὐτεξούσιον.... Ἐλεύθερία δὲ καὶ πλοῦτος, ἡ τῆς ἐντολῆς μόνη τῆρησις ἦν· πενία δὲ ἀληθῆς καὶ δουλεία ἡ ταύτης παράβασις», Λόγος 14, 25, PG 35, 892AB.

6. Λόγος 44, 4, PG 36, 612B· Λόγος 45, 8, PG 36, 633A.

7. Αὐτόθι. Βλ. ίδια Λόγος 38, 11, PG 36, 320C ἐ. Τοντζεὶ δὲ ὁ Γρηγόριος τὸν σαρκικὸν καὶ μὴ εἰσέπι δριμὸν χαρακτῆρα τοῦ ἀνθρώπου, καθὼς καὶ τὴν πονηρόταν τοῦ διαβόλου. Βλ. σχετικάς ἀπόψεις εἰς Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, PG 31, 344C ἐ. καὶ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, PG 44, 129B-196B.

8. Γέν. 3, 21.

9. Λόγος 38, 12, PG 36, 324C· Λόγος 45, 8, PG 36, 633A. Πρβλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, PG 46, 521 καὶ PG 44, 165.

θησαν οἱ ἀνθρωποι νὰ διαφυλάξουν τὴν ἐντολὴν καὶ καθύβρισαν τὴν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ, παρεδόθησαν εἰς τὴν αὐτονομίαν τῆς πλάνης καὶ πλανηθέντες ἡτιμάσθησαν ἐξ ὅσων ἐσεβάσθησαν. Τὸ χειρότερον ἐξ ὅλων εἶναι ὅτι ἐπενοήθησαν οἱ θεοὶ ὡς συνεργοὶ τῶν παθῶν, οὔτως ὥστε ἡ ἀμαρτία νὰ μὴ θεωρῆται μόνον ὡς τι τὸ ἀνεύθυνον, ἀλλὰ καὶ θεῖον, «εἰς τοιαύτην καταφεῦγον ἀπολογίαν τὰ προσκυνούμενα»¹. Ὡς ἐκ τούτου ἡ πενία, ἡ δουλεία, ὁ πλοῦτος, ἡ ἐλεύθερία κλπ. «ὅστερον ἐπεισῆλθε τῷ γένει τῶν ἀνθρώπων, ὡσπερ ἀρρωστήματα κοινά τινα τῇ κακίᾳ συνεισπεσόντα, κάκείης ὅντα ἐπινοήματα..... Ἀφ' οὗ δὲ καὶ φθόνοι καὶ ἔριδες... ἐράργη τὸ συγγενὲς εἰς ὄνομάτων ἀλλοτριότητας, καὶ τὸ τῆς φύσεως εὐγενὲς πλεονεξία κατέτεμε προσλαβοῦσα καὶ νόμον τῆς δυναστείας ἐπικουρον»². «Οἱ ἀνθρωποι δημαρτύριοι δρεῖλεται νὰ ἔχῃ ὑπ' ὅψιν του τὴν πρώτην «ἰσονομίαν» καὶ οὐχὶ τὴν τελευταίαν διάτερεσιν, τὸν νόμον τοῦ κτίσαντος καὶ οὐχὶ τοῦ «κρατήσαντος», προκειμένου νὰ βοηθήσῃ κατὰ δύναμιν τὴν πρὸ τῆς πτώσεως φύσιν, τιμῶν οὔτω τὴν ἀρχαίαν ἐλεύθερίαν καὶ σεβόμενος ἐκυρών»³.

Οὕτω τὸ αἰσιόδοξον στοιχεῖον ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸν τῆς σωτηριολογίας τῶν ἐλλήνων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, αὕτη δὲ βασίζεται ἐπὶ τῆς πεποιθήσεως ὅτι παρὰ τὸν βαρὺν τραυματισμόν, τὸν ὅποιον ὑπέστη ἡ ἀνθρωπίνη φύσις, δὲν ἔπαυσε νὰ εἶναι κατ' οὐσίαν καλή⁴.

Ο Γρηγόριος ὡς καὶ οἱ ἕτεροι Καππαδόκαι ἐκφράζονται κατὰ ποικίλους τρόπους, ὁσάκις ὁμιλοῦν περὶ τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος. «Η διαφορὰ αὕτη ἐρμηνεύεται ἐκ τῆς ἐπιδράσεως ἀφ' ἐνὸς μὲν τῆς παυλείου ἀγνοριολογίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς πλατωνικῆς διδασκαλίας περὶ τοῦ σώματος, ὡς φυλακῆς καὶ δεσμωτηρίου τῆς ψυχῆς, ἐκ τοῦ ὅποιον αὕτη λυτροῦται διὰ τοῦ θανάτου»⁵. «Ἐν τούτοις ἡ πλατωνικὴ ἐπιδρασις δὲν εἶναι ἵσως τόσον ἴσχυρά, ὃσον συνήθως παρουσιάζεται. Οσάκις ὁ Γρηγόριος καταφέρεται κατὰ τοῦ σώματος, ἀναφέρεται κυρίως εἰς τὸ μετὰ τὴν πτῶσιν παθητὸν σῶμα, τὴν σάρκα ἡ τοὺς δερματίνους χιτῶνας. «Η σάρξ δημαρτύριοι εἴτε τὸ σχέδιον τῆς σωτηρίας.

1. Λόγος 39, 7, PG 36, 341C. Βλ. Λόγος 31, 1, BARBEL, 218· PG 36, 133A.

2. Λόγος 14, 25-26, PG 35, 892AB.

3. Αὐτόθι.

4. Βλ. Ιω. ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ, «Ἡ περὶ «συνεργίας» ἐν τῇ δικαιώσει τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία ἐξ ἐπόμεως ὀρθοδόξου, Θεσσαλονίκη 1953, σ. 28.

5. Περὶ τῆς διδασκαλίας ταῦτης καὶ τῆς ὀρφωτῆς καταχωγῆς τῆς βλ. Κρατόλογ 400C.

Ο Λόγος τοῦ Θεοῦ μεταλαμβάνει τῆς ἀνθρωπίνης σαρκός, «ἴνα καὶ τὴν εἰκόνα σώσῃ καὶ τὴν σάρκα ἀθανατίσῃ»¹. Τὸ ἐπαναλαμβανόμενον «ὑψοῦ τὴν ψυχὴν - περιφρόνει τὸν πηλόν», συνδέεται μετὰ τῶν σωματικῶν παθῶν καὶ ἀναφέρεται εἰς αὐτὰ καὶ οὐχὶ εἰς τὸ σῶμα καθ' ἑαυτό². «Ἐνεκα τῆς διακρίσεως ταύτης δύναται νὰ λέγῃ ὅτι ἀγαπᾷ τὸ σῶμα ὡς σύνδουλον καὶ τὸ ἀποστρέφεται ὡς ἔχθρόν³.

Ο ἄνθρωπος ἀγωνιζόμενος κατὰ τῶν ποιῶν καὶ ἐνισχυόμενος ὑπὸ τοῦ Θεοῦ Λόγου ἀξιοῦται ὅλος ὡς ψυχοσωματικὴ ἐνότης νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν ἄνω πόλιν, ὅπου ἐναπόκειται «τῶν καλῶν τὸ ἔσχατον», ἢ κατὰ πρόσωπον θεωρία τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ θείου φωτός⁴. Τὴν ἐνότητα σώματος καὶ ψυχῆς εἰς τὴν ἐν τῷ Θεῷ διαμονὴν τοῦ ἀνθρώπου περιγράφει ὁ Γρηγόριος λίγιαν χαρακτηριστικῶς ὡς ἔξης: «ἡ ψυχὴ λυθεῖσα τοῦ συνδεδεμένου σώματος...χωρεῖ πρὸς τὸν ἑαυτῆς Δεσπότην...μικρὸν δ' ὑστερὸν καὶ τὸ συγγενὲς σαρκίον ἀπολαβοῦσα, ὃ τὰ ἑκεῖθεν συνεφιλοσόφησε, παρὰ τῆς καὶ δούσης καὶ πιστευθείσης γῆς, τρόπον δὲ οἰδεν δ ταῦτα συνδήσας καὶ διαλύσας Θεός, τούτῳ συγκληρονομεῖ τῆς ἑκεῖθεν δόξης καὶ καθάπερ τῶν μοιχυρῶν αὐτοῦ μετέσχε διὰ τὴν συμφυταν, οὕτω καὶ τῶν τερπνῶν ἑαυτῆς μεταδίδωσιν, ὅλον εἰς ἑαυτὴν ἀναλόσασα, καὶ γενομένη σὺν τούτῳ ἐν καὶ πνεῦμα καὶ νοῦς καὶ Θεός, καταποθέντος ὑπὸ τῆς ζωῆς τοῦ θνητοῦ τε καὶ φέοντος»⁵. Πρότυπον

1. Λόγος 38, 13, PG 36, 325B. 'Ἐν τούτοις διευκρινίζει ὅτι ἡ σάρξ εἶναι πολὺ κατωτέρα συγκρινομένη πρὸς τὸ ὄντα' εἰκόνα». Βλ. "Ἐπη δογμ. 10, στίχ. 33, PG 37, 467.

2. Ἐπιστολὴ 32, PG 37, 69B. Καλεῖται δὲ δ ἀνθρωπὸς νὰ μεταβάλῃ τὸ ἀσθενὲς τοῦ σώματος εἰς ὅλην ἀρετῆς, ὡς ἔπραξεν δ Ἰάβ., δ Σωκράτης, δ Ἐπίκτητος καὶ ἄλλοι ἀξιόλογοι ἄνθρες. Βλ. Ἐπιστολὴ 31, PG 37, 68BC: «Ἐμφύλιοσοφεῖν τῷ πάθει, καὶ τὴν διάνοιαν νῦν δὴ καὶ μάλιστα ἐκκαθαίρεσθαι, καὶ κρείττω φαίνεσθαι τῶν δεσμῶν, καὶ ἥγεισθαι τὴν νόσου παιδαγωγίαν πρὸς τὸ συμφέρον, τοῦτο δ' ἐστὶ περιφρονοῦντα τὸ σῶμα καὶ τὰ σωματικά, καὶ πᾶν τὸ φέον καὶ ταραχῶδες καὶ ἀπολλύμενον, ὅλον τῆς ἄνω γενέσθαι μοιρας.....Θανάτου μελέτην....τὸν τῆδες βίον ποιούμενον».

3. Λόγος 14, 6, PG 35, 865A.

4. "Ἐπη ἥθικά 10, στίχ. 60-84, PG 37, 685-686.

5. Λόγος 7, 21, PG 35, 781B-784A. 'Αναμφιβόλως ἡ εξσοδος τοῦ σώματος εἰς τὴν πόλιν τῶν ιδεῶν ἦτο τελείως ἀδιανόητος διὰ τὸν πλατωνικὸν φύλασσοφον. 'Ἐπιπροσθέτως, ἀναφορικῶς πρὸς τὰς δοξασίας τοῦ Ἀπολιναρίου, ὁ Γρηγόριος «.... found in his statements enough provocation to accuse him of Theopaschitism, which like Patripassianism, is only a disguised form of Docetism and found in Apollinaris' statements enough provocation to interpret his view to mean that Jesus had a celestial body», WOLFSON, μν. Ἑργ., σ. 599-600. Βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, Ἐπιστολὴ 200, PG 37, 332C-333A.

καὶ μέσον διὰ τὴν θέωσιν τῆς σαρκὸς ἀποτελεῖ ἡ ἐνσάρκωσις τοῦ Κυρίου, ὁ ὅποιος εἰς τὰ ἔσχατα θὰ ἐπιστρέψῃ ἀνευ σαρκὸς, ἀλλὰ οὐχὶ ἀσώματος, φέρων θεοειδέστερον σῶμα καὶ μένων Θεὸς «ἔξω παχύτητος»¹. 'Η θέωσις τοῦ σώματος προϋποθέτει δύσκολον ἀγῶνα. 'Ενδυναμοῦται δὲ ἡ πρὸς τὸ καλὸν ἐνυπάρχουσα ροπὴ τοῦ ἀνθρώπου διὰ τῆς μορφώσεως καὶ τῆς ἀσκήσεως, τοιουτοτρόπως δὲ ἡ ψυχὴ καθαιρεται ἐκ τῶν κηλίδων τῆς ἀμαρτίας. Οὕτω καθίσταται αὕτη ὅντας κυρία καὶ ὀδηγὸς τοῦ σώματος². Τὸ ἔργον τοῦτο εἶναι δυσκολώτατον, ἀλλ' ὅπως τὸ κτηθὲν εὔκόλως ἀπορρίπτεται τάχιστα, οὕτω καὶ ἡ ἀξία τῆς εὐεργεσίας ἔγκειται εἰς τὸ μὴ πρόχειρον τῆς εὐεργεσίας. Θά εἶναι δὲ μεγαλύτερον εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ τὸ βραβεῖον τῶν κόπων καὶ τοῦ ὀρθοῦ τρόπου ζωῆς ἔκεινων οἱ ὅποιοι ἐκ τοῦ παρόντος κόσμου καθαίρονται καὶ μακροθυμοῦν πρὸς τὴν μελλοντικὴν δωρεάν. Διὰ τοῦτο ὡς γύμνασμα καὶ ἐρέθισμα ἵσταται μεταξὺ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ Θεοῦ ὁ σωματικὸς γνόφος, ὅπως ἡ νεφέλη τοῦ Σινᾶ εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην³. 'Η δημιουργία τοῦ σώματος ἀποτελεῖ διὰ τὴν ψυχὴν εὐεργεσίαν, διότι διὰ τῆς πάλης κατὰ τῶν παθῶν καθαιρεται καὶ ἀποβαίνει αὕτη διὰ τὸ σῶμα δ, τι εἶναι δ Θεὸς διὰ τὴν ψυχὴν. Συγχρόνως ἡ ψυχὴ ἀνυψοῦ τὸ σῶμα ἀποχωρίζουσα τοῦτο «κατὰ μικρὸν» ἐκ τῆς παχύτητος, παιδαγωγοῦσα δ' ἑαυτῆς τὴν κατωτέραν ὅλην καὶ ἔξοικειοῦσα πρὸς τὸν Θεὸν τὸ δύμδουλον σῶμα⁴.

Δὲν εἶναι ὅμως καὶ ὁ νοῦς ἄμοιρος τῶν συνεπειῶν τῆς πτώσεως. Εἶναι δὲ ὁ νοῦς «πρωτοπαθῆς» καὶ περισσότερον ἔνοχος, διότι ἡμάρτησεν ἐν τῷ Ἄδαμ πρὸ τοῦ σώματος. Διὰ τοῦτο ὁ Γρηγόριος, ἀποκρούων τὰς κακοδοξίας τοῦ Ἀπολιναρίου Λαοδικείας, ὑποστηρίζει ὅτι ὁ νοῦς εἶχε περισσότεραν ἀνάγκην σωτηρίας ἢ ὁ λοιπὸς ἄνθρωπος. 'Ο Χριστὸς ἀνέλαβεν ἐν ἑαυτῷ πᾶν τὸ δεόμενον σωτηρίας, ἐν οἷς καὶ τὸν νοῦν⁵. 'Ο νοῦς ἀπέβη μετὰ τὴν πτῶσιν παχύς καὶ ὄλικὸς⁶ καὶ δὲν δύναται κατ' οὐδένα τρόπον νὰ ἔχει τάληση καὶ νὰ κατανοήσῃ τὸ μυστήριον τῆς θεότητος⁷, ἔχων ἀπόλυτον ἀνάγκην τοῦ θείου φωτισμοῦ.

1. Λόγος 40, 45, PG 36, 424C.

2. Λόγος 39, 8-9, PG 36, 341D-344C.

3. Λόγος 28, 12, BARBEL, 86· PG 36, 41A.

4. Λόγος 2, 17, PG 35, 428A.

5. Ἐπιστολὴ 101, PG 37, 185A ἐ.

6. Λόγος 38, 12, PG 36, 324B ἐ.

7. Λόγος 20, 10, PG 35, 1077AB.

δ) Τὸ κακόν, ἡ ἀμάρτια καὶ ὁ θάνατος.

Χαρακτηριστικὸν τῆς ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου θεωρήσεως τῆς ἐν τῷ κόσμῳ ὑπάρχεις τοῦ κακοῦ εἶναι τὸ αἰσιόδοξον στοιχεῖον, τὸ ὅποιον εἶναι κοινὸν εἰς τὴν διδασκαλίαν τῶν ἑλλήνων Πατέρων. Πηγὴ τῆς αἰσιόδοξίας ταύτης εἶναι ὅτι τὸ κακόν στερεῖται οὐσίας, ὡς ἔχον δὲ ἄρχην ἔχει καὶ δύναμιν σχετικὴν καὶ πεπερασμένην. Τὸ ἐν τῷ κόσμῳ κακόν δὲν ἐδημιουργήθη ἀφ' ἑαυτὸν οὔτε ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ἔλαβεν ὑπαρξίαν ἐκ τῆς συνεργίας τῆς ἐλευθέρας βουλήσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ διαβόλου. Ἐπεισῆλθε δὲ εἰς τὸ ἀνθρώπινον γένος ἐκ τῆς ἀπροσεξίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ οὐχὶ ἐξ ὑπαιτιότητος τοῦ κτίσαντος¹, διότι τὸ θεῖον εἶναι «ἀναίτιον παντάπαισι κακῶν...ἄγαθὸν τῇ φύσει τυγχάνον»². Ὁ Θεὸς δὲν εἶναι δημιουργὸς ἢ αἴτιος τοῦ κακοῦ ἢ τῆς ἀμαρτίας. Ταῦτα εἶναι ὑστερογενῆ καὶ παρὰ φύσιν προϊόντα. Τὸ κατὰ φύσιν εἶναι ἡ ὁδὸς τῆς ἀρετῆς, ἐνῷ τὸ παρὰ φύσιν συνεπάγεται τὴν ἐλευθέραν τοῦ ἀνθρώπου ἀπομάκρυνσιν ἐκ τοῦ Θεοῦ. Τοῦτο δὲ συνιστᾶ τὴν ἀμαρτίαν³.

Ἐξ ἄλλου ως ἐκ τῆς φύσεως τῆς ἡ κακία εἶναι τι «πρόχειρον, καλάμη τις πρὸς σπινθῆρα καὶ ἀνεμον ῥαδίως ἐξαπτομένη καὶ γινομένη φλέξ, καὶ συνδαπανωμένη τῷ οἰκείῳ γεννήματι. Πῦρ γάρ ὅλης γέννημα καὶ δαπανᾷ τὴν ὅλην, ως τοὺς κακοὺς ἡ κακία, καὶ τῇ τροφῇ συναπέρχεται»⁴.

Ἡ αἰσιόδοξία αὕτη οὐδόλως ὁδηγεῖ εἰς πλημμελῆ κατανόησιν καὶ ἀξιολόγησιν τῆς περιβαλλούσης τὸν ἀνθρώπον πεπτωκυίας πραγματικότητος. Παρὰ τὸ πεπερασμένον δὲ τῆς δυνάμεως τοῦ κακοῦ ἡ ἐπίδρασις αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου τοῦ ἀνθρώπου εἶναι σφοδροτάτη. Τὰ ποικίλα πάθη καταπολεμοῦν καὶ προσπαθοῦν νὰ ἐξαφανίσουν τὴν ἐντὸς ἡμῶν ὑπάρχουσαν «βασιλικὴν εἰκόνα» καὶ δ.τι προέρχεται

1. Λόγος 40, 45, PG 36, 424A. Βλ. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, «Οτι οὐκ ἔστιν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός», PG 31, 332C. Πρβλ. Ιω. ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ, *Τὸ προπατορικὸν ἀμάρτημα*, Αθῆναι 1957, σ. 66 ἐ. καὶ σ. 143 ἐ.

2. Λόγος 4, 47, PG 35, 572B. Οὗτοι κατὰ τοὺς Πατέρας τὸ κακόν δὲν εἶναι οὐσία αὐθυπόστατος δημιουργηθεῖσα ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ προτὸν τῆς καταχρήσεως τῆς ἐλευθέρας βουλήσεως τῶν λογικῶν ὄντων. Βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, Λόγον Κατηγητικὸν 5, PG 45, 25A: «"Οσπερ γάρ τοῦ φωτὸς ὑφαιρεθέντος ὁ ζόφος ἐπηκολούθησε, παρόντος δὲ οὐκ ἔστιν, οὗτως ἂν ἦ τὸ ἀγαθὸν ἐν τῇ φύσει, ἀνύπαρκτὸν ἔστι καθ' ἑαυτὸν κακία ἢ δὲ τοῦ κρείτονος ἀναχώρησις γίνεται τοῦ ἐναντίου γένεσις» καὶ Ιω. ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, «Ἐκδοσιν ὁρθοδόξου πίστεως 2, 30, PG 94, 876A.

3. Βλ. Λόγον 7, 22, PG 35, 785A ἐ.

4. Λόγος 23, 1, PG 35, 1152BC.

ἐκ τοῦ θείου ἐμφυσήματος⁵. Ἡ πρὸς τὸ κακόν ροπὴ εἶναι τόσον ἴσχυρά, ὥστε μετὰ δυσκολίας ὁ ἀνθρωπὸς κατορθοῖ διὰ συνεχοῦς προσπαθείας νὰ διαχωρίζῃ διάγον κατ' διάγον ἐκ τῶν ταπεινῶν καὶ σκοτεινῶν τὸ εὐγενές καὶ φωτεινός τῆς ψυχῆς⁶.

Τὸ ἀμαρτάνειν εἶναι «ἀνθρώπινον καὶ τῆς κάτω συνθέσεως» σύνδεσις γάρ ἀρχὴ διαστάσεως⁷, ἐνῷ ἡ ἀναμαρτησία εἶναι διντῶς ὑπεράνω τοῦ ἀνθρώπου καὶ ίδιότης ἀποκλειστικὴ τοῦ Θεοῦ⁸, τὴν δοπίον ἀγωνίζεται ν' ἀποκτήσῃ ὁ θεούμενος ἀνθρωπὸς. Ἐπομένως τὸ μέγεθος τῆς ἀμαρτίας εἶναι τὸ μέτρον διὰ τοῦ δοπίου μετρεῖται ἡ ἀπόστασις τοῦ ἀνθρώπου ἐκ τοῦ Θεοῦ: «Θεοῦ γάρ ἀλλοτρίωσις ἡ ἀμαρτία»⁹. Ἡ ἀμαρτία ως μόλυσμα τοῦ ἔσω ἀνθρώπου ἐπεισελθοῦσα εἰς τὸν ἀνθρωπὸν δὲν θεωρεῖται ἀπαραιτήτως ως μόνιμος κατάστασις, δεδομένου διότι δὲν ὑπάρχει οὐσία κακοῦ. Διὰ τοῦτο δύναται ὁ ἀνθρωπὸς καὶ διέλειπε, προκειμένου νὰ πλησιάσῃ τὸν Θεόν, νὰ ἀπορρίψῃ ταύτην διὰ τῆς καθάρσεως¹⁰ καὶ ν' ἀπαλλαγῇ οὕτως ἐκ τῶν ἐξ αὐτῆς προερχομένων κακῶν. Τὸ μέγιστον κακόν, τὸ δοπίον συνεταυτίσθη μετὰ τῆς ἀμαρτίας, εἶναι ὁ θάνατος. Ὁ θάνατος δὲν εἶναι ἀπλῶς ἡ λύσις τοῦ σώματος ἐκ τῆς ψυχῆς, ἀλλὰ ἡ «Θεοῦ ἀλλοτρίωσις». Οὕτω «πάντες οἱ τοῦ αὐτοῦ Ἀδάμυ μετασχόντες καὶ ὑπὸ τοῦ δοφεως παραλογισθέντες» ἐθανατώθησαν τῇ ἀμαρτίᾳ¹¹, διότι δουλοπρεπῶς ἔκλεψαν ταύτην, «ῶσπερ τι πάθος ὅπουλον καὶ κακόγθεις ἐν τῷ βάθει τῆς ψυχῆς συγκαλύπτοντες, ως καὶ τὸν μέγαν

1. Λόγος 2, 91, PG 35, 493BC. Βλ. Λόγον 16, 15, PG 35, 953C: «Εἰ γάρ καὶ ὁ χοῦς ἐπισύρεται τι τῆς κακίας καὶ τὸ γεᾶδες σκῆνος βρίθει τὸν νοῦν δινω φέρομενον ἢ ἄνω φέρεσθαι δεδημιουργημένον ἀλλ' ἡ εἰκὼν ἀνακαθαιρέτω τὴν δύνην καὶ δινω τιθέτω τὴν διμέρυγον σάρκα τοῖς τοῦ λόγου πτεροῖς κουφιοῦσσαν».

2. Λόγος 40, 7, PG 36, 365C. Βλ. καὶ Λόγον 28, 7, BARBEL, 76· PG 36, 33C: «Σύνδεσις γάρ ἀρχὴ μάχης, μάχη δὲ διαστάσεως, ἡ δὲ λύσις δὲ ἀλλότριον πάντη Θεοῦ καὶ τῆς πρώτης φύσεως».

3. Λόγος 40, 7, PG 36, 365C. Λόγος 16, 15, PG 35, 953B. Ἡ ἀναμαρτησία δὲν νοεῖται διὰ τὸ στατικόν, ἀλλ' ὡς «τὸ στάδιον ἐκεῖνο τῆς πρὸς Θεὸν διοιώσεως καὶ πνευματικῆς προόδου, κατὰ τὸ δοπίον ὁ ἀνθρωπὸς ἐνστικτωδῶς, οὗτως εἰπεῖν, διακρίνει τὸ κακόν καὶ τὴν ἀμαρτίαν καὶ ἀποστρέφεται αὐτάν», Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ, *Ἀμαρτία καὶ ἀναμαρτησία κατὰ τὴν Α'* Ἐπιστολὴν τοῦ Αγ. Ιωάννου, Αθῆναι 1958, σ. 20-21.

4. «Ἐπη ἡμικά 8, στίχ. 184, PG 37, 662A. Ἡ ἀλλοτρίωσις συντελεῖται, διότι δὲ ἀμαρτάνων «τὴν θείαν εὐγένειαν ὑβρίζει βίᾳ». Αὐτόθι 1, στίχ. 147, PG 37, 691.

5. Λόγος 40, 7, PG 36, 365C-368A.

6. Λόγος 33, 9, PG 36, 225B. Βλ. ὀστιάτως Λόγον 37, 23, PG 36, 308B: «Πᾶσα γάρ ἀμαρτία, θάνατός ἔστι τῆς ψυχῆς» καὶ Λόγον 18, 42, PG 35, 1041A: «Εἰς θάνατος ἡ ἀμαρτία, ψυχῆς γὰρ δλεθρος».

λήσοντες δρθαλμὸν τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς δίκης¹. Τοιουτοτρόπως ἐγένετο φαιλος κύκλος. Ἡ ἀμαρτία ἐπέφερε τὸν θάνατον καὶ διὰ τοῦ θανάτου, ὁ ὄποιος εἶναι τὸ δεινότατον δπλὸν τοῦ διαβόλου, τρέφεται ἡ ἀμαρτία.

Ἐνῷ κατὰ τὸν Ὁριγένην ἡ ἀμαρτία ἀποτελεῖ αἰώνιον δυνατότητα διὰ τὸν ἀνθρωπὸν, ἐφ' ὅσον δὲν ὑφίσταται οὐσιώδης διαφορὰ μεταξὺ τοῦ ἐν χρόνῳ καὶ ἐν τῇ αἰώνιότητι ὑπάρχοντος ἀνθρώπου² διὰ παραδοχῆς σειρᾶς διαδοχικῶν αἰώνων³, οἱ Καππαδόκαι περιώρισαν τὴν ἀμαρτίαν ἐντὸς τῶν δρίων τῆς σωματικῆς ὑπάρχεως τοῦ ἀνθρώπου⁴. Οὕτως ὁ θάνατος ὡς λύσις τῆς ψυχῆς ἐκ τοῦ σώματος κατέστη σχετικὸν κακὸν καὶ τὸ φοβερὸν τοῦ θανάτου ἀπέβη τοιοῦτον «δὸνόματι μᾶλλον ἢ πράγματι» διὰ τοὺς Χριστιανούς⁵. Τοῦτο συνέβη διότι ἡ οὐσία τοῦ πραγματικοῦ θανάτου εἶναι ἡ ἀπομάκρυνσις ἐκ τοῦ Θεοῦ. Διὰ τοῦτο ὁ πιστὸς δρεῖται νὰ γνωρίζῃ διὰ ὑπάρχει «μία ζωὴ, πρὸς τὴν ζωὴν βλέπειν εἰς θάνατον, ἡ ἀμαρτία· ψυχῆς γάρ δλεθρος»⁶. Οὕτω συμβαίνει καὶ τὸ παράδοξον φαινόμενον κατὰ τὸ ὄποιον, ἀν καὶ ὁ ἀνθρωπὸς διὰ τῆς πτώσεως ἔλαβε τὸν σωματικὸν θάνατον ὡς τιμωρίαν, τὸ γεγονός τοῦτο ἀπέβη εὐεργεσία, διότι δι' αὐτοῦ διακόπτεται ἡ ἀμαρτία, διὰ νὰ μὴ γίνη ἀθάνατον τὸ κακόν. Τοιουτοτρόπως ἡ ἐκ Θεοῦ τιμωρία ἀποβαίνει φιλανθρωπία. «Οὕτω γάρ ἔγω», λέγει ὁ Γρηγόριος, «πείθομαι κολάζειν Θεῷ»⁷. Ἡ συμμετοχὴ τοῦ πιστοῦ εἰς τὴν ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου

1. Λόγος 2, 20, PG 35, 429A.

2. Περὶ δρχῶν 4, 4, 1, KOETSCHAU, σ. 350, 23.

3. Περὶ εὐχῆς 27, 13-15, KOETSCHAU, 2 σ. 372-374. Bl. OTIS, μν. Ἑργ., σ.116.

4. Τοῦτο κατὰ τὸν OTIS, (μν. Ἑργ., σ. 111-112 καὶ 116) ἀποτελεῖ μειονέκτημα διότι οὕτως οἱ Καππαδόκαι ἀδυνατοῦν νὰ ἔξηγήσουν τὴν πτῶσιν τῶν ἀγγέλων, ἐνῷ διὰ τῆς ὥριγενειού θεωρίας κάλλιστα ἔξηγοῦνται διὰ λογικῆς ἀκολουθίας ἡ πτῶσις τοῦ Ἔωσφόρου καὶ τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀποφίξη αὗτη τοῦ OTIS δὲν εἶναι ἀπολύτως δρθή. Οἱ Καππαδόκαι καὶ ίθλιτὸς M. Βασίλειος καὶ Γρηγόριος δὲν δημιουργοῦν ἐνιατίον φιλοσοφικὸν σύστημα, τὸ δόπιον θὰ ἔδιδεν ἀπαντήσεις εἰς τὰ ποικίλα θεολογικὰ προβλήματα κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ Ὁριγένους, δεδομένου διὰ εἶναι γνωστὸς δὲ βιβλισμὸς ἀμφοτέρων. Οὕτως ἐπὶ παραδείγματι ἐνῷ ὁ Γρηγόριος ἀντιλαμβάνεται πλήρως τὸ δύσκολον τῆς ἔρμηνείας τῆς πτῶσεως τῶν ἀγγέλων (Bl. Λόγοι 38, 9, PG 36, 321A) καὶ τῆς λογικῆς ἀνακολουθίας, δὲ σεβασμὸς τοῦ πρὸς τὸ βιβλικὸν δόγμα εἶναι ισχυρότερος τοῦ πειρασμοῦ λογικῆς ἐπεξεργασίας, διὰ τῆς ὄποιας θὰ ἡδύνατο νὰ ἔξομαλυνθῇ τὸ στοιχεῖον τοῦ παραδόξου ἐν τῇ βιβλικῇ διασκαλίᾳ.

5. Λόγος 18, 42, PG 35, 1041A. Bl. Ἐπιστολὴ 238, PG 37, 381A.

6. Λόγος 18, 42, PG 35, 1041A.

7. Λόγος 38, 12, PG 36, 324CD.

καθιστᾶ τὸ Πάσχα ἕορτὴν «διαβατήριον»¹, διὰ τῆς ὄποιας ἐγκαταλείπει δὲ ἀνθρωπὸς «τὴν Αἴγυπτον ταύτην....τοῦ βίου τὴν βαρεῖαν καὶ σκοτεινὴν» πορευόμενος πρὸς τὴν γῆν τῆς ἐπαγγελίας². Διὰ τοῦτο συχνάκις ἐπαναλαμβάνεται διὰ πρέπει νὰ εἶναι δὲ παρὸν βίος μελέτη θανάτου³ καὶ νὰ συγκεντροῦνται αἱ φροντίδες καὶ ἡ προσοχὴ τῶν ἀνθρώπων κατὰ τὸν ἐν τῷ κόσμῳ βίον τῶν εἰς ἐν καὶ μόνον, ἵτοι εἰς τὴν ἐκδημίαν «πρὸς ἣν συστελλόμεθα καὶ συσκευαζόμεθα»⁴.

2. ΠΡΟΤΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΘΕΩΣΕΩΣ

«Νηὸς γάρ μεγάλοιο Θεοῦ βροτός, δηπερ ἔτευξε Κινύμερος γαίηθεν, ἐς οὐρανὸν αἱρέν οὐδεύων»⁵.

α) Τὸ πλαίσιον τῆς θεώσεως.

Ο Γρηγόριος ἀκολουθῶν τὴν ἀλεξανδρινὴν παράδοσιν, ὡς αὕτη διεμορφώθη ὑπὸ τοῦ M. Ἀθανασίου, θεωρεῖ τὴν θέωσιν τοῦ πεπτωκότος ἀνθρώπου ὡς καρπὸν τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Λόγου. Όλοκληροῦται δὲ αὕτη μόνον διὰ τὸν ἀνθρωπὸς, διὰ τῆς κοινωνίας μετὰ τοῦ σταυροῦ τοῦ Κυρίου ἐν τῷ παρόντι κόσμῳ, καταστῆ μέτοχος τῆς δόξης αὐτοῦ ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ. Εὰν δημαρτὶ διὰ τῆς ἀσκήσεως προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου ἀποτελῇ προϋπόθεσιν τῆς θεώσεως, ἡ θέωσις αὐτὴ καθ' ἔκυτήν εἶναι κατ' ἔξοχὴν ἔργον τοῦ Ἀγίου Πνεύματος. Τὸ συμπέρασμα τοῦ πέμπτου θεολογικοῦ λόγου ἀναπτύσσει ἀκριβῶς ταύτην τὴν ιδέαν· τὸ "Ἀγιον Πνεῦμα εἶναι τὸ θεοῦν τὸν ἀνθρωπὸν καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος, διὰ τὸν ὄποιον εἶναι τοῦτο Θεός, Κύριος ζῶν ἐν ἡμῖν"⁶.

Τὸ "Ἀγιον Πνεῦμα ἐργάζεται τὴν σωτηρίαν τῶν ἀνθρώπων ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ἐκκλησία αὕτη, τὴν ὄποιαν ἐθεμε-

1. Ἐπιστολὴ 120, PG 37, 213C. Ὁμοίως τονίζεται διὰ τὴν βάπτισμα κατάδυσις εἰς τὸ οὐδῷ καὶ ἀνάδυσις ἐξ αὐτοῦ εἰκονίζει τὸν θάνατον καὶ τὴν ἀνάστασιν. Διὰ τοῦτο ὁ Γρηγόριος, ἀκολουθῶν ἐν προκειμένῳ τὸν Παῦλον, συσχετίζει τὰς ἐννοίας σῶμα, ψυχὴ, θάνατος, βάπτισμας καὶ ἀνάστασις. Bl. J. MOSSAY, μν. Ἑργ., σ. 42, 106, 204, 209, 227 καὶ 294.

2. Ἐπιστολὴ 120, PG 37, 216A.

3. Ἐπιστολὴ 31, PG 37, 68C.

4. Ἐπιστολὴ 168, PG 37, 277C.

5. Ἐπη ήθικά 9, στίχ. 136-137, PG 37, 678A.

6. Λόγος 31, 29-31, BARBEL, 268-272· PG 36, 165A-196B. Bl. BOUYER, *The Spirituality of the New Testament and The Fathers*, σ. 350.

λίωσεν ὁ Κύριος κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Πεντηκοστῆς¹, νοεῖται ὡς τι τὸ δυναμικὸν καὶ ἀποβλέπον ὅπως «τὸν κόσμον δλον, εἰ οἶν τε, συμφωνῆσαι καὶ εἰς ἐλθεῖν τῇ συνεργίᾳ τοῦ Πνεύματος»², διότι αὕτη εἰναι «ἡ μεγάλη τοῦ Χριστοῦ κληρονομία, ἡ μεγάλη καὶ οὐ παντομένη, ἀλλ’ ἐπὶ πλεῖον ἀεὶ βαδιουμένη καὶ ἀρθησομένη»³. Ἡ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐπιτυγχανομένη ἐνότης διὰ τῆς χάριτος τοῦ Ἀγίου Πνεύματος εἰναι διττή. Οἱ ἄνθρωποι ἀφ’ ἐνὸς μὲν καθίστανται διδότιμοι καὶ συνάπτονται πρὸς ἀλλήλους, ἀφ’ ἑτέρου δὲ ἐνοῦνται μετὰ τοῦ Θεοῦ, θεικῷ τῷ τρόπῳ, ἤτοι μυστηριακῶς καὶ διαφόρως πρὸς τὰ ἐν χώρᾳ συναπτόμενα ὑλικὰ σώματα⁴. Πλὴν τῶν δύο τούτων κινήσεων πρὸς τὸ ἐν καὶ τὸ καθολικόν, ὁ ἄνθρωπος καλεῖται νὰ γευθῇ τὸν καρπὸν τῆς «ἐκεῖσε θεώσεως», ἤτοι νὰ ἐνοποιήσῃ ἔαυτὸν καὶ «ύπερ τὴν ὑλικὴν δυάδα γενέσθαι, διὰ τὴν ἐν τῇ Γριάδι νοούμενην ἐνότητα»⁵. Πρὸς τούτοις ὁ ἄνθρωπος ὡς «ἄγημα τοῦ Θεοῦ» φυσικῶς φέρεται πρὸς αὐτόν⁶, ὑψούμενος οὔτως ὑπεράνω τῆς γῆς καὶ ὁδεύων πρὸς τὸν οὐρανὸν καὶ ὡς πνεῦμα καὶ ὡς σάρξ⁷.

Ἡ θέωσις, ὡς τὸ ὑψιστὸν τῶν ἀγαθῶν, εἰναι δῶρον τῆς χάριτος τοῦ Ἀγίου Πνεύματος συνεργούμενης καὶ τῆς ἐλευθέρας βουλήσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ὡς ἐκ τούτου ἀναγνωρίζεται ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου καὶ ἐπαναλαμβάνεται πολλάκις ἡ ποικιλία⁸ τῶν ἐκφράσεων, μέσων καὶ τρόπων, διὰ τῶν ὅποιων ἐπιτυγχάνεται αὕτη. Ἡ θέωσις, ὡς δωρεά, εἰναι ἐλεύθερόν τι μὴ δυνάμενον νὰ δρισθῇ διὰ δικαινικῶν θεωριῶν καὶ νὰ ἐπιτευχθῇ διὰ προκαθοριζομένων πράξεων. «Ἐκαστος ἄνθρωπος δύναται νὰ ἐκλέξῃ μίαν ἐκ τῶν πολλῶν ὁδῶν, αἱ ὅποιαι ὁδηγοῦν εἰς τὴν σωτηρίαν καὶ φέρουν «πρός τινα τῶν μονῶν πάντως....τῶν αἰωνίων καὶ μακαρίων, ἐπειδὴ ὥσπερ διάφοροι βίων αἱρέσεις, οὕτω καὶ μοναὶ πολλαὶ παρὰ Θεῷ, κατὰ τὴν ἀξίαν ἐκάστῳ μεριζόμεναι καὶ δικιρούμεναι· καὶ ὁ μὲν τήνδε κατορθούτω τὴν ἀρετήν, ὁ δὲ τήνδε, ὁ δὲ πλείους, ὁ δὲ πάσας, εἰ οἶν τε»⁹. «Ἐκαστος ἄνθρωπος διείλει νὰ καρποφορῇ ἐν Θεῷ ἀδια-

1. Λόγος 19, 8, PG 35, 1052C.

2. Λόγος 21, 33, PG 35, 1121B.

3. Λόγος 4, 67, PG 35, 588C-589A.

4. Λόγος 34, 6, PG 36, 245C.

5. Λόγος 21, 2, PG 35, 1084B.

6. Λόγος 12, 7, PG 35, 865B.

7. Ἔπη ηθικὰ 9, στίχ. 130-143, PG 37, 678· αὐτόθι 10, στίχ. 139, PG 37, 690.

8. Λόγος 32, 33, PG 36, 212B. Λόγος 19, 7, PG 35, 1049C. Λόγος 14, 5, PG 35, 864BC.

9. Λόγος 14, 5, PG 35, 864BC. Βλ. Λόγος 32, 33, PG 36, 212B: «Οὐδὲ μία τῆς ἀρετῆς ὁδός, ἀλλὰ πλείους, καὶ τοῦ πολλάς εἰναι μονάς παρὰ τῷ Θεῷ».

λείπτως, κατὰ τὸ μέτρον τῶν δυνάμεων του καὶ κατὰ τὸ δοθὲν εἰς αὐτὸν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ χάρισμα¹. Ἡ ἔξατομίκευσις αὕτη τῆς θεώσεως εἰναι ἰδιαίζούσης σημασίας διὰ τὸν Γρηγόριον. Ἡ χαρισματικὴ δμως ἐλευθερία δὲν πρέπει νὰ ἐκληφθῇ ὡς πνευματικὴ ἀσυδοσία. Ἡ πορεία εἰναι γνωστὴ καὶ καθωρισμένη ὑπὸ τῆς ὁρθοδόξου παραδόσεως. Ταύτης δὲ χαρακτηριστικὸν εἰναι ἡ συνεχής διάθεσις πρὸς ἐσωτερικὴν πρόσοδον διὰ τὴν ἐπίτευξιν τῆς θεώσεως ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς Ἐκκλησίας. Οὗτως διείλει ὁ ἄνθρωπος μόνον νὰ ὁδεύῃ καὶ νὰ προχωρῇ ἀκολουθῶν τὸν «καλὸν ὁδηγόν», ὁ ὅποιος κατευθύνει τὴν πνευματικὴν πορείαν διὰ τῆς στενῆς πύλης πρὸς «τὸ πλάτος...τῆς ἐκεῖθεν μακαριότητος»². Πρὸς τούτοις καλεῖται ὁ ἄνθρωπος νὰ εἰσφέρῃ τὸ ἰδιάζον εἰς αὐτὸν τάλαντον ἢ δ, τι ἀρμόζει εἰς τὸν ἰδιάζοντα χαρακτῆρα τῆς προσωπικότητός του, ὡς ἐπὶ παραδείγματι, πενίαν, χρήματα, πρᾶξιν, θεωρίαν, διδασκαλίαν, ἀκοήν, παρθενίαν, γάμον, ἀτυφον νηστείαν, μὴ ἀκόλαστον ἀπόλαυσιν. Πάντες δμως διείλουν νὰ προσφέρουν δάκρυα, κάθαρσιν, ἀνάβασιν καὶ τὸ «τοῖς ἔμπροσθεν ἐπεκτείνεσθαι»³.

β) Ἡ συνεργασία τοῦ θείου καὶ τοῦ ἀνθρωπίου παράγοντος πρὸς ἐπίτευξιν τῆς θεώσεως.

Κατὰ τοὺς ἔλληνας Πατέρας ὁ ἄνθρωπος διὰ τῆς πτώσεως ἀπώλεσε παντελῶς τὴν δυνατότητα τῆς πρὸς τὸν Θεὸν δμοιώσεως, ἔνεκα τῆς ἐκλογῆς τῆς παρακοῆς. Ἐκ τοῦ συντελεσθέντος δμως ἐκτροχιασμοῦ ὁ ἄνθρωπος δὲν ἀπώλεσε τὸ πᾶν, διότι διεσώθη ἐν αὐτῷ, ἔστω καὶ ἡμαρωμένον καὶ ἐξησθενμένον, τὸ «κατ’ εἰκόνα». Τοιουτοτρόπως ὁ ἄνθρω-

1. Λόγος 19, 7, PG 35, 1049CD.

2. Λόγος 14, 5, PG 35, 864BC.

3. Λόγος 19, 7, PG 35, 1049C-1052A: «Ἐκαστος, δ, τι ἀν οἶός τε ἦ, καρποφορείτω τῷ Θεῷ ἐν καρῷ παντὶ καὶ ιδέτη πάσῃ καὶ βίων καὶ περιστάσεων, κατὰ τὸ μέτρον τῆς παρούσης αὐτῷ δυνάμεως, κατὰ τὸ δοθὲν αὐτῷ χάρισμα· ἵνα πᾶσι μέτροις τῆς ἀρετῆς, πάσας τὰς ἐκεῖθεν μονάς κληρώσωμεν, τοσοῦτον θερίσαντες, δσον ἐσπείραμεν, μᾶλλον δὲ τοσοῦτον ἐναποθέμενοι ταῖς θείαις ληγοῖς, δσον ἐγεωργήσαμεν. Εἰσφερέτω τις, δ μὲν χρήματα, δ δὲ τὸ μηδὲν ἔχειν· δ μὲν τὸ προθυμεῖσθαι, δ δὲ τὸ τὸν προθυμούμενον ἀποδέχεσθαι· δ μὲν πρᾶξιν ἐπαινετήν, δ δὲ θεωρίαν εἴστοχον· δ μὲν λόγον καίριον, δ δὲ σιωπὴν εῖλογον· δ μὲν τις διδασκαλίαν ἀπταιστον καὶ βίων μὴ ἀνθιστάμενον, δ δὲ ἀκοήν εὐπειθῆ καὶ εὐγνώμονα· δ μὲν παρθενίαν ἀγνήν καὶ κόσμου παντελῶς ἀποτέμνουσαν, δ δὲ γάμον σεμνὸν καὶ μὴ πάντη Θεοῦ χωρίζοντα.....ἄλλος τὸ ἐν προσευχαῖς ἀπερίσπαστον καὶ δμωις πνευματικοῖς, ἄλλος τὸ ἐν προστασίᾳ τῶν δεομένων· πάντες δάκρυα, πάντες κάθαρσιν, ἀνάβασιν πάντες καὶ τὸ τοῖς ἔμπροσθεν ἐπεκτείνεσθαι». Βλ. Φιλ. 3, 13.

πος ώς λογικὸν ὅν, διετήρησε καὶ τὴν ἐλευθερίαν του. 'Η ἐλευθερία ὅμως αὐτῇ δὲν ἔμεινεν ἀλώβητος καὶ ἀμέτοχος τῶν συνεπειῶν τῆς πτώσεως, ἀλλ' οὕτα ἔξησθενημένη, ἐπηρεάζεται εὐκόλως ὑπὸ τοῦ κακοῦ, πρὸς τὸ δόπιον καὶ ρέπει. "Οπως ὅμως διὰ τῆς κακῆς χρήσεως τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως ἐπῆλθε διὰ τῆς παρακοῆς ἢ πτῶσις, οὕτω καὶ διὰ τῆς καλῆς χρήσεως τῆς ἐλευθερίας δύναται ὁ ἄνθρωπος νὰ ἐπιτύχῃ τὴν πρὸς τὸν Θεὸν ἔξομοίωσιν. Πρὸς τοῦτο τὸ αὐτεξούσιον τοῦ ἀνθρώπου ἔχει ἀνάγκην τῆς θείας βοηθείας, ἢ δοπία παρέχεται διὰ τοῦ ἔργου τοῦ ἐνστρωθέντος Γίοῦ τοῦ Θεοῦ ἐν 'Αγίῳ Πνεύματι. Οὕτως ὁ ἄνθρωπος συνεχίζει τὴν ὑπὸ τῆς παρακοῆς διακοπεῖσαν ἀνοδικὴν πορείαν πρὸς τὴν θέωσιν¹.

Κατὰ τὸν Γρηγόριον, ὁ Θεὸς τοποθετήσας τὸν ἄνθρωπον εἰς τὸν Παράδεισον «ἐλεύθερον ἀφῆκε καὶ αὐτεξούσιον...καὶ πλούσιον...» Ελευθερία δὲ καὶ πλοῦτος ἡ τῆς ἐντολῆς μόνη τήρησις ἦν πενία δὲ ἀληθῆς καὶ δουλείας ἡ ταύτης παράβασις². Ἔτιμησε δὲ ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον διὰ τοῦ αὐτεξούσιου, «ἴν' ἥ τοῦ ἐλομένου τὸ ἀγαθὸν οὐχ ἥττον ἥ τοῦ παρασχόντος τὰ σπέρματα»³. Ὁ ἄνθρωπος ἔλαβεν ώς ἐντολήν, νὰ χρησιμοποιήσῃ ὡρισμένα ἐκ τῶν ἀθανάτων φυτῶν, τὰ δοπία κατὰ τὸν Γρηγόριον ἀποτελοῦν σύμβολα τῶν θείων ἐννοιῶν, προκειμένου νὰ δοκιμασθῇ τὸ αὐτεξούσιον⁴. Οὗτος ἐδοκίμασε τὸ ἀπαγορευθὲν καὶ «ἡττήθη τῆς πικρᾶς γεύσεως» ἐνδυθεὶς τὴν παχυτέραν καὶ θυητὴν σάρκα⁵.

Τὸ αὐτεξούσιον εἶναι ἐκ τῶν κυρίων χαρακτηριστικῶν τοῦ ἀνθρώπου⁶. Διὰ τοῦ αὐτεξούσιου δλοκληροῦται ὁ ἄνθρωπος καὶ λαμβάνουν αἱ πράξεις του ἡθικὴν ἀξίαν, διότι τὸ ἀκούσιον εἶναι ἀσταθές, τυραννικὸν καὶ ξένον πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς χριστιανικῆς εὐσεβείας⁷. Πρὸς τούτοις

1. Βλ. Α. ΘΕΟΔΟΡΟΥ, 'Η περὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία τῶν 'Ελλήνων Πατέρων τῆς Ἑκκλησίας', Αθῆναι 1956, σ. 119.

2. Λόγος 14, 25, PG 35, 892AB.

3. Λόγος 38, 12, PG 36, 324B.

4. Αὐτόθι. Κατὰ τὸν Γρηγόριον τὸ δένδρον ἦτο ἡ θεωρία, ἡ δοπία ὅμως ἦτο ἀσφαλῆς μόνον διὰ τοὺς τελειωτέρους, «οὐ καλὸν δὲ τοῖς ἀπλουστέροις ἔτι, καὶ τὴν ἔφεσιν λιχνοτέροις, ὥσπερ οὐδὲ τροφὴ τελεία λυσιτελῆς τοῖς ἀπαλοῖς ἔτι καὶ δεομένοις γάλακτος», αὐτόθι 12, 324C.

5. Αὐτόθι 19, 324CD.

6. Διότι «τὸ μὲν ἐκ φύσεως ἀγαθόν, ἀδόκιμον τὸ δὲ ἐκ προαιρέσεως, ἐπαινετόν. Τις πυρὶ χάρις τοῦ καίειν; Τὸ γάρ καίειν ἐκ φύσεως ἔχειν», Λόγος 37, 16, PG 36, 301A.

7. Βλ. Λόγον 12, 5, PG 35, 849B: «Φιλεῖ τὸ βίᾳ χρατούμενον ἐλευθεριάζειν ποτὲ καίρου λαβόμενον τὴν δὲ ἡμετέραν οὐκ ἀρχήν, ἀλλὰ παιδιγωγίαν, καὶ πάντων

ὑψίστη εἶναι ἡ συμβολὴ τοῦ αὐτεξούσιου εἰς τὴν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου. 'Η σωτηρία, κατὰ τὸν Γρηγόριον, ἐπιτυγχάνεται δι' ἡμῶν τῶν ἀνθρώπων καὶ διὰ τοῦ Θεοῦ. 'Ἐὰν ἡ βοήθεια τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀναγκαῖα διὰ τὴν ἐπιτέλεσιν τοῦ καλοῦ καὶ ἐὰν ἡ πρὸς τὸ καλὸν διάθεσις προέρχεται ἐξ αὐτοῦ. ἡ πρωτοβουλία ἐναπόκειται εἰς τὴν ἐλευθέραν βούλησιν τοῦ ἀνθρώπου¹, 'Ο Γρηγόριος τονίζει ιδιαιτέρως τὸν θεῖον παράγοντα κατὰ τὴν συνεργασίαν τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τῆς θείας χάριτος· οὕτω «καὶ τὸ βούλεσθαι καλῶς δεῖται τῆς παρὰ Θεοῦ βοηθείας· μᾶλλον δέ, αὐτὸ τὸ προαιρεῖσθαι τὰ δέοντα, θείον τι καὶ ἐκ Θεοῦ δῶρον φιλανθρωπίας· δεῖ γάρ καὶ τὸ ἐφ' ἡμῖν εἶναι καὶ τὸ ἐκ Θεοῦ σώζεσθαι»². 'Ο Θεὸς παρέχει τὴν σωτηρίαν διὰ μέσου τῶν «κοινῶν» δυνατοτήτων καὶ τῶν δεκτικῶν ίκανοτήτων τῶν ἀνθρώπων. 'Ο Θεὸς δὲν ζητεῖ υπερβολάς. 'Εξ ἀλλου τὰ τῆς πίστεως δὲν εἶναι «τῶν δυνατοτέρων ἀλλὰ τῶν βουλομένων». ὁ δὲ Θεὸς οὐδόλως μεροληπτεῖ καὶ παρέχει ἀδιακρίτως τὰ ἀγαθὰ εἰς πάντας τοὺς ἀνθρώπους, ἐκ τῶν ὁποίων μεγαλυτέραν ἀπόλαυσιν δύνανται νὰ γευθοῦν οἱ ταπεινοί καὶ κατεφρονημένοι³. 'Η πλουσία χάρις τοῦ 'Αγίου Πνεύματος «δημότιμους ποιεῖ τοὺς ὁμόφρονας»⁴.

'Ἐὰν ἡ συνεργία τῆς βουλήσεως τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τῆς θείας Χάριτος εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς ὁδοῦ πρὸς τὴν θέωσιν, τὰ μυστήρια τῆς Ἑκκλησίας καὶ ιδίως τὸ βάπτισμα καὶ ἡ θεία εὐχαριστία ἐνέχουν, συνοψίζουν καὶ μεταδίδουν ὀλόκληρον τὴν ἐκ τῆς ἐν Χριστῷ ἀνακαινίσεως ἐκπηγάζουσαν θεωτικὴν καὶ σωστικὴν δύναμιν. Οὕτω τὰ μυστήρια τῆς Ἑκκλησίας ὑποβοηθοῦν τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν περαιτέρω πνευματικὴν πρόοδον αὐτοῦ καὶ τὴν ἐπίτευξιν τοῦ ὑψίστου σκοποῦ τῆς θεώσεως⁵. Τοῦτο τονίζει ιδιαιτέρως ἡ 'Ορθόδοξος Ἑκκλησία προβάλλουσα τὴν ἐν τῷ ἀν-

μάλιστα συντηρεῖ τὸ ἔκούσιον. Βουλομένων γάρ, οὐ τυραννουμένων, τὸ τῆς εὐσεβείας μυστήριον. Καὶ Λόγον 2, 15, PG 35, 424C-425A: «Φιλεῖ τὸ βιασθέν, διπερ φυτὸν βίᾳ τὸν βίᾳ χερσὶ μεταπομένον εἰς ἐκυτὸν πάλιν ἀφεύθειν· τὸ δὲ ἐκ προαιρέσεως ἐννομάτατόν τε ἀμα καὶ ἀσφαλέστατον, εὐνοίας δεσμῷ τηρούμενον».

1. Βλ. J.N. D. KELLY, *Early Christian Doctrines*, London 1958, σ. 350-352.

2. Λόγος 37, 12, PG 36, 297C.

3. Λόγος 32, 22, PG 36, 200B. Σφίζεται καὶ ὁ «οὐλίγος τὴν διάνοιαν καὶ ὁ πένης τὴν γλωτταν», διότι «οὐδὲν τῆς χάριτος πλουσιώτερον», Λόγος 32, 25, PG 36, 201B.

4. Λόγος 34, 6, PG 36, 245C.

5. Γενικῶς ὁ Γρηγόριος δὲν ὀμιλεῖ διὰ πολλῶν περὶ τῶν μυστηρίων. Είναι δὲ ξένη εἰς αὐτὸν ώς καὶ εἰς τοὺς Ἑλλήνας Πατέρας ἡ σχολαστικὴ θεωρία περὶ συστήματος ἐπτὰ μυστήρια. Βλ. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΟΥ, μν. Ἑργ., σ. 47, Ἐνθα καὶ βιβλιογραφία περὶ τῆς ιστορίας τῆς συστηματικῆς ἀπαριθμήσεως καὶ κατατάξεως τῶν μυστηρίων.

Θρώπωφ συντελουμένην δύντολογικήν μεταβολὴν διὰ τῆς ἐν τοῖς μυστηρίοις ἐνώσεως αὐτοῦ μετὰ τοῦ Λόγου.

Ἡ ἐν Χριστῷ ἀνακαίνισις τοῦ πεπτωκότος ἀνθρώπου δὲν περιορίζεται μόνον εἰς τὴν ἔξαράνισιν τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς πτώσεως διὰ τῆς ἀπαλλαγῆς τοῦ ἀνθρώπου ἐκ τοῦ κράτους τῆς φθορᾶς καὶ τοῦ θανάτου, ἀλλ' ἐπεκτείνεται περαιτέρω ἐνεργοῦσα θετικῶς καὶ προσφέρουσα τὴν θέωσιν, ἡ ὅποια εἶναι κατάστασις μείζονος λαμπρότητος τῆς ἐν τῷ παραδείσῳ ζωῆς τῶν πρωτοπλάστων. Ἡ ἐν Χριστῷ ἀνακαίνισις βιούσται ὑπὸ τῶν πιστῶν ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι διὰ τῶν μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὅποια οὕτως ἀποβάλλει ἡ δόδος πρὸς τὴν θέωσιν.

Τὸ βάπτισμα θεωρεῖται ὡς ἐπικουρία τῆς πρώτης γενέσεως, ἐφ' ὃσον δι' αὐτοῦ τὸ παλαιὸν γίνεται καινὸν καὶ μεταβάλλεται ὁ ἀνθρωπὸς ἀπὸ ἀμαρτωλὸς εἰς θεοειδῆ¹. Οὕτω δὲ καταργεῖται τὸ φοβερὸν τοῦ θανάτου διὰ τῆς ἀναγεννήσεως καὶ τοῦ ἀνακαινισμοῦ. Ἡ μυστικὴ πορεία τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν σημειοῦται διὰ τριῶν δημιουργικῶν σημείων. Τὸ πρῶτον εἶναι ἡ σωματικὴ γέννησις. Ἀκολουθεῖ τὸ βάπτισμα, τὸ δόποιον χαρακτηρίζεται ὡς δευτέρα γέννησις «ἡμερινὴ» καὶ ἐλευθέρα καὶ λυτικὴ παθῶν, πᾶν τὸ ἀπὸ γενέσεως κάλυμμα περιτέμνουσα καὶ πρὸς τὴν ἄνω ζωὴν ἐπανάγουσα». Τρίτον δὲ καὶ φοβερώτερον σημεῖον, διὰ τοῦ δόποιον κατακλείσται καὶ κρίνεται ἡ παροῦσα ζωή, εἶναι ἡ ἀνάστασις².

Οὕτω τὸ βάπτισμα, κατέχον κεντρικὴν θέσιν ἐν τῇ προσωπικῇ ἴστορίᾳ τοῦ ἀνθρώπου, φωτίζει καὶ καθιστᾷ αὐτὸν ίκανὸν νὰ κατανοήσῃ τὴν σπουδαιότητα τῆς ὑπάρχειας του, ἡ ὅποια ἔλαβεν ἀρχὴν διὰ τῆς σωματικῆς γεννήσεως, διὰ τῆς εἰσόδου τοῦ βεβαπτισμένου εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἔνθα δίδεται εἰς αὐτὸν ἡ δυνατότης τῆς προγεύσεως τῶν ἐπέκεινα δωρεῶν³.

1. Λόγος 40, 8, PG 36, 368B.

2. Λόγος 40, 2, PG 36, 360C.

3. «Ἡ σάσις ἦν αὐτίκα στήση μετὰ τὸ βάπτισμα πρὸ τοῦ μεγάλου βήματος, τῆς ἐκεῖθεν δόξης ἐστὶ προχάραγμα. Ἡ ψαλμωδία μεθ' ἡς δεκθήσῃ, τῆς ἐκεῖθεν ὑμνοφίας προσόμιον. Αἱ λαμπάδες ἀσπερ ἀνάφεις, τῆς ἐκεῖθεν φωταγωγίας μυστήριον, μεθ' ἡς ἀπαντήσομεν τῷ νυμφίῳ φαῖδραι καὶ παρθένοι φυγαί, φαῖδραις ταῖς λαμπάσι τῆς πίστεως, μήτε καθεύδουσαι διὰ ῥάθυμίαν, ἵνα μὴ λάθῃ παρὸν ἀδοκήτως δὲ προσδοκώμενος, μήτε ἀτροφοὶ καὶ ἀνέλαιοι καὶ καλῶν ἔργων ἐπιδεεῖς, ἵνα μὴ τοῦ νυμφῶνος ἐκπέσωμεν...», Λόγος 40, 46, PG 36, 425AB. Οὐδεμίαν δὲ θέσιν δύνανται νὰ εἴρουν εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Γρηγορίου αἱ ἀπόψεις τοῦ Αύγουστίνου περὶ τοῦ βαπτίσματος ὡς μέσου ἀπαλλαγῆς τοῦ ἀνθρώπου ἐκ κληρονομικῆς ἐνοχῆς.

Διὰ τοῦτο δρθῶς ἔξαίρεται ἡ φωτιστικὴ ἐνέργεια τοῦ μυστηρίου.

Διὰ τοῦ βαπτίσματος παρέχεται τὸ καθαρτήριον φῶς τῆς γνώσεως, τὸ δόποιον κατευθύνει τὴν λαμπάδα τοῦ ἡγεμονικοῦ εἰς τὰ «κατὰ Θεόν διαβήματα»¹. Ὁ ἀποκτώμενος διὰ τοῦ βαπτίσματος φωτισμὸς περιγράφεται ὡς «λαμπρότης ψυχῶν, βίου μετάθεσις, ἐπερώτημα τῆς εἰς Θεόν συνειδήσεως....σαρκὸς ἀπόθεσις, Πνεύματος ἀκολούθησις, Λόγου κοινωνία, πλάσματος ἐπανόρθωσις, κατακλυσμὸς ἀμαρτίας, φωτὸς μετουσία, σκότους κατάλυσις...δύχημα πρὸς τὸν Θεόν, συνεκδημία Χριστοῦ, ἔρεισμα πίστεως, νοῦ τελείωσις, κλεὶς οὐρανῶν βασιλείας...δουλείας ἀναίρεσις, δεσμῶν ἔκλυσις, συνθέσεως μεταποίησις», καὶ εἶναι ἐκ τῶν δώρων τοῦ Θεοῦ τὸ κάλλιστον καὶ μεγαλοπρεπέστατον².

Ἡ διὰ τοῦ βαπτίσματος μετάθεσις τῆς ψυχῆς ἐκ τῶν ρεόντων εἰς τὰ ἔστωτα, ὡς αὐτὴ περιγράφεται ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου, ἔχει βεβαίως κοινὰ χαρακτηριστικὰ μετὰ τῆς πλατωνικῆς θεωρίας περὶ τῆς ἀποδεσμεύσεως τῆς ψυχῆς ἐκ τῆς ὅλης καὶ τῆς ἀναπαύσεως αὐτῆς εἰς τὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν. Τὸ περιεχόμενον ὅμως τῶν δύο τούτων ἀπόψεων εἶναι τελείως διάφορον, διότι, ἐνῷ εἰς τὸν πλατωνισμὸν τὸ ὄψιστον εἶναι ἡ πλήρης καὶ τελεία γνῶσις, εἰς τὸν Χριστιανισμὸν σκοπὸς τῆς πορείας εἶναι ἡ θέωσις τοῦ ἀνθρώπου, δὲ δόποιος συμμετέχει διὰ τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὸ μυστικὸν σῶμα τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐσχατολογικῶς βιοῖ ἥδη ἀπὸ τοῦ παρόντος τὰς μελλοντικὰς δωρεάς. Εἰς τοῦτο ἔγκειται καὶ ἡ σπουδαιότης τοῦ βαπτίσματος, δεδομένου δι' αὐτοῦ «ὅμοιογοῦμεν Θεῷ τὴν τοῦ κατὰ Χριστὸν ἀνθρώπου μόρφωσίν τε καὶ τελείωσιν, καὶ τοῦ χοίκου πρὸς τὸ πνεῦμα μετάθεσιν καὶ ἀνάπλασιν»³. Ἡ δὲ οἰκείωσις τῶν ἔστω-

Bk. J. Gross, *Entstehungsgeschichte des Erbsündendogmas*, τόμ. 1, München-Basel 1960, σ. 259 ἐ.

1. Ἐνῷ ἀντιθέτως ἔξωθεν τῆς ἀγιαστικῆς ἐνέργειας τοῦ βαπτίσματος ὑπάρχει τὸ μὴ καθαρτήριον φῶς, τὸ δόποιον εἶναι «ἀπατήλον καὶ περίεργον, καὶ τοῦ ἀληθινοῦ φωτὸς ἀντίθετον, ἐκεῖνο εἶναι ὑποκρινόμενον, ἵνα κλέπτη τῷ φαινομένῳ...Τοῦτο καὶ νῦν ἔστι, καὶ φωτισμὸς νομίζεται τοῖς ὑπὸ τρυφῆς διεφθαρμένοις», Λόγος 40, 37, PG 36, 412B.

2. Αὐτόθι 3, 361BC.

3. Λόγος 18, 13, PG 35, 1001A. Κατὰ τὸν Πλάτωνα ἡ ψυχὴ καθαίρεται προκειμένου νὰ ἐννοήσῃ καθ' ἔκυπτην τὰ δυντα, παραμένουσα οὕτως αὐτόνομος, ἐνῷ κατὰ τὸν Γρηγόριον μόνον «δέται ἔνδον γενώμεθα, τότε οἰδεν δὲ νυμφίος δὲ διδάξει καὶ διστέσται ταῖς συνεισελθούσαις ψυχαῖς. Συνέσται δέ, ὡς οἷμαι, διδάσκων τὰ τελεώτερά τε καὶ καθαρώτερα», Λόγος 40, 46, PG 36, 425C. Κατὰ τὴν χριστικὴν διδασκαλίαν διὰ τοῦ βαπτίσματος καθαίρεται ἡ ψυχὴ διὰ νὰ γνωρίσῃ τὴν μετὰ τοῦ Θεοῦ συγγένειάν της, χειραγωγουμένη ὑπὸ τοῦ Θείου φωτός. Οὕτω μόνον διὰ τῆς

των καὶ μενόντων, κατὰ τὴν γριστικήν διδασκαλίαν, δὲν περιορίζεται, ὅπως εἰς τὸν Πλατωνισμόν, εἰς προικισμένα τινὰ ἀνθρώπινα ὄντα, ἀλλ’ εἶναι κοινός προορισμὸς ἀπάντων τῶν ἀνθρώπων συνεργούσης τῆς θείας Χάριτος.

Πλὴν τοῦ βαπτίσματος, ὁ ἀνθρωπὸς καθαίρεται καὶ θεοῦται διὰ τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας. Οἱ Πατέρες ἔξαίρουν τὸ μυστήριον τοῦτο, διότι ὁ ἀνθρωπὸς συμμετέχων εἰς αὐτὸν βιοῖ διὰ τῆς Χάριτος τοῦ Θεοῦ τὴν συντριβὴν τῆς δυνάμεως τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀμαρτίας καὶ οὗτως ἐπανασυνδέεται μετὰ τοῦ Θεοῦ. Διὰ τὸν Γρηγόριον τὸ μυστήριον τοῦ θανάτου τοῦ Κυρίου καὶ τὸ πάθος του ἀποτελεῖ λύτρον τῆς οἰκουμένης, τὸ ὅποιον καθαίρει, σώζει καὶ ἐλευθερώνει τοὺς ἀνθρώπους. Οὕτως ὁ θάνατος τοῦ Χριστοῦ ἀποτελεῖ καταλυτὴν τοῦ θανάτου καὶ πηγὴν ζωῆς διὰ τοὺς ἀνθρώπους. Διὰ τῆς σταυρικῆς θυσίας ἐθανατώθη ἡ ἀμαρτία¹ καὶ διὰ τοῦ τιμίου αἷματος ἐκαθάρθη ὁ κόσμος². Τὸ αἷμα τοῦ Κυρίου προσεφέρθη εἰς τὸν Θεὸν χάριν οἰκονομίας καὶ ἀγιασμοῦ τοῦ ἀνθρώπου διὰ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τοῦ Χριστοῦ. Τὸ ἐλευθέρως προσφερθὲν λύτρον «λαμβάνει ὁ Πατήρ οὐκ αἰτήσας, οὐδὲ δεηθεὶς, ἀλλὰ διὰ τὴν οἰκονομίαν...., ἵν' αὐτὸς ἡμᾶς ἐξέληται, τοῦ τυράννου βίᾳ κρατήσας, καὶ πρὸς ἑαυτὸν ἐπαναγάγη διὰ τοῦ Υἱοῦ μεσιτεύσαντος, καὶ εἰς τιμὴν τοῦ Πατρὸς τοῦτο οἰκονομήσαντος, ὃ τὰ πάντα παραχωρῶν φαίνεται»³.

Διὰ τῆς συμμετοχῆς εἰς τὴν ἀναίμακτον θυσίαν τοῦ Χριστοῦ οἱ πιστοὶ ἀποκαθαίρονται καὶ καθίστανται κοινωνοὶ τῶν παθημάτων καὶ τῆς θεότητος τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ⁴. Διὰ τοῦτο ὁ Χριστιανὸς καὶ ἴδιαιτέρως ὁ ἰερεὺς δὲν εἶναι ἄξιος νὰ πλησιάσῃ «τὴν τῶν μεγάλων μυστηρίων

χάριτος τοῦ Ἀγίου Πνεύματος δύναται ὁ πιστὸς νὰ ἀποκτήσῃ τὴν ἀληθῆ ἐλευθερίαν. Βλ. ΤΑΤΑΚΗ, μν. Ἑργ., σ. 161-162.

1. Λόγος 4, 78, PG 35, 604BC.

2. Λύτροι 68, 589A. Βλ. "Ἐπη δογμ. 2, στή. 75-76, PG 37, 407·
«Ἡν θύσιος, ἀρχιερεὺς δέ· θυηπόλος, ἀλλὰ Θεός περ.

Ἄλιμ' ἀνέθηκε Θεῷ, κόσμον δὲ ἐκάθηρεν ἀπαντα.

3. Λόγος 45, 22, PG 36, 653AB. "Ἡ θεωρία τοῦ Ὁμηρένους κατὰ τὴν ὅποιαν ὁ Χριστὸς προσέφερεν ὡς λύτρον εἰς τὸν Σατανᾶν τὴν ίδιαν αὐτοῦ ζωὴν καὶ διπάρξιν προκειμένου νὰ ἔξαγοράσῃ τὸν διὰ τῆς ἀμαρτίας δουλωθέντα εἰς τὸ κακὸν ἀνθρώπων (βλ. PG 13, 1937· PG 14, 1000· PG 12, 336), ἀπαντῷ παρηλλαγμένη πως καὶ παρὰ τῷ Γρηγορίῳ Νύσσης (PG 45, 61A-64A). Αἱ δικανικαὶ αὖται ἀπόψεις περὶ τῶν δικαιωμάτων τοῦ διαβόλου ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου ἀποκρύπτονται ὑπὸ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου ὡς φοβερὰ δύρις. Βλ. Λόγος 45, 22, PG 36, 653A ἐ.

4. Λόγος 4, 52, PG 35, 576C.

ἀντίτυπον», πρὶν παραστήσῃ τὸν ἔαυτόν του εἰς τὸν Θεὸν θυσίαν ζῶσαν καὶ ἀγίαν καὶ ἐπιδεξηγη εὐάρεστον λογικὴν λατρείαν ἢ πρὶν θύση εἰς τὸν Θεὸν θυσίαν αἰνέσσως καὶ πνεῦμα συντετριμμένον. Ταῦτα συνιστοῦν τὴν μοναδικὴν θυσίαν τὴν ὅποιαν ἀπαιτεῖ παρὰ τῶν ἀνθρώπων ὁ Θεός¹. Διὰ τῆς ἀναιμάκτου θυσίας συγχωροῦνται αἱ ἀμαρτίαι καὶ ἀποκτᾶ ὁ ἀνθρώπος ψυχικὴν καὶ σωματικὴν εὐρωστίαν. Διὰ τοῦτο τὸ μυστήριον τοῦτο καλεῖται καὶ «ἀναιστάσιμος θυσία»². Ἡ λατρεία τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος διὰ τῆς κοινωνίας τοῦ μυστηρίου μεγάλως τονίζεται ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου. Οὕτω θεωρεῖ οὗτος ὡς πρόξενον τῆς λάσεώς του ἐκ τῶν σωματικῶν πόνων τὰς ὑπὸ τοῦ ιερέως Ἀμφιλοχίου γενομένας προσευχὰς κατὰ τὴν ἐπιτέλεσιν τοῦ μυστηρίου³.

γ) Ἡ κάθαρσις.

Ἡ «πρακτικὴ φιλοσοφία» τῶν ἑλλήνων Πατέρων εἶναι ὡς εἰδομεν τελείως διάφορος τῆς πρακτικῆς ζωῆς, ὡς αὕτη ἐννοεῖται σήμερον. Ἡ «πρᾶξις» ἢ «πρακτικὴ φιλοσοφία» τῶν Πατέρων ἀναφέρεται μόνον

2. Λόγος 2, 95, PG 35, 497AB.

3. Ἔπιστολὴ 171, PG 37, 280C.

4. Αὐτόθι. Συνεγίζων δὲ γράφει τὰ ἔξῆς. «Γλῶσσα γάρ ιερέως φιλοσοφοῦσα τὸν Κύριον ἀνεγείρει τοὺς κάμνοντας. Πολει τοίνυν τὸ κρείττον ιερουργῶν....'Αλλ', ὁ θεοσεβέστατε, μὴ κατόκνει καὶ προσεύχεσθαι καὶ πρεσβεύειν ὑπὲρ ἡμῶν, δταν λόγῳ καθέλκητη τὸν Λόγον, δταν ἀναιμάκτη τομῇ σῶμα καὶ αἷμα τέμνης δεσποτικόν, φωνὴν ἔχων τὸ ξίφος». Ὁμοίως καὶ ὁ πατήρ του ἐλάμβανε σωματικὴν δύναμιν διὰ τῆς θείας Εὐχαριστίας, Λόγος 18, 38, PG 35, 1036C. Τὸ αὐτὸν ἐπαναλαμβάνεται εἰς τὴν ἔχοντας δραματικὴν περιγραφὴν τῆς θεραπείας τῆς ἀδελφῆς Γοργονίας, ἡ οποία «πάντων ἀπογνοῦσα τῶν ἄλλων, ἐπὶ τὸν πάντων ἱερόδοτον καταφεύγει....τῷ θυσιαστηρίῳ προσπίπτει μετὰ τῆς πίστεως, καὶ τὸν ἐπ' αὐτῷ τιμώμενον ἀνακαλουμένη μεγάλῃ τῇ βοῇ, καὶ πάσας ταῖς κλήσεσι, καὶ πασῶν αὐτὸν τῶν πάποτε δυνάμεων ὑπομνήσασα....τέλος εὐσεβῆ τινὰ καὶ καλὴν ἀναισχυντίαν ἀναισχυντεῖ· μιμεῖται τὴν τοῖς κρασπέδοις Χριστοῦ ἡράνασάν πηγὴν αἷματος. Καὶ τὶ ποιεῖ; τῷ θυσιαστηρίῳ τὴν κεφαλὴν ἔαυτῆς προσθεῖσα μετὰ τῆς θοῆς καὶ δάκρυσι τοῦτο πλουσίοις, ὡσπερ τις πάλαι τοὺς πόδας Χριστοῦ καταβρέχουσα, καὶ μὴ πρότερον ἀνήσειν. Ἡ τῆς ὑγιείας τυχεῖν ἀπειλοῦσα· εἴτα τῷ παρ' ἔαυτῆς φαρμάκῳ τούτῳ τὸ σῶμα πᾶν ἐπαλείφουσα, καὶ εἰ πού τι τῶν ἀντιτύπων τοῦ τιμίου σώματος ἡ τοῦ αἵματος ἡ χειρ ἐθησαύρισε, τοῦτο καταμηγύνσα τοῖς δάκρυσιν, (δι τοῦ θαύματος!) ἀπῆλθεν εὐθὺς αἰσθομένη τῆς σωτηρίας, κούφη καὶ σῶμα καὶ ψυχὴν καὶ διάνοιαν, μισθὸν ἐλπίδος λαβοῦσα τὸ ἐλπιζόμενον, καὶ τῇ τῆς ψυχῆς εὐρωστίᾳ κομισαμένη τὴν τοῦ σώματος....Τούτοις πιστεύετε ἀπαντεῖς, καὶ νοσοῦντες καὶ ὑγιαίνοντες. Ἰν' οἱ μὲν ἔχητε τὴν ὑγίειαν, οἱ δὲ ἀπολάβητε....καὶ οὐδὲ ἀν νῦν ἐδημοσίευσα, εἰ ιστε, εἰ μὴ τις ἔσχε με φόβος θεῦμα τοσοῦτον κατακρύψαι καὶ πιστοῖς καὶ ἀπίστοις, καὶ τοῖς νῦν καὶ τοῖς διατερούν», Λόγος 8, 18, PG 35, 809B-812A.

εἰς τὰς ἐνεργείας, αἱ δοποῖαι συντελοῦν εἰς τὴν κάθαρσιν τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς ἐκ τοῦ φύου τῆς ἀμαρτίας, προκειμένου ἡ ψυχὴ νὰ πληρωθῇ δὶ' ἀρετῆς. Τὸ τελευταῖον τοῦτο εἶναι ἀπαραίτητος προϋπόθεσις διὰ νὰ ἐπιτύχῃ ἡ ψυχὴ τὴν «θεωρίαν» ἢ «θεολογίαν» ἢ «θεογνωσίαν», αἱ δοποῖαι συμπεριλαμβάνουν τὴν ἀληθῆ κατανόησιν τῶν ἔργων καὶ τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ, ὡς καὶ τὸ ἔσχατον τῶν ὀρεκτῶν, τὴν θεωρίαν τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς πρὸς αὐτὸν ὅμοιώσεως¹.

Οὕτως ἡ κάθαρσις καὶ ἡ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἀποκατάστασις τῆς καθαρότητος ὡς καταστάσεως, θεωροῦνται ὡς ἀναγκαῖαι δὶ' ἐπίτευξιν τοῦ καθ'² ὅμοιώσιν. Περιγράφοντες οἱ Πατέρες τὴν πορείαν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεὸν συχνάκις χρησιμοποιοῦν μεταφορικῶς τὴν εἰκόνα τοῦ καθαρισμοῦ ἐνὸς ζωγραφικοῦ πίνακος, ὁ δοποῖος καίτοι ὑπέστη ζημίας δὲν κατεστράφη δλοσχερῶς διὰ τῆς χρήσεως λανθασμένων χρωμάτων καὶ ίδιως διὰ τῆς συσσωρεύσεως ἀκαθαρσίας καὶ κόνεως³.

Ἡ ἀνάγκη τῆς καθάρσεως ὡς προϋποθέσεως διὰ τὴν πρὸς τὸν Θεόν ὅμοιώσιν τοῦ ἀνθρώπου ἀπαντᾷ βεβαίως τὸ πρῶτον εἰς τὴν ἐλ-

I. LADNER, μν. ἔργ., σ. 99 ἐ., σημ. 61 καὶ 63. 'Ἡ σύνδεσις ἐλληνικῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν περὶ τῆς θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς ζωῆς μετὰ τῆς χριστιανικῆς πνευματικῆς σκέψεως συνετελέσθη τὸ πρῶτον εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν ὑπὸ τοῦ Ὡριγένους. Οὕτως εὑρίσκει τὴν ἀνωτέροτε τῆς θεωρητικῆς ζωῆς εἰς τὴν δήγησιν περὶ τοῦ πρακτικοῦ ἐνδιαφέροντος διὰ τὸν Ἰησοῦν τῆς ἀδελφῆς τοῦ Λαζάρου Μάρθας καὶ εἰς τὴν ὑπὸ τῆς Μαρίας ἡσυχον ἀκροβασιν τῆς διδασκαλίας τοῦ Κυρίου, στάσιν διὰ τὴν δοποῖαν ἐπηγένθη ἡ Μαρία ὑπὸ τοῦ Κυρίου (Λουκ. 10, 38-42). Βλ. 'Υπομν. εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην 80, GCS 4, 547: «Ἐλπερ δὲ σύμβολόν ἐστι Μαρία μὲν τοῦ θεωρητικοῦ βίου, Μάρθα δὲ τοῦ πρακτικοῦ....». Αἱ σχετικαὶ ίδεαι τοῦ Ὡριγένους ἀνεπτύχθησαν περαιτέρω ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης. Ἐκλαίκευτεσσι καὶ διεδόθησαν μεταξὺ τῶν μοναχῶν ὑπὸ τοῦ Εὐαγγρίου Ποντικοῦ· Βλ. Τῶν κατὰ μοναχῶν πραγμάτων τὰ αἴτια καὶ ἡ καθ'⁴ ἡσυχίαν τούτων παραδίδεται 3, PG 40, 1253D, ἐνθα δύλει περὶ τῆς φιλοξενίας τῶν ἐπισκεπτῶν εἰς τὰς μονὰς ἀναφερόμενος εἰς τὸ Λουκ. 10, 38 κ.ά.

2. Βλ. G. B. LADNER, «The Concept of the Image in the Greek Fathers and the Byzantine Iconoclastic Controversy», ἐν DOP 7 (1953) 25, σημ. 58, ἔνθα ἀναπτύσσονται σχετικὰ χωρία τῶν Πατέρων. "Ἄλλη παρομοία χρησιμοποιουμένη εἰκόνων, διὰ τῆς δοποίας περιγράφεται ἡ πνευματικὴ πρόοδος τῆς ψυχῆς εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ γλύπτου κατασκευὴ ἀγάλματος διὰ τῆς σταδιακῆς ἀφαιρέσεως τῆς περιτῆς ὅλης. Βλ. ἐπὶ παραδείγματι ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου 30, PG 44, 253C καὶ Eἰς τὴν ἐπιγραφὴν τῶν φαλμῶν 11, PG 44, 531D-544. 'Ο J. DANIELOU, *Platonisme et théologie mystique: Essai sur la doctrine de saint Grégoire de Nysse*, Paris 1953, σ. 46, ἀπέδειξεν τὴν ἔξαρτησιν του εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἐκ τοῦ Πλωτίνου. Βλ. ἐπίσης LADNER, *The Concept of the Image*, σ. 12.

ληνικὴν φιλοσοφίαν καὶ ίδιως εἰς τὸν Πλάτωνα¹. Οἱ "Ελληνες δῆμοις ἀντιλαμβάνονται τὴν κάθαρσιν στερητικῶς, ἥτοι ὡς ἀποβολὴν τοῦ ἀλλοτρίου κακοῦ καὶ θεωροῦν τὴν πρὸς τὸν Θεόν ὅμοιωσιν ὡς ἔργον τῶν ὀλίγων καὶ οὐχὶ ἀπάντων τῶν ἀνθρώπων. Συνίσταται δὲ ἡ κάθαρσις εἰς τὸν κατὰ τὸ δυνατὸν πλήρη διαχωρισμὸν τῆς ψυχῆς ἐκ τοῦ σώματος². 'Αντιθέτως οἱ Καππαδόκαι εὑνοοῦν ταύτην ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ βιβλικοῦ μακαρισμοῦ «μακάριοι οἱ καθαροὶ τῇ καρδίᾳ ὅτι αὐτοὶ τὸν Θεόν δύονται»³ καὶ ἀντιλαμβάνονται ταύτην ὡς μέσον ὅμοιώσεως τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν, ἀποδίδοντες εἰς τὴν κάθαρσιν θετικὸν περιεχόμενον.

'Η κάθαρσις, κατὰ τὸν Γρηγόριον, ὡς πρώτη βαθμὸς τῆς ἀνόδου τῆς ἐν ἡμῖν θείας εἰκόνος πρὸς τὸ ἀρχέτυπον, βασίζεται εἰς τὴν ὑπαρξίαν συγγενείας μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου καὶ ἐπομένως εἰς τὴν δυνατότητα προσμίξεως τοῦ θεοειδοῦς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ στοιχείου μετὰ τοῦ Θεοῦ⁴. Πρὸς τούτοις ὅμοφώνως ἡ ὁρθόδοξος παράδοσις δὲν δέχεται τὴν πλήρη ἀπώλειαν παντὸς θεικοῦ στοιχείου τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τὴν πτῶσιν, ἀλλὰ τὴν διατήρησιν, ἔστω καὶ ἀμυδράν, θείων συνδετικῶν κρίκων, οἱ ὄποιοι διὰ τῆς θείας χάριτος καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ ἐνδυναμοῦνται καὶ καθιστοῦν ἴκανην τὴν πρὸς τὸν Θεόν πρόοδον τοῦ ἀνθρώπου. 'Τιάρχει ἐν τῷ ἀνθρώπῳ καλὸν ἐκ φύσεως. Οὕτως εἶναι γαρακτηριστικὸν τῆς πατερικῆς σκέψεως ὡς πρὸς τὴν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου ἡ ἐπὶ τοῖς πράγμασιν ἐρειδομένη αἰσιοδοξία. Αὕτη πηγάζουσα καὶ ἐκ τῆς βεβαιότητος καὶ τῆς βιώσεως τῆς νίκης τοῦ Κυρίου ἐπὶ τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀμαρτίας, ἀναγνωρίζεται ὡς ἡ ὑψίστη ἐκφραστικὴ τῆς θείας ἀγάπης. 'Η ἀγάπη αὕτη «συνδεῖ, καὶ οὐκ ἐῷ σκεδασθῆναι τὸ ἐν ἡμῖν καλόν, εἰ καὶ σκεδαστῆς ἐσμεν φύσεως»⁵.

1. Φαίδων 67B: «Μὴ καθαρῷ γάρ καθαροῦ ἐφάπτεσθαι μὴ οὐ θεμιτόν ἥ». Βλ. ἐπίσης FESTUGIÈRE, μν. ἔργ., ίδιως κεφάλαιον περὶ καθάρσεως, σ. 123 ἐ.

2. 'Ο διαχωρισμὸς οὗτος ἀποσκοπεῖ εἰς τὸ αἴθίσαι (τὴν ψυχὴν) αὐτὴν καὶ αὐτὴν πανταχόθεν ἐκ τοῦ σώματος συναγείρεσθαι τε καὶ ἀθροίζεσθαι καὶ οὐκεῖν κατὰ τὸ δυνατὸν καὶ ἐν τῷ νῦν παρόντι καὶ ἐν τῷ ἐπειτα μόνην καθ'⁶ αὐτὴν, ἐκδυομένην διασπερ ἐκ τοῦ σώματος», Φαίδων 67CD.

3. Ματθ. 5, 8.

4. Λόγος 28, 17, BARBEL, 96· PG 36, 48C.

5. Λόγος 23, 1, PG 35, 1152B. 'Η κακία εἶναι ἐκ φύσεως πρόχειρον καὶ παροδικόν. «Εἰ δέ τις ἐν ἔξει καλοῦ τινος γένοιτο καὶ ἀπ' αὐτοῦ ποιωθείη, τὸ μεταπεῖν ἐργαδέστερον ἡ γενέσθαι ἀπ' ἀρχῆς ἀγαθόν. 'Επειδὴ καὶ χρόνῳ καὶ λόγῳ βεβαιωθὲν ἂπαν καλόν, φύσις καθισταται, καθάπερ καὶ ἡ ἡμῖν ἀγάπη, μεθ' ἡς λατρεύομεν τῇ ὄντως ἀγάπῃ, καὶ ἡν ἀγαπήσαμεν, καὶ παντὸς τοῦ βίου προεστησάμεθα», αὐτόθι 1, 1152C.

"Οπως ἡ ἐπίτευξις τοῦ ἔργου τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου, οὕτω καὶ ἡ κάθαρσις αὐτοῦ εἶναι ἀποτελέσματα τῆς συνεργασίας τῆς ἀνθρωπίνης βουλήσεως μετὰ τῆς θείας Χάριτος. 'Η Χάρις τοῦ Θεοῦ, ὡς εἴδομεν, παρέχει καὶ ἐνισχύει τὴν κάθαρσιν διὰ τῶν μυστηρίων, τὸ δὲ "Ἄγιον Πνεῦμα καθαίρει τὰ ἀνθρώπινα πάθη, παρέχον διὰ τοῦ βαπτίσματος τὴν δημιουργίαν ἐνὸς δευτέρου, καθαρωτέρου βίου¹. 'Ο ἀνθρώπος δι' ἐπιμόνου «φιλοσοφίας» παραλλήλως πρὸς τὸ καθαρτήριον ἔργον τῆς θείας Χάριτος, προσπαθεῖ νὰ διαχωρίσῃ τὴν εὐγένειαν καὶ φωτεινότητα τῆς ψυχῆς του ἐκ τοῦ ἐνυπάρχοντος σκότους καὶ τῆς ταπεινότητος, προκειμένου νὰ ὑπερβῇ τὴν ὄλην καὶ νὰ καθαρίσῃ τὴν διάνοιαν αὐτοῦ². 'Επειδὴ διμως ὁ ἀνθρώπος εἶναι διττός, ἀποτελούμενος ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος καὶ ἔχων δύο φύσεις, δρατὴν καὶ ἀδρατὸν, πρέπει καὶ ἡ κάθαρσις αὐτοῦ νὰ εἶναι διττή, διὰ καὶ εἶναι πλήρης. Αὕτη κατὰ τὸν Γρηγόριον συντελεῖται διὰ δύο τρόπων, διὰ τοῦ ὄντας καὶ διὰ τοῦ Πνεύματος. Τὸ πρῶτον εἶναι «θεωρητικόν» καὶ λαμβάνεται σωματικῶς, τὸ δεύτερον εἶναι ἀσώματον καὶ λαμβάνεται πνευματικῶς, ὥστε τὸ πρῶτον ἀποτελεῖ τὸν τύπον τοῦ δευτέρου, τοῦ ἀληθινοῦ³.

'Η κάθαρσις δὲν εἶναι εὔκολος, ἀλλ' εἶναι καὶ ἡ μόνη θυσία, τὴν ὅποιαν ἀπαιτεῖ ἐκ τοῦ ἀνθρώπου ὁ Θεός, ὥστε νὰ ἀποβῇ ὁ βίος αὐτοῦ «έπαινετός καὶ Θεῷ κεκαθαρμένος ἡ καθαρόμενος....»⁴, «ἐν' ἦ τι πλέον ἐκεῖθεν ἀθλὸν φιλοπονίας καὶ λαμπροῦ βίου τοῖς ἐνταῦθα κεκαθαρμένοις καὶ μακροθυμοῦσι πρὸς τὸ ποθούμενον»⁵. 'Η κάθαρσις ἀναφέρεται εἰς τὸν ὄλον ἀνθρώπουν, εἰς τὸ σῶμα, εἰς τὸν νοῦν, εἰς τὴν διάνοιαν καὶ δὲν περιορίζεται μόνον εἰς τὰ σωματικὰ πάθη, ἀν καὶ τὸ τελευταῖον ἐπαναλαμβάνεται συγχόνετον⁶. 'Οφείλομεν, κατὰ τὸν Γρηγόριον, δπως «πᾶν μέλος καθαρισθῶμεν, πᾶσαν ἀγνίσωμεν αἰσθήσιν· μηδὲν ἀτελὲς ἡμῖν ἔστω, μηδὲ τῆς πρώτης γενέσεως, μηδὲν ἀφώτιστον καταλείπωμεν»⁷. Πλὴν ἡ ἐν Χριστῷ κάθαρσις δέοντα μὴ εἶναι νομική καὶ σκιώδης ὡς εἰς τὴν

1. Λόγος 40, 8, PG 36, 368B.

2. Λόγος 2, 91, PG 35, 493AB.

3. Λόγος 40, 8, PG 36, 368A.

4. Λόγος 16, 2, PG 35, 936B.

5. Λόγος 28, 12, BARBEL, 86· PG 36, 41A: «Ταῦτα οὖν εἰδὼς ἐγώ, καὶ διτελεσθεὶς τοῦ μεγάλου Θεοῦ καὶ θύματος καὶ ἀρχιερέως, δις μὴ πρότερον ἔστω διατησθεῖ τῷ Θεῷ θυσίαν ζῶσαν», Λόγος 20, 4, PG 35, 1068D-1069A. Ρωμ. 12, 1.

6. Λόγος 45, 2, PG 36, 625B· Λόγος 44, 6-7, PG 36, 613A-616A.

7. Λόγος 40, 38, PG 36, 413A. 'Ακολουθεῖ ἐν συνεχείᾳ μακρὰ περιγραφὴ περὶ καθαρμοῦ ὅλων τῶν μελῶν τοῦ ἀνθρώπου.

Παλαιάν Διαθήκην, ἀλλά, ὡς καὶ πᾶν ἔργον ἀγαθόν, πρέπει νὰ βασίζεται ἐπὶ τῆς δογματικῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας, διὰ νὰ εἶναι ἀληθής καὶ διὰ νὰ διατηρηται ἡ ἀρμονικὴ σχέσις μεταξὺ ἔργων καὶ πίστεως¹.

'Η κάθαρσις ἀπαραιτήτως δέοντα νὰ συνοδεύῃ τὸν θεολογικὸν στοχασμόν, διότι δὲν θεωρεῖται ἀσφαλὲς νὰ θεολογήσῃ τις ἡ νὰ ἀναλάβῃ τὴν καθαρήγησιν ψυχῶν πρὸν ἡ κυριαρχήσῃ ἐπὶ τῆς ὄλης καὶ κατὰ τὸ δυνατόν ἀνακαθάρῃ δεόντως ἔστων². Διὰ τοῦτο τὸ θεολογεῖν εἶναι ἔργον «τῶν ἐξητασμένων καὶ διαβεβηκότων ἐν θεωρίᾳ, καὶ....ψυχὴν καὶ σῶμα κεκαθαρμένων, ἡ καθαιρομένων....»³. Οὐδεὶς δύναται νὰ ἀσχοληθῇ μὲ τὸ θεῖον, ἐὰν πρότερον δὲν καθάρῃ ἔστων, ὡς ἐπραξεὶν ὁ Μωυσῆς πρὸ τῆς ἀναβάσεως εἰς τὸ δρός· «καὶ διὰ τοῦτο καθαρτέον ἔστων πρῶτον, εἰτα τῷ καθαρῷ προσομιλητέον»⁴, «καθαρῷ γάρ μόνον ἀπτέον τοῦ καθαροῦ καὶ ὡσαύτως ἔχοντος»⁵. 'Η Ἑλλειψις καθαρότητος, ἢτο κατὰ τὸν Γρηγόριον ὁ λόγος ἔνεκα τοῦ ὄποιου δὲν ἐδέχθησαν ἔδειξαν διστακτικότητα ὁ Πέτρος, ὁ Ἐκαπόνταρχος καὶ ὁ Ζακχαῖος, διτε ὁ Κύριος ἡθέλησε ν' ἀναβῇ ἐπὶ τοῦ πλοιαρίου τοῦ Πέτρου ἡ νὰ ἐπισκεφθῇ τὴν οἰκίαν τοῦ Ἐκαποντάρχου ὡς καὶ τοῦ Ζακχαίου⁶. Σημασίαν μεγίστην ἔχει ἡ προσωπικὴ βίωσις καὶ ἐμπειρία τῶν θρησκευτικῶν ἀληθειῶν, προκειμένου νὰ καρποφορήσῃ ὁ ἀνθρώπος ἐν Θεῷ. Οὗτος δὲν δύναται καὶ ὁ πνευματικὸς ποιμὴν νὰ καθάρῃ τὸ ποίμνιόν του, ἐὰν οὗτος πρῶτον δὲν πραγματοποιήσῃ τοῦτο εἰς τὸν ἔστων του⁷.

Διὰ τὸν καθαρὸν οὐδὲν εἶναι τόσον πολύτιμον, ὃσον «καθαρότης ἡ κάθαρσις»⁸. 'Η ἐπίτευχθεῖσα διμως κάθαρσις δὲν νοεῖται στατικῶς ὡς κατάστασις παγιωμένη, ἀλλὰ δυναμικῶς. 'Ο ἀνθρώπος ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ συνεχῶς ἀπειλεῖται ὑπὸ τῆς ἀμαρτίας καὶ τῆς ἀπωλείας πάντων τῶν κατορθωθέντων κατὰ τὸ παρελθόν ἐν μιᾷ στιγμῇ, λόγω ἀπροσεξίας καὶ ἀμελείας τῆς ψυχῆς⁹. Τοῦτο δὲ συμβαίνει, διότι τὸ ἐξελθόν διὰ τοῦ

1. Λόγος 39, 3, PG 36, 336C· Λόγος 40, 45, PG 36, 424C.

2. Λόγος 20, 1, PG 35, 1065B-1068A.

3. Λόγος 27, 3, BARBEL, 40· PG 36, 13C.

4. Λόγος 20, 4, PG 35, 1069A. Βλ. καὶ Λόγος 20, 12, PG 35, 1080B.

5. Λόγος 2, 39, PG 35, 448A.

6. Λόγος 20, 4, PG 35, 1068AB. Βλ. Λουκ. 5, 8· Ματθ. 8, 8· Λουκ. 19, 2 ἐ.

7. Λόγος 2, 71, PG 35, 480B: «Καθαροῦνται δὲ πρῶτον, εἰτα καθάραι· σοφισθῆναι, καὶ οὗτοι σοφίσαι· γενέσθαι φῶς, καὶ φωτίσαι· ἐγγίσαι Θεῷ, καὶ προσαγαγεῖν ἄλλους· ἀγιασθῆναι καὶ ἀγιάσται».

8. Λόγος 11, 4, PG 35, 836C.

9. "Ἐπη ηθικά 8, στίχ. 119-238, PG 37, 664-665.

βαπτίσματος ἀκάθαρτον πνεῦμα, μὴ φέρον τὴν κάθαρσιν, φεύγει εἰς τὴν ἔρημον. Κατόπιν δμως ἐπιζητεῖ νὰ εἰσέλθῃ ἐκ νέου εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ Χριστιανοῦ. 'Εὰν ἐπιτύχῃ τοῦτο, τότε «γίνεται τὰ ἔσχατα χείρονα τῶν προτέρων, δσῳ τότε μὲν ἐλπὶς ἡ διορθώσεως τε καὶ ἀσφαλείας· νῦν δὲ πρόδηλος ἡ κακία, τῇ φυγῇ τοῦ καλοῦ τὸ πονηρὸν ἔλκουσα' καὶ διὰ τοῦτο βεβαιοτέρα τῷ οἰκήτορι ἡ κατάσχεσις¹. Διὰ τοῦτο καὶ τὸ ἔργον τῆς καθάρσεως πρέπει νὰ βασίζεται ἐπὶ «τῷ θεμελίῳ τῶν δογμάτων»² καὶ νὰ εἶναι ἔργον συνεχὲς καὶ ἐπίμονον καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου.

3. Η ΤΕΛΕΙΩΣΙΣ ΤΗΣ ΘΕΩΣΕΩΣ

«Ω τοῦ μεγίστου καὶ σοφοῦ μυστηρίου,
Θεὸς γενέσθαι, τῶν πόνων ἔξει γέρας,
Θεὸς θεός μεν, ἀλλ' ἄκρον φωτὸς γέμων»³.

a) 'Η Ἀντιστροφή.

Χαρακτηριστικὸν τῆς περὶ θεώσεως διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου, ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν τοῦ Μ. Βασιλείου, εἶναι ἡ πληρεστέρα παρουσίας αὐτῆς. Ἐκτὸς τούτου ὁ Γρηγόριος οὐδόλως μιμεῖται τὴν ἐπιφυλακτικότητα τοῦ Μ. Βασιλείου ὡς πρὸς τὴν χρῆσιν τοῦ δρου θεοποίησις, πρὸς τὸν ὄποιον δεικνύει ἔκδηλον προτίμησιν⁴.

Ἡ θέωσις τοῦ ἀνθρώπου δύναται νὰ διακριθῇ εἰς δύο στάδια. Κατὰ τὸ πρῶτον συντελεῖται ἡ «ἀντιστροφή»⁵, ἥτοι ἡ ἐπάνοδος τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν προπτωτικὴν κατάστασιν. Κύριον χαρακτηριστικὸν τῆς ἀντιστροφῆς εἶναι ἡ σωτηρία τῆς εἰκόνος καὶ ἡ ἀθανασία τῆς σαρκός⁶. Κατὰ τὸ δεύτερον ὁ ἀνθρωπὸς διοληγροῦται προοδευτικῶς διὰ τῆς πρὸς τὸ

1. Λόγος 40, 35, PG 36, 409AB. Βλ. Λουκ. 11, 24, ἐ. καὶ Μάρκ. 5, 9 ἐ.

2. Λόγος 40, 45, PG 36, 424C.

3. "Ἐπη ἡθικὰ 10, στίχ. 140-143, PG 37, 690.

4. Gross, *La divinisation du chrétien d'après les pères grecs*, σ. 244.

5. «...ἐορτάζομεν...ἐπιδημίαν Θεοῦ πρὸς ἀνθρώπους, ἵνα πρὸς Θεὸν ἐνδημήσωμεν ἡ ἐπανέλθωμεν—οὗτοι γάρ εἰπεῖν οἰκειότερον....Δεῖ γάρ με παθεῖν τὴν καλὴν ἀντιστροφήν», Λόγος 38, 4, PG 36, 316A.

6. Λόγος 38, 13, PG 36, 325B-D. Λόγος 45, 9, PG 36, 633B-636C. Βλ. ἐπίσης "Ἐπη ἡθικὰ 10, στίχ. 902-904, PG 37, 745:

...Ἐκ τῶν δρωμένων τε καὶ πλανωμένων

Χαίρων ἐπανάγων πρὸς Θεὸν τὴν εἰκόνα,

Ἐλευθέρω τε καὶ ἀσυνδέτω βίῳ....».

ἀρχέτυπον ἔξομοιώσεως, ὅπότε καὶ ἐπιτυγχάνεται ἡ θέωσις τοῦ ἀνθρώπου διὰ τῆς κράσεως ἡ μίξεως τῶν ἀνθρωπίνων μετὰ τῶν θείων. Κύριον χαρακτηριστικὸν τῆς ἔξομοιώσεως εἶναι ἡ θεωρία τοῦ Θεοῦ¹.

'Αναφορικῶς πρὸς τὴν ἀνωτέρω διάκρισιν τῶν δύο σταδίων κατὰ τὴν τελείωσιν τῆς θεώσεως, διείλομεν νὰ σημειώσωμεν ὅτι δὲν ὑπάρχει σαφῆς διαχωρισμὸς κατὰ τὸ σχολαστικὸν πρότυπον παρὰ τῷ Γρηγορίῳ μεταξὺ τῆς «ἀντιστροφῆς» καὶ τῆς «ἔξομοιώσεως». Τὸ ἐν προϋποθέτει τὸ ἄλλο καὶ ἀμφότερα ἀλληλοισυμπληροῦνται. Οὕτω κατὰ τὸ πρῶτον στάδιον καθίστανται ἔκδηλοι οἱ καρποὶ τῆς ἀντιστροφῆς, ἐνῷ εἰς τὸ ὑπόβαθρον ἀρχεται προοδευτικῶς ἡ ἔξομοιώσεις. Παρομοίως κατὰ τὸ δεύτερον στάδιον, κέντρον καὶ τέλος εἶναι ἡ ἔξομοιώσεις, ἐνῷ συγχρόνως προοδευτικῶς ἐλαττοῦται ἡ ἐνέργεια τῆς ἀντιστροφῆς.

'Η ἀνασύνδεσις τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τοῦ Θεοῦ κατέστη δυνατὴ διὰ τοῦ ἔργου τοῦ Κυρίου². Προκειμένου νὰ ἐκριζωθῇ ἡ ἀμαρτία καὶ νὰ ἐπιτευχθῇ ἡ ἐπάνοδος τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν ἀρχικήν του θέσιν, ὁ Θεὸς ἐχρησιμοποίησε ποικίλα μέσα, ὡς τὸν λόγον, τὸν νόμον, τὰς τιμωρίας. 'Αλλ' ἡ νόσος γινομένη ὀλονὲν καὶ βαρυτέρα, λόγω τῆς εἰδωλολατρίας, ἀπήτει ἴσχυρότερον φάρμακον. Τὸ φάρμακον τοῦτο ἦτο ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ, ὁ ἀτδιος, ὁ ἀδράτος, ὁ ἀκατάληπτος, ἡ ἀρχὴ τῆς ἀρχῆς, ἡ πηγὴ τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀθανασίας, ἡ σφραγίς, «οὐ τοῦ Πατρὸς δρος καὶ Λόγος»³. Οὕτως ἡ διὰ τῆς ἐνσαρκώσεως, τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ συντριβὴ τῆς ἀμαρτίας ἀποτελεῖ τὴν πρὸς Θεὸν μετάγουσαν γέφυραν. 'Η ἀντιστροφὴ αὐτῇ, τῆς δοπίας τέλος εἶναι ἡ θέωσις, βασίζεται ἐπὶ τῆς ὑπαρχούσης συγγενείας μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου. Διὰ τῶν κοινῶν καὶ συγγενῶν σημείων ἐπιτυγχάνεται ἡ ἐπικοινωνία, ἡ ὁ-

1. 'Ο ἀνθρωπὸς, δτε ἐπλάσθη, δὲν ἦτο τέλειος. Οὗτος ἦτο μόνον ἐπόπτης τῆς ὄρατῆς φύσεως, οὐχὶ δμως καὶ τῆς ἀοράτου. Λόγω τῆς σχετικῆς τελειότητος ἦτο μύστης τῶν νοούμενων (Λόγος 38, 11, PG 36, 324A). 'Επειδὴ δμως ὁ Γρηγόριος παραδέχεται ὅτι ὁ θεωθεῖς ἀνθρωπὸς ἀπολαμβάνει τῆς θεωρίας τοῦ Θεοῦ, ἐπειδὴ ὅτι ἡ θέωσις καὶ ἡ ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ ζωὴ εἶναι καταστάσεις ἀνώτεραι τῆς ἐν τῷ Παραδείσῳ ζωῆς τῶν πρωτοπλάστων. Βλ. Λόγος 45, 9, PG 36, 636A: «Μετέλαβον τῆς εἰκόνος, καὶ οὐκ ἐφύλαξα. Μεταλαμβάνει τῆς ἐμῆς σαρκός, ἵνα καὶ τὴν εἰκόναν σώσῃ καὶ τὴν σάρκα ἀθανατίσῃ. Δευτέρων κοινωνεῖ κοινωνίαν, πολὺν τῆς πρότερας παραδοξοτέραν: δσῳ τότε μὲν τοῦ κρείττονος μετέδωκε, νῦν δὲ μεταλαμβάνει τοῦ χειρόνος. Τοῦτο τοῦ προτέρου θεοειδέστερον' τοῦτο τοῖς νοῦν ἔχουσι ὑψηλότερον. Βλ. ἐπίσης "Ἐπη ἡθικὰ 1, στίχ. 117 κ.ἐ., PG 37, 531 κ.ἐ. καὶ Λόγος 38, 13, PG 36, 325B-D.

2. Λόγος 38, 4, PG 36, 316A.

3. Αὐτόθι 13, 325B-D.

ποια παρέχει ἐλευθέρως εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν δυνατότητα νὰ ἐπιχειρήσῃ τὴν ἄνοδον, διὰ νὰ εἰσέλθῃ ἐντὸς τῆς νεφέλης καὶ νὰ συναντήσῃ τὸν Θεόν¹.

‘Ως σημεῖον ἐπαφῆς μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου λαμβάνεται τὸ ὑπάρχον εἰς τὸν ἄνθρωπον «κατ’ εἰκόνα». Φορεύς τούτου εἶναι ἡ ψυχή, ἔκφρασις δὲ αὐτοῦ ὁ νοῦς². ‘Ο Γρηγόριος, ὑποστάς μεγαλυτέρων τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ὁριγένους ἢ ὁ Μ. Βασιλειος, ἐπιμένει ἰδιαιτέρως ἐπὶ τῆς συγγενείας τοῦ Θεοῦ, ὁ ὅποῖος εἶναι ὁ «μέγας Νοῦς», μετὰ τοῦ ἄνθρωπίνου νοῦ³. ‘Ο ἄνθρωπος εἶναι εἰκὼν τοῦ ἀθανάτου καὶ ἔχει ἐντὸς του τὴν ψυχήν, ἡ ὅποια εἶναι πνοὴ Θεοῦ⁴ καὶ «θεῖα τις μεταρροή»⁵. Προκειμένου ἡ εἰκὼν νὰ ἀνέλθῃ εἰς τὸ ἀρχέτυπον, τὸ ὅποιον ἐπιθυμεῖ κατὰ τὴν παρούσαν ζωὴν, πρέπει νὰ ἐπιτελεσθῇ ἡ πρόσμιξις τοῦ ἄνθρωπίνου νοὸς καὶ λόγου, τὰ ὅποια χαρακτηρίζονται ὡς θεοειδῆ καὶ θεῖα, μετὰ τοῦ θείου, τὸ ὅποιον εἶναι οἰκεῖον καὶ συγγενές⁶.

‘Ο ἄνθρωπος καλεῖται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ νὰ προσεγγίσῃ αὐτόν. Οὗτος

1. «Ἴνα τῆς νεφέλης εἰσω γένωμαι, καὶ Θεῷ συγγένωμαι· τοῦτο γάρ κελεύει Θεῖς», Λόγος 28, 2, BARBEL, 62· PG 36, 28A.

2. “Ἐπη ἥθικά 34, στίχ. 23-24, PG 37, 947. ‘Ἐν τούτοις δὲν ὑπάρχει εἰς τὸν Γρηγόριον στρῆσις μεταξὺ ψυχῆς, νοῦ καὶ λόγου ἐν σχέσι πρὸς τὸ περιεχόμενον τοῦ «κατ’ εἰκόνα».

3. “Ἐπη δογμ. 5, στίχ. 2, PG 37, 424. “Ἐπη ἥθικά 10, στίχ. 651, PG 37, 727. BL. GROSS, *La divinisation du chrétien d'après les Pères Grecs*, σ. 244.

4. “Ἐπη δογμ. 8, στίχ. 74-75, PG 37, 452· αὐτόθι 8, στίχ. 1-3, PG 37, 446-447. “Ἐπη ἥθικά 1, στίχ. 156, PG 37, 534.

5. “Ἐπη ἥθικά 10, στίχ. 59-62, PG 37, 685. ‘Η περὶ ψυχῆς διδασκαλία τοῦ Γρηγορίου περέχει ἔκφρασις καὶ δρολογίαν συγγενεῖς πρὸς τὴν γλῶσσαν τῶν Νεοπλατωνικῶν καὶ ἰδιαιτέρως τοῦ Πλωτίνου (BL. Ἐπιρράδας 5, 1, 1). ‘Ομοίως ὁ Γρηγόριος ὅμιλῶν περὶ τῆς δημιουργίας λέγει ὅτι αἱ διγγελοὶ ἀποτελοῦν τοῦ πρώτου φωτὸς (τοῦ Θεοῦ) ἀπορροὴν ἡ μετουσίαν, «τῇ πρὸς αὐτὸν (τὸ πρῶτον φῶς) νεύσι καὶ ὑπουργία τὸν φωτισμὸν ἔχουσαν». ‘Ακολουθεῖ τὸ τρίτον φῶς, ὁ ἄνθρωπος (Λόγος 40, 5, PG 36, 364BC ἐ.). Αἱ διαβαθμίσεις τῆς ἀπορροῆς καὶ τῆς νεύσεως ἔχουν βεβαίως συγγένειαν μετὰ τῆς νεοπλατωνικῆς σκέψεως, ἀλλὰ τὸ περιεχόμενον εἶναι διάφορον. ‘Η καθόλου διδασκαλία τοῦ Γρηγορίου κατὰ τὸν GROSS (μν. ἐργ., σ. 245), «θέτει σαφῆ φραγμὸν εἰς τὸν πειρασμὸν τῆς ἀπολυτοποιήσεως τῶν ποιητικῶν αὐτῶν εἰκόνων. Διδάσκει πράγματα σαφῶς ὅτι ἐκτὸς τῆς Τριάδος δὲν δύνανται νὰ ὑπάρχουν θεῖαι ἀπορροαί (BL. Λόγος 45, 4, PG 36, 628C), διπερ σημαίνει, ὅτι διὰ τῆς τολμηρᾶς γλώσσης του οὐδόλως ἐπιθυμεῖ νὰ θεμελιώσῃ τὸ ὅμοιούσιον, ἀλλ’ ἀπλῶς μίαν συγγένειαν μεταξὺ τοῦ θείου καὶ τοῦ ἄνθρωπίνου νοός», λέγων ὅτι αἱ νοηταὶ φύσεις, αἱ ὅποιαι συλλαμβάνονται μόνον διὰ τοῦ νοός, συγγενεύουν μετὰ τῆς θεότητος. Λόγος 45, 6, PG 36, 629C.

6. Λόγος 28, 17, BARBEL, 96· PG 36, 48C.

πρέπει νὰ τολμήσῃ τὴν ριψοκίνδυνον αὐτὴν ἄνοδον. ‘Ο ἐπιχειρῶν ταύτην δικαιατέχεται ὑπὸ ἀντιθέτων τάσεων. ‘Αφ’ ἐνὸς μὲν αἰσθάνεται προθυμίαν, ἡ ὅποια πηγάζει ἐκ τῆς ἐλπίδος ὅτι θὰ εῦρῃ τὸ συγγενές καὶ τὴν πληρότητα, ἀφ’ ἐτέρου κλίνδυνον καὶ ἀγωνίαν ἔνεκα τῆς ἀσθενείας, ἡ ὅποια ὑφίσταται λόγῳ ἀτελοῦς καθάρσεως¹. Οὕτω προκειμένου νὰ ἐπιτευχθῇ ἡ ἄνοδος, χρειάζεται ἀπαραιτήτως «λόγος καὶ ἀρετὴ καὶ καθαρὸς πόθος, ἀεὶ καὶ μᾶλλον μορφῶν τὰ κατὰ Θεόν, τοὺς γνησίους τῶν ἄνω μύστας καὶ τὸ γιγνώσκειν δύνειν καὶ τινες καὶ εἰς διεγόναμενο².

‘Η θέωσις τοῦ ἄνθρωπου εἶναι δωρεὰ τῆς θείας χάριτος. Τὸ ἔργον τοῦτο δὲν ἡδύνατο νὰ ἐπιτελεσθῇ μόνον διὰ τῶν ἄνθρωπινων δυνάμεων. ‘Ἐπρεπε πρωτίστως νὰ διασπασθῇ ὁ φραγμὸς μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἄνθρωπου. Τοῦτο δὲ συνετελέσθη διὰ τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Γίοῦ τοῦ Θεοῦ. ‘Ο προαιώνιος Λόγος τοῦ Θεοῦ, τὸ ἐκμαγεῖον τοῦ ἀρχετύπου κάλλους, χωρεῖ ἐπὶ τὴν ιδίαν εἰκόνα, φορεῖ σάρκα καὶ διὰ νοερᾶς ψυχῆς ἐνοῦται μετὰ τοῦ ἄνθρωπου ἀνακαθαίρων «τῷ δόμοιῷ τὸ δόμοιον». Γίνεται οὕτως ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ κατὰ πάντα ἄνθρωπος πλὴν τῆς ἀμαρτίας, ὡς γεννηθεὶς ἐκ παρθένου καὶ λαβὼν ψυχὴν καὶ σάρκα προκαθαρθείσας διὰ τοῦ Πνεύματος. Διὰ τῆς καινῆς ταύτης μίξεως καὶ τῆς παραδόξου κράσεως γίνεται ὁ ἐνανθρωπήσας Θεὸς «ἐν ἐν δύο τῶν ἐναντίων, σαρκὸς καὶ πνεύματος» δῶν τὸ μὲν ἐθέωσε, τὸ δὲ ἐθεώθη³. Οὕτως ὁ δῶν γεννᾶται καὶ ὁ ἀχώρητος χωρεῖται διὰ τῆς νοερᾶς ψυχῆς, ἡ ὅποια ἵσταται ὡς γέφυρα μεταξὺ τῆς θεότητος καὶ τῆς παχύτητος τῆς σαρκός⁴. ‘Η θεῖα καὶ ἡ ἄνθρωπινη φύσις ἡγνώθησαν ἀσυγχύτως καὶ ἀνευ τροπῆς ἡ διαιρέσεως εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ, τοῦ Θεανθρώπου. ‘Ο Χριστὸς ὡς τέλειος Θεός, δόμοιούσιος κατὰ τὴν θεότητα πρὸς τὸν Πατέρα, καὶ ὡς τέλειος ἄνθρωπος, δόμοιούσιος πρὸς ἡμᾶς κατὰ τὴν ἄνθρωπότητα, συγκεντρώνει ἐν ἑαυτῷ πάσας τὰς ἄνθρωπινας καὶ θείας ιδιότητας. Οὕτως εἶναι ἀπαθής ὡς πρὸς τὸ θεῖον, παθητὸς ὡς πρὸς τὸ ἄνθρωπινον, ἀπερίγραπτος ὡς πρὸς τὸ πνεῦμα, περιγραπτὸς ὡς πρὸς τὸ σῶμα. Εἶναι οὕτος ἐπίγειος καὶ οὐράνιος, δρώμενος καὶ νοούμενος, χωρητὸς καὶ ἀχώ-

1. ‘Ανιόντι δέ μοι προθύμως ἐπὶ τὸ δρός, η, τό γε ἀληθέστερον εἰπεῖν, προθυμούμενον τε ἄμα καὶ ἀγωνιῶντι, τὸ μὲν διὰ τὴν ἐλπίδα, τὸ δὲ διὰ τὴν ἀσθενείαν, ἵνα τῆς νεφέλης εἰσω γένωμαι καὶ Θεῷ συγγένωμαι...», Λόγος 28, 2, BARBEL, 62· PG 36, 28A ἐ.

2. Λόγος 8, 6, PG 35, 796B.

3. Λόγος 45, 9, PG 36, 633D.

4. Λόγος 29, 19, BARBEL, 162· PG 36, 100A· Λόγος 40, 45, PG 36, 424B·

Ἐπιστολὴ 101, PG 37, 188AB ἐ.

ρητος¹. Αἱ δύο φύσεις ἐγένοντο «ἐν τῇ συγκράσει, Θεοῦ μὲν ἐνανθρωπήσαντος, ἀνθρώπου δὲ θεωθέντος ἡ ὅπως ἀν τις ὄνομάσειε»². Σκοπὸς δὲ τῆς ἐνανθρωπήσεως εἰναι ἡ παρογὴ τῆς δυνατότητος εἰς τὸν ἀνθρωπὸν νὰ γίνῃ εἰς τοιοῦτον βαθμὸν θεός, δσον ἀνθρωπὸς ἔγινεν ὁ Ὑἱὸς τοῦ Θεοῦ³, ἡ ὡς χαρακτηριστικῶς λέγει ὁ Γρηγόριος, «ἔως ἀν ἐμὲ ποιήσῃ θεὸν τῇ δυνάμει τῆς ἐνανθρωπήσεως»⁴. 'Ολοκληροῦται δὲ τὸ σωτήριον ἔργον τῆς ἐνανθρωπήσεως καὶ τῆς ἀνασυνδέσεως τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τοῦ Θεοῦ διὰ τοῦ σταυρικοῦ θανάτου τοῦ Χριστοῦ. Οὗτο λίαν χαρακτηριστικῶς λέγει ὁ Γρηγόριος: «τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ σταυροῦ ἀνελθόντος κάμε συναγαγόντος, ἵνα προσηλώσῃ τὴν ἐμὴν ἀμαρτίαν καὶ δψιν τὸν θριαμβεύσῃ καὶ τὸ ξύλον ἀγιάσῃ....καὶ τὴν εἰκόνα πεσοῦσαν ἀνακαλέσταιν»⁵.

'Εὰν λοιπὸν ἀμφισβητηθῇ ἡ πληρότης καὶ ἡ τελειότης τῆς ἐν τῷ Χριστῷ ἀνθρωπίνης φύσεως, τίθεται ἐν ἀμφιβόλῳ καὶ τὸ δυνατὸν τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου, διότι «τὸ ἀπρόσληπτον ἀθεράπευτον» δὲ δὲ ηνωται τῷ Θεῷ, τοῦτο καὶ σώζεται»⁶.

Οὕτως ἡ «ἀντιστροφὴ» ἡ ἡ ἀποκατάστασις τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν πρὸ τῆς πτώσεως κατάστασιν, ὡς πρῶτον στάδιον τῆς θεώσεως, ἔχει ὡς ἀντικειμενικὸν σκοπὸν τὴν ἀνόρθωσιν τῆς πεσούσης, οὐχὶ δμως καὶ συντριβείσης εἰκόνος. 'Η ἐνυπάρχουσα διὰ τῆς εἰκόνος συγγένεια μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, ἡ ὅποια ἡμαρτώθη διὰ τῆς ἀμαρτίας, ἀποκαθίσταται διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως, τοῦ πάθους καὶ τοῦ θανάτου τοῦ Χριστοῦ. Διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως ἀνελήφθη ὑπὸ τοῦ θείου Λόγου ἡ ἀνθρωπίνη φύσις:

1. Ἔπιστολὴ 101, PG 37, 177B.

2. Αὐτόθι 180A.

3. Λόγος 25, 45, PG 36, 424B· Λόγος 29, 19, BARBEL, 162· PG 36, 100AB.

4. Λόγος 30, 14, BARBEL, 198· PG 36, 121C. Βλ. Λόγον 38, 13, PG 36, 325C: «Καὶ ὁ πλούτιζων πτωχεύει πτωχεύει γάρ τὴν ἐμὴν σάρκα, ἵν' ἐγὼ πλουτήσω τὴν αὐτοῦ θεότηταν». Διὰ τοῦτο «γενώμεθα ὡς Χριστός, ἐπειὶ καὶ Χριστός ὡς ἡμεῖς· γενώμεθα θεοὶ δι' αὐτόν, ἐπειδὴ κάκεινος δι' ἡμᾶς ἀνθρωπὸς», Λόγος 1, 5, PG 35, 397C.

5. Λόγος 24, 4, PG 35, 1173C.

6. Ἔπιστολὴ 101, PG 37, 181C-184A. Οὕτως εἰναι καὶ ὁ λόγος διὰ τὸν ὅποιον ὁ Γρηγόριος δὲν δέχεται τὴν θεωρίαν τοῦ 'Απολιναρίου, κατὰ τὴν ὅποιαν ὁ Χριστὸς ἦτο μὲν τέλειος θεός, οὐχὶ δμως καὶ τέλειος ἀνθρωπὸς, ἐφ' δσον εἰναι λογικῶς ἀδύνατον δύο τέλεια νὰ γίνουν ἐν. 'Ο Γρηγόριος παραδέχεται μὲν τὸ λογικὸν τοῦ ἐπιχειρήματος, ἀλλὰ τονίζει διὰ τῆς λογικῆς δὲν δύναται νὰ ἔρμηνευθῇ ὁ κόσμος τοῦ πνεύματος. Αὐτόθι 184B ἐ.

«Ἐπεὶ γάρ οὖν ἐγίγνεται ἀνθρωπὸς Θεός,
Θεὸς τελεῖται ἀνθρωπὸς εἰς τιμὴν ἐμῆν·
"Ιν' οἵς περ εἰληφεν δέδωκ' ἀναπλάσας,
Λύση τὸ κρῖμα τῆς δῆλης ἀμαρτίας,
Κτείνη τε τὸν κτείναντα τῷ τεθνηκότι»¹.

Οὕτω διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως ἀνελήφθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ Λόγου ἡ πεπτωκυῖα φύσις καὶ ἡ τοῦ δούλου μορφὴ ἐγένετο Χριστὸς καὶ Κύριος, οἱ δὲ ἀνθρωποι ἀπέβησαν θεοειδεῖς καὶ «Θεοῦ χωρητικοί»². 'Η σωτηρία δμως πραγματοποιεῖται καὶ ὀλοκληροῦται διὰ τοῦ πάθους, τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ³. Οἱ καρποὶ τῆς σωτηρίας χορηγοῦνται διὰ τῆς πνευματικῆς ἀναγεννήσεως, τὴν ὅποιαν ἐνεργεῖ ὁ Θεὸς διὰ τοῦ Πνεύματος εἰς τὸν ποθοῦντα, ἀγωνιζόμενον καὶ συνεργαζόμενον πρὸς τοῦτο ἀνθρωπὸν⁴. 'Αποβάνει δὲ οὕτω διὰ τὸν ἀνθρωπὸν ἡ ἀντιστροφὴ κίνησις ἀντίθετος πρὸς τὴν φορὰν τῆς πτώσεως.

β) 'Η "Αροδος

Ο Γρηγόριος καὶ οἱ Καππαδόκαι ἔξέλαβον τὴν πνευματικὴν πορείαν τοῦ ἀνθρώπου δυναμικῶς ὡς μίαν ἀτελεύτητον ἀνοδον⁵, ἡ ὅποια

1. Ἔπη δογμ. 10, στίχ. 5-9, PG 37, 465.

2. Λόγος 30, 6, BARBEL, 184· PG 36, 112B.

3. Ἔπη δογμ. 2, στίχ. 1-2 καὶ 75, PG 37, 401 καὶ 407· αὐτόθι 6, στίχ. 75-78, 435-436· αὐτόθι 9, 75-84, 462. Ἔπη ἥμικά 1, στίχ. 162 ἐ., PG 37, 535 ἐ.

4. Λόγος 41, 14, PG 36, 448B. Βλ. GROSS, μν. Ἕργ., σ. 248.

5. Οἱ Καππαδόκαι εἰς πλήρη ἀντίθεσιν πρὸς τὰς Ὀριγενειστικὰς δοξασίας περὶ κόρου. Βλ. ΟΤΙΣ, μν. Ἕργ., σ. 102 κ.τ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, Περὶ τοῦ βίου Μωσέως. DANIÉLOU, Grégoire de Nysse, én «Sources Chrétienness», Paris 1955, σ. 107 ἐ.: «Καὶ οὕτως οὐδεὶς δρος ἀν ἐπικόπτων τῆς πρὸς τὸν Θεὸν ἀνόδου τὴν αὔξησιν, διὰ τὸ μήτε τοῦ καλοῦ τι πέρας εὐρίσκεσθαι μήτε τινὶ κόρῳ τὴν πρόδοσον τῆς πρὸς τὸ καλὸν ἐπιθυμιακὰς ἐπικόπτεσθαι». ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, Λόγοι 4, 71, PG 35, 593AB: «Ορέξ τούς ἀβίσους τούτους καὶ ἀνεστίους καὶ ἀσάρκους μικροῦ καὶ ἀναίμονας καὶ Θεῷ κατὰ τοῦτο πλησιάζοντες;....τοὺς κεκρατημένους καὶ ἀσάρτητους....δὸν ἡ κάθαρσις, καὶ δὸν τὸ καθαρίσθαι, μηδὲν μέτρον εἰδότων ἀναβάσπεως καὶ θεώσεως». Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Περὶ Ἀγίου Πνεύματος 9, 23, PG 32, 109B ἐ. Πρβλ. Γ. MANTZARIΔΟΥ, 'Η περὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, σ. 119: «Οὕτως ἡ 'πρόσωπον πρόσωπον' θεωρία τοῦ Θεοῦ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ παρόντος αἰῶνος ἀναμένει τὴν πλήρωσιν καὶ τελείωσιν τῆς εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ. 'Αλλὰ καὶ κατὰ τὸν μέλλοντα αἰῶνα ἡ θεωπτία τῶν ἀγίων δὲν θὰ ἔχῃ χαρακτῆρα στατικὸν....οἱ ἄγιοι....θὰ δέχωνται χάριν ἀντὶ χάριτος ἐκ τοῦ ἀπειρού καὶ ἀστειρεύτου χορηγοῦ αὐτῆς, τοῦ Θεοῦ».

δὲν περατοῦται οὔτε καὶ εἰς τὴν ἄνω ζωήν, καθόσον εἶναι ἀδύνατον νὰ
έξαντληθῇ ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου τὸ ἄπειρον τῆς θεότητος.

Διὰ τοὺς ἔλληνας Πατέρας ὁ ἀνακαινισμὸς τοῦ ἀνθρώπου νοεῖται
ὡς ἐπιστροφὴ εἰς τὴν παραδεισιακὴν εὐτυχίαν. 'Ἄλλ' ὅσάκις γίνεται
σύγκρισις μεταξὺ τῆς νέας καὶ τῆς παλαιᾶς οἰκονομίας, τονίζεται ἴδιαι-
τέρως ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ δημιουργηθεῖσα νέα κατάστασις δὲν ἐπα-
ναφέρει ἀπλῶς αὐτὸν εἰς τὴν πρὸ τῆς πτώσεως κατάστασίν του, ἀλλὰ
μεταβέτει αὐτὸν εἰς τοὺς οὐρανούς¹, καὶ ὅτι ἡ μυστικὴ ἄνοδος τοῦ ἀνθρώ-
που εἶναι μία διηγεκῆς πορεία, ἡ ὥποια δὲν περατοῦται οὔτε εἰς τὴν οὐ-
ράνιον πολιτείαν. 'Αληθῆς τελειότης εἶναι ἡ συνεχῆς αὔξησις πρὸς τὸ
καλόν, διότι εἶναι ἀδιανόητον νὰ τοποθετηται ἡ τελειότης ἐντὸς ὁρίων².
Παρομοίας ἀντιλήψεις είχον βεβαίως καὶ οἱ Νεοπλατωνικοί, εἰς τὰ
συγγράμματα τῶν ὅποιων συχνάκις ἀπαντοῦν οἱ ὅροι πόθος, πορεία,
ἐπιθυμία³. 'Ομως οἱ καππαδόκαι Πατέρες στηριζόμενοι ἐπὶ τῆς βι-
βλικῆς παραδόσεως ἔχουν ὑπὸ ὅψιν ἐν προκειμένῳ τὰς ἐπιστολὰς τοῦ
Παύλου, ὡς καὶ τὰ πρόσωπα τοῦ Ἀδάμ, τοῦ Ἀβραὰμ καὶ τοῦ Μωυ-

1. MANTZARIΔΟΥ, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 35.

2. Βλ. ἐπὶ παραδείγματι ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Περὶ τελειότητος* (*De Perfectione*), JAEGER, Greg. Nyss. Opera 8, 1, 213: «Τὸ κάλλιστον τῆς τροπῆς ἔργον ἡ
ἐν τοῖς ἀγαθοῖς ἐστιν αὔξησις, πάντοτε τῆς πρὸς τὸ κρείττον ἀλλοιώσεως ἐπὶ τὸ θειότερον μεταποιούμενης τὸν καλῶς ἀλλοιούμενον.... Αὕτη γάρ ἐστιν (ἡ) ὡς ἀληθῶς τελειότης, τὸ μηδέποτε στῆναι πρὸς τὸ κρείττον αὐξανόμενον μηδέ τινι πέρατι περιορίσαι τὴν τελειότητα». Περὶ τῶν ἀντινομῶν μεταξὺ κινήσεως καὶ παύσεως, ὅμοιου καὶ ἀνομοίου, εἶναι καὶ γίγνεσθαι, αἰωνιότητος καὶ μεταβολῆς εἰς τὸν Γρηγόριον Νύσσης, βλ. LADNER, *The Idea of Reform*, σ. 105 ἐτ. Εἰς τὴν μυστικὴν γλῶσσαν τοῦ Γρηγορίου ἡ
στάσις καὶ ἡ κίνησις περιχωροῦν ἀλλήλας. «Τοῦτο δὲ τὸ πάντων παραδεξτάτον, πῶς
τὸ αὐτὸν καὶ στάσις ἐστὶ καὶ κίνησις. 'Ο γάρ ἀνιών πάντως οὐχ ἰσταται καὶ ὁ ἐστὼς
οὐκ ἀνέρχεται· ἐνταῦθα δὲ διὰ τοῦ ἐστάναι τὸ ἀναβῆναι γίνεται. Τοῦτο δέ ἐστιν ὅτι
ὅσῳ τις πάγιος τε καὶ ἀμετάθετος ἐν τῷ ἀγαθῷ διαμένει, τοσούτῳ πλέον τὸν τῆς
ἀρετῆς διανύει δρόμον», *Περὶ τοῦ βίου Μωάσεως*, DANIELOU, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 110.
Βλ. καὶ 'Ἀσμα φραγμάτων 12, PG 49· 1037B: «Τὸ δέ προκόπτειν ἐν τῷ ζητεῖν...,
τουτέστιν ἡ ἀληθῆς τοῦ ποθουμένου ἀπόλαυσις....». Οὕτω τὸ ὑπάρχον χάσμα με-
ταξὺ Δημιουργοῦ καὶ πλάσματος δὲν γεφυροῦται κατὰ τὸ πρότυπον τῆς πλατωνικῆς
θεώσεως, διὰ τῆς ὥποιας τὸ ἀνθρώπινον ἀπορροφᾶται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. 'Ο μυστικισμὸς
τῶν Καππαδόκων ἔχει ὡς βάσιν τὴν σχέσιν μεταξὺ πεπερασμένου καὶ ἀπειρού, ἦτοι
τὸ δόγμα τοῦ ἀπειρού τῆς θεότητος, τοῦ ὥποιου συνέπεια εἶναι ἡ ἀδιάκοπος καὶ ἀτέρ-
μων ἀνάβασις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν. Βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, Λόγοι
38, 7, PG 36, 317B, ἔνθα οὗτος ἀρνεῖται τὰς περὶ κάρου θεωρίας τοῦ 'Ωριγένους.

3. Βλ. ΠΛΑΤΙΝΟΥ, 'Ἐπειδας 5, 6, 5: «...καὶ τοῦτ' ἔστι νοεῖν κίνησις πρὸς ἀγα-
θὸν ἐφευμένου ἔκεινου» ἡ γάρ ἔφεσις τὴν νόησιν ἐγέννησε καὶ συνυπέστησεν αὐτῇ·
ἔφεσις γάρ ὅψεως δραστικη.

σέως¹, ἔνθα τὸ δυναμικὸν καὶ προοδευτικὸν στοιχεῖον εἶναι ἐντονώτα-
τον. Συγχρόνως δμως παρουσιάζουν τὸ χριστιανικὸν μήνυμα κατὰ τρό-
πον εὐπρόσδεκτον εἰς τοὺς συγχρόνους των διὰ τῆς χρήσεως ὅρων ὡς
οἱ ἀνωτέρω. Πλὴν δμως ἡ εἰδοποιὸς διαφορὰ καὶ ἡ ἀλήθεια ἔγκειται,
ὡς τονίζει ὁ Γρηγόριος, εἰς τὸ περιεχόμενον καὶ οὐχὶ εἰς τὸ σχῆμα².

'Ο Θεὸς διὰ τὸν Γρηγόριον εἶναι τὸ ἀκρότατον, ἀπρόσιτον καὶ
ἄρρητον φῶς, τὸ ὥποιον δὲν δύναται νὰ γίνη καταληπτὸν διὰ τοῦ νοῦ
καὶ νὰ περιγραφῇ διὰ τοῦ λόγου. 'Ἐν τούτοις ὑπάρχει δυνατότης ἐπι-
κοινωνίας μετ' αὐτοῦ. Τοῦτο, λέγει, κατορθοῦται προοδευτικῶς ὡς
ἔξῆς: 'Ο Θεὸς εἶναι ἀκατάληπτον φῶς, «δσον ἀν καθαρώμεθα, φανταζό-
μενον» καὶ δσον ἀν φαντασθῶμεν, ἀγαπῶμενον³ καὶ δσον ἀν ἀγαπήσω-
μεν, αὐθις νοούμενον⁴ αὐτὸν ἔστιν θεωρητικόν τε καὶ καταληπτικόν,
ὅλιγα τοῖς ἔξω χεόμενον»⁵. Μόνον ὁ νοῦς δύναται νὰ σκιαγραφήσῃ τὸν
Θεὸν καὶ τοῦτο ἀμυδρῶς καὶ μετρίως. Τὸ θεῖον διηγεύεται σύτον
τὰ πράγματα, «ἴνα τῷ ληπτῷ μὲν ἔλκῃ πρὸς ἔστι—τὸ γάρ τελέως
ἄληπτον, ἀνέλπιστον καὶ ἀνεπιχείρητον—τῷ δὲ ἀλήπτῳ θαυμάζεται,
θαυμαζόμενον δὲ ποθῆται πλέον, ποθούμενον δὲ καθαίρῃ, καθαίρον
καὶ θεοιδὲς ἀπεργάζηται.... καὶ ὡς οἰκείοις προσομιλῇ.... Θεὸς θεοῖς
ένουμενός τε καὶ γνωριζόμενος, καὶ τοσοῦτον ἵσως, δσον ἡδη γιγνώ-
σκει τοὺς γιγνωσκομένους»⁶.

'Ο ἀνθρωπὸς ὡς ναὸς τοῦ Θεοῦ ὑψοῦται ὑπεράνω τῆς γῆς πορευό-
μενος ἀδιακόπως πρὸς τὸν οὐρανόν⁷, διὰ νὰ εὑρῃ τὸ «συγγενές», ἦτοι
τὸν Θεόν. Διὰ τοῦτο ὁ νοῦς, ὁ ὥποιος εἶναι ὁ πρύτανις καὶ ὁ κυβερνήτης
τῆς «θείας μεταρροῆς», ἦτοι τῆς ψυχῆς, ἔχει

«Ἐν ἔργον... φυσικόν τε καὶ μόνον

«Ἄνω φέρεσθαι καὶ συνάπτεσθαι Θεῷ,

«Ἄει τε πάντη πρὸς τὸ συγγενές βλέπειν»⁸.

'Η ὑψωσις ἐκ τῶν αἰσθητῶν δὲν νοεῖται ὡς ἀρνητικὴ τῆς κτίσεως,
ἡ ὥποια ὡς ἔργον τοῦ Θεοῦ δὲν εἶναι καταφρονητή, ἀλλ' ὡς φυγὴ
ἀπὸ τῆς πλάνης καὶ τοῦ διαβόλου, ἦτοι ἀπὸ τοῦ ἐν τῷ πονηρῷ κειμένου

1. Βλ. ἐπὶ παραδείγματι, *Φιλ.* 3, 12 ἐτ. ὡς καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ χωρίου ὑπὸ ΓΡΗ-
ΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, 'Ἀσμα φραγμάτων 8, PG 44, 940D-941C. Βλ. ἐπίσης ΓΡΗ-
ΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, Λόγοι 28, 20, PG 36, 52C· B' Κορ., 12, 2-4· A' Κορ., 13, 9-12.

2. Λόγοι 25, 5, PG 35, 1204CD.

3. Λόγοι 40, 5, PG 36, 364B.

4. Λόγοι 38, 7, PG 36, 317BC.

5. 'Ἐπη ἥθια 9, στίχ. 135-144, PG 37, 678-679.

6. Αὐτόθι 10, στίχ. 60-66, PG 37, 685.

κόσμου. "Ανευ τῆς ὑψώσεως ἐκ τοῦ πεπτωκότος κόσμου ἡ ἀνάβασις καθίσταται προβληματική. Διὰ τοῦτο ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου προβάλλονται ἐντόνως τὰ ἀγαθὰ τῆς ἐρημίας, νοούμενης οὐχὶ μόνον τοπικῶς, ἀλλὰ καὶ τροπικῶς. 'Η μόνωσις εἶναι συνεργὸς διὰ νὰ ἀσκηθῇ ὁ ἀνθρωπὸς εἰς τὴν περισυλλογὴν καὶ τὴν θεωρίαν, αἱ ὄποιαι εἶναι ἀπαραίτητοι διὰ τὴν κάθαρσιν τῆς ψυχῆς. Τὴν ἀναχώρησιν ταύτην ἀποκαλεῖ ὁ Γρηγόριος «συνεργὸν καὶ μητέρα τῆς θείας ἀναβάσεως καὶ θεοποιόν»¹. Εἰς τὴν ἀνοδικὴν ταύτην πορείαν ὁ πιστός, ποθῶν καὶ ζητῶν τὸν Θεόν, ἀπομακρύνεται ἐκ τῶν ὑλικῶν πραγμάτων καὶ συστρέφεται εἰς ἔκυτόν. 'Ἐν τῇ παρούσῃ ζωῇ κυρίως ὑπάρχει διὰ τὸν ἀνθρωπὸν τὸ ἄληπτον τοῦ Θεοῦ καὶ τὸ ἀπαγγασμα τῆς δόξης αὐτοῦ, ἥτοι οὐχὶ ἡ πρώτη καὶ ἀκήρατος θεία φύσις, ἀλλὰ τοῦ Θεοῦ τὰ δόπισθια, ἥτοι «ὅσα μετ' ἔκεινον ἔγνωρίσματα»². Τὸ ἄληπτον τοῦ Θεοῦ ὀθεῖ τὸν ἀνθρωπὸν νὰ προχωρήσῃ καὶ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἀνοδὸν, διότι ἀπαν τὸ εὐκόλως ληπτὸν εἶναι εὔκαταφρόνητον, «τὸ δὲ ὑπὲρ ἡμᾶς, δσῳ δυσεφικτότερον, τοσούτῳ θαυμασιώτερον» καὶ γυμνάζει τὸν πόθον ἀπαν τὸ διαφεῦγον τὴν ἔφεσιν»³. 'Ο πόθος οὗτος συμπληροῦται ὑπὸ τῆς ἐλπίδος διὰ τὴν αἰσιόδοξον ἔκβασιν τῆς ἀνόδου, ἥτοι τὴν συνάντησιν μετὰ τοῦ Θεοῦ. «Θεῷ δὲ ἐντευξόμενῳ», λέγει ὁ Γρηγόριος, «νῦν μὲν δλίγα, μικρὸν δὲ ὅστερον ἵσως τελεώτερον ἐν αὐτῷ Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν....»⁴. Διὰ τοῦτον τὸν λόγον ὁ ἀνθρωπὸς εἶναι ὃν «ἐνταῦθα νοούμενον καὶ ἀλλαχοῦ μεθιστάμενον καὶ πέρας τοῦ μυστηρίου τῇ πρὸς Θεὸν νεύσει θεούμενον»⁵.

'Η ἀνοδικὴ αὕτη πορεία δὲν ἀποτελεῖ ἀπομίμησιν τῆς ὑπὸ τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως ἀναπτυχθείσης διδασκαλίας περὶ ἐκστάσεως τῆς ψυχῆς καὶ ἀνόδου αὐτῆς εἰς τὴν πόλιν τῶν Ιδεῶν. 'Η χριστιανικὴ ἀνοδὸς δὲν εἶναι ψυχολογικὸν φαινόμενον οὐτε ἐνεργεῖται ἀποκλειστικῶς δι' Ιδίων μέσων. 'Ο χριστοκεντρικὸς χαρακτὴρ αὐτῆς εἶναι ἡ κυρία εἰδοποιὸς διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο τούτων πορειῶν. Πρὸς τούτοις εἰς τὴν χριστιανικὴν ἀνοδὸν δὲν παραχωρίζεται τὸ ὑλικὸν στοιχεῖον τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ σῶμα ἀκολουθεῖ τὴν ψυχὴν ἢ μᾶλλον συμπορεύεται μετ' αὐτῆς. 'Ο ἀνθρωπὸς διδεύει πρὸς τὸν Θεόν καὶ ὡς πνεῦμα καὶ ὡς σάρξ⁶.

1. Λόγος 3, 1, PG 35, 517A.

2. Λόγος 28, 3, BARBELL, 68· PG 36, 29AB.

3. Λόγος 14, 33, PG 35, 904A.

4. Λόγος 27, 10, BARBELL, 60· PG 36, 25A. Διὰ τοῦτο δὲν ὑπάρχει μέτρον ἀναβάστως καὶ θεώσεως εἰς τοὺς γνησίους Χριστιανούς. Λόγος 4, 71, PG 35, 593B.

5. Λόγος 38, 11, PG 36, 324A.

6. "Ἐπη ἥθικά 1, στή. 135, PG 37, 690.

'Η θέωσις θὰ ἐπεκταθῇ καὶ εἰς τὸ ἀναστημένον σῶμα, διότι ὅπως ἡ ψυχὴ μετεῖχε τῶν δοκιμασιῶν τοῦ σώματος ἐξ αἰτίας τῆς φυσικῆς μετ' αὐτοῦ ἐνώσεως, οὕτως αὕτη καὶ θὰ μεταδώσῃ εἰς τὸ σῶμα τὰς ἀπολαύσεις της, ἀφοῦ πρῶτον ἀπορροφηθῇ ὑπὸ τῆς ζωῆς διὰ τηνητὸν καὶ ρέον¹.

'Η πρὸς τὸν ἀνθρωπὸν παρεχομένη δυνατότης νὰ πλησιάσῃ τὸν Θεὸν εἶναι τὸ μέγιστον καὶ φιλανθρωπότατον δῶρον τοῦ Θεοῦ. 'Η ἀνάβασις συντελεῖται ἐν Χριστῷ, ὁ ὄποιος εἶναι ὁ ὁδηγὸς τῆς πορείας καὶ ὁ δωρητὴς τοῦ τέρματος². Διὰ τοῦτο ἡ ἐν Χριστῷ αὕτη κίνησις εἶναι τελείως διάφορος κατὰ τὸ περιεχόμενον ἀπὸ τὰς σχετικὰς διδασκαλίας τῶν πλατωνιζόντων φύλοσόφων. 'Η ἀνάβασις κατὰ τὸν Γρηγόριον δὲν ἀποτελεῖ αὐτοσκοπόν, ἀλλὰ μέσον διὰ τοῦ ὄποιου ἐκδηλοῦται καὶ πρακτικῶς τὸ φιλάνθρωπον. 'Ο πιστὸς μιμούμενος τὴν ἀνάβασιν τοῦ Μωυσέως εἰς τὸ Σινᾶ καθαιρεται συνεχῶς ἀπορρίπτων τὰ βάρη τῶν ἀμαρτωλῶν ἐπιθυμιῶν καὶ εἰσέρχεται εἰς τὸν θεῖον γνόφον τῆς λαμπρότητος τῆς παρουσίας τοῦ Θεοῦ. 'Η λαμπρότης αὕτη, δοσοδήποτε μερικὴ καὶ περιωρισμένη καὶ ἀν εἶναι ἐν τῷ παρόντι κόσμῳ, καθιστᾶ τὸν ἀνθρωπὸν ἴκανὸν νὰ ἀκτινοβολῇ θεῖον φῶς, τὸ ὄποιον εἶναι ἀσυγκρίτως ἀνώτερον καὶ τελειότερον τοῦ φωτὸς τὸ ὄποιον ἡκτινοβόλει ἡ μορφὴ τοῦ Μωυσέως. 'Ο πιστός, ὡς καὶ ὁ Μωυσῆς, διὰ τῆς ἀνόδου δὲν ἀποσκοπεῖ μόνον νὰ ἐπιτύχῃ ἐγωΐστικῶς τὴν ἀπόλαυσιν διὰ τῆς θεωρίας τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ἀνέρχεται καὶ διὰ νὰ δυνηθῇ νὰ ἀσκήσῃ τὸ φιλάνθρωπον, μεταδίδων εἰς τοὺς συνανθρώπους του τὴν πεῖραν καὶ τὴν ἀλήθειαν τῆς δυνατότητος ταύτης, ἡ ὄποια διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ εἶναι πλέον προσιτή εἰς πάντας τοὺς ἀνθρώπους.

Τέλος δέον ὅπως μὴ παραγγωρίζεται τὸ γεγονός διὰ τῆς ἀνάβασις αὕτη ἐνεργεῖται ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὄποια ὡσαύτως ὡς ἀρμονικὸν σύνολον ἀνέρχεται πρὸς τὸν Κύριόν της. 'Η συνύφανσις τῆς ἀτομικῆς μετὰ τῆς ὁμαδικῆς ἀναβάσεως λίαν ἐπιτυγχᾶς ὑμεῖται ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου ὡς ἔξῆς:

"Ολος θ' ὀλω τῷ Θεῷ κινούμενος,
Πολλῶν μετ' ἄλλων γνησίων συνεμπόρων
Οἱ πρὸς μόνην βλέποντες ἦν ἐλπίζομεν
Ζωήν, ἀνήκαν οὐ κόμας οὐδ' οὐσίας

1. Λόγος 7, 21, PG 35, 784.

2. Λόγος 21, 1, PG 35, 1084A καὶ "Ἐπη δογμ. 36, στή. 32-33, PG 37, 520Α:

«Σοὶ δ' αἴρω ποδὸς ἔγνος, ἐπει σὺ με χειρὶ καλύπτεις»

«Ἄλλα με καὶ νῦν ἄγοις ἐσθλὸν ἐπὶ τέρμα πορείης».

Θεῷ, παρ' οὖ τὰ πάντα, δῶν ἔχουσι δὲ
Τὸ πρῶτον, ἀγνείαν τε καὶ ἀσαρκίαν¹.

γ) Ἐξομοίωσις καὶ θέωσις

Οἱ ἀνθρώποις, δημιουργηθεὶς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, δύναται νὰ ἐκπληρώσῃ τὸν προορισμόν του μένων ἐν τῷ Θεῷ. Τὸ νόημα τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ τελείωσις αὐτοῦ εὑρίσκονται εἰς τὸν Θεόν, τὸν δόπον εἰκονίζει ἐν τῇ ὑπάρχει του. Η τελείωσις τοῦ ἀνθρώπου συνίσταται εἰς τὴν προσέγγισιν τοῦ ἀρχετύπου, τοῦ Θεοῦ, ἥτοι εἰς τὴν θέωσιν. Η κίνησις αὕτη ἐκ τοῦ «κατ' εἰκόνα» πρὸς τὸ ἀρχέτυπον ὑποδηλοῦται διὰ τοὺς πλειστοὺς τῶν Πατέρων εἰς τὸν βιβλικὸν ὅρον «καθ' ὄμοιώσιν»².

Η ὑπὸ τῶν Ἐβδομήκοντα ἐκλογὴ τοῦ ὅρου «ὅμοιώσις», ὁ δόποιος ἐνέχει κίνησιν, ἀντὶ τοῦ στατικοῦ ὅρου «ὅμοιώματα», διὰ τὴν ἔρμηνειν τῶν δύο σχετικῶν ὅρων τοῦ ἑβραϊκοῦ κειμένου εἰς Γέν. 1, 26, ἔγινε πρόξενος μεγάλων συζητήσεων, μελετῶν καὶ ἔρμηνεῶν³. Ἐπὶ πλέον, πρὶν ἡ οἱ Ἐβδομήκοντα χρησιμοποιήσουν τὸν ὅρον «ὅμοιώσις», οὗτος εἶχεν ἡδη μακρὰν ἴστορίαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφικοθρησκευτικὴν σκέψιν. Εἶναι γνωστὸν τὸ περίφημον χωρίον τοῦ Πλάτωνος, «φυγὴ δὲ ὄμοιώσις Θεῷ κατὰ τὸ δυνατόν» ὄμοιώσις δὲ δίκαιον καὶ δῖσιν μετὰ φρονήσεως γενέσθαι⁴, τὸ δόποιον μετ' ἄλλων σχετικῶν πλατωνικῶν καὶ πλατωνίζουσῶν ἰδεῶν ἐπέδρασε, κατὰ τὸν Ladner, ἐπὶ τῆς χριστιανικῆς διδα-

1. Ἔπη ἥμικλ 9, στίχ. 907-912, PG 37, 745-746. Βλ. Λόγοι 32, 23, PG 36, 200C-201A: «Κοινὰ...καθ' ὅσοι ἔκαστος βούλεται ἀνάβασις, Ἑλλαμψίς, δλῆγη μεν ἡ ἐντεύθεν, τρανοτέρα δὲ ἡ ἐλπιζομένη· τὸ μέγιστον ἡ Πατρὸς καὶ Γεοῦ καὶ Ἀγίου Πνεύματος ἐπίγνωσις καὶ ὄμολογία τῆς πρώτης ἡμᾶν ἐλπίδος».

2. Βλ. Γ. MANTZARIΔΟΥ, 'Η περὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία, σ. 26.

3. Περὶ τῆς ταυτότητος τῶν δύο ὅρων εἰκόνων - ὄμοιώσις εἰς τὴν ἑβραϊκήν, βλ. M. HETZENAUER, *Commentarius in Librum genesis*, Gratz - Wien 1910, σ. 17 ἐ. καὶ A. DILLIMAN, *Die Genesis*, Leipzig 1892, 6η ἔκδ., σ. 31. Περὶ τῆς ἔρμηνειας τοῦ ὅρου ὄμοιώσις ὡς ἐπεξήγησις τοῦ ὅρου «εἰκόνων», βλ. K. L. SCHMIDT, *Homo Imago Dei im Alten und Neuen Testament*, Eranos - Jahrbuch 15 (1947) 166ἐ. Δι' ἄλλας ἔρμηνειας βλ. B. VAUTER, *A Path Through Genesis*, New York 1956, σ. 44 ἐ., K. BARTI, *Die kirchliche Dogmatik* 3, 1, Zollikon-Zürich 1945, σ. 204 ἐ. καὶ αὐτόθι 3, 2, (1948) 390 ἐ., E. BRUNNER, *Der Mensch im Widerspruch*, Zürich 1941 καὶ Ia. KALOGRIOU, 'Η περὶ «συνεργίας» ἐν τῇ δικαιοσύνῃ τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία ἐξ ἐπόμεως δρθοδόξου καὶ αἱ περὶ αὐτῆρι συζητήσεις τῶν ἐπεροδόξων, Θεσσαλονίκη 1953, σ. 13-15.

4. Θεαίτητος 176AB. Βλ. καὶ Πολιτείαν 10, 12, 613A.

σκαλίας περὶ τῆς ὄμοιώσεως τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεὸν ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς Ἐκκλησίας¹.

Κατὰ τὸν Πλάτωνα ἡ κεκαθαρμένη ψυχὴ ἀπολυτρουμένη διὰ τοῦ φυσικοῦ θανάτου πορεύεται εἰς τὸν δομοῖον πρὸς αὐτὴν καὶ ἀΐδιον, ἢτοι εἰς τὸν θεῖον, ἀθάνατον καὶ «φρόνιμον» κόσμον τῶν ἰδεῶν. Ἐκεῖ ὑπάρχει καὶ ζῆ ἐν εὔδαιμονίᾳ, ἀπηλαγμένη τῶν ἀνθρωπίνων κακῶν, τῆς πλάνης καὶ τῆς ἀνίας, «ώς ἀληθῶς τὸν λοιπὸν χρόνον μετὰ Θεοῦ διάγουσα»². Τὴν μακαρίαν ταύτην ζωὴν τῆς ψυχῆς «οὔτε ῥάδιον δηλῶσαι οὔτε διχρόνος ἴκανὸς ἐν τῷ παρόντι»³, διότι αὕτη συνίσταται ἐκ τῆς θεωρίας τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν θείων πραγμάτων⁴.

Φυσικὴ ἔξέλιξις τῶν σχετικῶν πλατωνικῶν ἀντιλήψεων εἶναι ἡ νεοπλατωνικὴ διδασκαλία τοῦ Πλωτίνου. Η ἀνθρωπίνη ψυχὴ, ἡ δόποια εἶναι στενῶς συγγενής πρὸς τὸ θεῖον⁵, ἐλευθέρως ἐγκλείεται εἰς τὸ σῶμα διὰ νὰ ἐμψυχώσῃ τοῦτο⁶. Διὰ τῆς καθάρσεως ὁ ἀνθρώπος καθίσταται ἀπαθής καὶ ὄμοιοῦται πρὸς τὸ θεῖον⁷, γινόμενος «θεός μόνον». Θεὸς δὲ τῶν ἐπομένων τῷ πρώτῳ⁸. Η ἐπάνοδος τῆς ψυχῆς εἰς τὸ ὄμοιον καὶ συγγενὲς δλοκληροῦται διὰ τῆς θεωρίας τοῦ θείου καὶ τῆς ἐνώσεως μετ' αὐτοῦ⁹.

Αἱ ἀνωτέρω διδασκαλίαι ἔμελλον νὰ ἀσκήσουν ζωηρὰν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν σχετικῶν ἀντιλήψεων τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Κυρίως δὲ ὁ σύνδεσμος τὸν δόποιον ἐγκαθιδρύει ὁ Πλάτων αἱμεταξὺ τῶν ἐννοιῶν τοῦ εἶναι, τοῦ θείου καὶ τῆς ἀληθαστίας, ὡς καὶ ἡ παγιουμένη συνωνυμία μεταξὺ τῆς θείας ὄμοιώσεως ἡ τῆς θεώσεως ἀφ' ἐνός, καὶ τῆς σωτηρίας καὶ τῆς μακαριότητος ἀφ' ἑτέρου, θὰ ἐπιβληθοῦν ἐφεξῆς ἀνεξιτήλως εἰς τὴν χριστιανικὴν θεολογικὴν σκέψιν¹⁰.

Εἴδομεν δτι ὁ σκοπὸς τῆς ἀντιστροφῆς ὡς πρώτης φάσεως τῆς

1. LADNER, μν. ἐργ., σ. 83. Πρβλ. τὴν ἔξοχον μελέτην τοῦ H. MERKΙ, «Ὀμοιώσις Θεῷ»: *Von der platonischen Angleichung an Gott zur Gottähnlichkeit bei Gregor von Nyssa*, Freiburg in der Schweiz 1952.

2. Φαιδὼν 81A.

3. Αὐτόθι 114C.

4. Αὐτόθι 66D ἐ. Βλ. Θεοδορού, 'Η περὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία τῶν ἑλλήνων Πατέρων, σ. 10 ἐ.

5. Πλωτίνου, 'Ἐννεάδες 4, 8, 5, ἐ.

6. Αὐτόθι 4, 3, 12 ἐ.

7. Αὐτόθι 1, 2, 3 ἐ.

8. Αὐτόθι 1, 2, 6 ἐ.

9. Αὐτόθι 6, 9, 11 ἐ.

10. Θεοδορού, μν. ἐργ., σ. 14 καὶ FESTUGIÈRE, μν. ἐργ., σ. 448 ἐ.

Θεώσεως ήτο διὰ τῆς ἀποκατάστασις τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸ προπτωτικὸν κάλλος διὰ τῆς ἐπανευρέσεως καὶ τῆς τηρήσεως τῆς εἰκόνος. Ἡ ἔξομοιωσίς τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν συντελεῖται διὰ τῆς κράσεως ἢ μίξεως τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τοῦ θείου ἀρχετύπου. Ὁ Γρηγόριος, ὅσακις ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐνότητα τοῦ προσώπου παρὰ τὴν ὑπαρξίαν τῶν δύο φύσεων τοῦ Χριστοῦ, χρησιμοποιεῖ συγχάκις τὴν ἀναλογίαν τῆς συγκράσεως ἢ κράσεως ἢ μίξεως¹. Ὅμως εἰς τὸν εἰκοστὸν ἔνατον λόγον του ἐπεξηγεῖ τί ἐννοεῖ διὰ τῆς κράσεως, γράφων διτὶ ὁ ἀνθρωπὸς ἔγινε θεός, ἀφοῦ συνανεκράθη μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ διὰ τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ «κρείτονος» ἐγένετο εἰς².

Τοῦτο βεβαίως ἀνταποκρίνεται πλήρως εἰς τὴν ἀριστοτελικὴν περιγραφὴν τῆς ἐπικρατήσεως. Αὕτη νοεῖται ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ὡς ἔνωσις, ἐν τῇ ὥποιᾳ τὸ ἀσθενὲς στοιχεῖον μεταλλάσσεται «εἰς τὸ κρατοῦν»³. Τὴν ἀριστοτελικὴν ταύτην ἀρχήν, κατὰ τὸν Wolfson, χρησιμοποιοῦν οἱ ἔλληνες Πατέρες, οἱ ὄποιοι ἐννοοῦν τὴν μῖξιν καὶ κρᾶσιν ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ ἰσχυροτέρου στοιχείου⁴.

1. Βλ. ἐπὶ παραδίγματι, Ἐπιστολὴν 101, PG 37, 108A· Λόγον 38, 13, PG 36, 325C καὶ Λόγον 29, 19, PG 36, 100A. Σημειώτεο διτὶ ἡ μίξις ἀναφέρεται εἰς τὰ στερεά, ἡ δὲ κρᾶσις εἰς τὰ ὑγρά. Βλ. STOBAEUS, ἔκδ. WACHSMUTH, σ. 124, 2. 14-15, 21-22 καὶ W. JAEGER, Early Christianity..., σ. 20 ἐ.

2. Λόγος 29, 19, PG 36, 100A. Βλ. WOLFSON, μν. Ἑργ., σ. 396-397.

3. Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς 1, 10, 328α 25-26. Κατὰ τὴν θεωρίαν ταύτην, ὅσακις στοιχεῖα διαφορετικῆς ποσότητος ἡ δργοῦ συντίθενται, τὸ προὶὸν δὲν εἶναι μῖξις, ἀλλ' αὐξησις τοῦ «κρατοῦντος» διὰ τῆς μεταλλαγῆς τοῦ ἀσθενεστέρου. Λέγει δὲ ἐπὶ παραδίγματι, διτὶ σταγῶν οἴνου δὲν μίγνυται μετὰ μεγάλης ποσότητος ὑδατος, διότι ἡ φύσις τοῦ οἴνου διαλύεται ἐντὸς τοῦ ὕδατος. Αὐτόθι: 27-28. Πρβλ. αὐτόθι 1, 5, 321α, 33-321β, 2 καὶ 322α, 9-10, ἔνθα δλίγον ὕδωρ προστιθέμενον εἰς μεγάλην ποσότητα οἴνου ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν μετατροπὴν τοῦ ὕδατος εἰς οἶνον.

4. WOLFSON, μν. Ἑργ., σ. 396. Πρβλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, Κατὰ Εὐθρομίου 5, PG 45, 693A. καὶ 697BC. Δέον νὰ σημειωθῇ διτὶ οἱ συνώνυμοι δροι «κρᾶσις», «ἀνάκρασις», «σύγκρασις» καὶ «αμίξις» δὲν προϋποθέτουν οὔτε εἰσάγονταν μονοφυσιτικάς ίδεας. Ἐν προκειμένῳ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος σαφῶς διακρίνει ἐν τῷ Χριστῷ δύο φύσεις καὶ τονίζει τὴν ἔνωσιν αὐτῶν ἐν τῷ προσώπῳ αὐτοῦ, διότι διὰ τῆς ἔνωσεως ταύτης θεοῦται ἡ ἀνθρωπίνη φύσις τοῦ Χριστοῦ καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὁ πεπτωκός ἀνθρωπὸς. Βλ. Λόγον 37, 2, PG 36, 284C-285A: «...δὴν ἐκένωσε, καὶ δὲ μὴ ἦν προσέλαβεν οὐ δύο γενόμενος, ἀλλ' ἐν ἑκαὶ τῶν δύο γενέσθαι ἀνασχύμενος. Θεὸς γάρ ἀμφότερα, τό τε προσλαβόν καὶ τὸ προσληφθέν δύο φύσεις εἰς ἓν συνδραμοῦσαι, οὐχ υἱοὶ δύο· μὴ καταψευδέσθω ἡ σύγκρασις». Βλ. καὶ Ἐπιστολὴν 101, PG 37, 180AB: «Φύσεις μὲν γάρ δύο Θεὸς καὶ ἀνθρωπὸς, ἐπεὶ καὶ φυγὴ καὶ σῶμα· Γίοι δὲ οὐ δύο, οὐδὲ Θεοί....Τὰ γάρ ἀμφότερα ἐν τῇ συγκράσει, Θεοῦ μὲν ἐνανθρωπήσαντος, ἀνθρώπου δὲ θεωθέντος....Λέγω δὲ ἄλλο καὶ ἄλλο ἔμπταλιν ἡ ἐπὶ τῆς Τριάδος ἔχει. Ἐκεῖ

Διὰ τῆς κράσεως ὁ ἀνθρωπὸς γίνεται τοσοῦτον θεός, δσον τέλειος ἀνθρωπὸς ἡτο δ Χριστός¹. Ἡ ἔνωσις αὐτῇ μετὰ τοῦ Θεοῦ εἶναι κατορθωτὴ λόγῳ τῆς ὑπαρχούσης συγγενείας μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου. Ἐν δψει τῆς συγγενείας ταύτης ἡ φυγὴ, ἀν καὶ προσδεδεμένη εἰς κατώτερον στοιχεῖον, τείνει πρὸς τὸν Θεόν². Διὰ τοῦτο αὐτῇ δὲν ἔχει παρὰ ἐν ἔργον φυσικόν, νὰ ὑψωθῇ καὶ νὰ ἐνωθῇ μετὰ τοῦ Θεοῦ ἀπελευθερουμένη προσδευτικῶς ἐκ τῶν περιοριζόντων αὐτὴν ὑλικῶν δεσμῶν³. Οὗτω καθιστάται φανερὸν διτὶ πᾶσα ἀμφισβήτησις τῆς θείας ἡ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τοῦ Χριστοῦ δὲν ἀποτελεῖ μόνον θεολογικὸν ζήτημα, ἀλλ' ἔχει καὶ ἀνθρωπολογικὰς ἐπιπτώσεις. Κατὰ τὴν αἵρεσιν τόσον τοῦ Ἀρείου, δσον καὶ τοῦ Ἀπολιναρίου ἐτίθετο ἐν ἀμφιβόλῳ ἡ θέωσις τοῦ ἀνθρώπου, διότι δ Χριστὸς δὲν ἐθεωρεῖτο τέλειος Θεὸς καὶ τέλειος ἀνθρωπὸς· «τὸ γάρ ἀπρόσληπτον ἀθεράπευτον» δὲ ηγεται τῷ Θεῷ τοῦτο καὶ σφέται⁴.

Οὗτως δ Χριστὸς «σάρκα φορεῖ διὰ τὴν σάρκα καὶ φυγῇ νοερῷ διὰ τὴν ἐμὴν φυχὴν μίγνυται, τῷ δμοίῳ τὸ δμοίον ἀνακαθαίρων... προελθών δὲ Θεὸς μετὰ τῆς προσλήψεως, ἐν ἐκ δύο τῶν ἐναντίων, σαρκὸς καὶ Πνεύματος· ὃν τὸ μὲν ἐθέωσε, τὸ δὲ ἐθεώθη. Ὡ τῆς καινῆς μίξεως! ὡ τῆς παραδόξου κράσεως!...», διότι τοιουτοτρόπως ἀγίαζεται δ ἀνθρωπὸς «τῷ ἀνθρωπίνῳ τοῦ Θεοῦ»⁵. Διὰ τοῦτο «γενώμεθα ὡς Χριστὸς, ἐπεὶ καὶ Χριστὸς ὡς ἡμεῖς· γενώμεθα θεοὶ δ' αὐτόν, ἐπειδὴ κάκεινος δι' ἡμᾶς ἀνθρωπὸς. Προσέλαβε τὸ χεῖρον, ἵνα δῷ τὸ βέλτιον ἐπτώχευσεν, ἵν' ἡμεῖς τῇ ἐκείνου πτωχείᾳ πλούτησθωμεν...»⁶. Τὸ μυστήριον τοῦτο, καθ' δ ὁ ἀνθρωπὸς δμοιοῦται πρὸς τὸν Θεόν, εἶναι δ,τι μεγαλύτερον δύναται νὰ ἐπιτύχῃ οὗτος, διότι, «τί μεῖζον ἀνθρώπου τα-

μὲν γάρ ἄλλος καὶ ἄλλος, ἵνα μὴ τὰς ὑποστάσεις συγχέωμεν· οὐκ ἄλλο δὲ καὶ ἄλλο, ἐν γάρ τριᾳ καὶ ταύτων θεότητι». Χαρακτηριστικὸν τοῦ χωρίου τούτου εἶναι ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ δρου ὑπόστασις καὶ ἡ χρῆσις τοῦ δρου ὑδύο φύσεις.

1. Λόγος 29, 19, PG 36, 100A. Βλ. Λόγον 40, 45, PG 36, 424B: «Ο Χριστὸς ἐγένετο ατοσοῦτον ἀνθρωπὸς διὰ σέ, δσον σὺ γίνε δ' ἐκείνον θεός... ἀνελημμέναι εἰς τοὺς οὐρανούς, ἵνα σὲ συναγάγῃ κάτω κείμενον...».

2. Λόγος 2, 17, PG 35, 425BC.

3. «Ἐπη ἡθικὰ 10, στίχ. 60-66, PG 37, 685.

4. Ἐπιστολὴ 101, PG 37, 181C-184A. Βλ. MANTZARIDOU, μν. Ἑργ., σ. 37.

5. Λόγος 38, 13, PG 36, 325BC· Λόγος 45, 22, PG 36, 653B. Βλ. καὶ Λόγον 37, 2, PG 36, 284C ἐ.

6. Λόγος 1, 5, PG 35, 397A. Βλ. Λόγον 30, 14, BARBEL, 198· PG 36, 121 C: «Ἐως δὲν ἐμὲ ποιήσῃ θεόν τῇ δυνάμει τῆς ἐνανθρωπήσεως».

πεινότητι ἡ Θεῷ πλακῆναι καὶ γενέσθαι θεὸν ἐκ τῆς μίξεως¹. Τότε ὁ ἀνθρωπὸς θὰ εῦρῃ τὸν Θεόν, ἀφοῦ ὁ θεοειδῆς καὶ θεῖος νοῦς τοῦ ἀνθρώπου ἐνωθῇ μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ εἰκὼν ἀνέλθῃ εἰς τὸ ἀρχέτυπον πρὸς τὸ ὄποιον τείνει².

'Η ἔξομοίωσις δὲν συντελεῖται μόνον εἰς τὴν μετὰ θάνατον ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλ' ἀρχεται, ως καὶ ἡ ἀντιστροφή, ἀπὸ τῆς παρούσης ζωῆς διὰ τῶν μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας. 'Ο «γεγονὼς ἀνωθεν καὶ πρὸς τὰ ἄνω καλούμενος» ἀνθρωπὸς, ὁ ὄποιος ὑπερεπήδησε διὰ λόγου καὶ θεωρίας τὴν ὥλην, δύναται ἀπὸ τοῦδε «Θεῷ συγγενέσθαι καὶ τῷ ἀκριφνεστάτῳ φωτὶ κραυγῆναι» κατὰ τὸ δυνατόν. Οὕτος εἶναι «μακάριος τῆς ἐντεῦθεν ἀναβάσεως καὶ τῆς ἐκεῖθεν θεώσεως»³.

'Η θέωσις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἔργον τοῦ Ἀγίου Πνεύματος συντελούμενον εἰς τὸν συνεργαζόμενον μετὰ τοῦ Θεοῦ πρὸς τοῦτο ἀνθρωπὸν⁴. 'Η περὶ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος διδασκαλία τοῦ Γρηγορίου εἶναι ἡ πλέον ὠλοκληρωμένη ἐξ ὅλων τῶν σχετικῶν διδασκαλιῶν τῶν Καππαδοκῶν. Κατὰ τὸν τέταρτον αἰῶνα ἡ θεότης τοῦ τρίτου προσώπου τῆς Ἀγίας Τριάδος ἡτο κεκρυμμένη ως εὐσεβῆς πίστις εἰς τὰς καρδίας τῶν πιστῶν, οἱ ὄποιοι δὲν ἔτολμων νὰ κηρύξουν ταύτην⁵. Πολλοὶ ἔθεωρον τὸ "Ἀγιον Πνεῦμα ως ἐνέργειαν ἡ κτίσμα", ἀλλοι δέ, παρατηρεῖ ὁ Γρηγόριος, κατὰ τοῦ Υἱοῦ «ἀποκαμόντες, θερμότερον τῷ Πνεύματι προσπαλαίουσιν»⁶. 'Η τελεία θεότης τοῦ Πνεύματος φανεροῦται διὰ τῆς ὑπ' αὐτοῦ θεώσεως τῶν πιστῶν. Διερωτᾶται διὰ τοῦτο ὁ Γρηγόριος: «εἰ τέτακται

μετ' ἐμοῦ (τὸ Πνεῦμα), πῶς ἐμὲ ποιεῖ θεόν; ἡ πῶς συνάπτει θεότητι;¹

1. "Οθεν, «εὶ μὴ Θεὸς τὸ Πνεῦμα τὸ ἄγιον, θεωθήτω πρῶτον καὶ οὗτο θεούτω με τὸν ὄμοτιμον»².

Διὰ τῆς χάριτος τοῦ Ἀγίου Πνεύματος οἱ πιστοὶ γίνονται ὁμότιμοι καὶ ως ὁμόφρονες ἐνοῦνται οὐχὶ μόνον μετ' ἀλλήλων, ἀλλὰ καὶ μετὰ τοῦ Θεοῦ θεϊκῶς. 'Η ἐνωσις αὐτῇ οὐδὲν τὸ κοινὸν ἔχει μετὰ τῆς ἐνώσεως τῶν ὄλικῶν σωμάτων, δεδομένου διτὶ ἡ ἐν τῷ Ἀγίῳ Πνεύματι ἐνεργουμένη ἐνωσις χαρακτηρίζεται ως θεϊκή, διότι τὰ μὲν σώματα συνάπτονται ἐν χώρῳ, αἱ δὲ ψυχὴι συναρμόζονται ἐν Πνεύματι³. Πάντες γίνονται εἰς ἐν Χριστῷ, ὁ ὄποιος ἐπίσης ἔγινε τέλειος ἐν ἡμῖν⁴.

'Η θέωσις εἶναι διτὶ ὑψηλότερον δύναται νὰ ἐπιτύχῃ ὁ ἀνθρωπὸς. Χαρακτηρίζεται δὲ αὐτῇ ως ἡ ἀνωτάτη φιλοσοφία καὶ ὁ ἔσχατος σταθμός⁵. 'Ἐν τῇ μακαρίᾳ ταύτῃ καταστάσει ἡ ψυχὴ ἡδη ἀπὸ τοῦ κόσμου τούτου, ζῶσα ὑπὲρ τὰ δρώμενα, ὀμιλεῖ μετὰ τοῦ Θεοῦ φέρουσα ἐν ἑαυτῇ καθαράς καὶ ἀπηλλαγμένας πάσης συγχύσεως τὰς θείας ἐνδείξεις. Δέχεται δὲ καὶ ἀντανακλᾶ ὡς διαυγὲς κάτοπτρον τὸ θεῖον φῶς⁶. Πάντως κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς παρούσης ζωῆς εἶναι δυνατὴ μόνον ἡ ἀπαρχὴ τῆς τελειωτικῆς θεώσεως, ἡ ὄποια ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ θὰ εἶναι τὸ βραχεῖον διὰ τὴν συμφώνως πρὸς τὴν ἀλήθειαν βιωθεῖσαν ζωήν⁷. Τὸ νὰ γίνῃ τις θεός, θετὸς μέν, ἀλλὰ πλήρης ἀνεσπέρου φωτός, τοῦ ὄποιου μόνον τὴν ἀπαρχὴν γευδέμεθα εἰς τὸν παρόντα κόσμον καὶ τοῦτο μετὰ μετριότητος, ἀποτελεῖ τὴν ἀνταμοιβὴν τῶν ἐπιγείων κόπων διὰ τὴν

1. Λόγος 30, 3, BARBEL, 174· PG 36, 105C.

2. Λόγος 28, 17, BARBEL, 96· PG 36, 48C.

3. Λόγος 21, 2, PG 35, 1084C.

4. Λόγος 41, 14, PG 36, 448B.

5. Λόγος 31, 3-5, PG 36, 137C ἐ., αὐτόθι 3, 136C-137A: «Ἔμεῖς δι νενοήκαμεν, κηρύσσομεν. 'Επ' ὅρος ὑψηλὸς ἀναβήσομεθα καὶ βοήσομεν, εἰ μὴ κάτωθεν ἀκούοιμεθα. 'Γψώσομεν τὸ πνεῦμα, οὐ φοβηθησόμεθα». Πρβλ. WOLFSON, μν. ἔργ., σ. 243.

6. Λόγος 31, 5, PG 36, 137C. Περὶ τῶν ἀγώνων τοῦ Γρηγορίου ἀναφορικῶς πρὸς τὴν θεότητα τοῦ Ἀγίου Πνεύματος κατὰ τὴν Β' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον, βλ. KELLY, μν. ἔργ., σ. 307, 326, 342-343. Εἰς τὴν Ἐπιστολὴν 102 (PG 37, 193B ἐ.), δίδει ὁ Γρηγόριος τὰς πρακτικὰς συνεπείας τῆς διδασκαλίας τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου.

7. Διότι «χρή τι πάντως αὐτοὺς ἀστεῖον ἡ οὐδὲ βιωτός ἐστιν αὐτοῖς δι βίος», Λόγος 31, 2, PG 36, 133C. 'Απευθυνόμενος δὲ πρὸς τὸν Βασιλεῖον γράφει: «Σὺ δὲ διδαχεῖς ἡμᾶς... μέχρι τίνος προτέρου ἡμῖν τῆς τοῦ Πνεύματος θεολογίας καὶ τίσι χρηστέον φωναῖς καὶ μέχρι τίνος οἰκονομητέον, ἵν' ἔχωμεν ταῦτα πρὸς τοὺς ἀντιλέγοντας», Ἐπιστολὴ 58, PG 37, 117B.

1. Λόγος 31, 4, BARBEL, 224· PG 36, 137B.

2. Λόγος 34, 12, PG 36, 252C. Φαίνεται διτὶ ὁ Γρηγόριος ἡτο δι πρῶτος χρησιμοποιήσας τὸν δρὸν «θεοῦν», προσδίδων εἰς αὐτὸν τὸ περιεχόμενον τοῦ ἡδη παραδεδεγμένου «θεοποιεῖν». Βλ. αὐτόθι 28, 165A καὶ BOUYER, μν. ἔργ., σ. 419, ως καὶ MANTZARIΔΟΥ, μν. ἔργ., σ. 40: «Ἡ βάσις ἐπὶ τῆς ὄποιας ἴσταντο οἱ Ἑλληνες Πατέρες διὰ νὰ πολεμήσουν τοὺς Πνευματικούς καὶ δλους ἐν γένει τοὺς αἱρετικούς, δὲν ἀπηρτίζετο μόνον ἐκ τῆς ἀποκαλυφθείσης ἀλήθειας, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς βιώσεως τῆς ἐν Χριστῷ συντελεσθείσης οἰκονομίας. Διακηρύσσοντες τὸ ἀκτιστὸν τοῦ Ἀγίου Πνεύματος δὲν ὑπερημύνοντο μόνον τοῦ Τριαδικοῦ δόγματος, ἀλλὰ διησφάλιζον καὶ τὴν ἀλήθειαν τοῦ μυστηρίου τῆς θείας οἰκονομίας διὰ τῆς ὄποιας συνετελέσθη ἡ ἀνακαίνισις καὶ ἡ θέωσις τοῦ ἀνθρώπου. 'Εὰν τὸ Ἀγιον Πνεῦμα ἡτο κτίσμα, δὲν θὰ κατελύτο μόνον τὸ Τριαδικὸν τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ ἡ δυνατότης τῆς θεώσεως τῶν πιστῶν».

3. Λόγος 34, 6, PG 36, 245C.

4. Λόγος 7, 23, PG 35, 785C. Λόγος 39, 13, PG 36, 349A. Βλ. Κολ. 3, 5.

5. Λόγος 20, 1, PG 36, 1065AB.

6. Αὐτόθι.

7. Λόγος 21, 2, PG 35, 1084C.

ἀπόκτησιν τῆς ἀρετῆς¹. 'Η πληρότης καὶ τελείωσις πρὸς τὴν ὅποιαν φερόμεθα, θὰ πραγματοποιηθῇ κατὰ τὴν ἔνδοξον ἔλευσιν τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ. Τότε «έσται ὁ Θεὸς τὰ πάντα ἐν πᾶσιν ἐν τῷ καιρῷ τῆς ἀποκαταστάσεως οὐχ ὁ Πατήρ, πάντως εἰς αὐτὸν ἀναλυθέντος τοῦ Υἱοῦ, ὡσπερ εἰς πυρὸν μεγάλην λαμπάδος πρὸς καιρὸν ἀποσπασθείσης, εἴτα συναφθείσης....ἄλλ' ὅλος Θεός, ὅταν μηκέτι πολλὰ ὅμεν, ὡσπερ νῦν τοῖς κινήμασι καὶ τοῖς πάθεσιν, οὐδὲν δλως Θεοῦ, ἢ δλίγον, ἐν ἡμῖν αὐτοῖς φέροντες, ἄλλ' ὅλοι θεοειδεῖς, ὅλοι Θεοῦ χωρητικοὶ καὶ μόνου»². 'Ο ἀνθρωπὸς γίνεται μὲν θεὸς διὰ τῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ ἐνώσεως, ἄλλ' εἶναι οὗτος θεὸς θεούμενος, μὴ δυνάμενος νὰ ὑπερβῇ τὸ δριόν, τὸ ὅποιον χωρίζει αὐτὸν ἐκ τῆς Τριάδος³, ἵτοι μὴ δυνάμενος νὰ συμμετάσχῃ τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ. 'Ο θεωθεὶς ἀνθρωπὸς δὲν ἀπέβη τοιοῦτος δι' ίδίων μέσων, ἄλλ' υἱοθετήθη διὰ τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ, ὡστε νὰ γίνη υἱὸς Θεοῦ, συγκληρονόμος Χριστοῦ καὶ θεός⁴.

'Η θέωσις δὲν νοεῖται ως ταύτισις τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τοῦ Θεοῦ, ἄλλ' ως συνεχῆς ἔξομοίωσις πρὸς αὐτόν. Διὰ τοῦτο ὁ θεωθεὶς ἀνθρωπὸς γίνεται μὲν θεός, ἄλλ' ἀναγνωρίζεται ως θετὸς θεός⁵. 'Ο Θεὸς ἐνώνων πρὸς ἑαυτὸν τὴν ἀνθρωπίνην ψυχήν, μεταδίδει εἰς αὐτὴν τὴν ίδικήν του ζωήν. Οὕτως ἡ θεωρία τῆς ἀγίας καὶ βασιλικῆς Τριάδος ἀναμιγνύεται ὀλόκληρος εἰς ὀλόκληρον τὸν νοῦν⁶ μεταδίδουσα τὴν μακαριότητα αὐτῆς, δεδομένου δὲ τὴν γνῶσις ταυτίζεται μετὰ τῆς μακαριότητος⁷. Τέλος ἡ μακαριότης αὕτη τῆς ψυχῆς μεταδίδεται καὶ εἰς τὸ σῶμα, ἀφοῦ πρῶτον ἡ ψυχὴ διὰ τῆς τελείας πρὸς αὐτὸν ἐνοποιήσεως ἀπορροφήσῃ δὲ τι θυητὸν καὶ παλαιὸν ὑπάρχει εἰς αὐτό⁸.

1. "Ἐπη ἥθικά 10, στίχ. 140-144, PG 37, 690 καὶ "Ἐπη δογματικά 8, στίχ. 97-99, PG 37, 454.

2. Λόγος 30, 6, BARBEL, 184· PG 36, 112AB.

3. Λόγος 23, 11, PG 35, 1164AB.

4. α....Πλόν γενέσθαι Θεοῦ, συγκληρονόμον Χριστοῦ, τολμήσας εἶπω, καὶ θεὸν αὐτόν, Λόγος 14, 23, PG 35, 888A.

5. "Ἐπη ἥθικά 10, στίχ. 140-143, PG 37, 690. Διὰ τοῦτο, καίτοι ὁ Γρηγόριος χρησιμοποιεῖ τὸν δρόν θέωσις, δὲν ἀποδίδει εἰς τοῦτον ἀκριβῶς τὸ ἐκ παραδόσεως περιεχόμενον τοῦ δροῦ θεοπείησις. 'Αντικρούων τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Ἀρείου, λέγει δὲ τὴν θεότης καὶ τὴν θέωσις δὲν ἀπορρέουν «...ἐκ προκοπῆς» (Λόγος 25, 16, PG 35, 1221B), προκειμένου νὰ τονίσῃ τὴν αἰωνιότητα τῆς θείας πατρότητος ἐν Θεῷ καὶ τὸν χαρακτῆρα τῆς θείας υἱοθεσίας. Βλ. BOUVER, μν. Ἑργ., σ. 419.

6. Λόγος 16, 9, PG 35, 945C.

7. Λόγος 23, 11, PG 35, 1164B. Πρβλ. GROSS, μν. Ἑργ., σ. 249.

8. Λόγος 7, 21, PG 35, 784A.

Διὰ τὸν Γρηγόριον ἡ ὁμοίωσις πρὸς τὸν Θεὸν πραγματοποιεῖται διὰ τῆς προοδευτικῆς ἐνώσεως μετ' αὐτοῦ. 'Η ὁμοίωσις αὕτη δὲν θεωρεῖται ως ὁμοίωσις κατ' οὐσίαν, ἀλλὰ κατὰ χάριν· παρὰ ταῦτα ὅμως εἶναι πραγματικὴ καὶ οὐχὶ ἀπλῶς ἥθικὴ ἢ ψυχολογικὴ. 'Η εἰδοποιὸς διαφορὰ τῆς θεώσεως περὶ τῆς ὅποιας ὅμιλεν ὁ Γρηγόριος ἀπὸ τῆς πλατωνικῆς καὶ νεοπλατωνικῆς θεώσεως συνίσταται εἰς τὸ διτι, ἐνῷ κατ' αὐτὰς ἡ θέωσις νοεῖται ως στερουμένη ἀντικειμένου, καθ' ὃντας ἡ ψυχὴ ἐνοποιούμενη καὶ ἀποχωροῦσα καθίσταται θεία ἢ μᾶλλον ἐπανευρίσκει ἐκυτὴν ως τοιαύτην, διὰ τὸν Γρηγόριον ἡ θέωσις ἔχει πάντοτε ἀντικείμενον· ἵτοι ἡ ἐνώσις δὲν εἶναι ἀπλῶς ἐνοποίησις καὶ ἐπανάκτησις ἑαυτοῦ¹, ἀλλὰ ἔξοδος ἐκ τοῦ πεπτωκότος στοιχείου καὶ ἐνώσις κατὰ χάριν μετὰ τοῦ Θεοῦ. Διὰ τοῦτο τονίζεται ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου δὲ τοιοῦτος ἀναγκαῖος προϋπόθεσις ἡ ἐν ἀγάπῃ ἐνεργουμένη πίστις, ἡ ὅποια παρέχει τὴν δυνατότητα εἰς τὸν ἀνθρωπὸν νὰ καθαρῇ καὶ νὰ ἀνέλθῃ πρὸς τὸν Θεόν, ως καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐξ ἀγάπης ἀποκαλύψις τῆς ἀληθείας. 'Επὶ πλέον, ὁδηγὸς εἰς τὴν θέωσιν δὲν εἶναι ἀποκλειστικῶς ὁ νοῦς ἢ ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, ως διδάσκουν τὰ ποικίλα φιλοσοφικὰ συστήματα, ἀλλ' ὁ Χριστός, ὁ τέλειος Θεὸς καὶ ἀνθρωπὸς, τὸν ὅποιον ἐλευθέρως ἀκολουθεῖ καὶ βιοῖ ὁ ἀνερχόμενος καὶ θεούμενος ἀνθρωπὸς. Ταύτην τὴν ἀλήθειαν τονίζει λέγων· «ἔχεις τὰς τοῦ Υἱοῦ προσηγορίας. Βάδιζε δι' αὐτῶν, δσαι τε ὑψηλαῖ, θεϊκῶς, καὶ δσαι σωματικά, συμπαθῶς· μᾶλλον δὲ δλον θεϊκῶς, ἵνα γένη θεός κάτωθεν ἀνελθών, διὰ τὸν κατελόντα δι' ἡμᾶς ἀνωθεν»².

δ) Θεωρία Θεοῦ.

Τὸ πρόβλημα κατὰ πόσον δύναται ὁ ἀνθρωπὸς νὰ ἰδῃ τὸν Θεὸν εἶναι τὸ ἀρχαιότερον καὶ τὸ εὐγενέστερον ἐξ δσων ἀπησχόλησαν τὸν ἀνθρωπὸν. Αὐτὴ αὕτη ἡ ὑπαρξία τοῦ προβλήματος δηλοῖ τὸν πόθον τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν παραδοχὴν ἐκ τῶν προτέρων μιᾶς, ἐστω καὶ ἐλαχίστης, δυνατότητος νὰ ἐλθῃ εἰς ἀμεσον ἐπικοινωνίαν, «πρόσωπον πρὸς πρόσωπον», μετὰ τοῦ δημιουργοῦ του. Τοῦτο ἐπεθύμησεν ὁ Μωυσῆς, ὁ φίλος τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ἡ ἀπάντησις τοῦ Θεοῦ ἦτο ἀρνητική· «οὐ γάρ μὴ ἰδῃ ἀνθρωπὸς τὸ πρόσωπόν μου καὶ ζήσεται»³. 'Ἐν τούτοις εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην ὑπάρχουν ρηταὶ διαβεβαιώσεις δὲ τι οἱ ἐκλεκτοὶ θὰ

1. Βλ. Λόγος 30, 6, BARBEL, 184· PG 36, 112B.

2. Αὐτόθι 21, BARBEL, 216· 133A.

3. "Ἐξοδ. 32, 20.

τύχουν τῆς θεωρίας τοῦ Θεοῦ. Αὗται δὲ συνυπάρχουν μετ' ἐξ ἵσου σαφῶν ρήσεων τονιζουσῶν τὸ ἀδύνατον τῆς ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου θέας τοῦ Θεοῦ¹.

Εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν φιλοσοφικὴν σκέψιν, καὶ ίδιως εἰς τὸν Πλάτωνα καὶ τοὺς Νεοπλατωνικούς, ἡ θεωρία τοῦ Θεοῦ, ἀν καὶ εἶναι διανοητικὸν ἐπίτευγμα τῶν ὀλίγων καὶ ἐκλεκτῶν, παρουσιάζεται ὡς τι τὸ δυνατόν. Ἡ ἐν τῷ Θεῷ εὐδαιμονία τῆς ψυχῆς συνίσταται κατὰ κύριον λόγον εἰς τὴν θείαν ἐποπτείαν, ἥτοι εἰς τὴν ἄνευ τοῦ σώματος καθαρὰν θεωρίαν καὶ γνῶσιν τῶν θείων πραγμάτων². Οὕτως ἡ καθαρθεῖσα ψυχὴ ὅρῃ τὸ θεῖον καὶ ἔνοῦται μετ' αὐτοῦ. Διὰ τῆς θεωρίας θεοῦνται ψυχὴ καὶ νοῦς καὶ ἔνοῦνται εἰς ἓν μετὰ τοῦ Θεοῦ³.

Οἱ Καππαδόκαι ήσαν φορεῖς τοῦ προφητικοῦ κηρύγματος τῆς Ἱερᾶς Γραφῆς, ἔφερον δμας καὶ τὴν ἐλληνικὴν πολιτιστικὴν κληρονομίαν. Βεβαίως οὐδέποτε ἐθυσιάσθη ἐσκεμμένως τὸ πρῶτον χάριν τοῦ δευτέρου, ἡ οὐσία χάριν τῆς πλαισιώσεως. Εἶναι διὰ τοῦτο ἔξοχως ἐνδιαφέρουσα ἡ ἀναδρομὴ εἰς τὰς σχετικὰς διδασκαλίας των καὶ ἡ ἀνάλυσις τῆς θέσεώς των ἀναφορικῶν πρὸς τὸ παρὸν πρόβλημα.

Ἡ ὁμοίωσις πρὸς τὸν Θεόν ὀδηγεῖ τὸν ἀνθρώπον εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ κατὰ τὸν Γρηγόριον Νύσσης, ἡ θεωρία τοῦ Θεοῦ καθ' ἐσυτὴν θεοῖ τὸν ἀνθρώπον καὶ καθιστᾷ αὐτὸν θεοειδῆ⁴. Κατὰ τὸν Ladner τὸ ἐλληνικὸν πατερικὸν δόγμα περὶ θεοποιήσεως ἡ θεώσεως εἶναι συνέχεια τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ φιλοσοφικοῦ ἀξιώματος, κατὰ τὸ ὄποιον τὸ εἶναι ταυτίζεται μετὰ τοῦ γιγνώσκειν καὶ ἀντιστρέφων. Οὕτως, ἐὰν ἡ θεωρία τοῦ Θεοῦ εἶναι ὁ ἀπώτερος σκοπὸς τοῦ ἀνακαΐνισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου διὰ τῆς καθάρσεως καὶ τῆς ὁμοιώσεως πρὸς τὸν Θεόν, ἡ ὡς ἐν ἐσόπτρῳ θέα τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ κεκαθαρμένῃ ψυχῇ εἶναι τὸ μέσον διὰ τοῦ ὄποιου θεοῦνται αὔτη⁵. Διὰ τοῦτο ἡ πρακτικὴ φιλοσοφία ἡ πρᾶξις εἰς

1. Ἐπὶ παραδείγματι αἱμακάριοι οἱ καθαροὶ τῇ καρδίᾳ, δι τοῖς τὸν Θεόν δύονται, *Ματθ. 5, 8*: «ἀδύμεθα αὐτὸν καθὼς ἐστιν», *Α'* *Ιω. 3, 2*. Συγχάκις δμας ὑπογραμμίζεται τὸ ἀντίθετον, ἐνίστε καὶ εἰς τὸ αὐτὸ βιβλίον. *Βλ. Α'* *Ιω. 4, 12*: «Θεόν οὐδεὶς πώποτε τεθέαται» καὶ *Α'* *Τιμ. 6, 16*, ἐνθα τονίζεται δι τὸν Θεόν αείδεν οὐδεὶς ἀνθρώπων, οὐδὲ ίδειν δύναται».

2. *Πλάτωνος, Φαιδρού* 81Α.

3. *Παπτίνοι*, *Ἐννεάδες* 4, 9, 11· 4, 7, 35· 4, 9, 9.

4. *Βλ. Λόγον κατηχητικὸν* 37, PG 45, 93A ἐ. Πρβλ. *Ἐννεάδας* 5, 3, 9.

5. *LADNER*, μν. Ἑργ., σ. 97-98. Πρβλ. τὴν συγγενῆ ἀποψιν τοῦ Ὁριγένους, καθ' ἣν ὁ καθαρθεὶς νοῦς, αὲν οἵς θεωρεῖ, θεοποιεῖται, PG 14, 817Α. Διὰ τὴν σχέσιν μεταξὺ θεώσεως καὶ θεωρίας τοῦ Θεοῦ, καθὼς καὶ διὰ τὴν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν ἐπίδρα-

τὴν πατερικὴν σκέψιν ἔχει ὡς κύριον ἔργον τὴν κάθαρσιν τῆς ψυχῆς ἐκ τῶν παθῶν διὰ τῆς ἀποκτήσεως τῆς ἀρετῆς. Οὕτω μόνον προετοιμάζεται ὁ ἀνθρωπὸς διὰ θεωρίαν ἡ θεολογίαν ἡ θεογνωσίαν, αἱ δοποῖαι ἐνέχουν τὴν ἀληθῆ γνῶσιν περὶ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ¹.

Ἐν τούτοις τὸ ἐρώτημα, πῶς ὁ ἀνθρωπὸς θὰ δυνηθῇ νὰ ἔῃ τὸν Θεόν, ἀποτελεῖ μέγα πρόβλημα διὰ τοὺς Καππαδόκας, διότι, αεὶ ζωὴ ὁ Θεός, ὁ μὴ ίδων αὐτὸν τὴν ζωὴν οὐ βλέπει· τὸ μὴ δύνασθαι ίδειν Θεὸν οἱ θεοφόροι τῶν προφητῶν τε καὶ ἀποστόλων διαμαρτύρονται. Εἰς τὶ τοῖς ἀνθρώποις ἡ ἐλπὶς περιέσταται;...»². Δὲν εἶναι ἀρκετὸν νὰ ἔῃ τὶς τὸν Θεὸν μέσω τῶν ἐνεργειῶν αὐτοῦ, ὡς αὖται ἐκδηλοῦνται ἐν τῇ δημιουργίᾳ. Οἱ Καππαδόκαι ἐπιμένουν εἰς μίαν πληρεστέραν θεωρίαν λόγῳ ἀκριβῶς τῆς συγγενείας τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν, δεδομένου δι τοῦ ἀνθρωπὸς νοεῖται ὡς μίμημα ἡ χαρακτὴρ ἡ εἰκὼν τοῦ Θεοῦ τείνων νὰ ἔξομοιωθῇ πρὸς τὸ ἀρχέτυπον. Ἡ θεία δμας οὐσία εἶναι ἀκατάληπτος καὶ ἐπέκεινα πάσης μετοχῆς. Πῶς λοιπὸν θὰ ἔῃ ὁ ἀνθρωπὸς «πρόσωπον πρὸς πρόσωπον» τὸν Θεόν, ὁ δόποις «τῶν νουομένων ἐστὶ τὸ ἀκρότατον, εἰς ὃν πᾶσα ἔφεσις ἴσταται καὶ ὑπὲρ ὃν οὐδαμοῦ φέρεται.... Τοῦτο γάρ ἐστι τὸ τῶν ὀρεκτῶν ἔσχατον, καὶ οὐ γενομένοις πάσης θεωρίας ἀνάπταισις»³.

Κατὰ Γρηγόριον τὸν Θεολόγον ὁ Ἄδαμ ἡτο ἐπόπτης τῆς ὄρατῆς κτίσεως καὶ μύστης τῆς νουομένης⁴, ἥτοι ἡτο γνώστης καὶ ἐνήμερος τῶν μυστικῶν τῆς ὄρατῆς δημιουργίας, ἐνῷ ὡς πρὸς τὸν ὄρατον πνευματικὸν κόσμον ἡτο μόνον μύστης, ἥτο δὲν εἶχε δεχθῆ παρὰ μίαν πρώ-

σιν ἐπὶ τοῦ θέματος, *βλ. J. MARÉCHAL, Études sur la psychologie des mystiques*, Museum Lessianum, Paris - Bruxelles 1924-37, τόμοι 2, καὶ R. LEYS, *L'image de Dieu chez saint Grégoire de Nyssa*, Museum Lessianum, Bruxelles - Paris 1951, σ. 51-57. Τόση στενὴ εἶναι ἡ σχέσις μεταξὺ θεωρίας καὶ δμοιώσεως, ὥστε τὶς τὸν Γρηγόριον Νύσσης ἐκλαμβάνονται ὡς ταυτόσημα *Βλ. Λόγον κατηχητικὸν* 37, PG 45, 93A ἐ.

1. «Πρᾶξις γάρ ἐπίβασις θεωρίας», *Λόγος* 20, 12, PG 35, 1080B καὶ *Λόγος* 43, 62, PG 36, 577B. *Βλ. τὸ ἀνδιαφέρον ἄρθρον τοῦ H. Koscī, Das mystische Schauen beim hl. Gregor von Nyssa*, ἐν *Theologische Quartalschrift* 80 (1898), 397 ἐ. καὶ W. VÖLKER, *Gregor von Nyssa als Mystiker*, Wiesbaden 1955, σ. 166 ἐ. περὶ τῆς σχέσεως μεταξὺ πατερικῶν ίδεων καὶ νεοπλατωνικῶν θεωριῶν.

2. *Γρηγορίου Νύσσης, Εἰς τὸν Μακαρισμὸν* 6, PG 44, 1264D· *Ἄσμα ἀσμάτων* 15, PG 44, 1093D-1096A. *Βλ. καὶ Περὶ νηπίων* PG 46, 176A: «Τὸ δὲ βλέπειν τὸν Θεόν ἐστιν ἡ ζωὴ τῆς ψυχῆς».

3. *Λόγος* 21, 1, PG 35, 1084B.

4. *Λόγος* 37, 11, PG 36, 324A· *Λόγος* 45, 7, PG 36, 632B.

την μύησιν εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ. Ἡ πληρεστέρα θεωρία τοῦ Θεοῦ θὰ ἐδίδετο εἰς αὐτὸν ὡς ἔπαθλον τῆς νικηφόρου ὑπ’ αὐτοῦ ἀντιμετωπίσεως τῶν δυσκολιῶν. Ἡ θεωρία τοῦ Θεοῦ θὰ ἥτο ὁ καρπὸς τῆς πρὸς αὐτὸν ὅμοιώσεως. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται καὶ ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου ἔρμηνείας τοῦ προπατορικοῦ ἀμαρτήματος. Ὁ Ἀδάμ ὡς «μύστης τε Θεοῦ θείων τε φαεινός»¹, προώρως ἐπεθύμησε νὰ ἀπολαύσῃ τὴν θεωρίαν τοῦ Θεοῦ, ἡ ὅποια κατὰ τὸν Γρηγόριον συμβολίζεται διὰ τοῦ δένδρου τῆς γνώσεως². Ἐπειδὴ ὅμως ἥτο εἰσέτι πολὺ ἀπλοϊκὸς καὶ ἀπληστός, ἡ πατήθη καὶ ἔξεπεσε τῆς ἀρχικῆς τελειότητος, χωρισθεὶς οὕτως ἐκ τοῦ δένδρου τῆς ζωῆς καὶ ἀναλαβὼν τοὺς δερματίνους χιτῶνας, ἥτοι τὴν κοινήν καὶ θητήν σάρκα³.

Εἰς τὴν νέαν ἐν Χριστῷ οἰκονομίαν ὁ ἀνθρωπος διὰ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος δύναται νὰ ἐπιτύχῃ τὴν θέωσιν διὰ τῆς πρὸς τὸν Θεὸν ἔξομοιώσεως. Ἡ ἔξομοιώσις αὐτῇ ἔχει ὡς ἔσχατον σταθμὸν καὶ βραβεῖον τῶν ἀνθρωπίνων κόπων τὴν θεωρίαν τοῦ Θεοῦ. Εἶναι ἐν τούτοις δύσκολον διὰ τὸν Γρηγόριον νὰ καθορίσῃ τὸν τρόπον τῆς θεωρίας τοῦ Θεοῦ, ὡς καὶ τὸ ἀντικείμενον ταύτης⁴. Οὕτως ἐνίστε χρησιμοποιεῖ ἐκφράσεις διὰ τῶν ὅποιων ὑπονοεῖται ὅτι ἡ θεωρία τοῦ Θεοῦ εἶναι θεωρία αὐτῆς ταύτης τῆς φύσεως καὶ τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ· ἀλλοτε ἀφεῖται τὴν δυνατότητα τῆς γνώσεως ταύτης οὐχὶ μόνον διὰ τὸν θεωρέντα ἀνθρωπον, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰς καθαρὰς πνευματικὰς δυνάμεις τῶν ἀγγέλων.

Ἄς ἔξετάσωμεν πρῶτον τὰ χωρία, τὰ ὅποια ὑποδηλοῦν τὴν θετικὴν στάσιν τοῦ Γρηγορίου ὡς πρὸς τὰ δρια καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς θεωρίας τοῦ Θεοῦ.

Ἡ θεωρία τῆς φύσεως καὶ τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ εἶναι κατ’ ἀρχὴν ἀδύνατον νὰ συντελεσθῇ πλήρως ἐν τῷ παρόντι κόσμῳ, δεδομένου ὅτι ἐν αὐτῷ ὁ πιστὸς δέχεται μόνον βραχεῖαν ἀπορροήν καὶ μικρὸν ἀπαύγασμα τοῦ θείου φωτός⁵. Κατὰ τὸν ἐπίγειον βίον ὁ ἀνθρωπος δύναται νὰ

1. Ἔπη ηθικά 1, στίχ. 161, PG 37, 535.

2. Λόγος 38, 12, PG 36, 324BC. Ὁς δὲ παρατηρεῖ ὁ Gross (μν. ἔργ., σ. 19 καὶ 246), μύστης εἰς τὴν μαστηριακὴν γλῶσσαν δνομάζεται ὁ μεμυημένος εἰς τὰ μικρὰ μαστήρια, ἐνῷ δὲ τίτλος τοῦ ἐπόπτου ἐπιφύλλάσσεται εἰς τὸν ὑποφήφιον ἐκεῖνον τοῦ ὅποιου ἡ μύησις συντελέσθη διὰ τῶν μεγάλων μαστηρίων. Φαίνεται ὅτι δὲ Γρηγόριος χρησιμοποιεῖ μετ’ ἀκριβείας τὴν γνωστὴν εἰς τοὺς ἀκροατάς του ὄρολογίαν ταῦτην, διὰ νὰ δηλώσῃ τὴν σχετικὴν τελειότητα τοῦ Ἀδάμ.

3. Αὐτόθι. Βλ. Ἔπη δογμ. 8, στίχ. 105-118, PG 37, 454-455.

4. Λόγος 43, 82, PG 36, 604D-605A· Λόγος 7, 17, PG 35, 776C. Βλ. V. Lossky, *Vision de Dieu*, Neuchâtel, Suisse 1962, σ. 69.

5. Λόγος 28, 17, PG 36, 48C. Τοῦτο γίνεται, αἴνα μὴ ῥᾳδίως ἵδη σκοτεινή

ἵδη τὸν Θεὸν μόνον ἀμυδρῶς, ὡς ὁ Μωυσῆς¹, καθ’ ὅσον ὁ Θεὸς ἔθεσε μεταξὺ τοῦ ἴδιου καὶ τοῦ ἀνθρώπου τὸ σκότος. Ἡ πέτρα ὅπισθεν τῆς ὁποίας ἐκαλύφθη ὁ Μωυσῆς συμβολίζει τὴν ἀνθρωπότητα τοῦ Χριστοῦ μέσω τῆς ὁποίας φανεροῦται ἡ λάμψις τοῦ φωτὸς διὰ τῆς ἀποκαλύψεως τῆς κεκρυμμένης ἐν τῇ σαρκὶ θεότητος².

Ο ἀνθρωπος, ἀφοῦ ὑπερβῆ τὰ ὄρωμενα καὶ προχωρήσῃ πρὸς τὰ «ὑπὲρ ταῦτα», θὰ ἀναζητήσῃ ἐκεῖνο, «δι’ οὗ τούτοις τὸ εἶναι περίεστιν... τὸ ταῦτα κεινηκάς, καὶ ἄγον τὴν ἀληκτὸν φορὰν καὶ ἀκάλυπτον»³. Τότε ἡ θεόμορφος εἰκὼν, τὸ πνεῦμά μας, θὰ ὑψωθῇ πρὸς τὸ ἀρχέτυπον καὶ «τῷ οἰκείῳ προσμίζῃ». Ἡ πρόσμεις αὕτη θὰ ἔχῃ ὡς καρπὸν τὴν γνῶσιν, διὰ τῆς ὁποίας θὰ γνωρίσωμεν τὸν Θεὸν ὡς ἐγνώσθημεν ὑπ’ αὐτοῦ⁴. Ἡ μῖξις τοῦ θείου καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου γίνεται ὅταν ὁ «πᾶσι σύμφυτος... καὶ πᾶσαν συνημμένος» νοῦς τοῦ ἀνθρώπου τὸ «θεοειδὲς τοῦτο καὶ θεῖον», διποιος τὸν ἀποκαλεῖ, ἀνακραθῆ μετὰ τοῦ συγγενοῦς θείου νοός⁵.

Οὕτως οἱ ἐνωθέντες πλήρως μετὰ τοῦ Πνεύματος θὰ εἶναι οἱ κληρονόμοι τοῦ τελείου φωτὸς καὶ τῆς θεωρίας τῆς ἀγιωτάτης Τριάδος⁶, ἥτοι θὰ γίνουν φῶτα τέλεια «τοῦ τελείου φωτὸς γεννήματα»⁷, δεδομένου ὅτι εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, ὁ Θεὸς θὰ εἶναι «τὰ πάντα ἐν πᾶσιν», οἱ δὲ ἀνθρωποι «οὗλοι θεοειδεῖς δλοι Θεοῦ χωρητικοὶ καὶ μόνου»⁸. Τού-

φύσις τὸ ἀπόθετον κάλλος⁹, ἥτοι τὸν Θεόν, ὁ δποῖος εἶναι τὸ ἀκράτατον φῶς «πάστης φωτιστικὸν λογικῆς φύσεως», Λόγος 32, 15, PG 36, 189D-192A.

1. Λόγος 32, 8, PG 36, 320BC· Λόγος 28, 4, PG 36, 32A.

2. Ο Γρηγόριος ἐνταῦθα ἀκολουθῶν τὸν Φίλωνα καὶ τὸν Ὁριγένη παρουσιάζει ὡς τύπον θεωθέντος ἀνθρώπου τὸ πρόσωπον τοῦ Μωυσέως. Βλ. Gross, *La divinisation du chrétien...*, σ. 181 ἐ.

3. Λόγος 28, 16, BARBEL, 96· PG 36, 48B.

4. Αὐτόθι 17, BARBEL, 96· 48C. Βλ. καὶ G. MALONEY, *The Cosmic Christ, from Paul to Teilhard*, New York 1968, σ. 145 ἐ.

5. Αὐτόθι. ᩩ χρῆσις τῶν δρῶν ψυχῆς, λόγος, νοῦς, δὲν εἶναι πάντοτε ἀκριβῆς. Γενικῶς δὲ Γρηγόριος θεωρεῖ τὴν ψυχὴν ὡς τὴν ζωαποιὸν φύσιν καὶ φορέα τῆς ζωῆς ἐν τῇ ὁποίᾳ ἀνεμίγθησαν ὁ λόγος καὶ ὁ νοῦς («Ἐπη ηθικά 34, στίχ. 23-24, PG 37, 947»). Διερωτάται δὲ δὲ Γρηγόριος ἐάν τις ψυχὴ εἶναι ὀλόκληρος «θεία τις μεταρροή» ἢ μόνον ὁ νοῦς, ὁ διδηγός τῆς ψυχῆς («Ἐπη ηθικά 10, στίχ. 59-62, PG 37, 685»). «Τοσας διὰ τοῦτο δεικνύει προτίμησιν εἰς τὴν χρῆσιν τοῦ δρου ἀνοερά ψυχή», δισάκις ἀναφέρεται εἰς δογματικά προβλήματα καὶ τοποθετεῖ εἰς αὐτὴν τὸ κατ’ εἰκόνα. Βλ. Λόγος 38, 11, PG 36, 321CD. Gross, μν. ἔργ., σ. 244-245.

6. Λόγος 21, 9, PG 35, 945C.

7. Λόγος 39, 2, PG 36, 336BC. Βλ. αὐτόθι 20, 360A: «Ἴνα φῶτα τέλεια τῷ μεγάλῳ φωτὶ παραστάντες καὶ τὴν ἐκεῖσε μυηθῆτε φωταγωγίαν ἐλλαμπόμενοι τῇ Τριάδι....».

8. Λόγος 30, 6, BARBEL, 184· PG 36, 112B. Βλ. Λόγος 7, 23, PG 35, 785BC:

τους «τὸ ἄφραστον φῶς διαδέξεται, καὶ ἡ τῆς ἀγίας καὶ βασιλικῆς θεωρίας Τριάδος ἐλλαμπούσης τραχώτερόν τε καὶ καθαρότερον, καὶ δλης δλω νοῦ μιγνυμένης»¹. Ή κατάστασις αὕτη, κατὰ τὴν ὅποιαν ὁ ἀνθρωπος ἐνοῦται διὰ τοῦ νοῦ μετὰ τῆς Ἀγίας Τριάδος καὶ θεωρεῖ αὐτήν, ἀποτελεῖ διὰ τὸν Γρηγόριον τὴν οὐσίαν τῆς οὐρανίου βασιλείας².

Ἐν τούτοις αἱ θεικαὶ αὗται ἀπόψεις τοῦ Γρηγορίου περὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς θεωρίας τοῦ Θεοῦ ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου συνυπάρχουν μετ' ἄλλων πλέον ἐπιφυλακτικῶν ίδεων εἰς τὰς ὅποιας τὸ ἀποφατικὸν στοιχεῖον εἶναι ζωηρόν. Δέον ἐπίσης νὰ παρατηρηθῇ ὅτι, ὅσακις ὁ Γρηγόριος ἀκράζεται λίαν θεικῶς περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου τελείας γνώσεως καὶ θεωρίας τοῦ Θεοῦ, ἀφήνει νὰ ὑπονοηθῇ ὅτι πρόκειται περὶ προσωπικῶν ἀντιλήψεων καὶ οὐχὶ περὶ τῆς δογματικῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας³.

Ἐν συμπεράσματι λοιπὸν ὁ Γρηγόριος ἀναγνωρίζει κατ' ἀρχὴν τὸ ἀδύνατον τῆς πλήρους θεωρίας τοῦ Θεοῦ ὑπὸ τοῦ πεπτωκότος ἀνθρώπου. Οὐδεὶς ἐκ τῶν ἀνθρώπων, οὔτε καὶ οἱ πατριάρχαι, οἱ προφῆται καὶ ὁ Παῦλος, ὅτε ἀνηρπάγη μέχρι τρίτου οὐρανοῦ, ἡδυνήθη νὰ γνωρίσῃ πλήρως τὸν Θεὸν καὶ κατὰ μείζονα λόγον νὰ θεωρήσῃ τὴν θείαν οὐσίαν⁴. Ὁ ὑπὸ τοῦ χρόνου καὶ χώρου περιοριζόμενος ἀνθρωπος, τοῦ ὅποιου ἡ ψυχὴ εἶναι συνδεδεμένη μετὰ τοῦ σώματος, διακρίνει οὐχὶ τὴν πρώτην καὶ ἀκήρατον θείαν φύσιν, ἀλλὰ τοῦ Θεοῦ «τὰ δπίσθια», τουτέστιν «ὅσα μετ' ἔκεινον ἔκεινον γνωρίσματα»⁵. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ ἡ πλήρης καὶ τελεία θεωρία τῆς οὐσίας τῆς Ἀγίας Τριάδος θὰ εἶναι ἀδύνατος, ἐφ' ὅσον ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ παραμένει κεκρυμ-

«Τί τὸ κανόνιν τοῦτο περὶ ἐμὲ μωστήριον;....Χριστῷ συνταφῆνοι με δεῖ, Χριστῷ συναναστῆναι, συγκληρονομῆσαι Χριστῷ, υἱὸν γενέσθαι Θεοῦ, θεὸν αὐτόν....Τοῦτο ἡμῖν τὸ μέγα μωστήριον βούλεται τοῦτο ἡμῖν ὁ ἐνανθρωπήσας δι' ἡμᾶς καὶ πτωχεύσας Θεός, ἵνα ἀναστῆσῃ τὴν σάρκα καὶ ἀνασώσῃ τὴν εἰκόνα καὶ ἀναπλάσῃ τὸν ἀνθρωπὸν, ἵνα γενώμεθα οἱ πάντες ἐν Ἑριστῷ γενομένῳ τὰ πάντα ἐν πᾶσιν ἡμῖν τελείως....».

1. Λόγος 21, 9, PG 35, 945C.

2. Αὐτόθι.

3. Διὰ τοῦτο ὁ Γρηγόριος χρησιμοποιεῖ ἐκφράσεις ὡς «τολμήσας εἶπω», «ἴσωα», «ὅσον ἐστιν», «ώς ἐμὸς λόγος» κ.ο.κ. Βλ. ἐπὶ παραδείγματι, Λόγον 38, 7, PG 36, 317B: «...Θεός θεοῖς ἐνούμενός τε καὶ γνωριζόμενος καὶ τοσοῦτον ίσως, ὃσον ἥδη γιγνώσκει τοὺς γιγνωσκομένους καὶ Λόγον 14, 23, PG 35, 888A: «Γίδη γενέσθαι Θεοῦ, συγκληρονόμον Χριστοῦ, τολμήσας εἶπω καὶ Θεὸν αὐτόν».

4. Λόγος 28, 18-20, BARBEL, 98-102· PG 36, 49A-53A.

5. Λόγος 28, 3, BARBEL, 66-68· PG 36, 29B.

μένη καὶ ἀνεξιχνίαστος καὶ διὰ τὰς ἀγγειλικὰς δυνάμεις τῶν Σεραφίμ¹. Ἡ θεία φύσις καὶ οὐσία ὑπερβαίνει τὸν νοῦν τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὅποῖς ἐνῷ θεωρεῖ τὸ φῶς τῆς Ἀγίας Τριάδος δὲν δύναται, ὅπως ἐξ ἄλλου καὶ τὰ ἀγγειλικὰ πνεύματα, νὰ γνωρίσῃ τὸν Θεόν, ἀδ τί ἐστι τὴν φύσιν καὶ τὴν οὐσίαν². Ἡ πρώτη καὶ ἀκήρατος φύσις εἶναι γνωστὴ μόνον εἰς τὴν Ἀγίαν Τριάδα³.

Εἶναι πράγματι δύσκολον νὰ καθορισθῇ ἐπακριβῶς ἡ διδασκαλία τοῦ Γρηγορίου περὶ θεωρίας τοῦ Θεοῦ, διότι, ὡς εἰδομεν, ἀλλοτε ἀρνεῖται τὸ δυνατὸν τῆς γνώσεως τῆς θείας οὐσίας καὶ εἰς τὸν ἀγγέλους καὶ ἄλλοτε χρησιμοποιεῖ ἐκφράσεις⁴, ἀδ ὅποιαι ἀφήνουν νὰ ἐννοηθῇ ὅτι εἶναι δυνατὸν ὁ ἀνθρωπὸς νὰ γνωρίσῃ αὐτὴν ταύτην τὴν οὐσίαν καὶ τὴν φύσιν τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς διοκληρωτικῆς ἀνακράσεως τοῦ ἀνθρωπίνου νοὸς μετὰ τοῦ θείου.

Βεβαίως τὸ πρόβλημα δύναται νὰ φωτισθῇ ὅταν ἐξετάσωμεν τὰς προϋποθέσεις τοῦ Γρηγορίου καὶ λάβωμεν ὑπ' ὅψιν τὴν δληνήδηλαν αὐτοῦ καὶ οὐχὶ μεμονωμένα χωρία εἰς τὰ ὅποια εἶναι ἔκδηλος ἡ ποιητικὴ ἔξαρσις, τὸ ὑποκειμενικὸν στοιχεῖον καὶ ἡ ὑπερβολή. Ἡ διδασκαλία τοῦ Γρηγορίου περὶ τῆς θεωρίας τοῦ Θεοῦ δὲν εἶναι καρπὸς διανοητικοῦ μυστικισμοῦ καὶ δὲν ἐνδιαφέρεται τόσον διὰ τὴν λογικὴν ἀκολουθίαν, δεδομένου ὅτι τὸ μέγεθος τοῦ πράγματος εἶναι ὑπεράνω τῶν διανοητικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου. Όσακις θεολογεῖ ὁ Γρηγόριος, ἀποφεύγει νὰ οἰκοδομήσῃ τοὺς πιστοὺς διὰ τοῦ ἐπακριβοῦς καθορισμοῦ τῆς ὑπὸ τῆς ἀνθρωπίνης σκέψεως ἀκολουθητέας γραμμῆς, ὡς ἐπραττεν ὁ Μ. Βασίλειος⁵. Ό λόγος τοῦ Γρηγορίου εἶναι ὑψηπετής καὶ δονεῖται ὑπὸ βαθείας συγκινήσεως, συχνάκις δὲ παρουσιάζεται ὑπὸ μορφὴν ρυθμικοῦ ἀσματος ἡ ἐμμέτρου στοχαστικῆς προσευχῆς.

Εἰδικότερον ἐπὶ τοῦ προβλήματος τῆς ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου τελείας

1. Λόγος 38, 8, PG 36, 320BC.

2. Λόγος 28, 4, BARBEL, 70-72· PG 36, 32A· αὐτόθι 17, BARBEL, 96· 48C ἐ.

3. Βλ. αὐτόθι 3, BARBEL, 66-67· 29AB ἐ.

4. Βλ. τὸ γνωστὸν χωρίον: «Θεόν, δ τί ποτε μέν ἐστι τὴν φύσιν καὶ τὴν οὐσίαν, οὔτε τις εὑρεν ἀνθρώπων πώποτε, οὔτε μὴ εὑρῇ. Ἀλλ' εἰ μὲν εὑρήσει ποτέ, ζητεῖσθαι τοῦτο καὶ φύλοσοφείσθαι παρὰ τῶν βουλομένων. Εὑρήσει δὲ, ὡς ἐμὸς λόγος, ἐπειδάν τὸ θεοειδὲς τοῦτο καὶ θεῖον, λέγω δὲ τὸν ἥμετερον νοῦν τε καὶ λόγον, τῷ οἰκείῳ προσμίῃ, καὶ ἡ εἰκὼν ἀνέλθη πρὸς τὸ ἀρχέτυπον, οὖν ἔχει τὴν ἔφεσιν. Καὶ τοῦτο εἶναι μοι δοκεῖ τὸ πάνω φύλοσοφούμενον, ἐπιγνώσεσθαι ποτε ἡμᾶς, δοσον ἐγνώσμεθαι», αὐτόθι 17, BARBEL, 96· 48C ἐ.

5. LOSSKY, μν. Ἑργ., σ. 67 ἐ.

θεωρίας τοῦ Θεοῦ δέον νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὅψιν τὴν διάκρισιν μεταξὺ οὐσίας καὶ ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ. 'Η διάκρισις αὗτη ἀπαντᾷ εἰς τοὺς Καππαδόκας, ἀλλ' ἐσυστηματοποιήθη ὑπὸ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ καὶ ἀπέβη χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς θεολογίας του¹. Τὴν διάκρισιν ταύτην χρησιμοποιοῦν ὁ Μ. Βασιλειος², ὁ Γρηγόριος Νύσσης³ καὶ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος⁴, προκειμένου νὰ κατοχυρώσουν τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐμπειρίαν, λόγῳ τῆς ὑπὸ τοῦ Ἀρείου ἀμφισβητήσεως τῆς δυνατότητος ὑπάρξεως πραγματικῆς κοινωνίας τοῦ Θεοῦ μετὰ τῶν ἀνθρώπων, ὡς ἐπίσης καὶ νὰ διαφυλάξουν τὴν διδασκαλίαν περὶ τοῦ ἀκαταλήπτου τοῦ Θεοῦ, τὴν ὅποιαν προσέβαλεν ὁ Εὐνόμιος⁵.

Οὕτω δυνάμειθα νὰ εἴπωμεν ὑπὸ τὸ φῶς τῆς δλῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου, ὅτι ὁσάκις οὗτος ἔχει ὑπ' ὅψιν τὴν αἵρεσιν τοῦ Ἀρείου, τονίζει τὸ δυνατὸν τῆς θεωρίας τοῦ Θεοῦ, χωρὶς ὅμως νὰ καθορίζῃ ἐπακριβῶς τὸ ἀντικείμενον αὐτῆς. Ἀντιθέτως, ὁσάκις οὗτος ἀντιμετωπίζει τὴν αἵρεσιν τοῦ Εὐνόμιου, τονίζει τὸ ἀποφατικὸν στοιχεῖον ἀναφορικῶς πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς θεωρίας τοῦ Θεοῦ. 'Η ἀλήθεια ἐν προκειμένῳ εὑρίσκεται εἰς τὸ μέσον. 'Η θεωρία τοῦ Θεοῦ εἶναι δυνατὴ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι ὁ ἀνθρωπὸς καταυγάζεται ὑπὸ τοῦ θείου φωτὸς καὶ τότε ἡ ψυχὴ του «θαυμασίκαν τινὰ ἡδονὴν ἡδεταιν»⁶. 'Η θεωρία αὗτη τοῦ Θεοῦ ἐκλαμβάνεται ὡς τελεία καὶ πλήρης, ὁσάκις ἀντιπαρατίθεται πρὸς τὸ σκότος ἡ τὸ ἀμυδρὸν φῶς τῆς παρούσης ζωῆς, συνηθέστερον ὅμως χαρακτηρίζεται ὡς «καθαρωτέρα καὶ τελεωτέρα», οὐδαμοῦ ὅμως ὡς καθαρωτάτη καὶ τελειοτάτη⁷, διότι οὐδέποτε δύναται νὰ ἔξαντληθῇ ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου τὸ ἄπειρον τῆς φύσεως τοῦ Θεοῦ. 'Ο ἀνθρωπὸς διαρκῶς ὁδεύει

1. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΟΥ, μν. ἔργ., σ. 103 ἐ.

2. Ἐπιστολὴ 234, 1, PG 32, 869A.

3. Κατὰ Εὐτροπίου 12, PG 45, 960CD.

4. Λόγος 28, 3, BARBEL, 66-67· PG 36, 29B.

5. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΟΥ, ἔνθ' ἀνωτ.

6. Λόγος 7, 21, PG 35, 781BC· Λόγος 39, 20, PG 36, 360A. Πρβλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, Ὁμιλία 34, PG 151, 432C.

7. Βλ. Λόγος 8, 23, PG 35, 816BC: «Κρείσσω μὲν οὖν εὐ οἰδα...τὰ παρόντα (τὰ ἐν τῇ Βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν) ἡ τὰ ὄρώμενα, ἥχος ἐφραζόντων, ἀγγέλων χορεία, τάξις οὐρανία, δόξης θεωρία, τῆς τε ἀλῆς καὶ τῆς ἀνωτάτω Τριάδος Ἑλλαμψίς καθαρωτέρα καὶ τελεωτέρα». Λόγος 7, 17, PG 35, 776C: «....τὴν τελεωτέραν ἐκεῖσε τοῦ καλοῦ μετουσίαν καὶ θεωρίαν, διπερ δὴ τῆς ἡμετέρας τέλος μυσταγωγίας βίβλοι τε καὶ ψυχαὶ θεολόγοι θεσπίζουσιν» καὶ Λόγος 43, 82, PG 36, 604D-605A: «....συνεποπτεύοντες τὴν Ἀγίαν καὶ μακαρίαν Τριάδα καθαρώτερόν τε καὶ τελεώτερον, ἡς νῦν μετρίως δεδέγμεθα τὰς ἐμφάσεις».

πρὸς τὸν Θεὸν οὐχὶ μόνον ἐν τῷ παρόντι πεπερασμένῳ κόσμῳ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ αἰωνίᾳ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ.

Τὸ πρόβλημα τῆς θεωρίας τοῦ Θεοῦ εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Γρηγορίου πρέπει νὰ ἔξεταζεται ἐν συναρτήσει μετὰ τῶν περὶ θεώσεως ἀπόψεων του, ἐφ' ὅσον ἡ θεωρία τοῦ Θεοῦ ἀποτελεῖ τὴν τελείωσιν τῆς θεώσεως. 'Ως εἰδομεν, ἡ θέωσις τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὸν Γρηγόριον δὲν νοεῖται ὡς μετοχὴ τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν θείαν οὐσίαν ἡ ἀπορρόφησις ὑπ' αὐτῆς ἡ ταύτισις μετ' αὐτῆς. 'Η θεία οὐσία θὰ παραμένῃ τὸ δριόν, τὸ ὄποιον χωρίζει τὸν ἀνθρωπὸν ἀπὸ τῆς Ἀγίας Τριάδος. Διὰ τοῦτο, μολονότι ὁ θεωθείς ἀνθρωπὸς ἀποκαλεῖται θεός, οὗτος εἶναι θεός κατὰ χάριν ἡ, ὡς τὸν ἀποκαλεῖ ὁ Γρηγόριος, «θεός θετός». 'Ανάλογος δὲ πρὸς τὸν βαθμὸν τῆς θεώσεως εἶναι καὶ ἡ θεωρία τοῦ Θεοῦ, ἡ ὄποια δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς κατὰ χάριν καὶ θετή, ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ ὅμως δύναται νὰ νοηθῇ ὡς πλήρης γνῶσις καὶ τελεία θεωρία τῆς φύσεως καὶ τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ.

Ε Π Ι Λ Ο Γ Ο Σ

Διὰ τῆς διαλεκτικῆς ἀναπτύξεως τῆς διδασκαλίας του Γρηγόριος ὁ Θεολόγος προβάλλει τὴν ἀνύψωσιν τοῦ ἀνθρώπου ἐκ τοῦ παρόντος κόσμου τῆς πτώσεως καὶ τὴν μετάθεσιν αὐτοῦ εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ.

Ἐκ τῆς ἐσχατολογικῆς ταύτης προϋποθέσεως ἔξεπήγασαν τὰ ἔξετασθέντα πέντε ζεύγη ἀντιθέσεων, τὰ ὅποια βιούμενα ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου ἀποκτοῦν ἔτι ἐντονωτέραν διαλεκτικὴν μορφὴν, διότι ὁ ἀνθρώπος παρουσιάζεται ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου ὡς τὸ «ὅριακὸν ὅν», ὁ «μικρόκοσμος», ὁ «ἰστάμενος μεταξὺ ὅλης καὶ πνεύματος», ἐν τῷ ὅποιῳ ἀπαντοῦν ἀπασαι αἱ ἀντιθέσεις.

Οὗτος ἡ διδασκαλία τοῦ Γρηγορίου προσλαμβάνει ιδιάζουσαν ζωηρότητα καὶ ἐντονον παλμόν. Αὕτη δὲν ἔχει διανοητικὸν χαρακτῆρα, ἀλλ' εἶναι ἀπόσταγμα τῶν ἴσχυρῶν θρησκευτικῶν βιωμάτων, τὰ ὅποια συνεκλόνισαν τὴν ὑπαρξίν του. Εἰς τοῦτον δὲ τὸν λόγον πρέπει ν' ἀναζητηθῇ κυρίως ἡ ἔλλειψις συστηματικῆς ἐκθέσεως τῆς διδασκαλίας του, ὡς καὶ ὁ εὐκαιριακὸς αὐτῆς χαρακτῆρ. Εἰς τὴν ἀνὰ χεῖρας διατριβὴν κατεβλήθη ιδιαιτέρα προσπάθεια, διότι παρουσιασθῇ ἡ ἐν λόγῳ διδασκαλία κατὰ τὸ δυνατὸν προσιτή εἰς τὸν σύγχρονον τρόπον σκέψεως, χωρὶς δῆμως διὰ τῆς σχηματοποιήσεως ν' ἀλλοιωθῇ τὸ ὑπαρξιακὸν βίωμα, τὸ ὅποιον ἀποτελεῖ τὴν ζωδοτοῦσαν πηγὴν αὐτῆς.

Χαρακτηριστικὸν τῆς σκέψεως τοῦ Γρηγορίου εἶναι ἡ θεώρησις τῶν ἐν τῇ ζωῇ τοῦ ἀνθρώπου βιουμένων ἀντιθέσεων ὑπὸ τὸ πρᾶσμα τῆς αἰσιοδόξου ἐμπιστοσύνης εἰς τὸ φιλάνθρωπον τοῦ Θεοῦ. Ὁ Θεὸς παιδεύει τὸν ἀνθρώπον «διὰ τῶν ἐναντίων», δὲ ἀνθρώπος λόγῳ τῆς ἀδυναμίας του νὰ κατανοήσῃ τὸ μυστήριον τῆς θείας οἰκονομίας καλεῖται νὰ ἀρκεσθῇ εἰς τὴν διὰ τῆς πίστεως παρεχομένην ἀσφάλειαν, ἡ ὅποια καὶ ἐκ τῶν ὑστέρων κατοχυροῦται διὰ τῆς ἐσχατολογικῆς προγεύσεως τῶν μελλόντων ἀγαθῶν. Τοιουτοτρόπως ὁ κοσμικὸς χῶρος καὶ χρόνος ὡς καὶ τὸ σχετικὸν καὶ ἀτελές ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἀποτελοῦν, λόγῳ τῶν ἐξ αὐτῶν ἀπορρεόντων περιορισμῶν, στάδια προπαιδευτικὰ καὶ κίνητρα πρὸς κατάκτησιν τῆς αἰώνιότητος, τῆς τελειότητος καὶ πρὸς ἐπίτευξιν τῆς θεώσεως.

‘Ως βάσιν τῆς πορείας τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν τελειότητα ἐκλαμβάνει ὁ Γρηγόριος τὴν ὑφισταμένην συγγένειαν μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, ἡ ὄποια, ὡς καταλυτής, κινεῖ, καθαίρει, ἀνυψοῖ, ἀγιάζει καὶ θεῖ τὸν ἄνθρωπον. Ἡ τελειότης τοῦ θεουμένου ἀνθρώπου εἶναι τελειότης κατὰ χάριν. Αὕτη δὲν νοεῖται ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου εὐδαιμονιστικῶς, ὡς ἀπόλαυσις τοῦ ὑπερτάτου “Οὗτος, οὗτε θεωρεῖται ἀπλῶς ὡς ἡθική ἔξομοιώσις ἢ ὡς μετοχὴ τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν θείαν οὐσίαν. Ἡ διὰ τῆς νίκης ἐπὶ τῶν ἱεραρχικῶν κατωτέρων καταστάσεων ἐπιτυγχανομένη τελειότης εἶναι ὁ ὄντολογικὸς ἀνακαινισμὸς τοῦ ἀνθρώπου διὰ τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ, ὁ ὄποιος ἀφορᾷ εἰς τὴν ψυχήν, τὸν νοῦν, τὸ σῶμα καὶ ἐν γένει εἰς ὅλον τὸν ἄνθρωπον. Εἶναι δὲ αὕτη οὐχί τι τὸ στατικόν, ἀλλὰ συνεχής καὶ ἀτέρμων πρόδοσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεόν.

Ἡ σπουδαιότης τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου διὰ τὸν σύγχρονον ἄνθρωπον εἶναι προφανής. Ὁ Γρηγόριος καὶ ἡ ἐποχή του ἔχουν πολλὰ τὰ κοινὰ μετὰ τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου καὶ τῶν ἰδικῶν μας χρόνων. Ἐν προκειμένῳ θὰ ἥδυνατο νὰ προβληθῇ ἡ προσωπικότης τοῦ Γρηγορίου εἰς τὴν σύγχρονον ἐναγώνιον ἀναζήτησιν διὰ γνησιότητα καὶ βαθύτητα, ὡς ἄριστον παράδειγμα ἐντόνου προσωπικῆς πνευματικῆς ἐρεύνης καὶ βιώσεως τῶν αἰώνιων μεταφυσικῶν προβλημάτων τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως, ἀνευ δύμως τοῦ ἀγχώδους ἀδιεξόδου, τὸ ὄποιον χαρακτηρίζει τὸν σύγχρονον κόσμον καὶ τὴν μὴ χριστιανικὴν ὑπαρξιακὴν φιλοσοφίαν. Ἐπὶ πλέον εἰς ἔνα κόσμον ὡς δὲ ἰδικός μας, ἔνθα τὰ πάντα μεταβάλλονται ταχέως, δὲ σύγχρονος ἄνθρωπος βιοῦ ἐντόνως τὴν ἀνασφάλειαν καὶ προσπαθεῖ νὰ ἀπαλύνῃ τὴν πίεσιν τῆς ἐμπειρίας ταύτης καταφεύγων εἰς τὴν ἀπελπισίαν τῆς κυνικότητος ἢ βυθιζόμενος βαθύτερον εἰς τὸν κόσμον τοῦτον καὶ εἰς τὸ σκότος τῆς ἀπομονώσεως. Ὁ Γρηγόριος δύμως ζήσας ἐπίσης εἰς μίαν κοσμογονικὴν περίοδον καὶ ἔχων ἴδιαν ἐμπειρίαν τῆς ἀνάγκης δι’ ἀσφάλειαν, δεικνύει τὸν τρόπον κατὰ τὸν ὄποιον δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ αὕτη, διὰ τῆς «νεύσεως» πρὸς τὸν Θεόν. Ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὸν Γρηγόριον δὲν δύναται νὰ ζήσῃ ἀληθῶς καὶ συμφώνως πρὸς τὴν φύσιν του, ἐὰν δὲν πιστεύσῃ βαθέως εἰς τὸν ἀποκαλυφθέντα ἀληθῆ προορισμὸν τῆς φύσεώς του. Ὁ προορισμὸς οὗτος δέον νὰ ἀποβῇ δὲ ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τῆς προσκαίρου ἐν τῷ κόσμῳ ζωῆς του. Οὕτω μόνον θὰ ἐλευθερωθῇ δὲ ἄνθρωπος ἐκ τοῦ φόβου τοῦ θανάτου καὶ τῆς μηδαμινότητος καὶ θὰ δυνηθῇ ἐσχατολογικῶς νὰ βιώσῃ ἐκ τοῦ νῦν τὴν μακαριότητα τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ.

Θὰ ἥδυνατο ἀσφαλῶς ν’ ἀποτελέσῃ ἰδιαιτέραν μελέτην ὁ παραληγλισμὸς τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου μετὰ τῶν συγχρόνων κοσμο-

θεωριακῶν ίδεῶν καὶ ίδιᾳ μετὰ τῶν θέσεων τῆς ὑπαρξιακῆς φιλοσοφίας. Ἡ παροῦσα δύμως διατριβὴ ἀπλῶς ἐπεδίωξε νὰ προβάλῃ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Γρηγορίου, νὰ ὑπογραμμίσῃ τὸ ἐπίκαιρον αὐτῆς καὶ νὰ δώσῃ τὴν δυνατότητα ἀναβαπτίσεως τοῦ συγχρόνου πιστοῦ εἰς τὸ αἰώνιος νέον μήνυμα τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως διὰ τῆς διδασκαλίας τοῦ Γρηγορίου.

THE DIALECTICAL CHARACTER OF THE TEACHING OF ST. GREGORY THE THEOLOGIAN

S U M M A R Y

The personality and the writings of St. Gregory the Theologian have not as yet sufficiently attracted the interest of contemporary scholars. This may be due, partly to the fact that he is considered a somewhat romantic and even morbid character, and partly to the fact that he never wrote systematically theological treatises nor did he take up in detail any special subject. What characterizes all St. Gregory's works is the intensely personal nature of his writings. This is why no one will ever achieve a full comprehension of these writings, if he has not previously made a thorough study of his personality. Gregory is a confirmed enemy of fetters of any kind and his love of freedom is reflected both in his life, where he constantly sought for solitude and shunned all dignities, and in his literary work which displays a remarkable variety of knowledge coupled with the deepest religious feeling. The charismatic atmosphere and the inner dialogue are the chief elements which the reader will have to consider, to fully penetrate his thought and his teachings.

In his life Gregory met with many adventures and trials to which his sensitive nature gave fresh dimensions. One of the means of alleviation used by Gregory was to confide himself in friends and to unburden his soul in his writings which are notable for their dialectical character. All this, we believe, sufficiently explains why the man must be studied together with the writer. Our aim has been, when developing his thought, to take into proper consideration the psychological situations and the historical background which often influenced it.

In this study, we have selected five groups of dialectical problems which preoccupied St. Gregory and which, so to say,

constitute the backbone of his teaching. These we have presented in the following dialectical form: a) Change and Permanency b) Enstrangement and Security c) Retirement and Mission in the World d) Faith and Knowledge e) Fall and Deification (*Θέωσις*) of Man.

Gregory draws a distinction between time and eternity. Time refers to all that is changeable and is closely connected with the fall of man and with sin. Eternity differs in quality from time. Imperishable and unconfused, it suggests the idea of permanency and is connected with the state of man deified. No dualistic character is attached to this distinction, for Gregory does not consider eternity as the absolute negation of time. Gregory perceives in this distinction a pedagogic dispensation of God whereby man bound to change within time acquires the revelation of a higher world and is thus encouraged to fulfill his destination.

Whenever Gregory speaks of the cyclical process of time he merely wishes to underline the impasse of man bound to space and devoid of all real historical dimension and eschatological meaning. At the basis of Gregory's teaching on time and eternity lies the idea of an endless progress towards God. Thus, man living between two worlds enjoys an intense dialectical vision through which God in his wisdom tries to convey the idea of the vanity of all attachment to the present world and the necessity of man's exclusive dependence on Him.

All feelings connected with Enstrangement and Security are marked by man's outlook on things of this world. Greek philosophy saw the world as a purpose in itself. Christian teaching, on the contrary, sees the world as God's creation and man as a creature made by God to His own image and destined to attain deification. Thus, man is in reality a stranger in this world. His home is with God. Re-union of man with God brings him once more to his pre-fall state. Closer union of man with God, by abolishing the domination of death, instils a feeling, and brings a state, of deep security into the very essence of the human being.

Gregory believes that all men belong to the heavenly Jeru-

salem, the City of God which however is not merely to be seen as an eschatological fact. Through the redemptive work of Jesus Christ which effects and inspires him, man as from the present world participates in this heavenly City.

Retirement according to Gregory is not so much to be sought in space as in spirit. The problem confronting us is whether man can devote himself to life in solitude, in order to quench his thirst for God, or whether he should turn to his neighbour, to serve as a social worker within the Church.

Gregory's attitude and opinion may be summarized as follows: Evil, as having no real essence in itself, is devoid of any real and definite power over man. Thus, man has a definite mission in the world, to help establish Good within him and around him. But he may also retire from the world. In this case, retirement should not be looked upon as «the easy way» or as a flight from responsibility. Indeed through solitude in retirement evil may be checked and defeated, so that man living in retirement cannot be considered an anti-social being. On the contrary, he becomes a living factor of social renewal through the prophetic gift vouchsafed to him.

All in all, Gregory wishes to avoid being one-sided. Error is all too often found in the extremes, whereas his Greek mentality and education make him welcome in all things a sense of measure.

Human knowledge presents to Gregory a picture containing both positive and negative elements. Bearing in mind that in the end it is man himself who will tip the balance, Gregory is careful to avoid a one-sided judgement in relation to human knowledge. Philosophical knowledge in particular, he thinks, may be useful in developing man's spiritual personality. As regards knowledge of God, Gregory can be quoted upholding the possibility of such knowledge by man (when attacking Arius) and underlining the powerlessness of man to grasp such knowledge (when attacking Eunomius). This contradiction, however, is only apparent. The knowledge of God by man is possible, but limited. To complete

the idea of God, man requires supernatural knowledge which can only be obtained through Faith.

Man, of his own free will and through the weakness of his intellect, allowed himself to be led astray by Satan's power of persuasion. As a result man's progress towards likeness to God was checked and man's image of God was tarnished. Thus, man became subject to death through his estrangement from God, the source of all life. It is from this state of alienation that Gregory builds up his teaching of man's deification (*θέωσις*). Gregory views the deification of man in two stages, or movements. The first may be seen as a reversal (*ἀντιστροφή*), in other words, a return of man to his pre-fall state by his free acceptance of the redemptive work of Jesus Christ through the Holy Spirit. This «reversal» brings back to man the full brightness of the image of God and delivers his flesh from corruption. In the second, man progressively attains complete self-fulfillment, to achieve likeness to God. In this process, the human elements in man mix up with the divine until the latter become predominant. This transformation is brought about by the Incarnation of Christ and by the existing relationship of man to God.

These two movements are not absolutely differentiated: the one presupposes the other and both complete each other. The movement bringing us towards likeness to God is unending. It is not only achieved by man as an individual but by man as a member of the Church in close fellowship with his brothers.

It is important to note that Gregory does not see likeness to God as an hedonistic state in which man enjoys the Supreme Being, nor as a moral likeness or even less as a participation in, or identification to, the divine essence. Likeness to God is the ontological renovation of man by the grace of God which affects man's soul, his intellect and his body. Thus, when speaking of man likened to God, Gregory uses the expression of «adopted God». The essence of God will always remain remote and inaccessible to man. The vision of God, the supreme outcome of the deification of man, is not to be taken as the complete knowledge of the nature and essence of God, but is restricted to the degree of likeness to God achieved by man.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΓΑΘΑΓΓΕΛΟΥ, Μητροπ. Κυδωνιῶν, *Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός*, Θεσσαλονίκη 1947.
 —, *'Ηθικά ποιήματα*, Θεσσαλονίκη 1950.
 —, *«Ἀριστοφάνης καὶ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός»*, ἐν *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 36 (1953) 20-24.
 ΑΓΟΥΡΙΔΟΥ, Σ., «Θεὸς καὶ Ἰστορία κατὰ τοὺς Καππαδόκας», ἐν *Ἐκκλησία* 43 (1966) 152-157.
 ACKERMANN, W., *Die didaktische Poesie des Gregorius von Nazianz*, Leipzig 1903.
 AMAND, D., *L'ascèse monastique de Saint Basile*, Maredsous 1948.
 ARMSTRONG, A. H. - MARKUS, R. A., *Christian Faith and Greek Philosophy*, London 1964.
 ARNOU, R., *Πρᾶξις et Θεωρία: Étude de détail sur la vocabulaire et la pensée des Ennéades de Plotin*, Paris 1921.
 ASMUS, I. R., «Gregor von Nazianz und sein Verhältnis zum Kynismus», ἐν *Theologische Studien und Kritiken* 67 (1894) 314-338.
 BALTHASAR, H. U. (VON), *Présence et Pensée: Essai sur la philosophie religieuse de Grégoire de Nysse*, Paris 1942.
 BARBEL, J., *Gregor von Nazianz: Die fünf theologischen Reden*, Düsseldorf 1963.
 BARDY, G., «Philosophie' et 'philosophe' dans le vocabulaire chrétien des premiers siècles», ἐν *Revue d'Ascétique et de Mystique* 25 (1949) 106 έ.
 BENJAMIN, C., «Gregorios von Nazianz», ἐν *Paulys Real - Encyclopädie* XIV (1912) 1859 - 1863.
 BERNARD, R., *L'image de Dieu d'après saint Athanase*, Paris 1952.
 BOULANGER, F., *Grégoire de Nazianze. Discours funèbres en l'honneur de son frère Césaire et de Basile de Césarée*, Paris 1908.
 BOUYER, L., *The Spirituality of the New Testament and the Fathers*, London 1963.
 BOYD, H. S., *Select Poems of Synesius and Gregory Nazianzen*, London 1814.
 BROU, L., «Saint Grégoire de Nazianze et l'antienne 'Mirabile mysterium' des laudes de la Circoncision», ἐν *Ephemerides Liturgicae* 58 (1944) 14 - 22.
 CADIOU, R., *Introduction au système d'Origène*, Paris 1932.
 —, *La jeunesse d'Origène. Histoire de l'école d'Alexandrie au début du IIIe siècle*, Paris 1936.

- CALLAHAN, J. F., *Four Views of Time in Ancient Philosophy*, Cambridge, Mass. 1948.
- «Greek Philosophy and the Cappadocian Cosmology», in *Dumbarton Oaks Papers* 12 (1958) 31 - 57.
- CAMPENHAUSEN, H. (VON), *Die asketische Heimatlosigkeit im altkirchlichen und frühmittelalterlichen Mönchtum*, Tübingen 1930.
- CATAUDELLA, Q., *S. Gregorio Nazianzeno, Orazioni scelte*, Turin 1936.
- CHARLESWORTH, M. P., «Providentia and Aeternitas», in *Harvard Theological Review* 29 (1936) 107 f.
- COMAN, J., «Les deux Cypriens de Grégoire de Nazianze», in (*Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur* 79), *Studia Patristica* 4 (1961) 362 - 372.
- CULMANN, O., *Christus und die Zeit*, Zollikon - Zürich 1946.
- DANIÉLOU J., *Origène*, Paris 1948.
- «La typologie de la semaine au IVe siècle», in *Recherches de Science Religieuse* 35 (1948) 382 f.
- «La doctrine de la mort chez les Pères de l'Église», in *Le Mystère de la mort et sa célébration, Lex oranti* 12 (1951) 134 - 163.
- *Platonisme et théologie mystique: Essai sur la doctrine de Saint Grégoire de Nyssa*, Paris 1953.
- *The Lord of History*, London 1958.
- DAVIDS, H. L., *De gnomonologieën van Sint Gregorius van Nazianze*, Nimègue - Utrecht 1940.
- «De Gregorii Nazianeni Epistula LXV», in *Vigiliae Christianae* 1 (1947) 244 - 246.
- «De Gregorii Nazianeni Epistula CXCIX», in *Vigiliae Christianae* 2 (1948) 113 - 114.
- DEVOLDER, E. - GALLAY, P., *Grégoire de Nazianze*, Namur 1960.
- DEVOS, P., «Grégoire de Nazianze et Hellade de Césarée en Cappadoce», in *Analecta Bollandiana* 79 (1961) 91 - 101.
- DISDIER, M. T., «Nouvelles études sur Grégoire de Nazianze», in *Échos d'Orient* 34 (1931) 485 - 497.
- DRÄSEKE, J., «Neuplatonisches in des Gregorios von Nazianz Trinitätslehre», in *Byzantinische Zeitschrift* 15 (1906) 141 - 160.
- DUPONT, DON J., *Gnosis, la connaissance religieuse dans les Épitres de saint Paul*, Louvain - Paris 1949.
- ELIADE, M., *The Myth of the Eternal Return*, London 1955.
- FESTUGIÈRE, A. J., *Contemplation et vie contemplative selon Platon*, Paris 1950.
- FLEURY, E., *Hellénisme et christianisme: Saint Grégoire de Nazianze et son temps*, Paris 1928.
- FLOROWSKY, G., «Eschatology in the Patristic Age: An Introduction», in *Studia Patristica* 11,2 (1957) 235-250.
- GALLAY, P., *Langue et style de saint Grégoire de Nazianze dans sa correspondance*, Paris 1933.

- GALLAY, P., *La Vie de saint Grégoire de Naziane*, Lyon 1943.
- *Grégoire de Nazianze. Poèmes et lettres choisies*, Lyon - Paris 1941.
- GIET, S., *Sasimes. Une méprise de saint Basile*, Paris 1941.
- GOTTWALD, R., *De Gregorio Nazianzeno Platonico*, Breslau 1906.
- GREENSLADE, S. L., *Church and State from Constantine to Theodosius*, London 1954.
- GROSS, J., *La divinisation du chrétien d'après les Pères grecs*, Paris 1938.
- «Die Vergöttlichung des Christen nach den griechischen Vätern», in *Zeitschrift für Aszese und Mystik* 14 (1939) 79 - 94.
- *Entstehungsgeschichte des Erbsündendogmas*, 2te Aufl. 1, München - Basel 1960.
- GUINET, M., *Les procédés épistolaires de saint Grégoire de Nazianze comparés à ceux de ses contemporains*, Paris 1911.
- *Saint Grégoire de Nazianze, orateur et épistolier*, Paris 1911.
- GUTHRIE, W. K. C., *In the Beginning*, London 1957.
- HAUSER - MEURY M., *Prosopographie zu den Schriften Gregors von Nazianz*, Bonn 1960.
- HÉROUVILLE P. d', «Quelques traces d'Aristotélisme chez saint Grégoire de Nazianze», in *Recherches de Science Religieuse* 8 (1918) 395-398.
- HEUSSI, K., *Der Ursprung des Mönchtums*, Tübingen 1936.
- HIERONYMUS, *De viris illustribus*, Ed. E. C. RICHARDSON, Leipzig 1896. PL 23, 631 - 764.
- HOLL, K., *Enthusiasmus und Bussgewalt beim griechischen Mönchtum*, Leipzig 1898.
- *Amphilochius von Ikonium in seinem Verhältnis zu den grossen Kappadociern*, Tübingen 1904.
- ΘΕΟΔΟΡΟΥ Α., 'Η περὶ θεωσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία τῶν Ἐλλήνων Πατέρων τῆς Ἑκκλησίας μέχρις Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ', Αθῆναι 1956.
- IVANKA, E. VON, *Hellenisches und Christliches im frühbyzantinischen Geistesleben*, Wien 1948.
- *Plato Christianus. Uebernahme und Umgestaltung des Platonismus durch die Väter*, Einsiedeln 1964.
- JAEGER, W., *Die Theologie der frühen griechischen Denker*, Stuttgart 1953.
- *Two Rediscovered Works of Ancient Christian Literature: Gregory of Nyssa and Macarius*, Leiden 1954.
- *Early Christianity and Greek Paideia*, Cambridge, Mass. 1961.
- *Aristotle*, Oxford 1948.
- ΚΛΑΟΓΗΡΟΥ, Ιω., *Oι τρεῖς Ἱεράρχαι καὶ τὸ ἔργον των ἐκ τοῦ κέντρου τῆς χριστιανικῆς των ὑποστάσεως θεωρούμενον*, Θεσσαλονίκη 1965.
- ΚΑΡΜΙΡΗ, Ιω., 'Η Ἑκκλησιολογία τοῦ ἀγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου', Αθῆναι 1960.
- ΚΑΣΤΑΝΑ, Θ. Ν., *Τοῦ ἀγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἀπολογητικός (περὶ Ἱερωσύνης)*, Αθῆναι 1948.
- KELLY, J. N. D., *Early Christian Doctrines*, London 1958.
- KEYDELL, R., «Ein dogmatisches Lehrgedicht Gregors von Nazianz», in *Byzantinische Zeitschrift* 44 (1951) 315 - 321.

- KEYDELL, R., «Die Unechtheit der Gregor von Nazianz zugeschriebenen Exhortatio ad virginem», ἐν *Byzantinische Zeitschrift* 43 (1950) 334 - 337.
- ΚΟΥΤΣΟΓΙΑΝΝΟΥΟΥΛΟΥ, Δ., 'Ελληνική φιλοσοφία και χριστιανικό δόγμα', Αθῆναι 1960.
- LADNER, G. B., «The Concept of the Image in the Greek Fathers and the Byzantine Iconoclastic Controversy», ἐν *Dumbarton Oaks Papers* 7 (1953) 1-2.
- *The Idea of Reform*, Cambridge, Mass. 1959.
- LEFHERZ, F., *Studien zu Gregor von Nazianz. Mythologie, Ueberlieferung, Scholien*, Bonn 1958.
- LERCHER, J., *Die Persönlichkeit des hl. Gregorius von Nazianz und seine Stellung zur klassischen Bildung*, Innsbruck 1949.
- LEYS, R., *L' image de Dieu chez saint Grégoire de Nysse*, Paris 1951.
- LOSSKY, V., *Vision de Dieu*, Neuchâtel (Switzerland) 1962.
- LOTH, B. - MICHEL, A., «Grégoire de Nazianze», ἐν *Dictionnaire de Théologie Catholique* XVI (1959) 1931 - 1935.
- MALINGREY, A. - M., «Philosophia», Étude d'un groupe de mots dans la littérature grecque, des Présocratiques au IVe siècle après Jésus-Christ, Paris 1961.
- MALONE, E. E., «The Monk and the Martyr, Antonius Magnus Eremita», ἐν *Studia Anselmiana* 38 (1956) 201-2.
- MASON, A. J., *The Five Theological Orations of Gregory of Nazianzus*, Cambridge 1899.
- MÉRIDIER, L., *L'influence de la seconde sophistique sur l'œuvre de Grégoire de Nysse*, Rennes 1906.
- MERKI, H., 'Ομοίωσις θεῷ. Von der platonischen Angleichung an Gott zur Gottheit bei Gregor von Nyssa', (Paradosis VII), Freiburg 1952.
- MOMIGLIANO, A., *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*. Essays edited by A. Momigliano, Oxford 1963.
- MONTAUT, L., *Revue critique de quelques questions historiques se rapportant à saint Grégoire de Nazianze et son siècle*, Paris 1878.
- MOSSAY, J., «Perspectives eschatologiques de saint Grégoire de Nazianze», ἐν *Les Questions Liturgiques et Paroissiales* 45 (1964) 320 - 339.
- *La mort et l'au-delà dans saint Grégoire de Nazianze*, Louvain 1966.
- ΜΟΣΧΑΚΗ, ΙΓΝ., *Γρηγόριος Ναζιανζηνός ὡς φήτωρ ἐκκλησιαστικός*, Αθῆναι 1883.
- ΜΟΥΤΣΟΥΛΑ, ΗΛ., 'Η σάρκωσις τοῦ Λόγου και ἡ θέωσις τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὴν διδασκαλίαν Γρηγορίου τοῦ Νέσσης', Αθῆναι 1965.
- ΜΠΟΝΗ, Κ., «Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ἦτοι τὸ γενεαλογικὸν τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ δένδρον και ὁ πρὸς Ἀμφιλόχιον Ἰκονίου συγγενικὸς αὐτοῦ δεσμός», ἐν *Θεογνωσία* (1950-1952).
- ΜΠΟΥΚΗ, ΧΡ., 'Η οὐδία τῆς θρησκείας κατὰ τοὺς Καππαδόκας', Θεσσαλονίκη 1967.
- «Ἡ θεολογία κατὰ Γρηγόριον τὸν Ναζιανζηνόν», ἄρθρον ἐν *Θεολο-*

- γικόν Συμπόσιον, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 143-163.
- NAUTIN, P., «La date du De viris illustribus de Jérôme, de la mort de Cyrille de Jérusalem et de celle de Grégoire de Nazianze», ἐν *Revue d'Histoire Ecclesiastique* 56 (1961) 33 - 35.
- NOCK, A. D., «A Vision of Mandulis Aion», ἐν *Harvard Theological Review* 27 (1934) 78-8.
- OSBORN, E. F., *The Philosophy of Clement of Alexandria*, Cambridge 1957.
- OTIS B., «Cappadocian Thought as a Coherent System», ἐν *Dumbarton Oaks Papers* 12 (1958) 97 - 125.
- «The Throne and the Mountain, an Essay on St. Gregory Nazianzus», ἐν *The Classical Journal* 56 (1961) 146 - 195.
- PELLEGRINO, M., *La poesia di S. Gregorio Nazianzeno*, Milan 1932.
- PINAULT, H., *Le Platonisme de Saint Grégoire de Nazianze*, La Roche-sur-Yon 1925.
- PLAGNIEUX, J., *Saint Grégoire de Nazianze, Théologien*, Paris 1951.
- PLANCHE, J. P., *Choix de poésies et de lettres*, Paris 1817.
- PRESTIGE, G., *God in Patristic Thought*, London 1964.
- REITZENSTEIN, R., *Historia Monachorum und Historia Lausiaca*, Göttingen 1916.
- ROBINS, F. E., *The Hexaëmeral Literature*, Chicago 1912.
- SAJDAK, J., «Quaestiones Nazianzenicae. Pars Prima: que ratio inter Gregorium Nazianzenum et Maximum Cynicum intercedat», ἐν *Eos* 15 (1909) 18-48.
- STENZEL, J., *Zahl und Gestalt bei Platon und Aristoteles*, Leipzig - Berlin 1933.
- STEPHAN, L., *Die Soteriologie des hl. Gregor von Nazianz*, Wien 1938.
- STOLZ, A., *The Doctrine of Spiritual Perfection*, London 1938.
- TATAKH, B., 'Η συμβολὴ τῆς Καππαδοκίας στὴν χριστιανικὴ σκέψη', Αθῆναι 1968.
- TIXERONT, J., «Grégoire de Nazianze», ἄρθρον ἐν *Dictionnaire pratique des connaissances religieuses* 3 (1926) στ. 586-588.
- TURNER, H. E. W., *The Pattern of Christian Thought*, London 1954.
- ULLMAN, C., *Gregory of Nazianzum*, London 1851.
- WEISS, H., *Die grossen Kappadosier Basilius, Gregor von Nazianz und Gregor von Nyssa als Exegeten*, Braunschweig 1872.
- WERHANN, H. M., *Gregorii Nazianzeni Σύγκρισις βίων*, Wiesbaden 1953.
- WILLMS H., *Εἰκόνη. Eine begriffsgeschichtliche Untersuchung zum Platonismus*, Münster 1935.
- WOLFSON, H. A., *The Philosophy of Church Fathers*, τόμ. 1 (Faith, Trinity, Incarnation), Cambridge, Mass. 1956.
- WYSS, B., «Gregor von Nazianz. Ein griechisch - christlicher Dichter des vierzehnten Jahrhunderts», ἐν *Museum Helveticum* 6 (1949) 177 - 210.
- «Zu Gregor von Nazianz», ἐν *Phyllobolia für Peter von der Mühl*, Basel 1946, σ. 153 - 183.
- ΦΥΤΡΑΚΗ, Α., «Ἡ ἀξία τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος κατὰ τοὺς τρεῖς Ἱεράρχας», ἐν *ΕΕΘΣΠΑ* 12 (1958) 59-99.

- ΦΥΤΡΑΚΗ, Α., *Τὸ ποιητικὸν ἔργον Γρηγορίου τοῦ Ναζιανηνοῦ*, 'Αθῆναι 1967.
- ΧΡΗΣΤΟΥ, Π., 'Η φυγὴ τοῦ Γρηγορίου. 'Ανάτυπον ἐκ τοῦ τιμητικοῦ τόμου τοῦ 'Αμβρακίου 'Αλεξιάδου, 'Αθῆναι 1958.
- «Ἡ ἐν τῇ τελευταῖῃ ἀναχωρήσει δραστηριότης Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου κατὰ τὰς ἐπιστολὰς αὐτοῦ», ἐν *ΕΕΘΣΠΘ* 6 (1961) 105-126.
  - 'Ο ύπαρχτικός διάλογος κατὰ τοὺς θεολόγους τῆς Καππαδοκίας, Θεσσαλονίκη 1961.
  - «Γρηγόριος ὁ Θεολόγος», ἐν *Θρησκευτικὴ καὶ Ἡθικὴ Εγκυροπαίδεια*, τόμ. 4, σ. 708-729.

ΠΙΝΑΞ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

- 'Ααρὼν 79.
- 'Αβισύδ 79.
- 'Αβούργιος 64.
- 'Αβραάμ 41, 59, 154.
- 'Αγάπη 53, 89, 94, 145, 165.
- 'Αγγελος 18, 21, 35, 36, 134, 168, 171.
- 'Αγία 'Αναστασία 72.
- 'Αγία Τριάς 103 έ., 118, 164, 170, 171.
- 'Αγών 71, 86.
- 'Αδάμ 19, 131, 133, 154, 167, 168.
- 'Αθνάσιος Μ. 55, 60, 76, 78, 111, 126, 135.
- 'Αθῆναι 96.
- 'Αθέτον 13, 15, 34, 35.
- 'Αἰρεσις 68, 70, 85, 87, 88, 95, 101, 103.
- 'Αἰωνιότης 13, 15 έ., 23, 27, 33 έ., 53.
- 'Ακατάληπτον 116, 121.
- 'Αλβίνος 114.
- 'Αλεξάνδρεια 18, 96, 98, 113, 144.
- 'Αμαρτία 22, 25, 36, 53, 132 έ.
- 'Αμμώνιος Σακκᾶς 93.
- 'Αμφιλόχιος 100, 143.
- 'Ανάβασις (βλ. λ. πορεία).
- 'Ανακαίνισις 140.
- 'Ανακύκλησις 17, 19, 21, 23, 24, 30.
- 'Αναμαρτησία 133.
- 'Αναγώρησις - ἀναχωρητισμὸς 41, 43, 46, 58.
- 'Ανδρεία 70, 72.
- 'Ανεστιότης 28, 38 έ., 41, 45, 46-47.
- 'Ανθίμος Τυάνων 58.
- 'Ανδρούσα 96.
- 'Ανθρωπος 22, 38, 123 έ.
- 'Ανοδος (βλ. καὶ λ. πορεία), 32, 37, 42, 43, 52, 122, 125, 145, 151, 153 έ., 156, 157.
- 'Αντιστροφὴ 148 έ., 162.
- 'Απάθεια 52-54, 70.
- 'Απειρον 35.
- 'Απογοήτευσις 44, 62, 65, 67.
- 'Αποκάλυψις 32, 35, 37, 90, 101.
- 'Αποκατάστασις 18, 19, 21, 27, 86, 144, 164.
- 'Απολινάριος 130, 131, 152, 161.
- 'Απολογηταὶ 98.
- 'Απορροή 150.
- 'Αποστολὴ 71, 74.
- 'Αποφατικότης 104 έ., 114, 115, 172.
- 'Αρειος 68, 72, 85, 86, 87, 120, 161, 164, 172.
- 'Αρετὴ 51, 79.
- 'Αριστοτέλης 17, 101, 102, 103, 107, 110, 114, 160.
- 'Αρμονία 32.
- 'Αρχέτυπον 41, 125 έ., 127, 158.
- 'Αργή 35.
- 'Ασθένεια 64.
- 'Ασκησις - ἀσκητισμὸς 13, 54, 59.
- 'Αστρονομία 102.
- 'Ασφάλεια 38 έ., 44 έ., 46-49, 59, 105.
- 'Αύγουστινος 34, 52, 140.
- Αύτεξουσιον 128, 138 έ.
- Βαλεντῖνος 91, 125.
- Βάπτισμα 140 έ.
- Βασιλεία Θεοῦ 18, 22, 29, 40, 85.
- Βασιλείδης 91, 114.
- Βασιλείος Μ. 15, 22, 23, 26, 31, 33, 36, 41, 42, 43, 45, 46, 53, 54, 56, 58, 71, 73, 84, 96, 100, 103, 109 έ., 128, 132, 134, 148, 153, 162, 171, 172.
- Βούλησις 19.
- Βυθὸς 35.
- Γάμος 54, 56.
- Γνόφος 120.
- Γνῶσις 13, 33, 90, 91, 94, 95, 97, 101, 106, 109.
- Γνῶσις Θεοῦ 13, 112 έ., 155, 167, 170.

Γνωστικό 91.
Γοργονία 64, 143.
Γρηγόριος (πατήρ) 110.
Γρηγόριος Μ. 97.
Γρηγόριος Νύσσης 15, 19, 20, 21, 22, 23, 34, 36, 39, 41, 42, 54, 70, 75, 128, 132, 142, 144, 153, 154, 160, 166, 167, 172.
Γρηγόριος Παλαμᾶς 40, 85, 127, 172.

Δαμασκηνός Ἰω. 132.

Δανιήλ 113.
Δεύτερη 67.
Δημιουργία 28, 123 έ., 167.
Δημόφιλος 72.
Διάβολος 59, 68, 81, 128, 134, 142.
Διάδοχος Φωτικῆς 53.
Διαλεκτική 14, 26, 31, 66.
Διάστασις 20.
Διάστημα 20.
Δίκαιον 88.
Διόγνητος 39.
Δόγμα 104, 105, 106.
Διαρχή 33.

Ἐθδομάς 23.
Ἐθδομήκοντα 158.
Εἰδωλολατρία 95, 96, 108.
Εἰκόν 41, 78, 125 έ., 127, 137, 148, 150, 158.
Εἰμαρμένη 47, 93.
Εἰρηναῖος 40, 91, 125.
Ἐκατατος 'Αβδηρίτης 98.
Ἐκκλησία 24, 42, 43, 71, 87, 94, 135 έ., 157.
Ἐκπύρωσις 19.
Ἐκτασις 20.
Ἐλευθερία 138 έ.
Ἐλλαμψίς 92.
Ἐνανθρώπησις 75, 76, 131, 135, 149, 151.
Ἐνέργεια 172.
Ἐνθουσιασμός 58, 71.
Ἐξατομίκευσις 82, 137.
Ἐξομοίωσις (βλ. καὶ λ. ὅμοιωσις), 41, 149, 158 έ., 161, 168.
Ἐπίκουρος 99.
Ἐπίετητος 130.
Ἐπίσκοπος 45, 46, 61, 65.
Ἐπιστροφή 22, 30, 44, 154.
Ἐπιφάνιος Κονσταντίνας 127.
Ἐργατική - Ἐργματική 13, 59, 60, 73, 156.

Ἐστία (βλ. λ. Ἱερουσαλήμ καὶ πόλις), 43.
Ἐστῶτα 16, 20, 21, 28, 31, 32, 36, 37.
Ἐσχατολογία 14, 20, 30, 36, 37, 39 - 43, 85, 130, 141, 163.
Ἐύαγριος Πλοντικός 52, 53, 144.
Ἐύνόμος 104, 115, 120, 172.
Ἐύσέβιος Καισαρείας Καπ. 71.
Ἐύσέβιος Καισαρείας Παλ. 59, 98.
Ἐύστάθιος Σεβαστείας 54.

Ζαχαρίας Μυτιλήνης 96.
Ζωὴ 25 - 29, 31, 36, 43.

Ἡλιού 41, 59, 79.
Ἡμέρα ὁγδόη 22, 23, 27.
Ἡράκλειτος 16.
Ἡρων 100, 111.
Ἡσυχία 60.

Θάνατος 29, 40, 69, 72, 133, 134, 135, 142.
Θεία Εὐχαριστία (βλ. καὶ λ. μυστήρια), 142, 143.
Θέμιτος 100.
Θεογνωσία (βλ. καὶ γνῶσις Θεοῦ), 52, 144.
Θεοδόσιος Μ. 61, 87.
Θεόδωρος Τυανεὺς 87.
Θεολογία 49 - 50, 52, 115, 116, 144, 147, 172.
Θεοποίησις 148.
Θεός (βλ. ἐπίσης Ἀγ. Τριάς, ἀκατάληπτον, ἀποφατικότης, γνῶσις Θεοῦ, ἐνανθρώπησις, θεωρία Θεοῦ, Πνεῦμα Ἀγ., Χριστός), 17, 28, 29, 31, 32, 33, 35, 36, 115, 121, 151, Θεωρία 51, 52, 73, 157.
Θεωρία Θεοῦ 13, 14, 130, 144, 149, 165 έ., 167, 168, 170, 172, 173.
Θέωσις 13, 21, 30, 33, 35, 37, 39, 40, 44, 56, 76, 130, 135, 136, 149, 151, 152, 155, 157, 158 έ., 162, 163, 164, 165, 168, 173.
Θλῖψις 49, 67.
Θρησκεία 26.
Θυσία 143.

Ἱεζεκήλ 43.

Ἱερεμίας 63, 68, 119.
Ἱερουσαλήμ ἀνω (βλ. λ. ἑστία καὶ πόλις), 40, 41, 42, 44.
Ἱερώνυμος 52, 61, 97, 102, 103.
Ἱερωσύνη - Ἱερεὺς 58.
Ἱουδαϊσμὸς 91, 98.
Ἱουλιανὸς 94 έ., 99, 102, 108.
Ἱουστινιανὸς 96.
Ἱουστίνος 22, 58, 91, 92.
Ἱππόλυτος 114.
Ἱστορίς 77.
Ἱσραὴλ 59, 92.
Ἱστορία 23.
Ἰωάννης Βαπτιστῆς 59.
Ἰωάννης Ἐφέσου 96.
Ἰωάννης Χρυσόστομος 40, 77 - 84 96.
Ἴωβ 130.
Ἴωνας 62.
Ἴωσης 98.

Κάθαρις 35, 44, 49, 51, 60, 64, 74, 79, 111, 115, 117, 121, 133, 143 έ., 165, 167.
Καισάριος 36, 64.
Κακὸν 68, 69, 80 έ., 132 έ.
Καππαδόκαι 11, 15, 20, 22, 35, 44, 51, 54, 60, 64, 82, 90, 94, 95, 107, 123, 129, 134, 153, 162.
Κελεύσιος 64.
Κλέαρχος 98.
Κληδόνιος 64.
Κλήμης Ἀλεξ. 40, 41, 42, 51, 53, 58, 75, 91, 93, 94, 98, 99, 114.
Κλήμης Ρώμης 91.
Κλῆσις 71.
Κοινόβιον 41, 53, 56.
Κοινωνικὴ ἀποστολὴ 13.
Κοινωνικὸν σύστημα 100.
Κόρος 18.
Κοσμολογία 12.
Κόσμος 27, 29, 38.
Κράσις (βλ. καὶ λ. μίεις), 149, 161.
Κύκλησις (βλ. καὶ λ. ἀνακύκλησις), 26.
Κύκλος 24, 30.
Κυριακὴ 22.
Κύριλλος Ἀλεξ. 42.
Κωνσταντινούπολις 48, 72, 86.

Λάζαρος 144.
Λαός Θεοῦ 24, 87.
Λιβάνιος 96.
Λύτρον 142.

Λύτρωσις 18, 33.

Μαθητεία 62, 63.
Μάξιμος 45, 61.
Μάξιμος Ὁμολογητῆς 85.
Μάρθη ἀδελφὴ Λαζάρου 144.
Μαρία ἀδελφὴ Λαζάρου 144.
Μαρτύριον 55, 59, 70.
Μεγασθένης 98.
Μεδόδιος 55.
Μελαγχολία 45, 46.
Μελέτιος Ἀντιοχ. 61.
Μέση δόδος 70, 108.
Μεσότης 62, 115.
Μεσσίας 92.
Μεταβολὴ 24 έ., 33.
Μεταγωγὴ 42.
Μετάθεσις 29, 43.
Μεταρροὴ 155.
Μετάστασις 43.
Μέτρον 62, 87.
Μίμησις 21, 28, 43, 54, 80, 89, 157, 161, 165, 170.
Μῖξις (βλ. καὶ λ. Κρᾶσις), 149, 150, 151, 160, 169.
Μοναχός - μοναχισμός (βλ. ἐπίσης λ. φιλοσοφία καὶ φιλόσοφος), 54, 56, 57, 59.
Μόνωσις 65, 69, 74.
Μυστήρια (βλ. λ. βάπτισμα καὶ ο. εὐχαριστία), 319 έ.
Μυστικισμὸς 26, 58, 67.
Μωυσῆς 41, 59, 79, 80, 92, 99, 115, 120, 147, 154, 157, 165, 169.

Ναράδ 79.
Νέκρωσις 14, 25, 26, 55.
Νεοπλατωνισμὸς 18, 53, 150, 154, 159, 165, 166.
Νομικὸν πνεῦμα 89.
Νόος 32, 35, 36, 112, 118, 119, 122, 126, 128, 131, 150, 152, 169, 171.
Νύσσα 58.

Ὀζᾶ 79.
Οἰκονομία 120 έ.
Ὀλύμπιος 110.
Ὀμοίωσις (βλ. καὶ λ. Ἐξομοίωσις), 126, 144.
Ὀρφικοί 101.
Οὔρη 59.

- Ούσια Θεοῦ 115, 170 - 173.
- Παιδιγωγία 20, 21, 24, 28, 33, 49, 69, 78, 119, 120 ἐ., 131, 134.
- Παιδεία 96, 98, 102, 108, 109.
- Παράδεισος 18, 39, 40, 149.
- Παρεπιδημία 39.
- Παρθενία 31, 54 - 56.
- Παρμενίδης 16.
- Παροικία 30, 39.
- Πάσχα 22, 27, 42, 135.
- Πατέρες 28, 52, 59, 90, 114, 143.
- Παῦλος 39, 90, 113, 115, 117, 122, 154, 170.
- Πεντηκοστή 48, 136.
- Περιχώρησις 24 ἐ.
- Πέτρος Ἀλεξανδρείας 61.
- Πέτρος Ἀπόστολος 147.
- Πίστις 105 ἐ., 112.
- Πλάτων - Πλατωνισμός 16, 17, 22, 26, 29, 34, 37, 38, 44, 75, 93, 99, 100, 101, 107, 114, 126ἐ., 129, 144 145, 158ἐ., 165ἐ.
- Πλαῦτος 102.
- Πλωτῖνος 20, 26, 28, 93, 114, 150, 154, 159, 166.
- Πνεῦμα "Ἄγιον 48, 63, 87, 135ἐ., 146, 162ἐ.
- Ποιμανόμενοι 77, 81, 82, 84, 85.
- Ποιμαντικὸν ἔργον 73 - 75, 78, 79, 81 - 83.
- Ποιμὴν 76-80, 82.
- Πόλις (βλ. λ. ἐστία καὶ Ἱερουσαλήμ), 43.
- Πορεία (βλ. καὶ λ. ἀνοδος), 47, 137, 138, 154, 156.
- Πορφύριος 93.
- Πράξης-πρακτικὴ 51, 52, 57, 73, 143.
- Προαιρέσιος 96.
- Πρόνοια 31, 34, 77.
- Προορισμός 23.
- Προφήτης 99, 113.
- Πτέρωσις 75.
- Πτῶσις 13, 18, 19, 20, 21, 30, 48, 124, 128, 129, 168.
- Πυθαγόρας 101.
- Ρέοντα 16, 24, 28, 31.
- Ρητορεία 102, 103.
- Ρώμη 18.
- Σαβέλλιος 120.

- Σάρξ 119, 120, 128, 148, 168.
- Σάσμα 45, 58, 61.
- Σεβῆρος Ἀντιοχείας 96.
- Σεραφίμ 171.
- Σινᾶ 131, 157.
- Σιωπή 45, 63, 64.
- Σολομών 115.
- Σπερματικὸς λόγος 92.
- Σταγείριος 99.
- Στωϊκισμός - Στωϊκοί 19, 21, 26, 30, 42, 52, 70, 93, 99, 101, 102, 107, 113.
- Συγγένεια ἀνθρώπου πρὸς Θεὸν 141, 145, 149, 150, 152, 155, 161, 169.
- Σύνοδος Β' Οἰκουμενικὴ 45, 46, 61, 64, 162.
- Συνοπτικοί 113.
- Σωζόμενος 96.
- Σωκράτης Ἀθηναῖος 130.
- Σωκράτης Ἰστρικὸς 96, 102.
- Σῶμα 79, 129, 130, 131.
- Σωτηρία 21, 22, 24, 30, 76, 139.
- Σωφρόνιος 64.
- Τάξις 32, 62, 79.
- Τατιανὸς 91, 92.
- Τελείωσις 58, 60, 69, 80, 125.
- Τέλος 35.
- Τερτυλιανὸς 91, 92.
- Τιβέριος Κωνσταντίνος 96.
- "Τὰη 93.
- Φθορὰ 25.
- Φιλάγριος 99.
- Φιλανθρωπία 52, 88, 89, 94.
- Φιλοσοφία 16, 24, 27, 31, 38, 58, 73, 79, 92, 94, 97 - 101, 107, 109, 110, 111, 163.
- Φιλόσοφος (βλ. καὶ λ. μοναχός), 59, 65, 66.
- Φίλων 18, 20, 49, 113, 169.
- Φυγὴ 43ἐ., 46, 51ἐ., 55, 57, 60, 74.
- Φῶς 168, 169.
- Χάρις θεῖα 146.
- Χριστὸς 27, 28, 30, 42, 57, 75, 76, 142, 151, 152, 161.
- Χρόνος 12 - 23, 26 - 28, 30, 33-36, 39.

- Χρύσιππος 102.
- Χῶρος 13, 20 - 22, 26, 28, 39.

- Ὦριγένης 18 - 22, 24, 28, 39, 41, 51, 53, 54, 65, 76, 93, 94, 134, 142, 144, 166, 169.

ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑ

ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ ΚΑΤΑ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΝ ΚΑΙ ΙΟΥΛΙΟΝ ΕΚΑΣΤΟΥ ΕΤΟΥΣ
ΤΠΟ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΠΑΤΕΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΔΙΕΤΘΕΤΗΣ : ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, Καθηγητής
ΕΠΙΜΕΛΗΤΗΣ : ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ι. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗΣ, Γρηγορής
ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ : ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΝΙΚ. ΖΗΣΗΣ, Πτυχ. Θ.

Μελέται, βιβλιοκρισίαι καὶ βιβλία ἀποστέλλονται εἰς τὸν γραμματέα κ. Θεόδωρον Ζήσην, Μονὴ Βλατάδων, Θεσσαλονίκη. Τὰ πρὸς βιβλιοκρισίαν προσφερζόμενα βιβλία πρέπει νὰ ἀποστέλλωνται εἰς δύο ἀντίτυπα.

Συνδρομὴ ἑτησία: ἐσωτερικοῦ δραχμαὶ 250, ἔξωτερικοῦ \$ 10. Αἱ συνδρομαὶ ἀποστέλλονται εἰς τὴν Ἐθνικὴν Τράπεζαν τῆς Ἑλλάδος, Ἰωνος Δραγούμη 5, Θεσσαλονίκη, ἀριθμ. λογαριασμοῦ 210/480584. Συνδρομαὶ ἐσωτερικοῦ εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποστέλλωνται διὰ ταχυδρομικῆς ἐπιταγῆς ἀπὸ εὑθείας εἰς τὸν κ. Γεώργιον Θεοδωρούδην, Μονὴ Βλατάδων, Θεσσαλονίκη.

ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΒΛΑΤΑΔΩΝ

1. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Γ. ΤΣΑΜΗ, "Η διαλεκτικὴ φύσις τῆς διδασκαλίας Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου (1969) . . . . . δρχ. 100
2. ΝΙΚΟΛΑΟΥ Α. ΜΑΤΣΟΥΚΑ, Γένεσις καὶ οὐσία τοῦ δρθιοδόξου δόγματος (1969) . . . . . δρχ. 100